

Universitatea de Stat din Moldova

**STUDIA
ARCHEOLOGICAE
ET HISTORIAE
ANTIQUAE**

Doctissimo
viro Scientiarum
Archeologiae
et Historiae
Ion Niculiță,
anno
septuagesimo
aetatis suae,
dedicatur



Chișinău
2009



Universitatea de Stat din Moldova

STUDIA ARCHEOLOGIAE ET HISTORIAE ANTIQUAE

Doctissimo
viro Scientiarum
Archeologiae
et Historiae
Ion Niculiță,
anno
septuagesimo
aetatis suae,
dedicatur

Chișinău
2009

CZU 02+94”0/03”+929(082)=135.1=111=161.1
Z 31

Editori:

Aurel Zanoci
Tudor Arnăuț
Mihail Băț

Volumul apare cu suportul financiar al Direcției Cultură a Consiliului municipal Chișinău.

Descrierea CIP a Camerei Naționale a Cărții

Studia archeologiae et historiae antiquae: Doctissimo viro Scientiarum Archeologiae et Historiae Ion Niculiță, anno septuagesimo aetatis suae, dedicatur / Aurel Zanoci, Tudor Arnăuț, Mihail Băț; Univ. de Stat din Moldova. - Ch. : „Bons Offices” SRL. - 420 p.

200 ex.

ISBN 978-9975-80-239-0

Coperta & design: Ivan Litsuk
Editare și tipar: Casa Editorial-Poligrafică „Bons Offices”

Responsabilitatea asupra conținutului articolelor revine în exclusivitate autorilor.

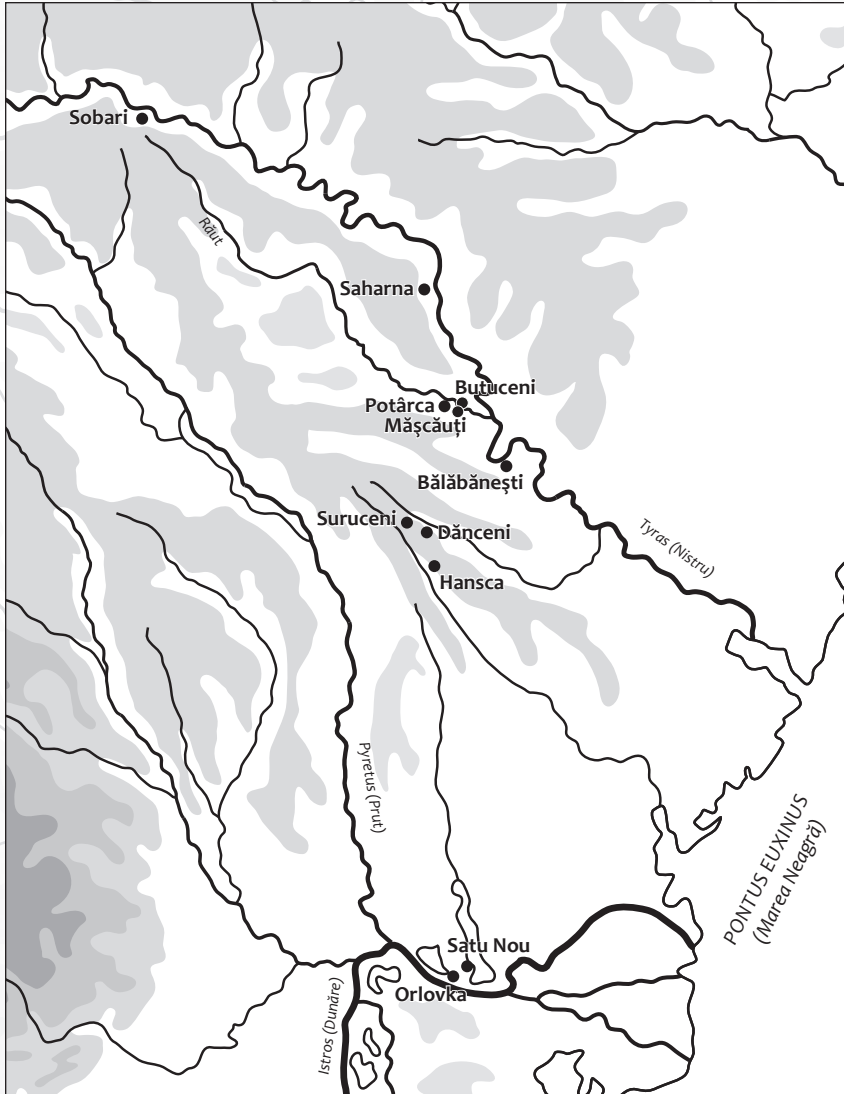
ISBN 978-9975-80-239-0

© Autorii



*Sincere mulțumiri tuturor colegilor
care și-au adus contribuția la apariția acestui volum.*

A handwritten signature in black ink, appearing to be 'E. M. G.' or similar, written in a cursive style.



Obiective arheologice cercetate de profesorul Ion Niculiță

CUPRINS

(Contents)

Tabula Gratulatoria.....	9
Profesorul Ion Niculiță la 70 de ani (<i>Tudor Arnăuț</i>).....	11
Lista publicațiilor profesorului Ion Niculiță	14
Lista doctorilor și a doctorilor habilitați, îndrumați de profesorul Ion Niculiță.....	19
 <i>Valeriu Cavruc</i>	
Stadiul actual al cercetărilor privind exploatarea preistorică a sării în spațiul carpato-dunărean (The Present Stage of the Researches regarding Prehistoric Exploitation of Salt in the Carpatho-Danubian Region)	21
 <i>Ruxanda Alaiba</i>	
Ceramica pictată din stațiunea Dumești - Între Pâraie, Cucuteni A ₃₋₄ – pahare mici (La céramique peinte du site Dumești - Între Pâraie, Cucuteni A ₃₋₄ – les petits verres).....	37
 <i>Marija Ljuština, Katarina Dmitrović</i>	
The Bronze Age Vatin Culture in the West Morava Bassin - Case Study of Sokolica in Ostra	53
 <i>Майя Кашуба, Марина Дараган</i>	
«Чудесные знаки» галльштаттского периода в юго-восточной Европе и северном Причерноморье: 1. Мальтийский крест („Wunderzeichen“ der klassischen Hallstattzeit in Südosteuropa und Nordpontikum: 1. Malteserkreuz).....	65
 <i>Andrei Nicic, Mihail Băț</i>	
Noi date și considerații privind plastica antropomorfă din arealul culturii Cozia-Saharna (Neue Daten zur antropomorphischen Plastik der Cozia-Saharna-Kultur)	87
 <i>Oleg Levițki</i>	
Considerații asupra ceramicii lucrate la roata olarului din așezarea Trinca „Izvorul lui Luca” (Wheel-made ceramics from Trinca „Izvorul lui Luca” settlement).....	95

<i>Alexandru Vulpe</i>	
Herodot și religia geților (Herodotus and Getae's religion)	117
<i>Kalin Porozhanov</i>	
King of the thracian Olorus in South-Eastern Thrace a predecessor of the Odrysian king Teres I (between 516/514 BC and the end of the 6 th /the beginning of the 5 th centuries BC).....	129
<i>Zlatozara Gocheva</i>	
The Hyperboreans – myth and history	135
<i>Aris Tsaravopoulos</i>	
The Laconian influence on the religious history of ancient Kythera.....	141
<i>Valeria Fol</i>	
The wolf/the dog and the North as the direction of wisdom.....	149
<i>Gavrilă Simion</i>	
Cetatea getică de pe vârful Edirlen, Valea Celicului, jud. Tulcea (La citeé getique situeé au sommet d'Edirlen, Valea Celicului, Tulcea).....	159
<i>Tudor Arnăut</i>	
Rașpele – noi contribuții la industria osului dur de animale (The rasp – new contributions to the industry of animal hard bone).....	175
<i>Sergiu Matveev, Tudor Arnăut</i>	
Piese de armament descoperite în apropierea comunei Buțeni (r-nul Hâncesti) (The parts of weapons discovered nearby the village of Buteni)	187
<i>Valeriu Banaru</i>	
Cu privire la modalitățile <i>necomerciale</i> de difuzare a produselor grecești în nordul și nord-vestul Pontului Euxin (Bemerkungen zu den <i>nicht-kommerziellen</i> Modalitäten des Eindringens griechischer Waren im nordwestlichen Gebiet des Schwarzen Meeres).....	191
<i>Natalia Mateevici, Aurel Zanoci</i>	
Informații preliminare privind importurile amforistice grecești la cetatea getică Saharna Mare (Preliminary information regarding the imports of Greek amphorae at the Getae citadel Saharna Mare)	197
<i>Jan Bouzek, Lidia Domaradzka</i>	
Horse trappings: an interregional style of decorative objects with Thracians and Scythians	205
<i>Vladimir Potlog</i>	
Scipio Africanus – iscusit comandant de oști și om politic al Republicii Romane (Publius Cornelius Scipio Africanus is one of the greatest figures of the Roman Republic).....	219

George Trohani

Decorul ceramicii geto-dacice din Muntenia în secolele II a. Chr. - I p. Chr.
(Le décor de la céramique géto-dace de la Munténie aux II^e siècle av. J.C. - I^{er}
siècle ap. J.C.)..... 233

Done Șerbănescu, Cristian Schuster, Alexandru S. Morintz

Despre vetrele-altar din *dava* de la Radovanu-Gorgana a doua,
jud. Călărași, România (Über die Altäre-Feuerherde aus der *dava* von
Radovanu-Gorgana a doua, Bezirk Călărași, Rumänien)..... 245

Dragoș Măndescu

Cisternele cetății geto-dace de la Cetățeni
(The cisterns of Geto-Dacian fortress at Cetățeni)..... 255

Florea Costea, Valeriu Sîrbu, Radu Ștefănescu, Lucica Savu, Angelica Bălos

O ceșcuță dacică cu valențe culturale descoperită la Racoș-Piatra Detunată,
județul Brașov (A Dacian cup with cult meanings found in the fortification from
Racoș-Piatra Detunat, Brașov county)..... 263

Kiril Jordanov

Histoire politique des Gètes à l'époque de Burebista
et de ses successeurs..... 277

Victor H. Baumann

Note referitoare la istoria veche a teritoriilor nord și vest-pontice
(Notes concernant à l'ancienne histoire aux territoires nord et vest-pontiques) 285

Татьяна Л. Самойлова

Македония и Нижнее Поднестровье в доримскую эпоху (контакты,
конфликты, последствия) (Macedonia and Lower Dniester in a Hellenistic
epoch (contacts, conflicts, percussions) 295

Ana Voloșciuc-Bîtcă

Reprezentarea familiei pe monumentele funerare din Dacia Romană
(La représentation de la famille sur les monuments funéraires en Dacie Romaine) 307

Mircea Negru, Cristian Schuster

București-Militari „Câmpul Boja”. Așezarea din secolele II-IV p. Chr.
(București-Militari-Câmpul Boja. The Settlement of 2nd to 4th Centuries AD)..... 317

Vlad Vornic, Vasile Grosu

Fibule descoperite în necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov
de la Brăviceni (Fibules découvertes dans la nécropole de type Sântana de
Mureș-Černjachov de Brăviceni) 327

Nelu Zugravu

„Sciții” în geografia și retorica convertirii
(Gli sciti nella geografia e nella retorica della conversione) 341

<i>Ion Tentiuc, Alexandru Popa</i> Some considerations regarding rock-cut monasteries and spreading of the Christianity in eastern Moldova during the late roman period and early middle age.....	349
<i>Gheorghe Postică</i> Civilizația din spațiul pruto-nistean în perioada medievală timpurie (The Prut-Nistru space civilization in the early medieval).....	365
<i>Eugen Nicolae, Roxana Bugoi, Bogdan Constantinescu</i> Compositional analyses of some Golden Horde period copper coins	385
<i>Nicolae Ursulescu</i> Spre o evaluare unitară a descoperirilor arheologice (Towards an unitary evaluation of the archaeological finds).....	393
<i>Rodica Ursu Naniu</i> Studiul religiilor sau vocația creatoare a cunoașterii (The study of religions or the creative vocation of knowledge).....	401
<i>Andrei Corobcean</i> Interpretarea etnică în arheologia sovietică. Aspecte teoretice (L'interprétation ethnique dans l'archéologie soviétique. Aspects théoriques).....	405
<i>Ion Eremia</i> La începuturile arheologiei moldovenești (At the beginnings of the Moldovan archaeology).....	415
Lista abrevierilor (List of abbreviations).....	419

TABULA GRATULATORIA

Sorin Ailincăi (Iași)	Katarina Dmitrović (Čačak)
Ruxanda Alaiba (București)	Dr. hab. Ion Eremia (Chișinău)
Dr. Marius Alexianu (Iași)	Dr. Valeria Fol (Sofia)
Dr. Tudor Arnăut (Chișinău)	Prof. dr. Zlatozara Gocheva (Sofia)
Costică Asăvoaie (Iași)	Dr. Vasile Grosu (Chișinău)
Prof. dr. Mircea Babeș (București)	Dr. Constantin Iconomu (Iași)
Dr. Valeriu Banaru (Chișinău)	Dr. Ion Ioniță (Iași)
Dr. Victor H. Baumann (Tulcea)	Dr. Kiril Jordanov (Sofia)
Angelica Bălos (Deva)	Dr. Gabriel Jugănaru (Tulcea)
Mihail Băț (Chișinău)	Dr. Maia Kašuba (Chișinău)
Dr. Neculai Bolohan (Iași)	Prof. dr. Attila László (Iași)
Prof. dr. Octavian Bounegru (Iași)	Dr. hab. Oleg Levički (Chișinău)
Prof. dr. Jan Bouzek (Praga)	Marija Ljuština (Belgrad)
Roxana Bugoi (București)	Dr. Magda Mantu-Lazarovici (Iași)
Prof. dr. Ioan Caproșu (Iași)	Dr. Natalia Mateevici (Chișinău)
Dr. Valeriu Cavruc (Sfântu Gheorghe)	Dr. Sergiu Matveev (Chișinău)
Prof. dr. Ionel Candea (Brăila)	Dragoș Măndescu (Pitești)
Dr. Costel Chiriac (Iași)	Prof. dr. Lucretiu Mihailescu-Birliba (Iași)
Dr. Vasile Chirica (Iași)	Dr. Virgil Mihailescu-Birliba (Iași)
Bogdan Constantinescu (București)	Dr. Dan Monah (Iași)
Andrei Corobcean (Chișinău)	Alexandru S. Morintz (București)
Dr. Florea Costea (Brașov)	Dr. Octavian Munteanu (Chișinău)
Dr. Vasile Cotiuga (Iași)	Dr. Sergiu Musteață (Chișinău)
Roxana Curcă (Iași)	Dr. Mircea Negru (București)
Prof. dr. Marin Dinu (Iași)	Dr. Andrei Nicic (Chișinău)
Dr. Lidia Domaradzka (Sofia)	Dr. Eugen Nicolae (București)

Igor Ojog (Chişinău)	Done Şerbănescu (Olteniţa)
Acad. Mircea Petrescu-Dîmboviţa (Iaşi)	Dr. Radu Ştefănescu (Braşov)
Dr. Elena Ploşniţă (Chişinău)	Dr. Adrian Felix Tencariu (Iaşi)
Dr. Alexandru Popa (Frankfurt am Main)	Dr. Ion Tentiuc (Chişinău)
Dr. Kalin Porozhanov (Sofia)	Prof. dr. Dan Gh. Teodor (Iaşi)
Dr. hab. Gheorghe Postică (Chişinău)	Dr. Silvia Teodor (Iaşi)
Dr. Vladimir Potlog (Chişinău)	Dr. George Trohani (Bucureşti)
Dr. Tatiana Samojlova (Odesa)	Dr. Aris Tsaravopoulos (Atena)
Dr. Silviu Sanie (Iaşi)	Dr. Rodica Ursu-Naniu (Bucureşti)
Dr. hab. Eugen Sava (Chişinău)	Prof. dr. Nicolae Ursulescu (Iaşi)
Lucica Savu (Braşov)	Dr. Mihail Vasilescu (Iaşi)
Dr. Cristian Schuster (Bucureşti)	Dr. Vlad Vornic (Chişinău)
Dr. Gavrilă Simion (Tulcea)	Prof. dr. Alexandru Vulpe (Bucureşti)
Dr. Valeriu Sîrbu (Braşov)	Dr. Aurel Zanoci (Chişinău)
Prof. dr. Victor Spinei (Iaşi)	Prof. dr. Nelu Zugravu (Iaşi)
Dr. Igor Şarov (Chişinău)	

PROFESORUL ION NICULIȚĂ LA 70 DE ANI

La ai săi 70 de ani împliniți personalitatea profesorului Ion Niculiță se impune ca o figură emblematică în viața intelectuală a Republicii Moldova, oferindu-ne un exemplu de pasiune și abnegație, un credo profesional și civic merituos de urmat. Numele său se impune prin dimensiunea și valoarea operei, ilustrând deopotrivă gravitatea omului savant și a adevăratului om de cultură de prim rang pe plan național și internațional. Demersul nostru reprezintă veleitatea exprimării unei colegiale admirații pentru valoarea operei științifice trasată de-a lungul deceniilor de activitate prodigioasă. O viață de Om reflexiv care s-a apropiat de fenomenul civilizațiilor paleobalcanice și care, în mod special, a studiat și simțit suflarea vie a neamului trac. Opera științifică a lui Ion Niculiță impresionează prin întindere, prin diversitate, prin profunzime, dar și prin strălucirea jocului de opinii, operă prin care a simțit necesitatea stringentă de a reflecta din punctul de vedere istoric sursele obținute de pe urma cercetărilor arheologice.

O viață de Om închinată științei istorice faptele căruia vorbesc de la sine.

Printre problemele prioritare în arheologie le-a considerat pe cele care țin de mileniul I a. Chr. O atenție sporită el a acordat cercetării sfârșitului mileniului al II-lea a. Chr. și începutului celui următor, perioadă în care se constituie bazele civilizației nord tractice, triburile din spațiul de la est de Carpați, cristalizându-și individualitatea. În această ordine de preocupări, a căutat cu insistență să dovedească perpetuarea în timp și spațiu a elementelor de tip Noua, elemente de cultură care, după considerentele sale, și-au lăsat amprenta, contribuind la procesul de hallstattizare a comunităților umane din prima epocă a fierului. O altă problemă la fel de importantă este aceea de formare treptată și uniformizare a culturii tracilor septentrionali, proces care trebuie de plasat, după cum este convins nu din momentul sec. VI a. Chr. corespunzător primelor informații scrise despre geți, ci mai de timpuriu, încă din Hallstattul Mijlociu. Pentru teritoriul Moldovei procesul de omogenizare culturală este certificat printr-un șir de vestigii descoperite în monumentele de la Stâncești, Hansca, Saharna, Butuceni, Cartal-Orlovca etc. Perioada cuprinsă între sec. VI și I a. Chr. a constituit subiectul cheie în activitatea științifică a profesorului. Dealtminteri, preocupările savantului de această perioadă și-au găsit materializarea în mai mult de o sută de studii profunzimea științifică a cărora a fost apreciată pe larg în istoriografia din țară și de peste hotare. Printre acestea cităm cel mai cuprinzător studiu, *Tracii de nord în sec. VI-I a. Chr.*, operă care prin vestigiile și prin problemele discutate, pe bună dreptate după lucrarea străbunului său Vasile Pârvan pretinde la titlul de a patra *Getica*.

Un aspect revelator în studierea istoriei vechi a ținutului dintre Prut și Nistru ține de domeniul penetrației culturii romane și de problema continuității daco-romane. Într-un șir de studii și-a argumentat teoriile cu sursele narative și cu dovezile arheologice. Printre cele din urmă un loc aparte ocupă vestigiile dobândite de pe urma săpăturilor de la Sobari.

Saltul calitativ în studierea istoriei și civilizației tracilor septentrionali marcat de opera domnului profesor a putut fi realizat grație cercetărilor de teren. A organizat și a condus efectiv importante șantiere de la Hansca și de la Butuceni. Actualmente, coordonează activitatea șantierului-școală din zona Saharna, monument etalon al culturii tracilor septentrionali din extrema de nord-vest a extinderii acestora. Legată de această ordine de preocupări este activitatea de valorificare și punerea în circuitul științific a vestigiilor descoperite. Apar unul după altul articole și studii de sinteză dintre care ținem să menționăm *Butuceni. Monografie arheologică*, apărută în 2002 în colaborare cu S. Teodor și A. Zancoci, și mai recent, 2008, *Habitat din mileniul I. a. Chr. în regiunea Nistrului Mijlociu (siturile din zona Saharna)*, studiu alcătuit și publicat în colaborare cu discipolii săi.

Am stăruit asupra domeniilor prioritare prin a jalona rezultatele principale ale activității sale științifice variate. Chiar dacă unele dintre concluziile la care a ajuns cercetătorul se vor perima prin firea lucrurilor, fapt, dealtminteri, firesc pe măsura dezvoltării științelor, nu încape nici o îndoială că în domeniile menționate mai sus Ion Niculiță a obținut rezultate notabile, ele, reprezentând sursa indispensabilă peste care actualmente și în viitor nu va putea trece cu vederea nici un cercetător al istoriei culturii și civilizației tracilor.

Pe tărâmul eticii profesionale permanent a propagat spiritul criticismului prin propensiunea polemică cu realitățile vieții, și a transmis și transmite acest spirit studenților și discipolilor masteranzi și doctoranzi. Admiratori a tot ce ne-a lăsat valoros, beneficiari ai rezultatelor lui în mai buna cunoaștere a istoriei și civilizației paleobalcanice, plecăm cu venerație conștiința întru îmbogățirea memoriei și ducerea de mai departe a spiritului național. Activitatea profesorului nostru poate fi asemuită cu cea de *agri* și *cultor*, adică cu a plugarului care, brăzdând țarina, răscolește tradiția istoriei și, aruncând în glia înțelenită sămânța sacră a memoriei ne îmbogățește spiritul perpetuu de lumină a neamului. În ipostaza de *agri* a reușit să defrișeze tărâmul cercetării, iar în calitate de *cultor* – să cultive cultura și istoria civilizației tracilor din primului mileniu a. Chr.

Activitatea științifică și de formare I. Niculiță a subordonat-o dezideratului cercetării fundamentale în care intuia sursa noilor cunoștințe. În acest sens, promovarea excelenței în cercetare, elaborarea strategiilor de cercetare științifică, promovarea colaborărilor internaționale, elaborarea de programe și promovarea cercetării inter- și pluridisciplinare i-au determinat ferm convingerea despre rezultatele cu adevărat valoroase, posibil de obținut tocmai pe această cale.

La această aniversare permiteți-ne Domnule Profesor, să Vă urăm încă mulți ani cu sănătate și luciditate. Suntem ferm convinși că aveți multe de spus și noi, epigonii, manifestăm dorința de a savura din lecția înțeleaptă a vieții.

Câte cuvinte n-ar trebui spuse despre acest *rara avis*, cu o activitate, de parcă ar fi avut mai multe vieți! Constatăm în persoana lui Ion Niculiță un impuls de elanuri cognitive și deontologice, un profesor-savant, aura căruia strălucește în cercurile intelectualității naționale dar și internaționale, viața căruia constituie o istorie, o istorie sunt și faptele sale. Reprezintă Omul care la vârsta septuagenară se vedește infatigabil și plin de avânt profesional.

În ultimele decenii profesorul Ion Niculiță participă regulat la *Congresele Internaționale de Tracologie* de la Palma de Malorca (1992), Constanța-Mangalia-Tulcea (1996), Sofia-Iambol (2000), Chișinău-Vadul lui Vodă (2004) și Komotini-Alexandrupoli (2005). Cel de al IX-lea congres (2004), fiind organizat nemijlocit de omagiat. De asemenea, magistrul este prezent și la un șir de Simpozioane și Colloquii Internaționale, organizate la Sozopol (1988) – Bulgaria, Tulcea (1993, 1997, 2008), Deva (2004), Iași (2005, 2006) – România etc. De fiecare dată comunicările și luările de cuvânt, prin verba-i caracteristică, pline de conținut și docte prin ținuta științifică au fost apreciate înalt.

Pentru activitatea științifică de excepție și contribuția de seamă este ales *Membru al Consiliului Internațional de Studii Indo-europene și Tracologie*, *Membru de onoare al Institutului de Arheologie din Iași*, precum și membru al colegiilor de redacție a unui șir de prestigioase reviste de specialitate cum sunt: *SCIVA*, *Istros*, *Cumidava* și *Tyragetia*.

Cavaler al Ordinului „Gloria Muncii” al Republicii Moldova, Ion Niculiță este Omul de știință, căruia îi adresăm omagiul nostru de adânc respect și afecțiune.

Ce Vă putem ura, Domnule profesor, la un moment bilanțier ca acesta, decât să Vă fie însoțită munca de satisfacție sufletească și de noi realizări. Întru cuvântul vechii înțelepciuni elinice despre *zeul suprem* Omul: οὐλος ορᾷ, οὐλος δέ νοεῖ, οὐλος δέ τ' ακούει (Nu cu ochii, ori cu capul, ori cu urechile ci cu întregimea sa (zeul suprem) vede, în întregimea sa cugetă, în întregimea sa aude).

La Mulți Ani!

Tudor Arnăuț

LISTA PUBLICAȚIILOR PROFESORULUI ION NICULIȚĂ (1999-2008)*

1999

- Niculiță, I., Matveev, S., Potângă, Ed. 1999, *Cetatea traco-getică Potârca*. In: Cercetări arheologice în aria nord-tracă, III, București, 279-343.
- Niculiță, I., Zanoci, A. 1999, *Les vestiges du type Saharna-Soloncenii découverts sur le promontoire de Butuceni*, Thraco-Dacica XX, București, 135-142.
- Vančugov, V.P., Niculiță, I.T., Sîrbu, V., Cojocar, V. 1999, *Rezultatele periegezelor arheologice în stepele Bugeacului din anul 1997*. In: Cercetări arheologice în aria nord-tracă, vol. III, București, 117-133.
- Vančugov, V., Sîrbu, V., Niculiță, I., Bârcă, V. 1999, *Cercetările arheologice de salvare de la Orlovka-Cartal (Ucraina) – campania 1998*. In: Cercetări arheologice în aria nord-tracă, III, București, 135-221.
- Vančugov, V.P., Brujako I.V., Sîrbu, V., Niculiță, I.T. 1999, *Cercetările arheologice de salvare de la Orlovka-Cartal (Ucraina) – Campania 1998*. In: Cercetări arheologice în aria nord-tracă, vol. III, București, 223-277.

2000

- Niculiță, I. 2000, *Les Thraces et les Scythes au Nord-Ouest du Pont Euxin*. In: Thrace and the Aegean, Eight International Congress of Thracology, Sofia-Yambol, 25-29 September 2000, Sofia, 40.
- Niculiță, I. 2000, *Situația etno-demografică în stepele Bugeacului în mileniul I a. Chr. – prima jumătate a mileniului I p. Chr.* In: (Ed. Zanoci, A., Matveev, S.) Romanitate și românități la Nord de Balcani, Chișinău, 17-19.
- Niculiță, I., Arnăuț, T. 2000, *Practicile funerare ale tracilor de la est de Carpați în mil. I a. Chr.* In: Funeral Practices as Forms of Cultural identity (Bronze and Iron ages). 4th International Colloquium of Funeral Archaeology, Tulcea, 40-42.
- Niculiță, I., Popa, A. 2000, *Prezența romană în zona nord-vest pontică*, Chișinău, 132 pp.

* Pentru perioada de până la 1999 a se vedea *Studia in honorem Ion Niculiță*, Chișinău, 1999, 7-11.

Niculiță, I., Sîrbu, V., Vanciugov, V. 2000, *Les Thraches au sud de Bougeac au I^{er} millénaire a.Chr.* In: Istro-Pontica, Tulcea, 73-92.

Niculiță, I., Potlog, V., Arnăuț, T. 2000, *Istorie. Epoca străveche și antică*. Manual pentru clasa V-a, Chișinău, 224 pp.

2001

Niculiță, I. 2001, *Unitatea etnică a spațiului Carpato-Danubiano-Pontic în atichitate*, Destin Românesc. Revistă de istorie și cultură 4, 147-150.

Никулицэ, И., Заноч, А. 2001, *Фрако-гетские поселения I тыс. до н.э. в Центральных Кодрах Молдовы*, Карпатика 13, Ужгород, 107-115.

2002

Niculiță, I., Teodor, S., Zancoci, A. 2002, *Butuceni. Monografie arheologică*, București, 250 pp.

Niculiță, I., Niciș, A., *Rezultatele cercetărilor periegetice la situl traco-getic Saharna Mare*, Карпатика 15, 66-84.

Никулицэ, И. 2002, *Фракийцы и скифы в северном причерноморье*. In: (Ed. Fol, A.) Proceedings of the Eighth International Congress of Thracology "Thrace and the Aegean" (Sofia-Yambol, 25-29 September 2000), II, Sofia, 293-299.

Никулицэ, И.Т., Фидельский, С.А. 2002, *Фракийский горизонт на поселение Чобручи в Нижнем Поднестровье (по материалам исследований 2001 г.)*. В сб.: Северное Причерноморье: от энеолита к античности, Тирасполь, 206-217.

Никулицэ, И.Т., Фидельский, С.А. 2002, *Исследование на многослойном поселении Чобручи (по материалам раскопок 2001 года)*. В сб.: Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э.- V век н.э.), Тирасполь, 248-251.

2003

Niculiță, I. 2003, *Contribuții la originea tracilor*, Revista de istorie a Moldovei 1-2, 5-12.

Niculiță, I., Zancoci, A., Matveev, S., Niciș, A. 2003, *Les monuments thraco-gètes de la zone de Saharna*, Studia Antiqua et Archaeologica IX, Iași, 241-252.

2004

Niculiță, I. 2004, *Thraco-Getica. Studii și materiale*, Chișinău, 385 pp.

Niculiță, I. 2004, *40 years of thracologic studies in Basarabia*. In: Thracians and Circumpontic World. IXth International Congress of Thracology (sept. 2004, Chișinău-Vadul lui Vodă). Summaries, 10.

Niculiță, I., Arnăuț, T. 2004, *Construcții de cult în spațiul Balcano-Carpato-Pontic în mil. I a. Chr.* In: International Symposium „Aspects of Spiritual Life in South East Europe from Prehistory to the Middle Ages”, Iași, 29-30.

- Niculică, I., Arnăuț, T. 2004, *Cult Constructions in the Balkan-Carpathian-Pontic Space in the First Millennium B.C.* In: (Ed. Cojocaru, V., Spinei, V.) *Aspects of Spiritual Life in South East Europe from Prehistory to the Middle Ages*, Iași, 71-88.
- Niculică, I., Arnăuț, T., Zanoci, A. 2004, *Cetățile traco-gețice din zona Nistrului Mijlociu.* In: *Daco-geții*, Deva, 193-218.
- Niculică, I., Arnăuț, T., Zanoci, A., Simion, G. 2004, *Stepele Bugeacului în mileniiile II-I a. Chr.* In: (Ed. Niculică, I., Zanoci, A., Băț, M.) *Thracians and Circumpontic World. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology* (sept. 2004, Chișinău-Vadul lui Vodă), I, Chișinău, 285-322.
- Niculică, I., Fidelski, S. 2004, *The researches of the multilayered settlement of Ciobruți.* In: *Thracians and Circumpontic World. IXth International Congress of Thracology* (sept. 2004, Chișinău-Vadul lui Vodă). *Summaries*, 75-77
- Niculică, I., Nicic, A. 2004, *Considerations concerning the evolution of the ceramic decoration at the end of the II millennium – beginning of the first millennium BC in the Balcan-carpathian-pontic space.* In: *Thracians and Circumpontic World. IX-th International Congress of Thracology* (sept. 2004, Chișinău-Vadul lui Vodă). *Summaries*, 54-56.
- Niculică, I., Nicic, A. 2004, *Evoluția decorului ceramic în spațiul nord-vest pontic la finele epocii bronzului – începutul hallstattului timpuriu.* In: (Ed. Niculică, I., Zanoci, A., Băț, M.) *Thracians and Circumpontic World. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology* (sept. 2004, Chișinău-Vadul lui Vodă), I, Chișinău, 135-167.
- Niculică, I., Zanoci, A. 2004, *Sistemul defensiv la traco-geții din regiunea Nistrului Mijlociu.* In: (Ed. Niculică, I., Zanoci, A., Băț, M.) *Thracians and Circumpontic World. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology* (sept. 2004, Chișinău-Vadul lui Vodă), II, Chișinău, 104-129.
- Никулицэ, И., Арнэут, Т. 2004, *Вопросы протсхождения и эволюции наконечников стрел Балкано-Карпато-Понтийского региона*, *Карпатика* 31, Ужгород, 77-86.
- Никулицэ, И., Заноч, А., Молдован, В., *Фрако-гетское городище Сахарна «Ла Щанц»*, *Карпатика* 31, Ужгород, 92-99.
- Никулицэ, И.Т., Фидельский, С.А. 2004, *Чобручи – многослойное поселение на Днестре.* In: (Ed. Niculică, I., Zanoci, A., Băț, M.) *Thracians and Circumpontic World. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology* (sept. 2004, Chișinău-Vadul lui Vodă), II, Chișinău, 190-216.
- Никулицэ, И.Т., Фидельский, С.А. 2004, *Археологические исследования на многослойном поселении Чобручи.* In: *Cercetări arheologice în Republica Moldova (2000-2003)*, Chișinău, 50-63.

2005

- Niculiță, I. 2005, *Interferințe etno-culturale în spațiul de la est de Nistru în mil. I a. Chr.* In: Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dâmbovița oblata, Iași, 589-600.
- Niculiță, I., Zanoci, A. 2005, *Kulturell-chronologische Interferenzen Mitte des I. Jahrtausends v. Chr. im Nordwestlichen Schwarzmeerraum.* In: (Ed. Cojocaru, V.) *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest, Iași, 29-41.*
- Niculiță, I., Zanoci, A. 2005, *Die Beziehungen der Thracico-Geten aus dem Nordwestpontos zur archaisch griechischen Zivilisation.* In: 10th International Congress of Thracology (Komotini-Alexandroupoli 18-23 october 2005). Abstracts, Athens, 49-50.
- Никулицэ, И., Заноч, А. 2005, *Вопросы культурно-хронологических интерференций в северо-западном Причерноморье в I тыс. до н.э.* In: International symposium „Ethnic contacts and cultural exchanges North and West of the Black Sea” (12-17 June, 2005, Iași). Summaries, Iași, 9-10.

2006

- Niculiță, I. 2006, *Sanctuaries, Altars and Cult Hearths from the Iron Age in the Balcan-Carpathian-Pontic space.* In: International Colloquium “Iron Age Sanctuaries and Cult Places in the Thracian World”, Brașov, 14.

2007

- Niculiță, I. 2007, *Considerations regarding the funerary rite and ritual of the communities East Carpathians in the 3rd century BC. - 3rd century AD.* In: The 8th International Colloquium of Funerary Archaeology. **Topic:** „Funerary practices in Europe, before and after the Roman conquest (3rd century BC - 3rd century AD)”, Sibiu, 15.
- Niculiță, I. 2007, *Contributions made to the study of the burial rite performed by the communities inhabiting east of the Carpathians in 3rd C. B.C. - 3rd C. A.D.,* Acta Terrae Septemcastrensis VI/1, Sibiu, 71-73.
- Niculiță, I. 2007, *Sanctuaries, altars and Cult hearths from the Iron Age in the Balcan-Carpathian-Pontic space.* In: Iron Age Sanctuaries and Cult Places in the Thracian World. Proceedings of the International Colloquium, Brașov, 265-269.
- Niculiță, I., Arnăuț, T., Zanoci, A. 2007, *Cercetări arheologice la Saharna Mică.* In: (Ed. Ștefănescu, R., Bauman, I., Savu, L.) *Studia in honorem Florea Costea, Brașov, 83-124.*
- Niculiță, I., Nicic, A. 2007, *Cercetări arheologice la situl Saharna-Dealul Mănăstirii, Tyrageția s.n. 1, I [XVI], 225-248.*

- Niculiță, I., Sîrbu, V., Vanciugov, V. 2007, *Le Bugeac aux I^{er}-IV^e siècles ap J.-C.* In: International Colloquium Important Sites from the Pre-Roman and Roman Time on the Lower Danube Valley (4th century BC - 4th century AD), Galați, 17.
- Niculiță, I., Zanoci, A. 2007, *Die Beziehungen der Thrako-Geten aus dem Nordwest-Pontos zur archaisch griechischen Zivilisation.* In: Proceedings of the 10th International Congress of Thracology (Komotini-Alexandroupolis, 18-23 october 2005), Athens, 428-435.
- Niculiță, I., Zanoci, A., Arnăuț, T. 2007, *Sistemul defensiv al cetății din epoca fierului – Saharna Mare*, Tyragetia s.n. 1, I [XVI], 27-62.
- Niculiță, I., Zanoci, A., Arnăuț, T., Nicic, A., Băț, M. 2007, *Investigații arheologice în regiunea Nistrului Mijlociu.* In: Sesiunea științifică a Muzeului Național de Arheologie și Istorie a Moldovei (18-19 octombrie 2007). Rezumatele comunicărilor, Chișinău, 2007, 16-18.

2008

- Niculiță, I., Zanoci, A., Arnăuț, T. 2008, *Habitatul din mileniul I a. Chr. în regiunea Nistrului Mijlociu (siturile din zona Saharna)*, Chișinău, 408 pp.
- Niculiță, I., Nicic, A. 2008, *Habitatul din prima epocă a fierului de la Saharna-Țiglău. Considerații preliminare*, Tyragetia s.n. 1, II [XVII], 205-232.
- Niculiță, I., Zanoci, A. 2008, *Les rites et les rituels funéraires dans l'espace estcarpatique dans les X^e-III^e siècles av. J.-C. (l'étude comparative).* In: 10th International Colloquium "Funerary Practices in Central and Eastern Europe (10th c. BC - 3th c. AD)", (Tulcea, October 10th-12th 2008), Abstracts, Tulcea, 17-18.
- Niculiță, I., Zanoci, A. 2008, *Les rites et les rituels funéraires dans l'espace est-Carpatique (Deuxieme moitié du XII^e siecle - III^e siecle av. J.-C.).* In: Proceedings of the 10th International Colloquium of Funerary Archaeology "Funerary Practices in Central and Eastern Europe (10th c. BC - 3th c. AD)", Brasov, 143-151.
- Niculiță, I., Zanoci, A., Arnăuț, T. 2008, *Construcții de suprafață din siturile de la Saharna*, Tyragetia s.n. 1, II [XVII], 51-78.
- Niculiță, I., Zanoci, A., Arnăuț, T., Nicic, A. 2008, *Complexe hallstattiene timpurii din așezările din zona „Saharna”.* In: (Ed. Ailincăi, S.C., Micu, C., Mihail, F.) Omagiu lui Gavrița Simion la a 80-a aniversare, Tulcea, 60-105.
- Никудица, И., Заноч, А., Матвеев, С., Ничик, А. 2008, *Фракийские памятники Сахарнянской зоны.* В сб.: (Отв. ред. Климовский, С.И) Старажитности Придністровья, Київ, 129-133.

LISTA DOCTORILOR ȘI A DOCTORILOR HABILITAȚI, ÎNDRUMAȚI DE PROFESORUL ION NICULIȚĂ

Teze de doctor

1997

Aurel Zanoci, conferențiar la Catedra de Arheologie și Istorie Antică, Universitatea de Stat din Moldova

Tema: *Fortificațiile geto-dacice din spațiul extracarpatic în secolele VI-III a. Chr.*

2000

Valeriu Banaru, colaborator științific la Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei

Tema: *Relațiile dintre greci și băștinași în nord-vestul Pontului Euxin în secolele VII-III a. Chr.*

2004

Natalia Mateevici, colaborator științific la Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei

Tema: *Importul amforelor grecești în spațiul bugo-carpatic în sec. VI - începutul sec. II a. Chr.*

2006

Andrei Niciu, șeful laboratorului de cercetări științifice „Tracologie”, Universitatea de Stat din Moldova

Tema: *Contribuții la geneza hallstattului tracic timpuriu în spațiul carpato-danubiano-pontic*

Teze de doctor habilitat

2002

Oleg Levițki, director Centru Arheologie, Institutul Patrimoniului Cultural, AȘM

Tema: *Lumea tracică și masivul cultural nord-pontic în perioada hallstattiană timpurie (sec. XII-X a. Chr.)*

2003

Eugen Sava, directorul general al Muzeului Național de Arheologie și Istorie a Moldovei

Tema: *Interferențe cultural-cronologice în epoca bronzului târziu din spațiul carpato-nistrean (complexul cultural Noua-Sabatinovka)*

2006

Gheorghe Postică, directorul Institutului de Istorie și Științe Politice, Universitatea Liberă Internațională din Moldova

Tema: *Civilizația medievală timpurie din spațiul Pruto-Nistrean (secolele V-XIII)*

STADIUL ACTUAL AL CERCETĂRILOR PRIVIND EXPLOATAREA PREISTORICĂ A SĂRII ÎN SPAȚIUL CARPATO-DUNĂREAN

*Dedic această contribuție Profesorului Ion Niculiță,
cu recunoștință pentru sprijinul și încrederea cu care
m-a investit pe tot parcursul carierei mele profesionale.*

În ultimii ani, cercetările privind exploatarea preistorică a sării în spațiul carpato-dunărean au cunoscut progrese notabile. Pe de o parte, s-au intensificat și s-au extins cercetările pe teritoriul Moldovei Subcarpatice (Monah, Dumitroaia 2007; Monah 2008), au fost inițiate cercetări sistematice în Bulgaria (Chapman, Gaydarska 2007; Николов 2008) și în Transilvania (Chiricescu, Buzea 2005; Cavruc, Harding 2008; Buzea, Deák 2008); au fost reevaluate descoperirile mai vechi de pe teritoriul Maramureșului și Transilvaniei (Wollmann, Ciugudean 2005; Kacso 2006). Pe de altă parte, a crescut semnificativ nivelul metodologic și metodic al cercetărilor (nu în ultimul rând grație colaborărilor cu specialiștii din Franța și Marea Britanie implicați în aceste cercetări). S-au intensificat și s-au extins cercetările etnoarheologice în Moldova și în Transilvania (Alexianu et al. 2007; Monah et al. 2008; Chiricescu, Buzea 2005; Buzea, Deák 2008). Experimentele arheologice capătă un caracter tot mai articulat (Bodi 2007). La acestea se adaugă organizarea unor colocvii științifice internaționale (Piatra-Neamț 2004 și Iași 2008) și a unei expoziții itinerante „Sarea, Timpul și Omul” (2006-2008), ocazie cu care a fost editat un catalog conținând o serie de studii privind exploatarea preistorică a sării pe teritoriul României (Cavruc, Chiricescu 2006).

În rândurile ce urmează încerc să fac o evaluare a stadiului actual al cercetărilor și să identific unele direcții prioritare de cercetare care să contribuie la reconstituirea cât mai fidelă a aspectelor tehnologice ale exploatării sării și, totodată, să ajute la înțelegerea rolului real pe care aceasta l-a jucat în preistorie. Precizez că această lucrare se bazează eminamente pe surse *explicite* (resturi de materiale directe) ale exploatării sării, cele *implicite* (circumstanțe ce pot fi puse în legătură cu exploatarea sării) necesitând o abordare distinctă.

*

Neolitic

Mărturiile cele mai vechi din spațiul carpato-dunărean puse până acum în legătură cu exploatarea sării au fost descoperite în Moldova Subcarpatică, în două stațiuni neolitice ale culturii Starčevo-Criș, care datează între 6050-5500 cal BC

(Monah 2008, 14). Aceștia le urmează în timp vestigiile arheologice dintr-un sit din nord-estul Bulgariei din neoliticul târziu aparținând culturii Karanovo III-IV, care datează din perioada 5400–5000 î. Hr. (Николов 2008, 47, 339).

Mulți ani s-a crezut că cele mai vechi mărturii arheologice ale exploatării sării din Europa le reprezintă depunerile aparținând culturii Starčevo-Criș, descoperite în stațiunea de la Solca-Slatina Mare, jud. Suceava (Ursulescu 1977). Însă, cu prilejul noilor cercetări, s-a demonstrat că în această stațiune nu există vestigii neolitice (Nicola et al. 2007). Cele mai consistente materiale neolitice pe care cercetătorii le pun pe seama exploatării sării au fost descoperite la Lunca-Poiana Slatinei, jud. Neamț, aflată în imediata apropiere a unui izvor de slatină (Dumitroaia 1994). Totodată, recente sondaje în stațiunea de la Țolici-Hălăbutoaia, jud. Neamț, aflată și aceasta în apropierea unui izvor de slatină, au arătat că cele mai vechi urme ale prezenței umane de acolo datează din neolitic și aparțin culturilor Starčevo-Criș și a ceramicii liniare (Dumitroaia et al. 2008). Astfel, stațiunile neolitice de la Lunca-Poiana Slatinei și Țolici-Hălăbutoaia au fost prezentate ca *puncte sezoniere de exploatare a sării* (Dumitroaia et al. 2008, 221). În sprijinul acestei interpretări cercetătorii invocă existența izvoarelor de slatină în ambele stațiuni, lipsa urmelor de locuințe și a altor indicii de locuire de durată, urmele de ardere (cenușă, lemn carbonizat și arsuri) rezultate, în opinia cercetătorilor, din evaporarea slatinei prin turnarea acesteia direct pe lemne din rug (Monah 2002), posibilitatea ce a fost confirmată și prin experimente (Bodi 2007). Se mai adaugă aprecierea conform căreia, aceste stațiuni nu oferă condiții prielnice pentru agricultură. Cu siguranță, toate aceste argumente sunt valabile, însă cred că sunt încă insuficiente. Deocamdată, datele privind vestigiile neolitice în aceste stațiuni lasă loc și pentru alte interpretări. Atât timp cât în aceste stațiuni nu au fost descoperite urme ale unor procedee legate *exclusiv* de exploatare a surselor de slatină (de amenajare a izvoarelor, de colectare a slatinei, de evaporarea acesteia etc.), se poate afirma doar că izvoarele de slatină din Subcarpații Moldovei i-au atras pe oamenii încă în perioada neoliticului timpuriu. Altfel, am fi tentați să interpretăm orice urme arheologice din apropierea surselor de slatină ca fiind urme de exploatare a sării. Cred că interpretarea mai nuanțată a caracterului depunerilor neolitice în aceste stațiuni rămâne în sarcina cercetărilor viitoare.

În ordinea cronologică, urmează vestigiile neolitice din nord-estul Bulgariei. Lângă orașul Provadia, aflat la cca 40 km vest de Varna, se află singurul zăcământ de sare gemă din Bulgaria – zăcământul Mirovskoto. Sarea gemă apare aici la adâncimea de 12-20 m. Deasupra acestui zăcământ s-a creat o pungă masivă de apă sărată. Concentrarea sării în această pungă este de 250-280 grame la un litru de apă. Deasupra pungii de apă sărată, se află situl arheologic Provadia-Solnița, în care un colectiv de cercetători sub conducerea lui Vasil Nikolov, în anii 2005-2007, a efectuat cercetări arheologice sistematice (Николов 2008). În contextul vestigiilor culturii Karanovo III-IV, au fost cercetate numeroase mărturii arheologice ale exploatării apei sărate. Tehnologia exploatării, așa cum o reconstituie cercetătorii bulgari, a constat în fierberea apei sărate în vase tronconice făcute

În mod special în acest scop, în cuptoare amenajate în edificii multifuncționale. Vasele pentru fierberea slatinei – castroane cu volume variind între 5,5 și 35,5 litri – erau lucrate din pastă poroasă, aveau pereții subțiri și gura larg deschisă, caracteristici ce trebuie să fi contribuit la accelerarea evaporării apei (atât prin gura larg deschisă cât și prin porii pereților). Utilizarea lor pentru fierberea apei sărate este susținută și de rezultatele investigațiilor chimice care au identificat în fragmentele ceramice ce provin de la aceste vase depuneri de clor de potasiu și magneziu (Stoyanova 2008; Николов 2008, 74). De altfel, utilizarea pentru fierberea apei sărate a recipientelor mari cu gura larg deschisă, lucrate din pastă poroasă, a fost remarcată și în alte stațiuni arheologice legate de exploatarea apei sărate (Lane, Morris 2001). Vasele pline cu apă sărată se așezau în cuptoare mari, făcute special în acest scop. După aprecierea cercetătorilor, în urma fierberii rezultau calupuri de sare recristalizată de formă tronconică. Sarea obținută în acest fel a fost folosită, după cum susțin cercetătorii, ca mijloc de schimb.

În mod neîndoielnic, cercetarea de la Provadia-Solnița este una dintre cele mai importante contribuții privind exploatarea preistorică a sării din întreaga Europă, iar mărturiile exploatării sării de acolo sunt dintre cele mai vechi din lume, vârsta lor fiind stabilită între anii 5400 și 5000 î. Hr. (Николов 2008, 47, 339). Mai trebuie apreciat și faptul că această stațiune a fost cercetată de un colectiv mare de specialiști care au publicat amănunțit în raportul lor de cercetare rezultatele săpăturilor, datele stratigrafice, complexe și artefactele descoperite, dar și o serie de studii privind vasele în care se fierbea apa sărată. Cu atât mai surprinzătoare este lejeritatea cu care autorii reconstituie produsul final al fierberii apei – calupuri tronconice de sare recristalizată (Николов 2008, 74) – fără să fi verificat această posibilitate experimental. Nu încapă nicio îndoială că producția sării la Provadia-Solnița nu se făcea pentru consum propriu, sarea fiind destinată aprovizionării unor teritorii care, cu excepția coastei de vest a Mării Negre și a zonei Provadia, în general sunt sărace în surse de sare (Gaydarska, Chapman 2007). Chestiunea formei produsului final în aceste condiții pare cu atât mai importantă. Dacă s-ar adevăra ipoteza cercetătorilor că la Provadia-Solnița se produceau *calupuri de sare recristalizată*, extrem de importantă ar putea fi seria vaselor în care se obțineau astfel de calupuri după volume. Trebuie astfel verificat dacă aceste calupuri aveau dimensiuni și respectiv greutatea prestabilite, ușor cuantificabile, ceea ce ar implica anumite concluzii de ordin social-economic de mare importanță. Nu ne rămâne decât să așteptăm continuarea acestor cercetări. Mai trebuie precizat că, deși producția sării era ocupația importantă a locuitorilor așezării de la Provadia-Solnița, cercetarea acestui sit a relevat și o serie de alte activități și, totodată, o locuire de durată.

Eneolitic

Cele mai consistente și expresive vestigii privind exploatarea sării în perioada eneoliticului au fost cercetate în Moldova Subcarpatică, pe teritoriul județelor Suceava, Neamț și Bacău, unde într-o serie de stațiuni aparținând culturii Cucuteni

(de la faza A₂ până la faza B, cu precizarea că majoritatea vestigiilor de acest gen datează din ultima fază a acestei culturi): Solca-Slatina Mare și Cacica pe teritoriul județului Suceava, Lunca-Poiana Slatinei, Lunca-Oglinzi Băi și Țolici-Hălăbuțoia pe teritoriul județului Neamț, Cucuieți – Slatina Veche pe teritoriul județului Bacău. Toate aceste stațiuni se află în apropierea nemijlocită a unor izvoare de slatină. Depunerile eneolitice în aceste stațiuni sunt mult mai consistente în comparație cu cele din neolitic, însă nici de această dată, uneori în pofida anvergurii cercetărilor (Lunca-Poiana Slatinei), nu au fost identificate indicii ale unor locuri propriu-zise de durată. Depozitele arheologice cucuteniene sunt compuse din lentile consistente de cenușă, lemn carbonizat și numeroase arsuri. În aceste stațiuni, cu excepția celei de la Cucuieți – Slatina Veche, se găsesc, în cantități impresionante, fragmente de vase de mici dimensiuni, tronconice, cu pedestal masiv – așa-zisele *brichetaje*¹. De subliniat că această categorie ceramică nu se regăsește în nicio stațiune Cucuteni aflată la distanță apreciabilă de surse de slatină. Prin urmare, asocierea între brichetaje și izvoarele de slatină este cât se poate de evidentă, astfel încât pe bună dreptate cercetătorii au interpretat-o ca fiind una cu caracter funcțional. Mai mult, încă cu ocazia primei descoperiri a brichetajelor (la Solca-Slatina Mare), Nicolae Ursulescu a constatat similitudinea lor cu cele de la Wielicka – o stațiune eneolitică aparținând culturii Lengyel din apropierea Cracoviei, considerată la acea dată ca fiind cea mai veche mărturie arheologică a procedurii de obținere a sării solide prin fierberea slatinei (Ursulescu 1977).

Descoperirile ce au urmat publicării materialelor de la Solca – Slatina Mare, mai cu seamă cele ce au apărut în urma cercetărilor sistematice de la Lunca – Poiana Slatinei, au contribuit în mod decisiv la acumularea datelor care au permis interpretarea acestor stațiuni drept centre de exploatare a slatinei. În ceea ce privește reconstituirea tehnologiei exploatarei sării în aceste stațiuni, opiniile sunt împărțite. După unii cercetători, slatina se fierbea direct în brichetaje, pe foc, adăugându-se pe parcurs în locul apei evaporate slatina, astfel încât în final se obțineau calupuri conice de sare solidă (Andronic 1989). Conform altei ipoteze, slatina întâi se fierbea în vase mari, până se transforma într-o masă vâscoasă. După aceea, această masă se turna în brichetaje. Brichetajele apoi erau amplasate în spații cu temperatura înaltă (eventual pe vetre fierbinți sau pe jar), astfel încât conținutul lor se transforma treptat în calupuri de sare recristalizată (Cavruc, Dumitroaia 2006). Pentru extragerea calupurilor de sare recristalizată, brichetajele se spărgeau. De aceea, până acum nu a fost descoperit niciun brichetaj întreg, ci numai fragmente, dintre care cel mai ușor de recunoscut sunt cele de la partea lor inferioară. Din păcate, această interpretare, deși plauzibilă, nu a fost confirmată experimental. Experimentele efectuate în acest sens în așezarea de la Cucuteni-Cetățuie (!?) nu au fost tocmai adecvate (Bodi 2007), ele având totuși darul de

¹ În literatura românească s-a încetățenit accepțiunea îngustă a cuvântului *brichetaj* (derivat din fr. *briquetage*), acest termen semnificând vasele ceramice mici în care se „bricheta” sarea (Monah 2008, 16, nota 1). În literatura arheologică occidentală însă, cuvântul *briquetage* are o semnificație mult mai largă: „aglomerări de lut ars și cenușă” (Gouletquer 1974) sau „tot ansamblu al resturilor pieselor de lut (troace, suporturi, cleme etc.), dar și fragmente de lutuală a vetrelor/cuptoarelor, folosite în prelucrarea sării marine” (Lane, Morris 2001, 8).

a demonstra că pe foc deschis, direct în brichetaje, nu pot fi obținute calupuri de sare. Pe de o parte, în acest fel se obținea doar sarea fină care se depunea pe pereții interiori ai brichetajelor, iar pe de altă parte, expuse timp îndelungat pe foc, brichetajele crăpau. Evident, experimentele trebuie reluate, însă în alte condiții, de preferat în stațiunile în care au fost descoperite brichetajele. Nu în ultimul rând, trebuie reconstituită pasta și tehnica modelării brichetajelor. Evident, ar fi indicată și fierberea intermediară a slatinei în vase mari în vederea sporirii concentrării sării, înaintea finalizării procedurii în brichetaje. În acest sens, trebuie verificată și ipoteza utilizării vaselor grosiere pentru evaporarea intermediară a sării. Având în vedere frecvența ridicată în stațiunile Cucuteni cu brichetaje a ceramicii de tip „Cucuteni C” (Munteanu, Garvăn 2008), ar fi interesant să se verifice posibilitatea ca aceasta să fi fost folosită la fierberea slatinei. De altfel, cel puțin la prima vedere, ea întrunește anumite condiții pentru a fi folosită în acest scop: scoica din pastă probabil îi sporea termorezistența, iar porozitatea pastei facilita evaporarea apei și prin pereți, ceea ce putea contribui la accelerarea procedurii și, implicit, la economia combustibilului. În acest sens, sunt necesare nu numai experimente, dar și analize chimice, întrucât sarea, așa cum au arătat cercetările din Anglia (Lane, Morris 2001, 470-471) sau în Bulgaria (Николов 2008, 74), de regulă lasă urme chimice în pereții recipientelor ceramice în care se fierbea apa sărată.

Dincolo de detaliile importante privind procedeele ce duceau la transformarea slatinei în sarea recristalizată, pare evident că produsul final al acestora era calupul de sare recristalizată, de formă conică cu vârful rotunjit, după unele aprecieri cu greutatea până la cca 1,5 kg (Andronic 1989, 176). Cercetările etnografice arată că țăranii care folosesc slatina din izvoare extrem de rar o recristalizează. Atunci însă când o recristalizează prin fierberea slatinei, ei obțin sarea fină care se depune pe pereții interiori ai vaselor. Țăranii niciodată însă nu sunt interesați să obțină calupuri de sare recristalizată. De cele mai multe ori, ei folosesc slatina ca atare atât la gătit cât și la murat legume sau la stropit fân etc., iar uneori, mai ales la nunțile din unele sate din Transilvania, pun pe masa nuntașilor sticlucle cu slatină în loc de sarea fină în solnițe. Astfel, pare puțin probabil ca aceste calupuri de sare recristalizată în brichetaje să fi fost destinate consumului propriu. În aceste condiții, ipoteza conform căreia, calupurile de sare recristalizată în brichetaje se foloseau pentru aprovizionarea așezărilor aflate la distanțe apreciabile de locurile de exploatare a slatinei, pare plauzibilă. Cât de mari să fi fost distanțele la care se transporta sarea brichetată, deocamdată nu se poate aprecia. Menționăm în acest sens ipoteza conform căreia, sarea din Moldova Subcarpatică ajungea nu numai la marile așezări cucuteniene din zonă (de exemplu, la Poduri-Dealul Ghindaru), dar și la mega-așezările din arealul Tripolie (Chapman, Gaydarska 2003), ipoteză contestată recent (Mircea, Alexianu 2007). În literatura sunt citate exemple etnografice privind transportarea calupurilor de sare pe distanțe apreciabile. Astfel, cercetarea efectuată de antropologii francezi în Papua Noua Guinee a arătat că adesea calupurile de sare recristalizată (obținute însă fără utilizarea recipi-

entelor ceramice) ajungeau în așezări îndepărtate de locul exploatării la distanțe de zeci de kilometri (Pétrequin et al. 2001). Având în vedere valoarea simbolică ridicată a sării în societățile arhaice, dar și unele exemple etnografice, trebuie să admitem și posibilitatea ca transportarea sării în locuri îndepărtate de locurile de exploatare să fi avut și alte scopuri decât cele utilitare. Nu se exclude nici ipoteza conform căreia, calupurile de sare recristalizată au fost folosite în calitate de mijloc de schimb, în acest sens existând numeroase exemple istorice și etnografice (Lane, Morris 2001, 6; Ciobanu 2002, 26). Toate aceste posibilități trebuie însă verificate. Una dintre temele de cercetare în această privință poate fi seriarea formelor și volumelor brichetajelor, chiar dacă acestea ne sunt date exclusiv în fragmente. În acest sens, poate fi utilă și o mai minuțioasă examinare a materialului ceramic care ar putea să contribuie la reconstituiri mai veridice ale brichetajelor decât cele de până acum (Andronic 1989).

În ceea ce privește definirea caracterului siturilor de tipul celui de la Lunca-Poiana Slatinei ca fiind stațiuni specializate exclusiv în exploatarea sării, persistă o întrebare la care până acum nu cunosc un răspuns plauzibil: *de ce în toate stațiunile cu brichetaje se găsește gama aproape completă a ceramicii Cucuteni, inclusiv ceramica pictată?* Nu cumva trebuie să se admită și posibilitatea ca în cadrul acestor stațiuni să fi avut loc și alte activități?

În legătură cu brichetajele mai trebuie precizat și faptul că stațiunile cucuteniene în care acestea au fost descoperite până acum se concentrează exclusiv pe teritoriul județelor Suceava și Neamț. Nu este lipsit de interes faptul că exact această zonă a Moldovei Subcarpatice este lipsită de surse de sare gemă accesibile exploatării neindustriale (aflorimente la suprafață sau zăcăminte de sare gemă aflate la adâncime mică). În schimb, la sud de zona de răspândire a brichetajelor cucuteniene, de-a lungul versanților estici ai Carpaților Orientali (pe teritoriul județelor Bacău, Vrancea și Buzău), iar apoi de-a lungul versanților sudici ai Carpaților Meridionali (pe teritoriul județelor Prahova, Dâmbovița și mai departe în Oltenia Subcarpatică), sarea gemă la suprafață și la adâncimi mici apare desul de frecvent. Nici în spațiul intracarpatic, deosebit de bogat în zăcăminte de sare gemă accesibile exploatării neindustriale (aflate la suprafață sau la adâncime mică), nu au fost găsite până acum brichetaje. Sub rezerva că viitoarele cercetări pot schimba această imagine, din această constatare se desprinde concluzia că *brichetajele nu se produceau în zonele în care era facil accesul la sare gemă*. Observăm totodată că brichetajele se concentrează doar la periferia provinciei salifere carpatice, ceea ce vine în sprijinul ipotezei conform căreia, calupurile de sare produse în brichetaje erau destinate comunităților aflate departe de sursele accesibile de sare. Mai mult, în aria Cucuteni brichetajele sunt concentrate într-un spațiu expus întinselor teritorii sărace în resurse de sare (jumătatea de nord a Moldovei la est de Siret, Basarabia centrală și de nord, silvo-stepa Ucrainei până la Nipru, adică, în linii mari, teritoriile cuprinse în acea vreme în aria complexului cultural Cucuteni-Tripolie). Această constatare sugerează că sarea recristalizată în brichetaje era destinată comunităților Cucuteni-Tripolie. De altfel, într-o altă

formă și cu alte argumente, ipoteza similară a mai fost exprimată (Chapman, Gaydarska 2003).

Un rol important în cercetarea exploatării apei sărate de comunitățile Cucuteni îl pot avea cercetările începute recent la Cucuieți-Slatina Veche (Munteanu et al. 2007), tocmai pentru faptul că aici în stratul Cucuteni, preponderent cu materialele caracteristice fazei A_2 , nu s-a găsit niciun brichetaj. Cu siguranță deci, comunitățile Cucuteni cunoșteau și alte tehnologii de exploatare a slatinei decât cea care implica utilizarea brichetajelor.

Urme eneolitice explicite ale exploatării sării în nord-estul Bulgariei, la Provadia-Solnițata încă nu au fost descoperite. Totuși, plecând de la considerente circumstanțiale, cercetătorii bulgari cred că și în perioada eneoliticului mijlociu (cultura Hamangia IV, 4600-4500 î. Hr.), iar apoi în cea a eneoliticului târziu (cultura Varna, 4500-4200 î. Hr.), extragerea intensă a sării era ocupația importantă în cadrul așezării de la Provadia-Solnițata. Ei cred că bogăția remarcabilă a stațiunii, sistemul de fortificație complex (cel mai timpuriu de acest gen din Europa de Sud-Est) s-au datorat faptului că la acea vreme stațiunea de la Provadia asigura sarea pentru cea mai mare parte a Traciei care, după estimările lui Vasil Nikolov, avea nevoie de cca 500 tone de sare anual (Николов 2008, 339). Trebuie probabil să ne așteptăm că cercetările viitoare să aducă date explicite privind exploatarea sării la Provadia-Solnițata și în perioada eneolitică. Având în vedere faptul că în acea epocă pe teritoriul Bulgariei se practica extragerea minieră a cuprului (Ai Bunar/Mečki Kladenec), ne putem aștepta și la descoperirea lângă Provadia a unor urme eneolitice de extragere minieră a sării.

Epoca bronzului

Cele mai vechi vestigii din epoca bronzului ale exploatării slatinei în spațiul carpato-dunărean sunt stațiunile culturii Trzciniec-Komariv de la Loeva (Ucraina Subcarpatică), Lunca-Poiana Slatinii și Cucuieți-Slatina Veche (Moldova Subcarpatică). În stațiunile Loeva și Lunca – Poiana Slatinii exploatarea sării va continua și în epoca bronzului târziu și în prima epocă a fierului. Câteva descoperiri datând din epoca bronzului din Transilvania (Băile Figa, Săsarm-Valea Slatinei, Caila-Sărătura, Valea Florilor, Ocna Dej) și din Maramureș (Valea Regilor) relevă exploatarea minieră a sării.

Stațiunea Loeva se află în nemijlocita apropiere a unor izvoare de apă sărată. Cercetările întreprinse aici de Larisa Ivanivna Krušelnițka au arătat că aceste depuneri sunt alcătuite din arsuri, aglomerări de cenușă și lemn ars, în amestec cu ceramica Trzciniec-Komariv, Noua, Gava-Holigrad (Крушельницька 1993). Totodată, în această stațiune a fost descoperită o construcție de lemn, de formă rectangulară, din bârne orizontale, atribuită culturii Gava-Holigrad. Aceasta a fost interpretată drept puț de decantare a slatinei. Din păcate, o serie de detalii (contextul geologic, datarea prin C14 a construcției de lemn, etc.) necesare pentru o mai sigură interpretare a acestui sit, nu sunt cunoscute. Depunerile din epoca bronzului și prima epocă a fierului de la Lunca – Poiana Slatinei sunt foarte ase-

mănătoare cu cele de la Loeva, cu precizarea că cele din prima epocă a fierului îi aparțin culturii Chișinău-Corlăteni, urmate fiind de depunerile cu materiale de tip Canlia (Dumitroaia 2000). Depunerile din epoca bronzului de la Cucuieți-Slatina Veche conțin preponderent materiale caracteristice culturii Trzciniec-Komariv și câteva fragmente ceramice Wietenberg și Monteoru (Munteanu 2007, 65-67). Depunerile din epoca bronzului din aceste situri sunt interpretate ca fiind formate în urma activităților de obținere a sării solide din apă sărată prin evaporare. Deocamdată însă, materialele arheologice din aceste situri au fost abordate preponderent din punct de vedere al tipologiei ceramicii, apartenenței culturale și al cronologiei. Aspectele legate de exploatarea sării însă au fost abordate în treacăt. Evident, este nevoie de o serie de studii amănunțite legate de contextele arheologice, analiza artefactelor și ecofactelor, tocmai din perspectiva reconstituirii metodelor de exploatare a sării.

Mult mai expresive mărturii ale exploatării sării din epoca bronzului au fost descoperite în Maramureș și Transilvania (Valea Regilor, Valea Florilor, Băile Figa, Săsarm-Valea Slatinei, Caila-Sărătura și Ocna Dej).

Valea Regilor (Maramureșul de Nord, în prezent regiunea Zakarpatska, Ucraina, cca 30 km nord-est de orașul Solotvino). În anul 1817, în timpul lucrărilor de drenare a unei mine de sare, aici a fost descoperită o grotă aflată la adâncimea de 13 m, cu lungimea de 9,5 și lățimea de 3,8 m. În partea sudică a acestei grote se afla o altă grotă umplută cu argila și noroi. Această din urmă grotă avea diametru de 13 m și înălțimea de 4,7 m (Wollmann 1996, 246-247; Rustoiu 2005, 354, 364, fig. 7; Wollmann, Ciugudean 2005, 99; Kacso 2006, 97, 109, nota 6; Cavruc et al. 2006, 43, 49; Lukacs 2006, 13-15, 143). În această grotă au fost găsite mai multe obiecte. Cel mai neobișnuit dintre acestea este o „troacă” scobită în trunchi de copac, cu un capăt închis și altul deschis. Fundul „troacei”, pe linia mediană, era perforat cu un rând de orificii de formă pătrată. În acestea erau înserate cepuri de lemn perforate axial. În unele din astfel de orificii se observau urme de sfoară împletită. Alături de „troaca” în mină au mai fost descoperite: o *scară* de lemn, un *ciocan-baros* de lemn, câteva bare laterale de la *scări* (?) de lemn cu orificii realizate la distanțe egale (cca 0,5 m); două *palette* de lemn, o *funie* groasă și lungă de iută (după V. Wollmann) sau scoarță de copac (după C. Kacso); un *bloc de sare gemă* cu orificii largi, realizate, după toate aparențele, cu ajutorul jeturilor de apă. Alături de această mină, în anii 1846 și 1847, au mai fost descoperite două mine de sare cu pereții armați cu bare de lemn masiv.

Valea Florilor (Transilvania, între Cluj și Câmpia Turzii, lângă stația Valea Florilor). În anul 1938, în timpul lucrărilor de extindere a căii ferate, muncitorii au dat de câteva mine abandonate de sare. Una dintre ele avea pereții rotunzi căptușiți cu împletitură de nuiete și avea adâncimea de cca 10 m. Pe fundul acestei gropi, la adâncimea de cca 8-10 m, în stratul de argilă sărată, au fost găsite o serie de obiecte (Maxim 1971): o „troacă” scobită într-un trunchi de copac, cu ambele capete închise, lungă de aproximativ 2 m, cu un rând de orificii realizate pe linia mediană a fundului, în care au fost înserate cepuri perforate axial; trei lopeți de lemn; un

ciocan-târâncop de lemn; o pârghie simplă; o pârghie cu un capăt în formă de cârlig; două bâte de lemn cu un capăt îngroșat; o râșniță de piatră de „tip dacic”. În minele de alături au mai fost descoperite câteva fragmente de la alte două sau trei „troace”. Plecând de la râșnița „de tip dacic”, Maxim a datat aceste obiecte cu cea de a doua epocă a fierului (Maxim 1971, 457-463). Această încadrare a fost acceptată și de alți cercetători (Wollmann 1996, 246; Iaroslavschi 1997, 45-47; Rustoiu 2005). În 2005 însă, în urma analizei C14, efectuată asupra unor fragmente de la „troacă”, toate aceste obiecte au fost datate în intervalul 1420-990 cal BC, probabilitate 95% (Wollmann, Ciugudean 2005, 101).

Băile Figa (nord-estul Transilvaniei, jud. Bistrița-Năsăud, oraș Beclean). Situl se află deasupra unui zăcământ de sare gemă, în valea unui pârâu cu apă sărată „Pârâul Sărat”. A fost descoperit în 1977 de geologul I. Chintăuan, care a consemnat în albia pârâului numeroase urme de construcții de lemn și o „troacă de lemn” (Chintăuan, Russu 1988). În anii 2005-2008, aici au fost întreprinse cercetări sistematice (Cavruc, Harding 2008). S-a stabilit că pe o suprafață de cca 500×300 m, pe ambele maluri ale pârâului se află urme a numeroase construcții de lemn. Cele peste 50 de probe datate prin metoda C14, au arătat că aceste construcții sunt din mai multe perioade. Cea mai veche piesă de lemn datează din cca 3000 cal BC; cele mai multe piese și construcții datează din cca 1620-1500 cal BC, din 1050-975 cal BC și cca 1005-915 cal BC. Câteva date C14 plasează unele construcții și obiecte de lemn în a doua epocă a fierului (cca 250 cal BC), câteva – în perioada post-romană (cca 330-540 cal AD). Totodată, în cadrul sitului a fost descoperită multă ceramică din epoca bronzului timpuriu și fragmente ceramice izolate de factură neo-eneolitică, nereușindu-se deocamdată asocierea sigură a acestei ceramici cu anume construcții și obiecte de lemn datate.

Construcțiile de lemn cercetate de cele mai multe ori sunt distruse de exploatarea ulterioară, însă unele s-au păstrat foarte bine. Astfel, în partea nordică a stațiunii au apărut garduri din pari despicați și scândură datând din 1050-975 cal BC. Tot aici, a fost dezvelită o grupare (19×21 m) alcătuită din garduri de nuiele împletite sprijinite pe pari verticali înfiți în pământ și datând din cca 1005-915 cal BC. În mijlocul acestei grupări se afla o încăpere cu pereții din nuiele împletite (10×2,5 m) în forma a trei cercuri deschise împreunate, acoperită cu traverse masive și crengi de alun. Din nord și est această grupare de construcții a fost delimitată cu un gard de nuiele împletite arcuit. Urmele de construcții de lemn cercetate în partea sudică a stațiunii suprapun un complex adâncit, în a cărui umplutură se află numeroase fragmente ceramice din epoca bronzului timpuriu (posibil, contemporane cu un fragment de lemn prelucrat, găsit alături, datat prin metoda C14 între cca 3020 și 2925 cal BC).

Cele mai multe artefacte au fost descoperite în poziție secundară. Majoritatea datează din epoca bronzului mijlociu-târziu și din prima epocă a fierului. Obiectele descoperite (ciocane de piatră de minerit, scări de lemn, ciocane-baros de lemn și atele) sugerează exploatarea minieră. Printre cele mai importante obiecte menționez patru „troace” descoperite în jumătatea de sud a stațiunii, în două

locuri, câte două, una lângă cealaltă, în poziție secundară. Două dintre acestea, descoperite la periferia sudică a stațiunii, au fost datate între cca 1620 și 1500 cal BC (probabilitate 95%); una din cele două „troace” descoperite în partea central-sudică a stațiunii datează din cca 1000 cal. BC. În linii mari, ele sunt similare cu „troacele” de la Valea Florilor și Valea Regilor.

În urma cercetărilor de suprafață din anii 2006-2008, pe teritoriul jud. Bistrița Năsăud, la 10-13 km de la Băile Figa, au mai fost descoperite și examinate două situri asemănătoare cu cel de la Băile Figa: *Săsarm-Valea Slatinei* și *Caila-Sărătura*. Ambele se află în apropierea nemijlocită a unor zăcăminte de sare gemă, iar urmele de construcții de lemn se observă în principal în albiile unor pâraie sărate. La Caila-Sărătura, printre altele, a fost descoperită și o „troacă” de lemn, similară cu cele de la Băile Figa precum și ceramica din epoca bronzului (Cavruc, Harding 2008, 172), iar la Săsarm-Valea Slatinei, în imediata apropiere a unui izvor de apă sărată, au fost depistate urme a câteva complexe adâncite, a căror umplutură era compusă din cenușă, fragmente de lut și lemn ars, precum și numeroase fragmente ceramice din epoca bronzului timpuriu (Cavruc, Harding 2006, 70-72; Cavruc, Chiricescu 2006, 2009; Cavruc, Harding 2008, 172).

Ocna Dej (nordul Transilvaniei, jud. Cluj, la cca 25 km vest de Beclean). Aici, într-o mină de sare abandonată, au fost descoperite două piese de lemn: un jgheab și o „troacă” cu un capăt închis și altul deschis, cu un rând de orificii realizate pe linia mediană a fundului (Mureșan 1964).

După cum s-a văzut, punctele în care au fost descoperite „troacele” sunt concentrate în jumătatea de nord a Transilvaniei (Valea Florilor, Ocna Dej, Băile Figa, Caila) și în nordul Maramureșului (Valea Regilor). Cronologic, ele cuprind perioada între cca 1620 și cca 990 î. Hr. În trei cazuri (Valea Florilor, Ocna Dej, Valea Regilor), „troacele” au fost descoperite în mine de sare, iar în două (Băile Figa și Caila) – în pâraie de apă sărată, deasupra zăcămintelor de sare gemă, printre resturile unor construcții de lemn care, probabil, sunt urme ale unor galerii miniere. Este astfel posibil ca și „troacele” de la Băile Figa și Caila să fi provenit din mine de sare. În majoritatea cazurilor, cu excepția celui de la Ocna Dej, „troacele” au fost asociate cu alte obiecte care se folosesc în mineritul sării (lopeți de lemn, ciocane-baros de lemn, scări de lemn, funie de iută, ciocane de minerit de piatră etc.). La Ocna Dej „troaca” a fost găsită împreună cu un jgheab de lemn, iar cea de la Valea Regilor, împreună cu un bloc de sare cu orificii circulare realizate, după toate aparențele, cu ajutorul jeturilor de apă. Mai trebuie remarcat faptul că uneori sunt găsite împreună mai multe „troace”: la Băile Figa patru exemplare (în două locuri câte două exemplare), la Valea Florilor – trei sau patru exemplare descoperite în trei (?) mine.

În ceea ce privește tipologia „troacelor”, observăm că, dincolo de asemănări, ele prezintă o serie de particularități. În primul rând, unele „troace” au ambele capete închise (Valea Florilor), în timp ce altele au un capăt închis și altul deschis (Valea Regilor, Băile Figa, Ocna Dej). În al doilea rând, unele „troace” au exteriorul

fundului îndreptat (orizontalizat) prin cioplire, iar altele au exteriorul fundului neprelucrat (rotunjit natural). Mai constatăm că unele „troace” la capete în jurul corpului au canale cioplite, probabil cu scopul fixării legăturilor cu care „troacele” au fost suspendate. De altfel, la Băile Figa astfel de legături (din nuietele răsucite) înfășurau corpurile „troacelor” descoperite în capătul sudic al sitului. Mai observăm și faptul că „troaca” de la Valea Regilor avea la marginea superioară a corpului (la buză) o tăietură de formă triunghiulară care, probabil servea drept lăcaș pentru introducerea unui jgheab de lemn, prin care în „troacă” se aducea apa. În sfârșit, uneori în orificiile cepurilor care obturau orificiile realizate în partea inferioară a „troacelor” au fost găsite sfori răsucite (la toate „troacele” de la Băile Figa și la cea de la Valea Regilor), iar într-un caz (Băile Figa) orificiul unuia dintre cepuri a fost obturat cu o pană de lemn sub forma unui ac, înfășurat cu fibra de lemn.

Toate acestea arată întâi de toate că „troacele” au fost folosite în mineritul sării. Recent, V. Wollmann și H. Ciugudean au reiterat ipoteza lui E. Preisig conform căreia „troacele” erau folosite pentru havarea blocurilor de sare prin dirijarea jeturilor de apă (Wollmann, Ciugudean 2005, 99). Plecând de la această ipoteză și ținând cont de precizările de mai sus, putem să ne imaginăm tehnologia mineritului de sare care se practica cu ajutorul acestor „troace”. Se alegeau locuri în care sarea gemă se afla aproape de suprafață. Mai întâi, în aceste locuri se săpau gropi verticale, relativ largi, până se ajungea la zăcământ. Pereții acestor gropi, se căpțuseau cu pari, grinzi, scânduri și/sau împletituri de nuiete. Apoi, în unele cazuri, se săpau galerii (grote) laterale. După ce se ajungea la zăcământ, deasupra acestuia se instalau (se suspendau ?) mai multe „troace”, în lanț, la niveluri diferite, așa cum arată desenul schematic redat de V. Wollmann (Wollmann 1996, pl. CVII-CVIII). „Troacele” dispuse la nivelurile superioare trebuie să fi avut unul dintre capete deschis, astfel încât să fie folosite și ca jgheaburi. Ultima „troacă” din acest lanț trebuie să fi avut ambele capete închise (ca cea de la Valea Florilor). Apoi, cu ajutorul unor jgheaburi de lemn se aducea apa în prima „troacă”. Din ea, prin capătul deschis, apa cădea în „troaca” aflată nemijlocit sub ea și curgea mai departe în lanț, până ajungea la ultima „troacă”. Astfel se asigura căderea apei în cascadă din „troacă” în „troacă”. Ultima „troacă” din acest lanț trebuie să fi avut ambele capete închise (ca cea de la Valea Florilor). Probabil, debitul apei era reglat astfel încât în ultima „troacă” ajungea apă exact cât trebuie pentru sfredelirea masivului, însă să nu se reverse în jur. După ce se asigura căderea apei în cascadă din „troacă” în „troacă”, prin deschiderea orificiilor cepurilor, concomitent din toate „troacele” curgeau mai multe jeturi subțiri de apă. Aceste jeturi săpau în zăcământ orificii. După ce aceste orificii deveneau suficient de largi și adânci, prin scoaterea cepurilor, se mărea debitul jeturilor de apă, ceea ce accelera realizarea „havajelor”. La un moment dat, după ce apa aflată în orificiile masivului de sare diminuea puterea de percuție a jeturilor, orificiile „troacelor” se închideau, până când, prin dizolvarea sării, orificiile din masivul de sare se măreau.

Până la realizarea unor experimente, este greu de estimat cât putea să dureze absorbția apei care umplea orificiile din masiv. Oricum, procesul de „havare”

trebuie să fi luat mult timp, având în vedere duritatea sării geme. Din acest punct de vedere, după cum subliniază V. Wollmann, cea mai convigătoare piesă pare a fi blocul de sare de la Valea Regilor cu orificii largi și adânci. După ce havajele perforau masivul de sare suficient de adânc, desprinderea blocurilor se făcea prin lovire, folosindu-se, probabil, ciocane de minerit de piatră.

Deși reconstituirea procesului de exploatare minieră prezentată mai sus, pare acceptabilă, trebuie totuși recunoscut că, deocamdată, ea rămâne doar una dintre ipotezele posibile. De altfel, descoperitorul stațiunii de la Băile Figa consideră că „troacele” erau folosite la obținerea sării fine din apă sărată, prin evaporare (Chintăuan 2005). Sunt necesare, pe de o parte, date noi, iar pe de altă – experimente.

În loc de concluzii

Din succinta prezentare a descoperirilor privind exploatarea preistorică a sării din spațiul carpato-dunărean se poate lesne constata că în ultimii ani acestea au progresat semnificativ. Cu toate acestea, reconstituirea modalităților de extragere, prelucrare, gestionare, schimb și utilizare a sării în perioada preistorică rămâne în mare măsură incertă și lacunară. Din acest punct de vedere, cercetarea se află încă la început. În ceea ce privește interpretările privind implicațiile economice, sociale, demografice și culturale ale exploatării sării, acestea încă nu au depășit stadiul unor ipoteze, mai mult sau mai puțin ingenioase.

Cea mai evidentă lacună a cercetărilor o reprezintă faptul că până în prezent multe din teritoriile bogate în resurse de sare (Subcarpații Moldovei de sud, a Munteniei și Olteniei, precum și Transilvania centrală și de sud) nu au furnizat vestigii arheologice explicite ale exploatării sării. Totodată, nu dispunem de astfel de mărturii din perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului și din epoca bronzului timpuriu.

În ceea ce privește vestigiile deja cunoscute, dincolo de continuarea cercetărilor de teren, se impun câteva teme de cercetare prioritare. În legătură cu cele două puncte ale culturii Starčevo-Criș, cea mai importantă problemă o constituie precizarea caracterului depunerilor arheologice de acolo: cum s-au format acestea, în cât timp, în ce anotimpuri și cât au durat eventualele reprizele de ocupare. Efectuarea unor cercetări de micro-stratigrafie, datarea cât mai precisă a eventualelor secvențe de ocupare ar putea fi mai importante decât extinderea săpăturilor. Nu ar fi lipsită de interes cercetarea mai nuanțată a materialului ceramic, atât din punct de vedere tehnologic și tipologic cât și din cel al eventualelor amprente chimice de fierbere a sării. În sfârșit, foarte importante pot fi depistarea și cercetarea ecofactelor care, printre altele, ar putea să aducă informații referitoare la anotimpurile de ocupare a siturilor. Legat de cercetările privind vestigiile neolitice de la Provadia – Solnița, acolo se impune verificarea experimentală a interpretării potrivit căreia calupurile de sare se obțineau prin fierberea apei sărate în vase confecționate special în acest scop. Totodată, ar fi extrem de importantă serierea după volume a vaselor în care se fierbea apa sărată.

Cu privire la perioada eneolitică, cea mai promițătoare temă de cercetare ar fi reconstituirea până la cele mai mici detalii a tehnologiei prin care se obțineau în brichetaje calupurile de sare. În acest sens, trebuie cu cea mai mare atenție cercetată ceramica grosieră, în special cea de tip C. Din această cercetare nu ar trebui să lipsească aspectele tehnologice, tipologice, chimice și experimentale. În ceea ce privește brichetajele, ar trebui ca după patru decenii de la descoperirea lor să aflăm din ce și cum se făceau acestea, ce forme și volume aveau. În sfârșit, trebuie reluate experimentele, atât cu ceramica grosieră cât și cu brichetajele (reconstituite fidel). În acest fel, poate se reușește reconstituirea credibilă a produsului final al acestei tehnologii. Totodată, la fel ca și în cazul punctelor Starčevo-Criș, sunt necesare cercetări care să pună în lumină caracterul depunerilor arheologice.

Poate, una dintre temele cele mai fascinante legate de exploatarea slatinei în Moldova Subcarpatică în perioada eneoliticului este anvergura acestor exploatări. Câtă sare recristalizată se producea și în cât timp?

Cât privește cercetarea de la Provadia-Solnița, credem că, dincolo de continuarea cercetării sitului, nu ar fi lipsită de interes căutarea unor eventuale urme de mine în împrejurimi, evident dacă există porțiuni în care punga de apă sărată nu acoperă zăcămintul.

În cazul vestigiilor din epoca bronzului din Moldova Subcarpatică, credem că sunt valabile observațiile făcute în legătura cu stațiunile Starčevo-Criș. În cazul sitului de la Loeva însă, acolo singurul lucru care poate să lămurească situația ar fi reluarea cercetărilor. De altfel, recent am vizitat acest sit împreună cu Anthony F. Harding și am văzut că, lăsând la o parte aspectele economice și juridice, acest lucru încă este posibil. Din păcate însă, arheologii din Ucraina încă nu și-au manifestat interesul în acest sens. Poate, așa cum s-a întâmplat în Transilvania, Anthony F. Harding va reuși să stimuleze aceste cercetări și în Ucraina.

Dincolo de existența unor materiale importante, interesante și spectaculoase privind exploatarea minieră a sării în Transilvania și Maramureș, trebuie precizat că deocamdată un singur sit a început să fie cercetat prin săpături sistematice (Băile Figa). Sunt descoperite câteva situri similare (cele mai clare dintre acestea sunt Săsarm – Valea Slatinei și Caila – Sărătura în jud. Bistrița-Năsăud și Sânpaul în jud. Harghita). Spre deosebire însă de Moldova, cercetările din Transilvania fac doar primii pași. În ceea ce privește Maramureșul, deocamdată, dincolo de reevaluarea vechilor descoperiri, pe care au făcut-o în ultimii ani Carol Kacso și Volker Wollmann, situația stagnează pe ambele maluri ale Tisei.

Prioritățile imediate în Transilvania sunt legate în primul rând de protejarea siturilor descoperite, întrucât există pericolul real al distrugerii acestora. Evident, trebuie continuate și dezvoltate cercetările de la Băile Figa. În ceea ce privește celelalte situri, acestea trebuie protejate și păstrate pentru cercetările viitoare. Deocamdată, nu se întrezăresc posibilități de efectuare a cercetărilor în mai multe situri concomitent. Dificultatea cercetărilor de la Băile Figa constă nu numai și nu atât în faptul că acolo se lucrează în nămol și apă, dar în primul rând, în faptul că

exploatările succesive pe același loc, de multe ori le-au distrus pe cele anterioare. Deocamdată, singură zonă în care complexele sunt aproape nealterate se află în partea de nord a sitului, unde sunt concentrate vestigiile din prima epocă a fierului. În aceste condiții, sunt necesare mai multe datări C14. Totodată, situl de la Băile Figa oferă o șansă rară pentru această parte a Europei pentru cercetări dendro-cronologice. Acestea au fost începute de Toamasz Vázny (Universitatea Cornell), însă rezultatele lor, în lipsa scării dendro-cronologice valabile pentru Transilvania, au valoare relativă. În acest sens, este necesară combinarea dendro-cronologiei cu metoda C14, ceea ce poate să genereze repere cronologice în valori absolute pentru metoda dendro-cronologică.

Evident, la Băile Figa sunt necesare experimente cu „troacele”. Însă, întâi de toate, trebuie reconstituit contextul lor arheologic original, ceea ce nu se poate rezolva fără continuarea săpăturilor.

În mod deliberat am evitat discuțiile pe marginea diverselor și numeroaselor implicații de ordin cultural, social, economic, demografic etc. ale exploatării sării. Acestor aspecte au fost dedicate multe studii, uneori cu concluzii contradictorii. Cred însă că aceste discuții suferă de un handicap și anume de incertitudinile legate de reconstituirea modalităților și a anvergurii exploatărilor sării. Prin urmare, atât timp cât aceste incertitudini persistă, abordarea aspectelor menționate pare prematură.

Încheiem aceste rânduri cu precizarea că observațiile de mai sus nu au alte rosturi decât acelea de a contribui la eficientizarea cercetărilor viitoare.

Bibliografie

- Andronic, M. 1989, *Cacica – un nou punct neolitic de exploatare a sării*, SCIVA 40/2, 171-177.
- Alexianu, M., Dumitroaia, Gh., Monah, D. 1992, *Exploatarea surselor de apă sărată din Moldova: o abordare etnoarheologică*, Thraco-Dacica XIII/1-2, 159-167.
- Alexianu, M., Weller, O., Brigand, R. 2007, *Izvoarele de apă sărată din Moldova Subcarpatică. Cercetări etnoarheologice*, Iași.
- Alexianu, M., Dumitroaia, Gh., Monah, D. 2007, *The Exploitation of the Salt-Water Sources in Moldavia: an Ethno-Archaeological Approach*. In: (Ed. Monah, D., Dumitroaia, Gh., Weller, O., Chapman, J.) *L'exploitation du sel à travers le temps*, BMA, XVIII, Piatra-Neamț, 279-299.
- Bodi, G. 2007, *Experiments with Salt Crystallization*. In: *L'exploitation du sel à travers du temps*, Piatra Neamț, 89-97.
- Cavruc, V., Chiricescu, A. (Ed.) 2006, *Sarea, Timpul și Omul. Catalog de expoziție*, Sf. Gheorghe.
- Cavruc, V., Harding, A.F. 2006, *Săsarm (com. Chiza, jud. Bistrița-Năsăud)*. In: (Ed. Cavruc, V., Chiricescu, A.) *Sarea, Timpul și Omul. Catalog de expoziție*, Sf. Gheorghe, 70-72.
- Cavruc, V., Harding, A.F. 2008, *Noi cercetări arheologice privind exploatarea sării în nord-estul Transilvaniei. Raport preliminar*. In: *Sarea, de la prezent la trecut*, Piatra-Neamț, 149-177.
- Chapman, J., Gaydarska, B. 2003, *The Provision of Salt to Tripolye megasites*. In: (Eds. Korvin-Piotrowski, V., Kruts, V.) *Tripolye settlements-giants*, Kiev, 203-211.
- Chiricescu, A., Buzea, D. 2005, *Repertoriul fântânilor de apă sărată și al descoperirilor arheologice de pe Valea Homoroadelor*, Angustia 9, 215-238.
- Dumitroaia, Gh. 1994, *Depunerile neo-eneolitice de la Lunca și Oglinzi, județul Neamț*, Memoria Antiquitatis XIX, 7-82.

Dumitroaia, Gh. 2000, *Comunități preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până la bronzul mijlociu*, BMA, Piatra Neamț.

Gaydarska, B., Chapman, J. 2007, *Salt research in Bulgaria*. In: Sarea, de la prezent la trecut, Piatra-Neamț, 147-160.

Chintăuan, I. 2005, *Pan used for Salt Extraction from Brines*, Studii și cercetări, Geologie-Geografie 10, 75-78.

Chintăuan, I. Russu, I. 1988, *Considerații cu privire la utilizarea sării și a apelor sărate din nord-estul Transilvaniei*. In: File de istorie, 5, Bistrița, 238-277.

Kacso, C. 2006, *Date cu privire la exploatarea timpurii de sare din Maramureș*. In: (Ed. Cavruc, V., Chiricescu, A.) Sarea, Timpul și Omul. Catalog de expoziție, Sf. Gheorghe, 97-121.

Lane, T., Morris, E.L. (Eds.) 2001, *A Millennium of Saltmaking: Prehistoric and Romano-British Salt Production in the Fenland*, Exeter.

Mircea, M., Alexianu, M. 2007, *A Re-evaluation of Salt Resources for the Cucuteni-Tripolye Area*. In: L'exploitation du sel à travers du temps, Piatra Neamț, 199-219.

Monah, D. 1991, *L'exploitation du sel dans les Carpates Orientales et ses rapports avec la culture de Cucuteni-Tripolye*. In: Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen, BAI, IV, Iași, 387-400.

Monah, D. 2002, *L'exploitation préhistorique du sel dans les Carpates Orientales*. In: Archéologie du sel. Techniques et sociétés dans la Pré- et Protohistoire européenne, Rahden/Westf., 163-176.

Monah, D. 2008, *Arheologia preistorică a sării în România. Scurt istoric*. In: Sarea, de la prezent la trecut, Piatra-Neamț, 13-39.

Monah, D., Dumitroaia, Gh. 2007, *Recherches sur l'exploitation préhistorique du sel en Roumanie*. In: L'exploitation du sel à travers du temps, Piatra Neamț, 13-34.

Munteanu, R., Gârvan, D., Nicola, D., Preoteasa, C., Dumitroaia, Gh. 2007, *Cucuieți-Slatina Veche (Romania). Prehistoric Exploitation of a Salt Resource*. In: L'exploitation du sel à travers du temps, Piatra Neamț, 57-70.

Munteanu, R., Gârvan, D. 2008, *Ceramica Cucuteni C din prejma izvoarelor sărate din Moldova*. In: Sarea, de la prezent la trecut, Piatra-Neamț, 179-202.

Mureșan, P. 1964, *Aspecte etnografice din exploatarea sării în trecut la Ocna Dej*. In: AMET, 1962-1964, Cluj, 387-419.

Nicola, D., Munteanu, R., Garvăn, D., Preoteasa, C., Dumitroaia, Gh. 2007, *Solca-Slatina Mare (Romania). Preuves archéologiques de l'exploitation du sel en préhistoire*. In: (Eds. Monah, D., Dumitroaia, Gh., Weller, O., Chapman, J.), L'exploitation du sel à travers le temps, Piatra Neamț, 35-56.

Pétrequin, P., Weller, O., Gauthier, É., Dufraisse, Al., Pinigre, J-F. 2001, *Salt spring exploitation without pottery during Prehistory. From New Guinea to French Jura*. În: Ethno-Archaeology and its Transfers, BAR, International Series 983.

Rustoiu, A. 2005, *The Salt in Maramureș and the Dacian Settlements alongside of Apper Tisa*, *Musaios X*, 353-367.

Stoyanova, P. 2008, *Late Neolithic Pottery for Salt Production in Tell Provadia – Solnitsata*. In: Sel, Pratiques et Connaissances / Salt, Practices and Knowledge, Iași, 13.

Ursulescu, N. 1977, *Exploatarea sării din saramură în neoliticul timpuriu, în lumina descoperirilor de la Solca (jud. Suceava)*, SCIVA 28/3, 307-317.

Wollmann, V. 1996, *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia romană*, Cluj-Napoca.

Wollmann, V., Ciugudean, H. 2005, *Noi cercetări privind mineritul antic în Transilvania*, *Apulum XLII*, 95-116.

Крушельницька, Л. 1993, *Нові пам'ятки культури Гава-Голіграді*. В сб.: Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті, Київ, 56-122.

Николов, В. (ред.) 2008, *Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата: Разкопки 2005-2007 г.*, София.

The Present Stage of the Researches regarding Prehistoric Exploitation of Salt in the Carpatho-Danubian Region

Abstract

In last years the prehistoric salt researches in the Carpatho-Danubian region knew important progress.

The earliest evidence of salt production was discovered in sub-Carpathian Moldavia in the sites Lunca-Poiana Slatinei and Țolici-Hălăbutoaia, in the Starcevo-Criș context (about 6050-5500 BC). Both of these sites are placed close to some brine springs and show the deposits of ash and broken pottery. No explicit evidence of salt production was found there, but both of the sites are believed to have been seasonal sites in which people evaporated brine.

Recently in north-eastern Bulgaria near the Provadia city, in the place situated above the huge deposit of brine, in the Provadia-Solnitsata site, in the Karanovo III-IV context (about 5400-5000 BC), the evidence of brine evaporation was researched. It is believed that during Late Neolithic the evaporation in Provadia-Solnitsata was performed in ceramic pots in special ovens, and that is this way the lumps of re-crystallised salt were obtained. It was suggested that the lumps of salt were produced for exchange.

In sub-Carpathian Moldavia several Cucuteni culture sites (Lunca-Poiana Slatinei, Țolici-Hălăbutoaia and others) were investigated. These sites reveal a technology of brine evaporation in so-called briquetage. It is believed that the final produce of this technology was cone-shaped lumps of re-crystallised salt. Certainly, these lumps were produced for exchange.

For Bronze Age the most important evidence of salt production was discovered in north-eastern Transylvania (Băile Figa, Săsam-Valea Slatinei and Caila-La Sărătură). So far only in Băile Figa were performed systematic archaeological excavations. This site shows many traces of wooden structures associated with mining tools, wooden troughs, wooden ladders and other specific objects used in salt mining. Some scholars believe that the troughs were used for salt mining using water, but in this order not enough arguments are available. Most of the wooden tools and installations discovered in Băile Figa were produced during Bronze Age (between 1620 and 975 cal BC).

In spite of rich archaeological evidence of salt production discovered in Carpatho-Danubian region, the technologies of salt production could not be retraced entirely. So far our knowledge of how the salt was extracted and processed is very vague. There are no any convincing indications concerning the character(s), aim(s) and scale(s) of salt production during prehistory. In these conditions the theories concerning the wide scale interpretations dealing with salt exchange, the role of salt production in prehistoric societies etc., seem premature. The priorities of prehistoric salt research must focus on the interpretation by all means (more detailed research, chemical analyses, experiments etc.) of the prehistoric technologies of salt production, as well as on evaluation of its scale and character.

Dr. Valeriu Cavruc, Muzeul Carpaților Răsăriteni, str. Gabor Aron, nr. 16, 520008 Sfântu Gheorghe, România, e-mail: valer_kavruk@yahoo.com

CERAMICA PICTATĂ DIN STAȚIUNEA DUMEȘTI - ÎNTRE PÂRAIE, CUCUTENI A₃₋₄ – PAHARE MICI

Cunoașterea olăriei specifice fazei clasice a culturii Cucuteni, faza A, din așezările cercetate arheologic în Podișul Bârladului, dar și din întreg arealul complexului Cucuteni-Tripolie, cu deosebire a celei provenind din stațiuni cu niveluri stratigrafice nederanjate de locuiri ulterioare, aduce date importante privind succesiunea etapelor din evoluția acesteia. O astfel de situație este specifică și stațiunii Dumești - *Între pâraie*, datată din Cucuteni A₃, până în A₄, conform încadrărilor cronologice cel mai des utilizate, suprapusă doar de locuiri sporadice.

Studiul ceramicii acestei stațiuni a pornit de la analiza descriptivă și explicativă a formei și aspectelor decorative. În ordinea mărimii și funcționalității lor, pentru ceramica pictată de la Dumești - *Între pâraie* s-au stabilit câteva tipuri: pahare, vase cu picior, boluri, talere, străchini-castroane, cratere, capace, vase cu gât înalt și corp bombat, vase amforoidale, piriforme-ovoidale sau bitronconice, suporturi și vase cu suport, vase duble sau paralelipipedice și alte replici miniaturale ale acestora. Unele recipiente au sub buză, pe umăr sau pe corp, și câte o canelură circulară sau proeminente. Decorul, la început pictat liber pe suprafața vasului, a devenit tectonic, ordonat în două-trei registre orizontale, mai rar verticale, separate de linii simple roșii sau negre, dar și de benzi albe sau roșii, mărginite cu negru. Motivele principale formate la fel din benzi acoperite cu vopsea etalată roșie-brună, dar mai ales albă, mărginite cu negru, fie s-au rezervat din fondul roșu sau alb al vasului, fie s-au pictat pozitiv. Interspațiul s-a acoperit cu vopsea albă sau roșie-brună, întinsă sau liniară, întotdeauna diferită de aceea folosită pentru motive. Uneori s-a ornat și cercul bazei iar interior de obicei s-au pictat bicrom, de pe margine spre bombarea vasului, numai într-un registru, rar tricrom sau doar s-au acoperit cu angobă. Bicromia a devenit aproape o regulă pentru pictura interioară a vaselor cu gât mai larg: pahare, boluri, cratere, castroane sau străchini, dar și a altora cu gât mai îngust, amfore și vase piriforme. Analiza structurii stilistice a pornit de la criteriile stabilite de Hubert Schmidt, în 1932, definite mai nuanțat pentru faza Cucuteni A-B de Vladimir Dumitrescu, în 1945, sintetizate și explicate până la nivelul secvențelor cronologice de Anton Nițu, în 1984 și de Mircea Petrescu-Dâmbovița, în 1999 (Schmidt 1932; Dumitrescu 1945, 11-114; Nițu 1984; Petrescu-Dâmbovița, Florescu, Florescu 1999).

Din multitudinea de forme am ales micile pahare, numite pentru frumusețea lor și **cupe**, tip frecvent modelat în cadrul ceramicii din Podișul Bârladului, la Scânteia - *La Nuci*, dar și în alte zone, atât la Hăbășești - *Holm*, cât și la Drăgușeni - *Ostrov*. Noi am folosit termenul de *cupă* mai ales pentru vasele cu picior.

Paharele reprezintă o categorie aparte a ceramicii, care a dobândit valențe valorice specifice în cadrul culturii Cucuteni și ale cărei modificări în timp au devenit criterii de datare a etapelor succesive. Originea formei poate fi urmărită în cadrul culturilor din Orientul Apropiat sau Anatolia, dar mai ales în neo-eneoliticul sud-est european. Paharul în cultura Precucuteni a fost considerat „formă principală” (Marinescu-Bîlcu 1974, 58 și urm.).

În Podișul Bârladului paharele pictate tricrom au fost frecvente în etapele fazei clasice Cucuteni A₃₋₄, de cele mai multe ori s-au lucrat dintr-o argilă bine pregătită și s-au modelat deosebit de îngrijit. Forma se caracterizează prin gura largă, ușor evazată sau dreaptă, aproape cilindrică și corpul bombat sau ușor alungit, terminat într-o bază cu diametrul mic, drept sau concav. Paharele diferă mult prin dimensiuni, deschiderea gurii mai îngustă sau mai largă, prin gradul de înclinare a marginii, finisarea buzei, rotunjită sau subțiată și forma corpului ușor bombat, alungit sau bitronconic. Majoritatea au pe margine, umăr sau corp tortițe, fie au fost prevăzute cu mici proeminențe perforate, de obicei pe maxima curbura. Rar modul de formare al registrelor decorative se abate de la normele generale.

Se pot diferenția în raport cu deschiderea marginii și accentuarea corpului în mai multe variante: pahare mici cu diametrul buzei apropiat de al corpului, pahare cu marginea scundă, dreaptă și corp bombat, pahare cu forme ovoidale, cu marginea scurtă, invazată, pahare cu gât scurt, invazat și corp sferoidal sau cu marginea dreaptă, buza ușor evazată și corp bombat.

Varianta paharelor mici, cu diametrul buzei apropiat de al corpului,

$$\emptyset_{\text{buză}} \cong \emptyset_{\text{corp}}$$

Cel mai frecvent s-au semnalat exemplare acoperite la exterior cu motive unghiulare conjugate, pictate cu benzi foarte înguste albe, pozitive, mărginite cu negru, cu interspațiul roșu liniar. Între ele două pahare de la Dumești - *Între pâraie*, descoperite în Gr.₇ – considerată o groapă de cult, un *bothroi*¹, au fost pictate tricrom, unul pe fond brun-roșcat deschis, altul pe fond alb, pe margine cu ove cu tangente și bucle, pe corp cu motive unghiulare ordonate în șiruri orizontale, formate din câte trei elemente duble conjugate, cu baza acoperită cu o rețea de linii sau cu două ove (fig. 1/1-2, primul = 10/4). Din același complex gura unui pahar s-a pictat cu ove care alternează cu o spirală în S (fig. 2/3). Pe corpul acestuia, precum și pe alte două pahare acoperite pe margine cu ove, se succed motive

¹ Groapa 7 se afla la sud-est de L₆, avea pereții arși și la baza ei o vatră spartă, în parte întregibilă, acoperită cu cenușă și cărbune. Deasupra ei, fără a putea surprinde o anumită ordine, au apărut cele mai multe vase, în mare parte fragmentare, între ele și micile pahare, o parte dintr-o statueta, alte părți de rășnițe sau cute și oase de animale. Gruparea lor deasupra vetrei poate fi legată de depunerea acestora în urma practicării unui ritual, într-un sanctuar sau loc sacru, pentru a fi protejate.



Fig. 1. Dumești - Între pâraie Gr., Pahare. Speciile pictate tricrom pe fond brun 1, 3, alb 2, 4-6. Cucuteni A₃₋₄.

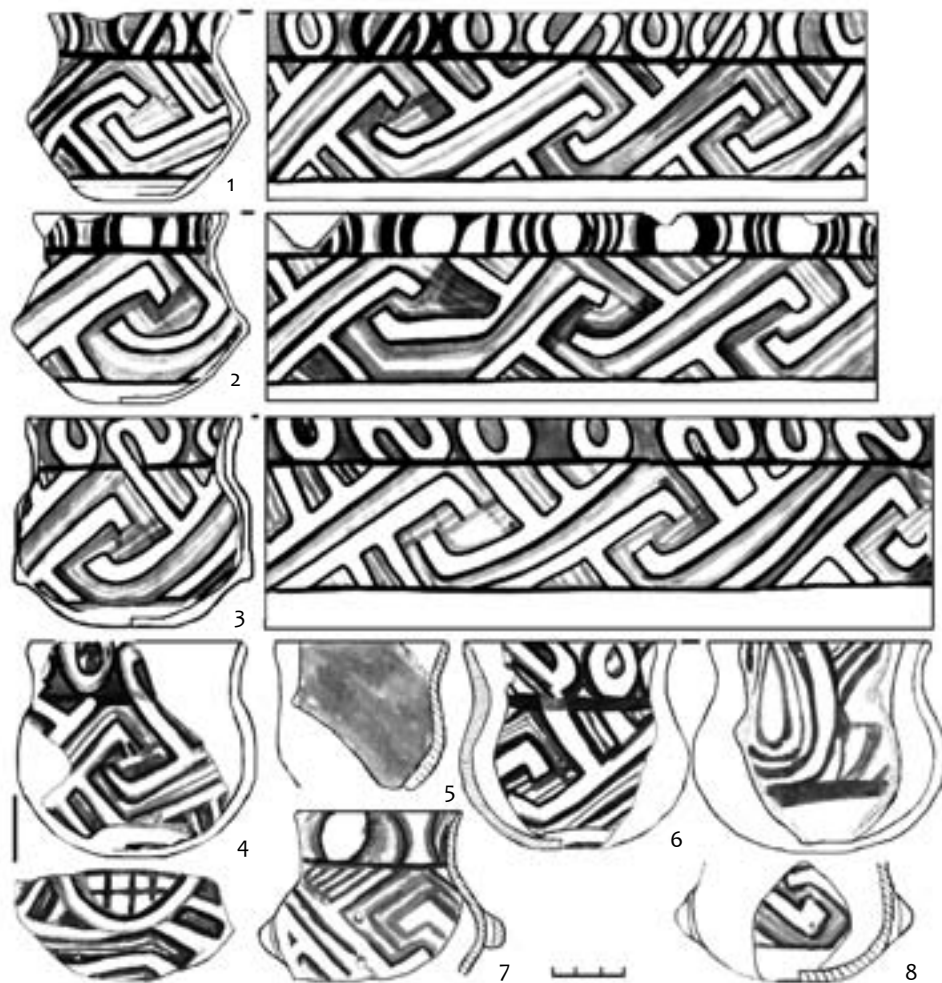


Fig. 2. Dumești - Între pâraie. Gr., 1-7; L6 8. Pahare. Speciile pictate tricrom pe fond alb 1-4, 6-8; specia acoperită cu vopsea 5. Cucuteni A₃₋₄.

unghiulare, la fel interior ove circumscrise, realizate cu roșu pe alb, mai rar numai vopsea roșie iar interspațiul s-a acoperit cu brun liniar și întins (fig. 2/1-2 = 9/1; 10/1). Majoritatea mai păstrează pe umăr proeminențele conice, apropiate de forma unor mici toarte (fig. 2/1-2, 4, 6-8; 4/1-3). Două exemplare acoperite cu aceleași motive unghiulare conjugate, dispuse pe tot corpul, au interspațiul acoperit cu roșu întins sau liniar (fig. 1/3, 5 = 9/2) iar altele două au pe gât un motiv în *tablă de șah* iar pe corp tot o compoziție din Z-turi, prevăzute cu ligaturi (fig. 3), cu interspațiul liniat fin cu brun-roșcat și interior o pictură bicromă cu ove circumscrise brune pe alb (Alaiba, Vacariu 2005, 4, fig. 1).

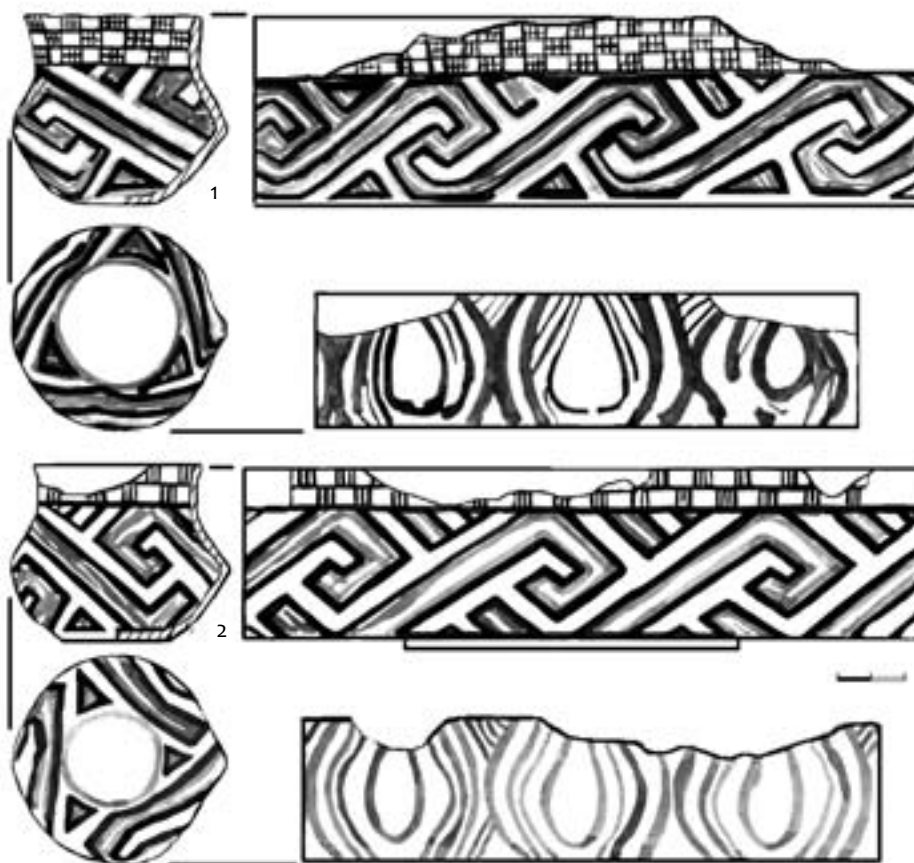


Fig. 3. Dumești - Între pâraie: Gr.₇. Pahare. Specia ceramicii pictate pe fond alb 1-2. Cucuteni A₃₋₄.

Din aceeași groapă, părți rămase de la alte două pahare (fig. 2/4, 6), au permis reconstituirea prin desen a decorului pictat la exterior în stilul subfazei Cucuteni A₄, dar numai cu linii negre și roșii pe fond alb, ordonate în cercuri concentrice pe corpul bombat, cu centrul hașurat sau liber și cu baza hașurată. Peste acest decor, pe ultimul pahar, s-a realizat o șanțuire. Se disting prin tehnica picturală liniară, cu negru și roșu pe fond alb, în care hașurarea s-a făcut nu cu roșu ci cu negru liniar, dar tot în stilului ornamental specific sfârșitul primei faze, Cucuteni A. Maniera picturală a fost folosită pe unele vase descoperite în stațiunile de la Drăgușeni - Ostrov sau Drăgușeni - Lutărie, publicate uneori și ca descoperiri de la Drăgușeni - Săveni (Crîșmaru 1977, 35, fig. 48-49). Anton Nițu, în studiile legate de interpretarea grupelor stilistice specifice ceramicii pictate cucuteniene, a inclus acest tip de ornament în cadrul „speciei cu decor liniar tricrom cu negru și roșu pe alb” (Nițu 1984, 19-21, fig. 4/8; 5/6-7). Elemente ale aceluiași stil pictural, ce anunță

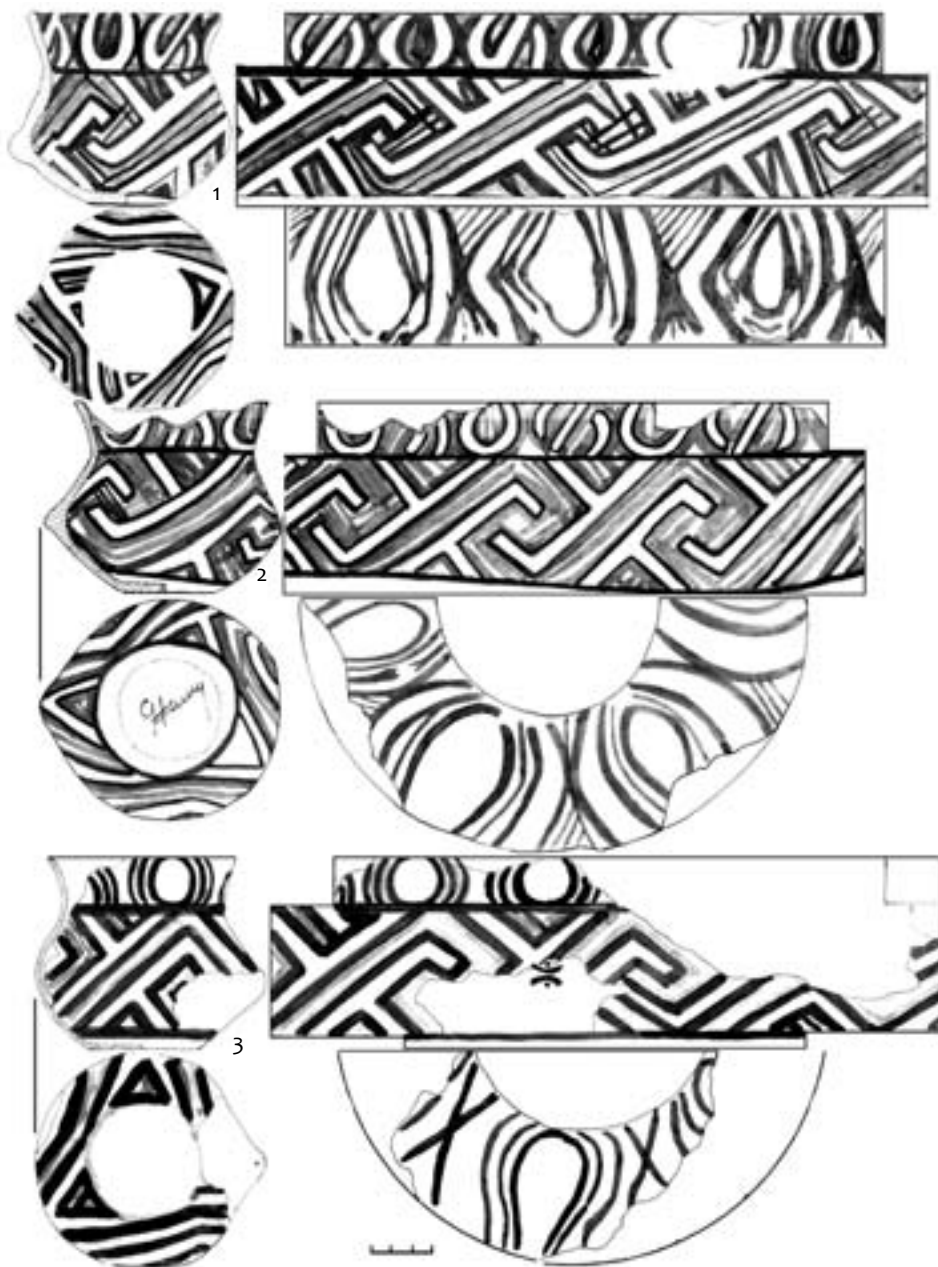


Fig. 4. Dumești - Între pâraie: Gr., Pahare. Categoriile ceramicii pictate pe fond brun 1 și alb 2-3. Cucuteni A₃₋₄.

formarea fazei de tranziție Cucuteni A-B, apar și pe ceramica descoperită la Chețrești - *Capul Dealului*, jud. Vaslui (Alaiba 2002, 33 și urm., fig. 20/1).

Mai rar, la Dumești - *Între pâraie*, paharele au pe corp o singură spirală în S, orizontală și altele două spre baza hașurată (fig. 5/1). Un vas din L₇, deși mic, a fost decorat minuțios, pe gât cu o ghirladă din bandă albă, mărginită cu negru, median cu o linie roșie, pe corp cu spirale, cu interspațiul roșu liniar sau hașurat, trasat pe fondul brun al vasului (fig. 5/2). Pe două exemplare de la Igești - *Scândureni* corpul s-a acoperit cu o succesiune de patru segmente de volute deschise spre buză sau spre linia neagră de sub maxima bombare, prin care se separă registrele în dreptul unei proeminențe perforate. Volutele exterioare descriu un oval, în care s-au închis alte volute, tăiate de linia neagră (fig. 5/3-4). Între paharele din Gr₇, unul s-a decorat tricrom pe ambele fețe, exterior cu spirale în S cu ductul alungit, spre bază cu alte două spirale ale căror extremități se răsucesc în două volute imbricate, cu benzi înguste albe, mărginite cu negru iar interspațiul acestuia s-a acoperit cu roșu întins (fig. 7/4).

Paharele cu marginea scundă, dreaptă și corp bombat, cu deschiderea gurii cu diametru mai mic decât al corpului, $\emptyset_{\text{buză}} < \emptyset_{\text{corp}}$.

Două pahare de la Dumești - *Între pâraie*, cu marginea dreaptă, s-au ornat diferit, primul, din L₇, prezintă pe gât ove, tangente și bastonașe, pe corp spirale și interior ove (fig. 5/6), al doilea, aflat pe nivel, SIV, la exterior s-a decorat în suprafață cu volute iar la interior s-a vopsit cu roșu (fig. 5/7). Un exemplar din L₃ are marginea tot dreaptă, scurtă, buza subțiată și corpul ovoidal. Pe primul registru, lărgit până sub maxima bombare, se succed două șiruri de spirale iar interior două ove bicrome (fig. 5/8). Pe o formă apropiată, extremitățile volutelor au fost secționare fie de buza paharului, fie de canelura de sub maxima bombare, sub care apar alte părți de volute sau ove iar interiorul s-a acoperit cu roșu (fig. 5/9), iar altul, din L₁, s-a decorat la exterior tricrom, până pe mijlocul corpului cu spirale și la interior cu linii late roșii, dispuse oblic (fig. 5/12). Motive unghiulare apar și pe un pahar din L₆ (fig. 5/11). Un exemplar din L₇ s-a pictat pe gât cu ove și pe corp cu șiruri de motive în Z agățate și conjugate. Interspațiul de pe gât s-a acoperit cu roșu întins, pe corp liniar și spre bază cu linii dispuse în rețea (fig. 5/12). Pahare cu gâtul drept și nu prea înalt, în podiș s-au semnalat la Igești - *Scândureni*. Între ele unul s-a pictat pe margine cu șase dreptunghiuri albe, mărginite cu negru iar pe corp cu șiruri verticale de zigzaguri albe ce rezervă romburi, iar interspațiul s-a vopsit roșu cu pensonul (fig. 7/3).

Pahare cu forme ovoidale, cu marginea scurtă, invazată, cu deschiderea gurii cu diametru mai mic decât al corpului, $\emptyset_{\text{buză}} < \emptyset_{\text{corp}}$.

O parte dintr-un pahar din Gr₇ și alta din Gr₂, cu marginea trecând treptat în rotunjimea corpului, s-au acoperit interior și exterior cu ove și spirale (fig. 6/1-2). Pe alt vas marginea s-a ornat cu ove de diferite dimensiuni (fig. 6/3). Un exemplar, recuperat din nivelul de locuire, prezintă la exterior un decor întâlnit mai rar la Dumești - *Între pâraie*, alcătuit din șiruri de motive în Z agățate, din benzi late



Fig. 5. Dumești - Între pâraie Gr.₂ 1, 9; L₂ 2, 6, L₃ 8, L₁ 12, pe nivel 7, 10-11; Igești - Scândureni 3-5. Pahare. Speciile pictate tricrom. Cucuteni A₃₋₄.



Fig. 6. Dumești - Între pâraie Gr., 1-2; pe nivel 3, 5; L₃ 4; L₆ 6, 8-10. Specia pictată tricrom pe fond alb 1-2, 4-5, 6, 8-10 și brun 3, 7. Armășoia - În Luncă 7.

albe, mărginite cu negru și capetele ovale, cu interspațiul acoperit cu roșu întins iar interior ove bicrome (fig. 6/4). Extrem de minuțios s-a ornat peretele exterior al unui pahar de dimensiuni mai mari, mai întâi cu un șir de motive conjugate ce derivă din spiralele în S, dar cu volutele transformate în cercuri concentrice, din

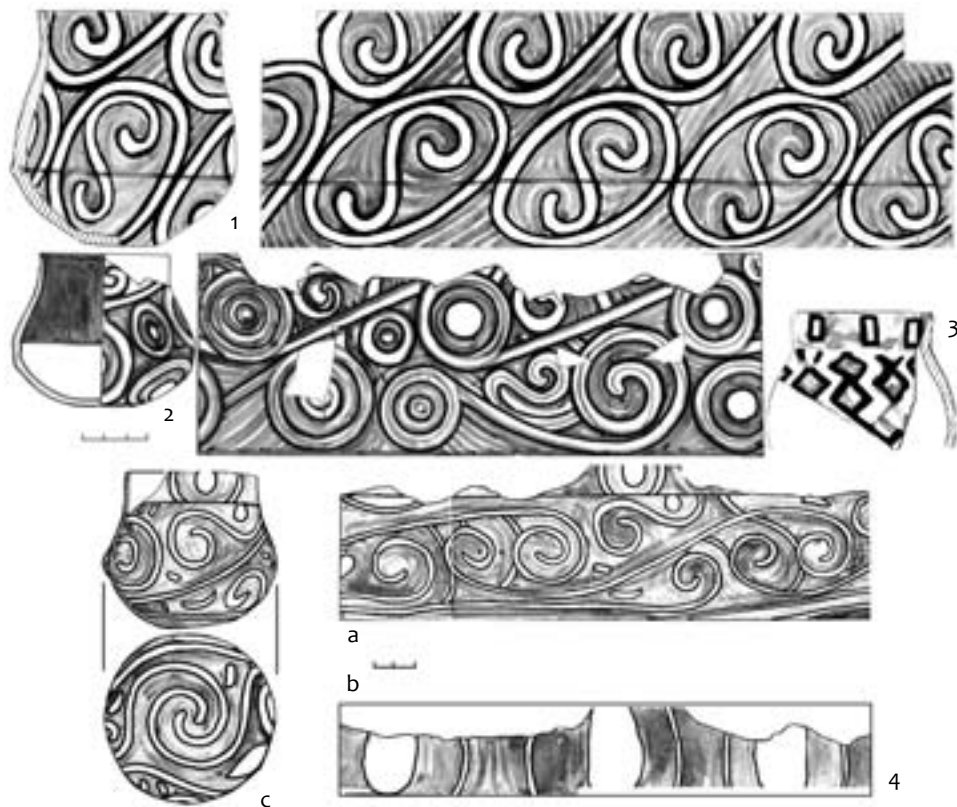


Fig. 7. Dumești - Între pâraie L₆ 1-2; L₇ 4. Igești - Scândureni 3. Pahare. Specia pictată tricrom. Cucuteni A_{3,4}.

care două cu centrul alb. Spre baza vasului, alte două spirale libere au la trei capete tot cercuri, unul cu centrul alb. În spațiile dintre ele s-au pictat alte mici spirale și un cerc (fig. 7/2), iar interspațiul s-a acoperit cu roșu liniar.

Tot în această variantă se poate include un alt pahar prevăzut cu tortițe, aflat fragmentat în Gr.₉, cu marginea invazată mai înaltă și corp alungit, care, la fel ca și vasul de mai sus, prezintă la interior și la exterior o pictură deosebit de fin realizată. Pe primul registru ovelle erau separate de benzi verticale albe, mărginite cu negru, median cu o linie roșie. Aceleași linii fine acoperă fondul brun din interiorul ovelor și din interspații, decorul se repetă pe următorul registru, dar cu deschiderea ovelor spre bază iar în interior mai simplificat, prin pictarea bicromă a aceluiași motiv, cu roșu pe alb (fig. 8/1).

Tot din Podișul Bârladului, de la Armășoia - *În Luncă* s-a reprodus un pahar pictat tricrom, exterior cu volute și spirale și interior cu ove (fig. 6/7) și altul de la Igești - *Scândureni*, acoperit cu motive în Z, ce comunică între ele prin ligaturi (fig. 5/5). Cupele pictate cu spirale în S, cu volutele prelungite cu ovale au fost mai

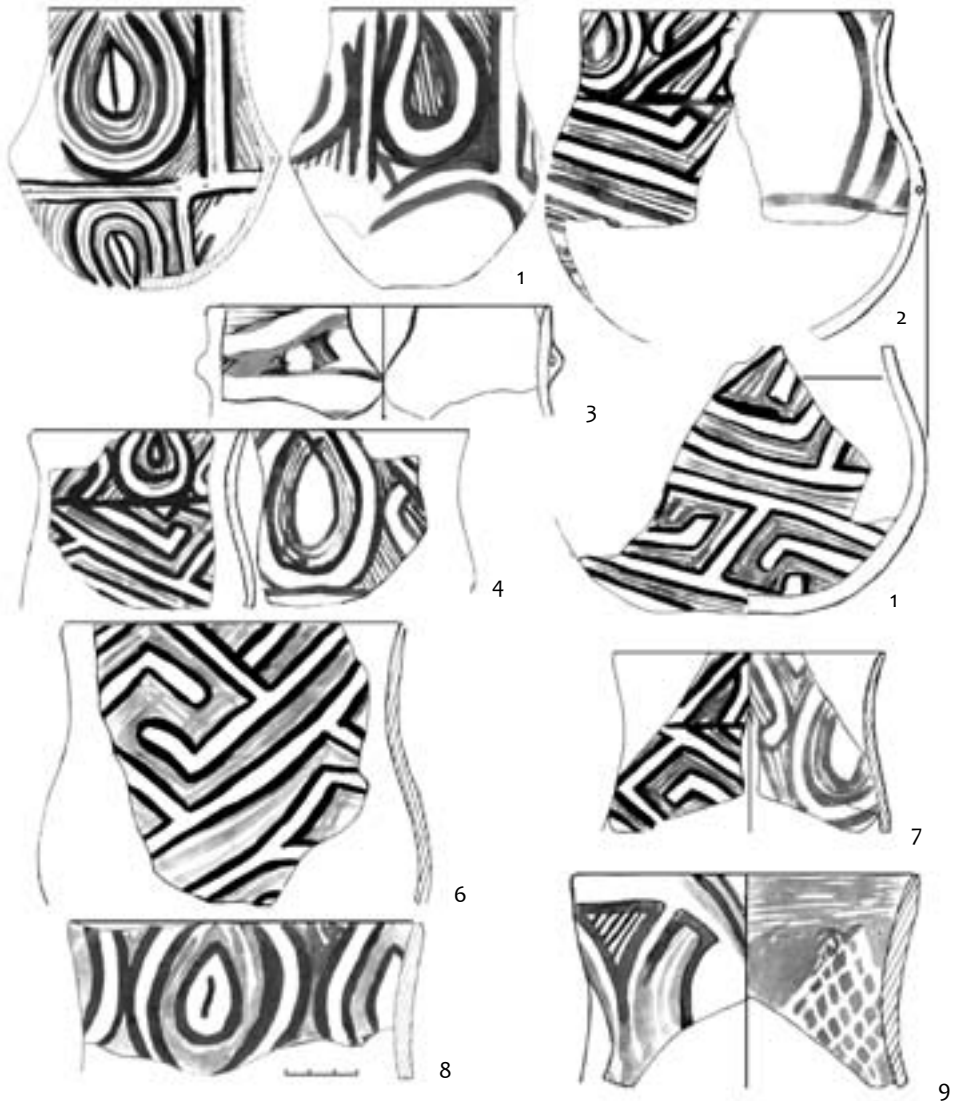


Fig. 8. Dumești - Între pâraie: L₈ 1, pe nivel 2; Gr₆ 3, L₃ 4-9. Pahare. Specia pictată tricrom. Cucuteni A₃₋₄.

puțin numeroase în stațiunea eponimă, Cucuteni - *Cetățuie* (Petrescu-Dîmbovița, Valeanu 2004, 164-166, fig. 86/1, 5-6; 87/1, 3-4, 7), dar frecvente în stațiunea Hăbășești - *Holm* (Dumitrescu et al. 1954, 325-326, pl. LXXVI), Trușești - *Țuguie-ta* (Petrescu-Dîmbovița, Florescu, Florescu 1999, 316, 328, fig. 204/5-7, 205/1-5208/1-3, 6 și foto 209-211), dar și la răsărit de Prut, în Republica Moldova, la Duruitoarea Nouă, pe alte forme la Cuconești Vechi sau Putinești II, în arealul aspectului regional Drăgușeni-Jura, definit de Victor Sorokin (Sorokin 2002, 123-124, fig. 64/1, 5, 65/1, 68/4).



Fig. 9. Dumești - Între pâraie Gr., 1-2. Pahare. Specia pictată tricrom. Cucuteni A₃₋₄.

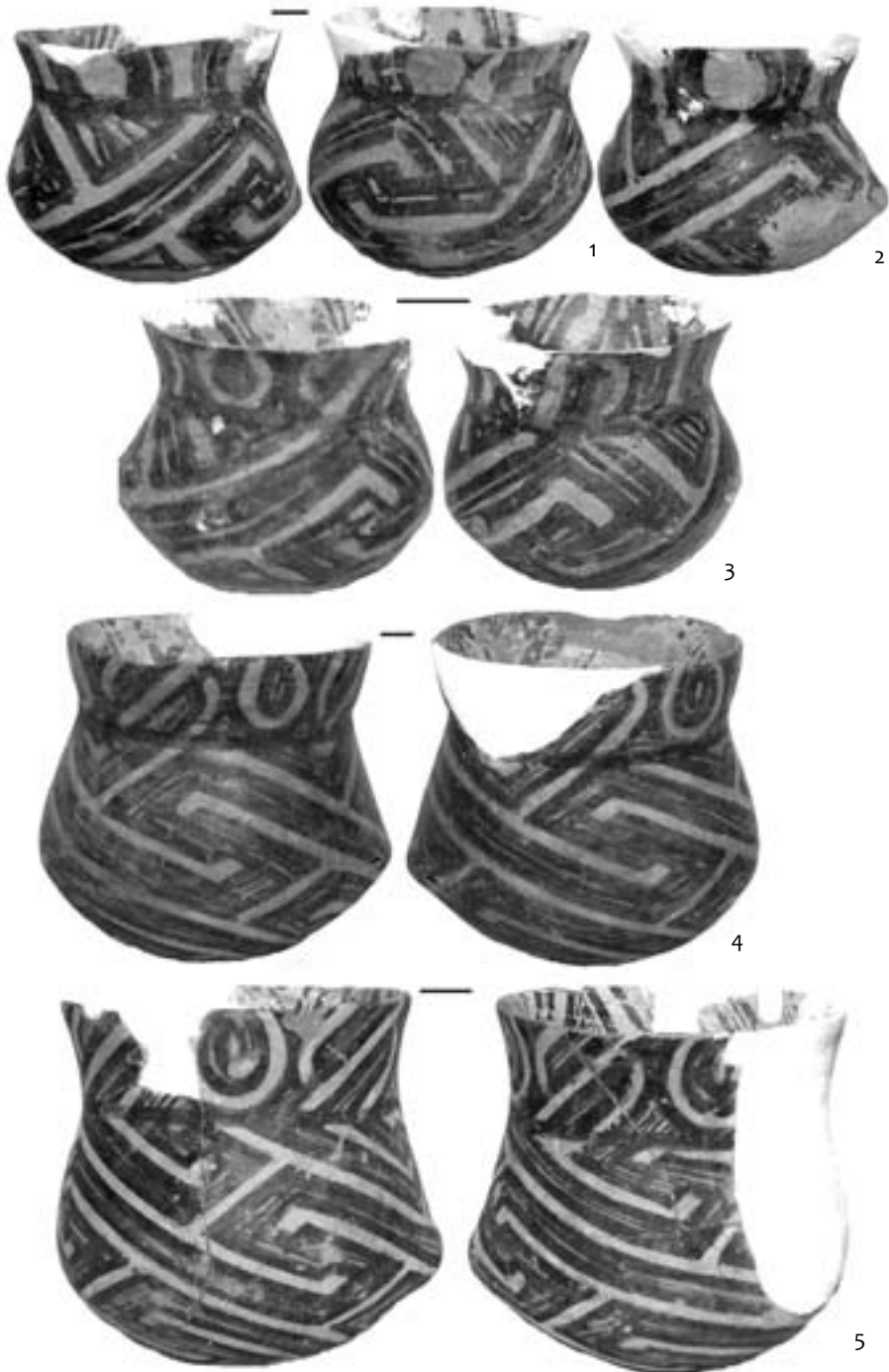


Fig. 10. Dumești - Între pâraie Gr. 4. Pahare. Specia pictată tricrom. Cucuteni A3-4.

Pahare cu gât scurt, invazat și corp sferoidal, cu deschiderea gurii cu diametru mai mic decât al corpului, $\emptyset_{\text{buză}} < \emptyset_{\text{corp}}$. Se apropie de forma paharelor ovoidale, dar profilul acestora din urmă este mult mai arcuit. Decorul la fel s-a repartizat organic. Pe gâtul scurt al vaselor acestei variante de la Dumești - *Între pâraie* s-au pictat ca de obicei ove, tangente, bastonașe iar pe corp motive în Z agățate și conjugate sau volute cu multe spire. Deși au gâtul mic (fig. 6/8), pe el se succed adesea trei-patru ove (fig. 6/6, 9-10). O formă cu gura scurtă, ușor aplecată exterior, s-a pictat cu benzi foarte înguste, în două registre (fig. 8/2). De acest fragment se poate lega și un corp bombat decorat la fel (fig. 8/5). O astfel de formă trebuie să fi avut și paharul din care s-a recuperat un fragment dinspre bază, din Gr₆, acoperit cu șiruri de motive în Z conjugate, realizate din benzi albe, mărginite cu negru și cu interspațiul acoperit cu roșu (fig. 6/5).

Astfel de pahare cu gât scurt și corp sferoidal se întâlnesc frecvent în subfaza Cucuteni A₃, în Podișul Bârladului, la Delești - *Cetățuia*, dar cu dimensiuni mai mari (Alaiba, Marin 2002-2003, 44, fig. 10/8).

Pahare cu marginea dreaptă, buza ușor evazată și corp bombat,

$$\emptyset_{\text{buză}} < \emptyset_{\text{corp}}$$

Între paharele acestei variante de la Dumești - *Între pâraie*, câteva nu au avut decorul dispus în registre delimitate clar. Unul dintre ele, a fost deosebit de fin modelat dar și pictat. Din clasicele benzi albe, bordate cu negru, s-a realizat o compoziție tricromă pe fond brun, dispusă tetrapartit. Pe gât, la exterior aleargă patru volute, tăiate ușor de limita superioară. Pe corp, alte patru spirale independente, dispuse oblic, au fost prinse în patru elipse, realizând motive apropiate de simbolul ovei, semnalat frecvent de Marija Gimbutas (1989, 215 și urm.). O simplă linie neagră, despărțitoare, s-a pictat în șanțuirea de pe mijlocul corpului, peste elipse iar interiorul cu patru motive bicrome, pictate cu roșu pe alb (fig. 7/1). Gâtul drept al unui alt pahar, cu diametrul ușor mai mic în raport cu al corpului, s-a pictat cu benzi albe mai late și peste mica toartă (fig. 8/3).

Alte pahare, din L₃, fie s-au acoperit pe gât cu patru ove (fig. 8/8), fie au la exterior motive cordiforme și la interior romburi hașurate (fig. 8/9). Dintr-un alt pahar păstrat fragmentar, la fel în registrul gâtului s-a acoperit cu ove, tangente, bastonașe și registrul corpului cu motive în Z. Interior s-a pictat bicrom cu ove, iar interspațiul s-a acoperit cu roșu fin liniar (fig. 8/4). La fel s-a ornat un alt pahar, descoperit în același complex (fig. 8/7). Mai rar motivele în Z acoperă toată suprafața exterioară (fig. 8/6).

Prezentarea paharelor – adevărate cupe modelate îngrijit și fin ornamentate – a avut în vedere stabilirea unor variante distincte, lucrate din pastă cu incluziuni naturale, dar mai ales decorate deosebit de îngrijit, necesare pentru a le urmări originea, dar mai ales transformările lor în fazele următoare, în Cucuteni, A-B și B.

Prin aducerea în discuție a unui număr de aproximativ 60 de pahare (fig. 1-10), în primul rând am dorit integrarea acestor descoperiri de la Dumești - *Între pâraie*, în corpusul vaselor cucuteniene și tripoliene cunoscute deja din publicații, iar în al doilea rând am încercat să subliniem constanta respectare a canoanelor clasice, în formă și în decor, care au dat ordine varietății paharelor prezentate și aspectelor decorative ale acestora.

Bibliografie

- Alaiba, R. 2002, *Cercetări arheologice la Chetrești - Capul Dealului, jud. Vaslui, Campaniile 1988, 1992. Raport final*, Cercetări Istorice XVIII-XX, Iași, 33-87.
- Alaiba, R., Marin, T. 2002-2003, *Le site archéologique de Delești - Cetățuia, département de Vaslui*. In: *Annales d'Université „Valahia” Târgoviște*, section d'Archéologie et d'Histoire, IV-V, Târgoviște.
- Alaiba, R. Vacariu, S. 2005, *Il motivo dello scacco nel decoro di alcuni vasi cucutenieni scoperti a Plugari - Nucușor, distretto Iași, e Dumești - Între pâraie, distretto Vaslui, Strabon II*.
- Crîșmaru, A. 1977, *Drăgușeni. Contribuții la o monografie arheologică*, Botoșani.
- Dumitrescu, Vl. 1945, *La station préhistorique de Traian (dép de Neamț, Moldavie): fouilles des années 1936, 1938 et 1940*, Dacia IX-X, 11-114.
- Dumitrescu Vl. et al. 1954, *Hăbășești, monografie arheologică*, București.
- Gimbutas, M. 1989, *The Language of the Goddess*, San Francisco.
- Marinescu-Bîlcu, S. 1974, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București.
- Nițu, A. 1984, *Formarea și clasificarea grupelor de stil A-B și B ale ceramicii pictate Cucuteni-Tripolie*. In: *AIAl*, supl. V, Iași.
- Petrescu-Dîmbovița, M., Florescu, M., Florescu, A. 1999, *Trușești. Monografie arheologică*, București-Iași.
- Petrescu-Dîmbovița, M., Valeanu, M.C. 2004, *Cucuteni - Cetățuia. Săpăturile din anii 1961-1966. Monografie arheologică*, Piatra Neamț.
- Schmidt, H. 1932, *Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumänien. Die befestigte Siedlung mit bemalter Keramik von der Stein kupferzeit in bis die vollentwickelte Bronzezeit*, Berlin-Leipzig.
- Sorokin, V. 2002, *Aspectul regional cucutenian Drăgușeni-Jura*, Piatra Neamț.

La céramique peinte du site Dumești - Între Pâraie, Cucuteni A_{3,4} – les petits verres

Résumé

L'étude de la céramique Dumești - *Între pâraie*, a commencé de l'analyse descriptive et explicative de la forme et des aspects décoratifs. De la multitude de formes, nous avons choisis les petits verres, dénommés aussi coupes, grâce à leur beauté. Les verres représentent une catégorie qui a acquis des valences spécifiques de valeur dans le cadre de la culture Cucuteni et dont les modifications dans le temps représentent des critères de datation des étapes successives. L'origine de la forme peut être suivie dans le cadre des cultures du Proche Orient, et d'Anatolie, mais aussi du Néolithique sud-est européen. Pendant Precucuteni on la considère „forme principale”. Fréquemment on a signalé: la variante des petits verres, au diamètre de la lèvre proche à celui du corps; la variante des verres à formes ovoïdales, à bord court, invasé; la variante des verres à corps sphéroïdal; la variante des verres à bord court et droit, pas trop haut; la variante des verres au bord droit plus haut; a variante des verres au bord droit court ou évasé.

Liste des figures:

Fig. 1. Dumești - *Între pâraie* Gr.₇. Verres. Espèce peinte en trichromie sur fond brun 1, 3, et blanc 2, 4-6. Cucuteni A_{3,4}.

Fig. 2. Dumești - *Între pâraie*. Gr.₇, 1-7; L₆. 8. Verres. Espèce peinte en trichromie sur fond blanc 1-4, 6-8; espèce couverte de couleur 5. Cucuteni A_{3,4}.

Fig. 3. Dumești - *Între pâraie*: Gr.₇. Verres. Espèce peinte en trichromie sur fond blanc 1-2. Cucuteni A₃₋₄.

Fig. 4. Dumești - *Între pâraie*: Gr.₇. Verres. Espèce peinte en trichromie sur fond brun 1 et blanc 2-3. Cucuteni A₃₋₄.

Fig. 5. Dumești - *Între pâraie* Gr.₂ 1, 9; L₇ 2, 6, L₃ 8, L₁ 12, dans la couche 7, 10-11. Igești - *Scândureni* 3-5. Verres. Espèce peinte en trichromie. Cucuteni A₃₋₄.

Fig. 6. Dumești - *Între pâraie*. Gr.₇ 1-2; dans la couche 3, 5; L₃ 4; L₆ 6, 8-10. Espèce peinte en trichromie sur fond blanc 1-2, 4-5, 6, 8-10 et brun 3, 7. Armășoaia - *În Luncă* 7.

Fig. 7. Dumești - *Între pâraie* L₆ 1-2; L₇ 4. Igești - *Scândureni* 3. Verres. Espèce peinte en trichromie. Cucuteni A₃₋₄.

Fig. 8. Dumești - *Între pâraie* L₈ 1, dans la couche 2; Gr.₆ 3, L₃ 4-9. Verres. Espèce peinte en trichromie. Cucuteni A₃₋₄.

Fig. 9. Dumești - *Între pâraie* Gr.₇ 1-2. Verres. Espèce peinte en trichromie. Cucuteni A₃₋₄.

Fig. 10. Dumești - *Între pâraie* Gr.₇ 4. Les verres. Espèce peinte en trichromie. Cucuteni A₃₋₄.

Ruxanda Alaiba, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București, str. Henri Coandă, 11/I, RO-71113, București, România, e-mail: ruxandra_alaiba@yahoo.com

THE BRONZE AGE VATIN CULTURE IN THE WEST MORAVA BASSIN – CASE STUDY OF SOKOLICA IN OSTRA

Despite being thoroughly studied throughout the whole 20th century, the Bronze Age in Serbia is still insufficiently known. Uneven state of exploration caused that the picture of the Bronze Age looked like a patchwork formed of many cultural groups. The cultural relationships among the groups, their chronology and territorial determination are to be defined more precisely. Meanwhile, studies of certain sites have been done inside boundaries of already named and determined cultural groups, the site of Sokolica in the village Ostra being no exception.

The Bronze Age material from Sokolica was ascribed to the Vatin culture/Vatin cultural group (Стојић 2000; Дмитровић, Љуштина 2007). This cultural phenomenon is one of the crucial elements in understanding the Bronze Age development in Serbia (Garašanin 1983, 504-519; Vasić 2006, 449). Surprisingly, interpretations concerning its place and role vary from the ones treating it as a local group and even as a pottery style, to the ones which recognize a vast complex, spread all over the Central Balkans and important for ethnogenesis of Palaeo-Balkan tribes. In contrast to many of the Bronze Age groups which were defined and studied in the second half of the 20th century (e.g. Belotić-Bela Crkva group, Paraćin group, Brnjica group etc.), the Vatin culture have been known from the beginning of the 20th century. The culture was named after the site Vatin near Vršac, north Serbia, which was excavated and the material was published at the beginning of the 20th century, namely in 1905 (Milleker 1905). The first and most important to that effect was a contribution of Felix Milleker, the Vršac City Museum curator, who was the first to excavate the site Vatin and many other sites in Banat. The excavations provided much Bronze Age material, unfortunately without precise data and certain archaeological context. That was the reason why in the beginning all the material from the site was ascribed to the Vatin culture. Later analyses revealed that the finds belonged to various Bronze Age periods and different cultural phenomena, not only to the Vatin culture.

The Vatin culture was recorded at many sites, the most important being Židovar, Omoljica and Pančevo in Banat, Belegiš, Gomolava and Gradina on the Bosut river in Srem, Feudvar and Popov salaš in Bačka, Vinča and Ljuljaci in Serbia to the south of the Sava and the Danube. The Sokolica site, as a representative from the West Morava bassin, can be incorporated in the southern group of the sites.

None of these sites offered conclusive stratigraphic data that would permit a definite explanation of the development of the entire Vatin culture (Vasić 2006, 449). Still, thorough analysis of archaeological material from any of the Vatin culture sites can be the way to solve the problem of main features of certain chronological phases and/or local variants of the culture.

The hillfort site Sokolica in the village Ostra is situated near town Čačak, exactly on the border between Western and Central Serbia. It is placed on a dominant hill at the eastern periphery of the vast West Morava valley (pl. I). The prehistoric settlement existed only on the surface

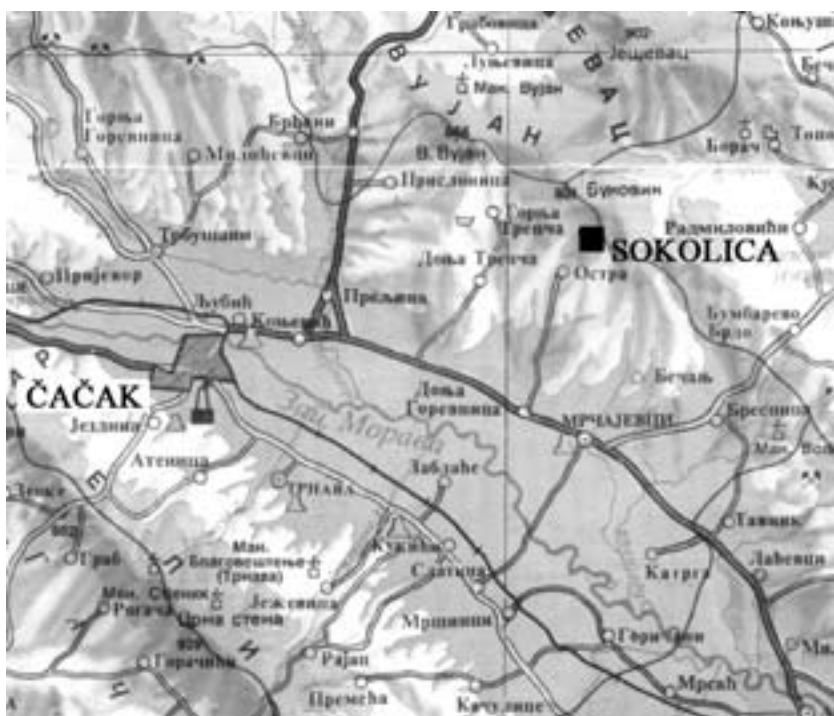


Plate I. Map of the Čačak region and the West Morava basin.

elliptical in base with the preserved remains of the Early Byzantine fortification. Unfortunately, stratigraphy of whole settlement was completely destroyed during later activities at the site, especially during the Byzantine period. That is the main reason why all finds were recorded in the same layer.

It was established that the hillfort in Sokolica was settled from the Eneolithic until the Iron Age (Stojić 2000). It is important to notice that the the Bronze Age hillfort at the site Milića gradina in Ljuljaci is at a distance of just about 10 km by air line.

Having analysed material remains from the Bronze Age from the site Sokolica, it can be concluded that they consisted of ceramic ware. Since there were no stratigraphic data, the material was analysed using stylistic and typological methods.

Typologically, we can divide pottery into several groups: beakers, bowls, cups, so-called fish vessels (vessels for frying fish, *Fischgefäße*), lids, pots, amphorae and pythoi. The majority of the vessels was made of sand tempered clay and fired in brown, reddish-brown or brown-gray nuances.

Beakers are biconical in shape, with short neck, flat base and two handles (pl. II). Between the handles there can be a small wart-like protrusion. Some beakers can have wing-like modelled rims. On several handles one can observe a small recess which seems to precede the later handles of *ansa lunata* type (pl. II/2, 3). Also, on the top of some handles a small wart-like application can be noticed (pl. II/4). Sometimes, these beakers are decorated by incised geometrical motifs or a horizontal rib on the belly (pl. II/5, 6). Three beakers are reconstructed (pl. II/1 – height 7,5 cm; pl. II/2 – height 14,5 cm; pl. II/3 – height 12 cm).

Bowls are modelled as conical, biconical or spherical in shape. Spherical and biconical bowls can have vertical handles and sometimes small wart-like applications (pl. III/1, 2). There is one reconstructed bowl, biconical in shape, with two handles horizontally positioned, trapezoidal in shape, with a small recess (pl. III/1, height – 13,5 cm).

Cups are usually conical in shape, with a handle above the height of the rim (pl. III/3, 4).

There is one, partly damaged **lid**, circular in shape, with a small handle on the upper surface (pl. III/5).

So-called **fish vessels** are represented by one reconstructed example, oval in shape, with a small ribbon-shaped handle (pl. III/6).

Pots are usually conical or biconical in shape. The ribbon-shaped handles can be placed at the rim or below it, sometimes with a small recess in the middle part.

Decoration was done by rough fingerprints on the rim or on the plastic ribbon applied below (pl. IV/1-4).



Plate II. Beakers from Sokolica (drawings by M. Joksimović, photos by M. Bojović).

Amphorae were proved to be vessels of great dimensions. There is a reconstructed vessel biconical in shape, with flat base, without rim preserved. The neck is conical. Four vertically pierced handles are symmetrically placed on the belly (pl. IV/5; height – 37,5 cm). The ribbon- or tongue-shaped handles of the amphorae are usually placed on the belly (pl. IV/6, 7).



Plate III. Pottery from Sokolica: 1, 2 - Bowls; 3, 4 - Cups; 5 - Lid; 6 - Fish vessel (drawings by M. Joksimović, photos by M. Bojović).

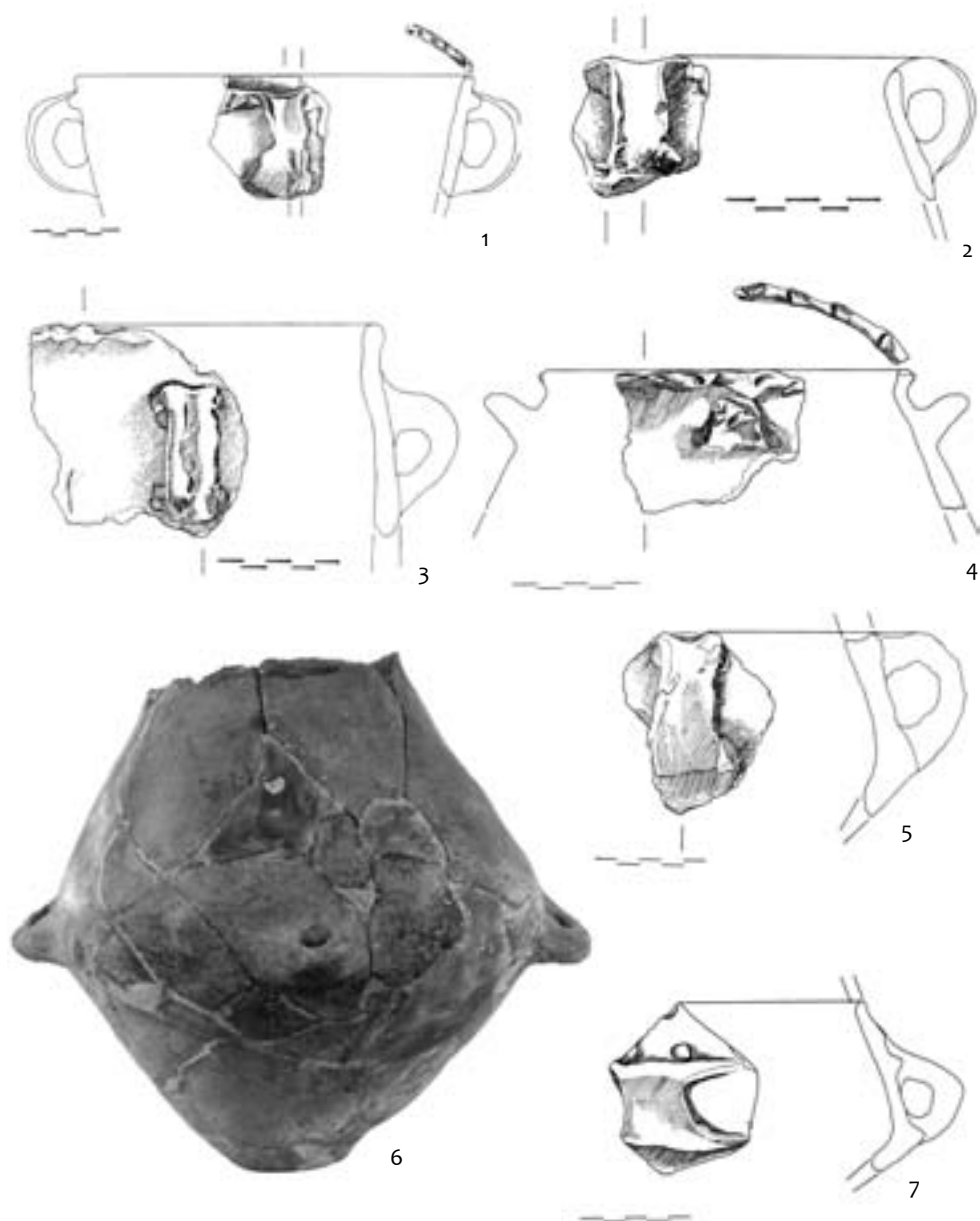


Plate IV. Pottery from Sokolica: 1-4 - Pots; 5-7 - Amphorae (drawings by M. Joksimović, photo by M. Bojović).

Pythoi, which have large dimensions, too, are of rough manufacture and are usually conical or biconical in shape. This type of vessel is poorly decorated by fingerprints on the rim or on the plastic ribbon below it. The most frequent handles are trapezoidal in shape, sometimes with the a small recess. There are also ribbon-shaped and oval handles channelled in its middle part (pl. V).

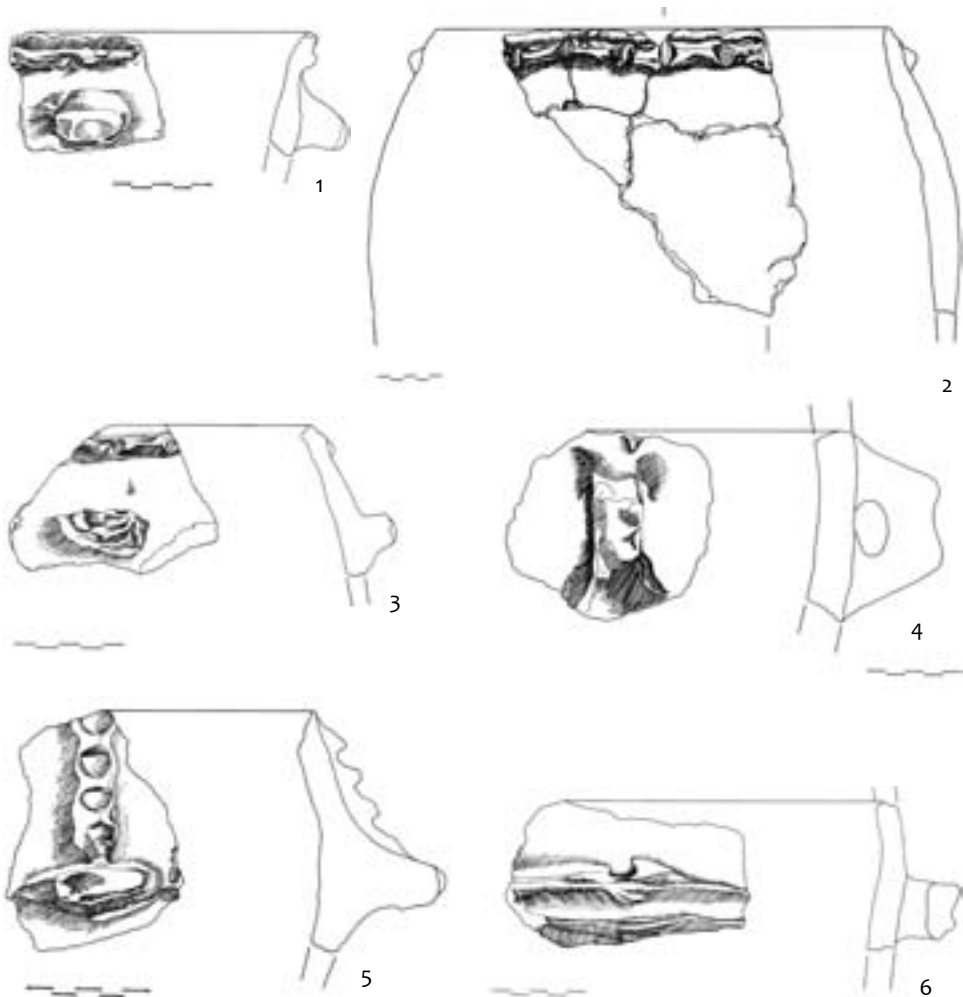


Plate V. Pythoi from Sokolica (drawings by M. Joksimović).

Having noticed that all the ceramic ware from the Sokolica site was mixed in a unique layer, it was analysed by stylistic and typological methodological approach.

The most similar material, regarding the beakers with two handles, we found in typical forms of the Early Bronze Age Bubanj-Hum III group (Гарашанин, Ђурић 1983, кат.бр. 160, 163, 164). The same forms are known from the settlement in Ljuljaci (Богдановић 1986, сл. 26, 28, 29). The types with wing-shaped rims may be considered as more developed shapes. Parallels are at the sites Slatina in Gornja Gorevnica¹ (Stojić 1998, pl. III/1), Ljuljaci (Богдановић 1986, 35,

¹The material from Slatina in Gornja Gorevnica near Čačak is only partly published.

сл. 132-135) and several sites in the middle parts of the Great Morava basin (Стојић 1992, 212-214). The beakers with wing-shaped rims may be younger than typical forms of the Bubanj-Hum III group, but they can still be attributed to the Early Bronze Age, chronologically speaking. They can be related to the Ljuljaci I horizon, which is usually mentioned as a forming phase of the Vatin style (also called Protovatin) (Богдановић 1986, 71-73). Wart-like applications on the top of the handles are known from the Pančevo – Omoljica phase. These applications represent one of the main characteristics of the horizon Ljuljaci II (Богдановић 1986, 60, сл. 178). M. Bogdanović found that the incised geometric decoration had its parallels with ornamental style of the Verbicioara culture (Богдановић 1986, 65, сл. 180-182), but it is more likely that the similarities should be traced in the Banatian cultural phenomenon defined as Crvenka-Cornești.

Conical bowls have parallels with the material in settlements Novačka Ćuprija (Krstić et al. 1986, t. 11/4) and Slatina near Čačak, dated in the Early Bronze Age. Also, the same kind of bowls was found in Ljuljaci, where they appeared in all three horizons of the settlement (Богдановић 1986, 42, сл. 52, 196, таб. 3). The same periodization is valid for biconical bowls (Богдановић 1986, 40-41, 61, сл. 44-47; сл. 192-195). The reconstructed biconical bowl with horizontal handles is typical for the horizon Ljuljaci III, which belongs to the classical phase of the Vatin culture (Bogdanović 1986, 63).

As for the cups, we find similarities again at the site Ljuljaci, where the channelled handle is one of the characteristics of the horizon Ljuljaci III (Богдановић 1986, 62). On the other hand, the same shape appears among the Early Bronze Age pottery at the site Djula in Ostrikovac in the Great Morava basin (Стојић 1989, 181, сл. 15).

Analogies for fish vessels are known from several sites from the Danube region (e. g. Tasić 1984, Taf. XV,10, Taf. XVI,3; Тасић 1983, 82) and Ljuljaci (Богдановић 1986, 42, сл. 53).

A lid very similar to the one from Sokolica comes again from the Ljuljaci settlement, belonging to the Ljuljaci III horizon (Богдановић 1986, 48, 65, 69, сл. 72).

The pots with the ribbon-shaped handles which derive directly from the rim have similarities at the Early Bronze Age sites Slatina in G. Gorevnica, Novačka Ćuprija (Krstić et al. t. VII/5, 6; t. VIII/1,2; t. IX/1) and Djula in Ostrikovac (Стојић 1989, 181, сл. 16). On the other side, the pots with the handles placed below the rim have parallels in the settlement in Ljuljaci, where are found in all the horizons of the settlement (Богдановић 1986, 44-45, сл. 58, 59, 199, 200). The same is valid for wart- and tongue-shaped handles, known again from the same site (Богдановић 1986, 44).

The most common handles (tongue-, ribbon-shaped, oval) of the amphorae have parallels in Ljuljaci, and are typical for the whole development of the settlement. (Богдановић 1986, 46-47,61; сл. 68-69). The reconstructed amphora represents the typical form of the urns characteristic of the Middle Bronze Age

Paraćin group. Similar forms are known from the mound 7 in Dobrača, which is dated in the phase Reinecke Br C-D (Garašanin 1983, 749-750).

Pythoi are a pottery form inadequate for precise chronological determination. Ribbon- and tongue-shaped handles are known from Ljuljaci, as well as the decoration made by fingerprinting (Богдановић 1986, 42-43,61; сл. 55, 56, 198).

As it has previously been stated and according to the pottery analysis, during the Bronze Age the Sokolica site was inhabited by the population whose material traces were recognized as the Vatin culture. Since this culture has been known as a separate cultural phenomenon for more than a hundred years, it has been the area of many archaeological researches and studies.

There are several opinions on periodization of the Vatin culture, but it must be emphasized that the most thorough studies on the matter are more than two decades old and should be the subject of reconsideration. They are of great importance for the history of research and in terms of territorial and chronological attribution. After M.Garašanin, the periodization of the Vatin group seems to be: 1. Pančevo – Omoljica phase Br A2/B1; 2. Vatin-Vršac phase – Br B2 probably with transition into Br C; 3. Belegiš-Ilandža phase - Br C with transition into Br D (Garašanin 1983, 509). Since the Vatin group is spread across a vast territory, it is normal that it has several local variants. Among them, there was only one local variant that is for sure detected as such in the first instance, named the Western-Serbian variant of the Vatin group (Garašanin 1983a,736-753). The biggest part of finds from Western-Serbian variant derives from necropolises (Garašanin 1983a, 736-737). Chronology of this group is in complete concordance to the chronology of the Vatin culture. Namely, M. Garašanin distinguished three phases: the early (Reinecke Br A2/B1), that corresponds to the Pančevo-Omoljica phase; the middle (Reinecke Br B2-C) related to the Vatin-Vršac phase, and the late (Reinecke Br C-D) that is related to the Belegiš-Ilandža phase (Garašanin 1983a, 737-738). Concerning ceramics attributed to this group, it can be concluded that most of the forms belong to the classical phase of the Vatin group, along with several specific forms. Generally, manufacture of this pottery is rougher in comparison with the classical Vatin ceramics. Its surface is often polished, without shine, and made of sand tempered clay, poorly baked. Because of these facts it seems like a rough variant of the Vatin ceramics. In Garašanin's opinion, the early pottery from Ljuljaci, which almost completely corresponds to the pottery from Sokolica - the beakers with two handles in particular - have strong relations with forms from the group of the Danube-Balkan complex, especially the ones belonging to the Bubanj-Hum III, Armenochori or Pelagonian group (Garašanin 1983a, 749).

Discussing chronology of the Vatin culture, some authors established an early phase, the so-called Protovatin, that precedes the classical Vatin culture (Grbić 1953, 73-75; Bogdanović 1986, 71-72). The material confirmation M.Grbić found among ceramics from the settlement in Ljuljaci. The latest phase of the Vatin cul-

ture was recognised by N. Tasić as a distinct culture and named the Belegiš culture (Тасић 1974, 240-246; Tasić 2002.).

When speaking about chronology of the Vatin culture and its phases, it is inevitable to mention the problem of origins of the Vatin culture. It has been discussed for decades by both Serbian and many other archaeologists interested in prehistory of south-east Europe (e.g. Childe 1929; Gimbutas 1965; Bóna 1975). There have been many theoretical assumptions used for indicating origins of the culture, succeeding in it to more or less extent. Two of them should be mentioned on this occasion, the former which emphasizes northern, Pannonian component in the genesis of the Vatin culture (Tasić 1984; Tasić 2004) and the latter which traces the roots of the culture on the south of the Danube and the Sava rivers, in the heart of the Central Balkans (Грбић 1953; Garašanin 1983). Looking into the Sokolica material through the prism of the latter theory, it can be concluded that it is possible to follow autochthonous development of the Vatin culture pottery style based on the Protovatin horizon, with its roots deep inside the Bubanj-Hum III ground.

The analysis of the pottery from Sokolica reveals that it corresponds mostly to the pottery from the nearby settlement in Ljuljaci. The same confirmation is valid for the cultural attribution. The amphora with all the characteristics of the Paraćin group urns, that was found at the Sokolica site, reflects the influences between the Paraćin and Vatin group on the borderline between Central and West Serbia. If we accept the synchronization of the Vatin culture with the Paraćin group, the latter being chronologically fixed in the period Br B2/C – Br D/Ha A (Peković 2007, 31), it can open both interesting and intrinsic questions about their relations in this part of Serbia. One ceramic vessel is not enough to reconstruct the nature of the relation, but is sufficient for claiming that some sort of relation between the two populations existed. The generations of people whose material traces were found in Sokolica did not live isolated lives. On the contrary, we deal with open societies, not immune to outer influences.

Bibliography

Bóna, I. 1975, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstliche Beziehungen*. Archaeologia Hungarica, series nova II, Budapest.

Childe, V.G. 1929, *The Danube in Prehistory*, Oxford.

Garašanin, M. 1983, *Vatinska grupa*. In: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Bronzano doba*, Sarajevo, 504-519.

Garašanin, M. 1983a, *Zapadnosrpska varijanta vatinske grupe*, In: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Bronzano doba*, Sarajevo, 736-753.

Gimbutas, M. 1965, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, the Hague.

Milleker, B. 1905, *A vattinai östelep*, Temesvár.

Stojić, M. 1998, *Lieux de trouvaille de la céramique de type Vatin en Serbie au sud de la Save et du Danube*, In: *Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Tores*, Bukarest, 81-104.

Tasić, N. 1984, *Die Vatin-Kultur*. In: *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd, 59-74.

Tasić, N. 2004, *Historical Picture of Development of Bronze Age Cultures in Vojvodina*, Старинар, н. с., LIII-LIV, 23-34.

Peković, M. 2007, *Paraćinska kulturna grupa*, Београд.

Vasić, R. 2006, *Notes on the Bronze Age Vatin Culture in Serbia*. In: *Homage to Milutin Garašanin*, Београд, 449-453.

Богдановић, М. 1986, *Љуљази, насеље протоватинске и ватинске културе*, Крагујевац
Дмитровић, К., Љуштина, М. 2007, *Керамика из бронзаног доба на локалитету Соколица у Остри код Чачка*, ЗРHM XXXVII, 11-34.

Гарашанин, М., Ђурић, Н. 1983, *Археолошки локалитети Бубањ и Велика Хумска Чука*, каталог изложбе, Ниш.

Грбић, М. 1953, *Питање генезе ватинске и дубовачке грнчарије*, РВМ 2, 73-75.

Крстић, Д., Ванкофф, А., Вукмановић, М., Winter, F. 1986, *Праисторијски локалитет Новачка ћуприја*, ЗНМ XII-1, 17-36

Стојић, М. 1989, *Праисторијско налазиште Ђула у Остриковцу код Светозарева*, *Balkanica XX*, 171-189.

Стојић, М. 1992, *Налазишта ватинске културне групе у средњем Поморављу*, ЗНМ XIV-1, 213-220.

Стојић, М. 2000, *Праисторијска керамика са локалитета Соколица у Остри*, ЗРHM XXX, 15-20.

Тасић, Н. 1974, *Бронзано доба*. In: *Праисторија Војводине*, Нови Сад, 185-256.

Тасић, Н. 1983, *Насеље ватинске културе*. In: *Винча у праисторији и средњем веку*, каталог изложбе, Београд, 76-83.

Тасић, Н. 2002, *Некропола у Белегишу и проблем белегишке културе*. In: *Белегиш, Стојића Гумно – некропола спаљених покојника*, Београд, 168-184.

Marija Ljuština, University of Belgrade, 18-20 Čika Ljubina Str., 11000 Belgrade, Serbia, e-mail: mljustin@f.bg.ac.rs;

Katarina Dmitrović, National Museum, Čačak, Cara Dušana 1, 32000 Čačak, Serbia

«ЧУДЕСНЫЕ ЗНАКИ» ГАЛЬШТАТТСКОГО ПЕРИОДА В ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ И СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ: 1. МАЛЬТИЙСКИЙ КРЕСТ

Введение

Политеистический пантеон «мира Богов» – персонификации Солнца и живущей, умирающей и возрождающейся Природы, – существовавший в обществах классического галльштаттского периода, угадывается по всевозможным, преимущественно, косвенным свидетельствам, но особенно по фигурным изображениям, которые более всего представлены в культурах Восточного Галльштатта, особенно в культуре Календерберг (кратко см. Frey 1976, 578 ff.; Dobiat 1980, 218 f.; он же 1982, 279 ff.; Eibner-Persy 1980; Eibner 1996, 105 ff.; она же 1997, 129-145; Teržan 1990, 124 ff.; она же 1996, 507 ff.; Nebelsick 1992, 401 ff.; Studeníková 2004, 15 ff.; и др.). В начальный период раннего железного века в Средней Европе, особенно в областях приальпийской зоны, воплощение Божественности всё больше приобретает антропоморфные черты, преимущественно женский облик, а сама Богиня изображается в сопровождении растительных и астральных символов. Реконструируется разнообразная и внушительная картина религиозных верований с различными формами их выражения: среди персонифицированных образов отмечаются изображения Богини, которая для ранних этапов (На С1) чаще всего трактуется как «Покровительница животных» (кратко см. Kossack 1999, 138 ff.; Metzner-Nebelsick, Nebelsick 1999, 69 ff.; Teržan 2001, 75 ff.; она же 2005, 255 f.; и др.).

Развитие иконографии божественных фигур (Богини, божественной Посланицы/Вестницы и Покровительницы героев) показывает, что первоначально (На С1) присутствие Богини зашифровано в специальных сценах двоеборства и шествиях переодетых в зооморфные образы людей (попарные фигуры в оленьих, лошадиных, птичьих, кошачьих масках – рис. 6/1-6, 8). Далее (На С2) Божество изображается различно и имеет многообразие значений, как «Великая Богиня» и «Повелительница животных» и особенно «Богиня на колеснице» с копьём, мечом и в шлеме. На более поздних этапах галльштаттского периода (На D1-D2) образ более индивидуализирован

и имеет закреплённые атрибуты своего изображения – чаще всего в виде вооружённой Богини на колеснице. Интерес представляют данные комбинационного и стилистического анализа погребального инвентаря из захоронений классического галльштатского периода, в которых также присутствовали сосуды с изображениями антропоморфных фигур (Nebelsick 1992, 406 ff. Tab. 1-5; он же 1996, 327 ff.; Teržan 2001, 75 ff.). Так, наиболее ранние захоронения могильников Басарабь и Фишау-Файхтенбоден являлись женскими. Это дало основание предположить, что погребённые женщины при жизни могли играть особую роль в ритуалах и культе – как вестницы/посланницы и жрицы. Практически все более поздние погребения (На D1-D2), в которых среди прочего находились сосуды с антропоморфными фигурами, были мужскими – и в этом случае божественные изображения могут трактоваться как «Богиня-покровительница», Посланница/Вестница (судьбы) и Покровительница побед, Богиня судьбы или Покровительница героев (Teržan 1997, 653 ff.; она же 2001, 84).

Антропоморфные изображения на керамике и бронзовых изделиях (особ. ситулы) классического галльштатского времени замечены в различных сценах, которые фактически иллюстрируют тот огромный мир разнообразных ритуалов и жертвований/жертвоприношений: процессии с переносчиками сосудов, «светлая охота», двоеборство и состязания, шествующие воины и женщина на колеснице, прядение и разматывание нитей, совместные трапезы, распивание и поение напитком, а также «праздник» с музыкантами, танцующими и шествия переодетых в маски животных людей и пр. (Frey 1976, 578 ff.; Dobiati 1980, 218 f.; он же 1982, 279 ff.; Nebelsick 1992, 406 ff. Tab. 1-2; он же 1996, 327 ff.; Eibner 1993, 101-116; она же 1996, 105 ff.; она же 1997, 129-145; Teržan 1997, 653 ff.; она же 2001, 75 ff.; она же 2005, 251 ff.; Koch 2003, 347 ff.; и др.).

Помимо столь явно выраженных антропоморфных и зооморфных образов многие изделия (и, конечно, керамика) покрыты геометрическим узором, среди которого выделяются геометризованные изображения, в том числе отдельные геометрические фигуры. Особенно распространены были изображения треугольника, значение которого, в том числе как воплощения антропоморфного образа, могло сильно варьировать, на что многие исследователи указывали неоднократно. Треугольник и сам был символом, воплощением и выражением некой невидимой реальности. Так, анализ принципов изображения одиночного треугольника как геометризованного антропоморфного образа показывает, что в преобладающих случаях за ним стоит женская фигура: треугольник с флажками сопоставим с антропоморфной фигурой с поднятыми вверх руками (поза адоранты), а заштрихованный треугольник в комбинации с крестом сверху сопоставим с изображением солнечной Богини (Dobiati 1982, 279 ff. Abb. 1; 3; 13-14; Nebelsick 1997a, 120 ff. Abb. 46; Eibner 1997, Abb. 47; она же 2002, 125 ff.; Brosseder 2004, 248 ff., Abb. 163-168; 174-175; Teržan 2005, 253 ff.). Парные, соединённые вершинами горизонтальные треугольники лежат в основе

изображения туловищ зооморфных и орнитоморфных фигур, но также сопоставимы с зооморфными образами из сцен шествий, за которыми скрываются переодетые в животных пары людей (см. Eibner 1996, 107 ff. Taf. 6). Имеются также многие другие геометрические фигуры и их комбинации, за которыми могут скрываться таинства и смыслы, о которых мы лишь начинаем догадываться.

Поиск истоков многих фигурных, в том числе антропоморфных, изображений, столь ярко проявивших себя в классическое галльштаттское время, приводит исследователей к предшествующим культурам эпохи бронзы Средней и Юго-Восточной Европы, Эгейского мира (см. – Kossack 1999, 108 ff.; Hänsel 2000, 331 ff.; он же 2003, 28 ff.; Teržan 1997, 653 ff.; она же 2005, 241 ff.; Brosseder 2004, 248 ff. 337 ff.; Studeníková 2004, 15 ff.; и др.). Пристальное внимание также обращено на культурный комплекс Басарабь, один из главных культурных образований классического галльштаттского периода в Юго-Восточной Европе, в ареале которого широко известны зооморфные, орнитоморфные и антропоморфные изображения. Среди более простых и, соответственно, менее теперь для нас понятных геометризированных изображений, геометрических фигур и их комбинаций наиболее распространены треугольники и различные кресты. Все это, в конечном итоге, породило тот специфический Басарабь-стиль, который особенно проявлялся в культурах и орнаментации, что отличало культурный комплекс Басарабь на обширной территории его распространения и влияний (Vulpe 1986, 49 ff.; Gumă 1983, 65 ș.u.; он же 1993, 208-235; Dular 1973, 544 ff.; Teržan 1990, 71 ff.; Tasić 1991, 239 ff.; Metzner-Nebelsick 1992, 349 ff.; Eibner 1996, 105 ff. Taf. 6/3-22; она же 2001, 182 ff., Karte 1-2; Roeder 1997, 601 ff.; Зверев 2003, 224 сл.; и др.).

Из всех геометрических фигур культурного комплекса Басарабь обращает на себя внимание т.н. «мальтийский крест» или «крест с треугольниками-лопастями» («Kreuz mit Dreieckarmen»), представленный одиночно и/или в вертикальной цепочке. Известно не слишком большое число находок, однако мотив широко распространён – от юго-восточноальпийской зоны до Левобережья бассейна Днепра (рис. 1). Это, как подчеркивали многие исследователи, маркирует не только ареал Басарабь и области басарабских влияний, но также является показателем присутствия собственно галльштаттских влияний как таковых (Metzner-Nebelsick 1992, 361 ff., Karte 3; Eibner 1996, 105 ff.; 2001, Karte 1-2; Brosseder 2004, 293-297, Abb. 188). Для Юго-Восточной Европы этот мотив появляется со второго этапа развития культурного комплекса Басарабь, что означает от середины VIII века, редко встречаясь и в последующем VII в. до н.э. (Metzner-Nebelsick 1992, 361 ff.; Зверев 2003, 247 сл.). При этом отдельного рассмотрения, безусловно, заслуживает территория Италии, где изделия с изображением мальтийских крестов (керамика, бронзовые фибулы и бритвы) происходят из комплексов ещё IX в. до н.э. – вопрос, требующий отдельного исследования (см. Brosseder 2004, 293-294, прим. 485).

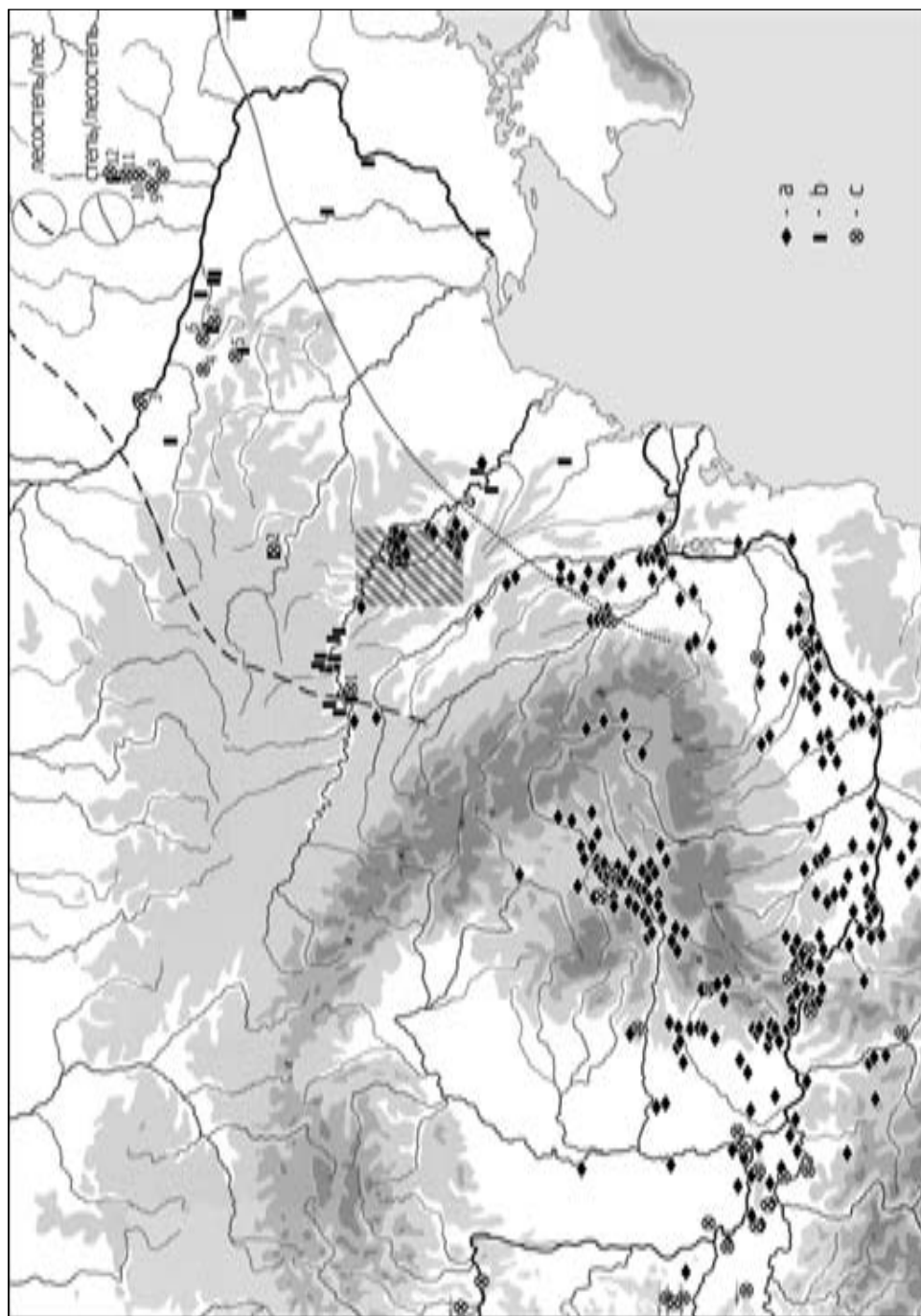


Рис. 1. Ареал культурного комплекса Басарабь (а), восточные (северопричерноморские) импорты Басарабь и Басарабь-Шолдэнешть (b), изображения мальтийского креста (с) в Юго-Восточной Европе и Северном Причерноморье. Упомянутые в статье памятники из Северного Причерноморья: 1 - Нагоряне-Пидмет; 2 - Немиров; 3 - Трахтемиров; 4 - Калиновка; 5 - к. 455 Макеевка; 6 - к. 219 Тенетинка; 7 - Жаботин; 8 - Пожарная Балка; 9 - Мачухи; 10 - Диканька; 11 - Лихачёвка; 12 - Бельск (по Vulpe 1986, Metzner-Nebelsick 1992, Eibner 2001, Brosseder 2004, Kaşuba 2008).

Какое значение весь этот вышеописанный «мир Богов» классического галльштаттского периода, а также мальтийские кресты культурного комплекса Басарабь из Юго-Восточной Европы могут иметь для синхронных культур (соответственно, предскифского и раннего скифского времени) из Северного Причерноморья? Здесь важно подчеркнуть, что распространение каких-либо специфических изображений может показывать как направленность культурных влияний, так и позволяет оконтуривать регионы более интенсивных коммуникаций.

Крест и мальтийский крест

Бытовые предметы, в которых выражается культура жизнеобеспечения человека, использовались в древних и традиционных обществах не только как вещи, но и как знаки. Их физические «рациональные» свойства зачастую приобретали значение культурных признаков, а сами объекты становились заметными и выделяющимися из общего ряда – происходила их семантизация. Наделённые высоким уровнем культурной значимости объекты (в данном случае, бытовые вещи) становились «знаками», несущими некий смысл и информацию как для членов определённого сообщества, так и за его пределами (см. Байбурин 1981, 216 сл.). И тогда они выступали также в качестве культуроопределяющих. Усиление знаковых функций вещей, соответственно, увеличение передаваемой информации, могло происходить за счёт всевозможных различных и неразличимых дополнений, среди которых, безусловно, важное значение имеет орнамент (см. применительно к раннескифским черпакам – Горбов 2002, 243). Среди отдельных элементов орнамента особое место занимает изображение в виде «креста».

Крест – геометрическая фигура, состоящая из двух пересекающихся линий или прямоугольников, при этом хотя бы одна из линий должна делиться пополам (одной из разновидностей креста считается восьмиконечный или мальтийский крест). Он принадлежит к числу наиболее известных «знаков» и является универсальным символом, широко распространённым среди различных культур и большого промежутка времени. Крест подчёркивает идею центра (точку пересечения верха/низа и правого/левого) и основных направлений, где отсчёт идет вовне, «во все четыре стороны», но при этом крест также изображает объединение дуалистических систем в виде целостности. «Крестообразность» образа человека с распротёртыми руками приводит к кресту как модели человека. Крест также представляет

собой геометризованный вариант мирового древа, но с акцентированностью на антропоцентрическую идею. И тогда крест выступает как связующее звено между мировым древом (и связанными с ним зооморфными образами) и человеком, будучи геометризованным выражением и того, и другого. Универсальность креста как символа единства жизни и смерти, плодородия и бессмертия (солнечный проход по небесам, превращающий ночь в день), активного мужского начала, удачи и процветания выражается в той важной роли, которую он играл в ритуале и ритуализированном поведении, магии, народной медицине и гаданиях, архаическом искусстве (Топоров 1992а, 12-14).

Опираясь на эти базовые характеристики, исследователи подходят к толкованию изображений креста в конкретных культурно-исторических традициях. Так, специфические геометрические символы (ромб с крюками; заштрихованные треугольники, прямоугольники; крест, в том числе мальтийский) в орнаментации в разных культурно-исторических традициях и на фоне общеисторического материала позволил рассматривать их как символы земли, земной тверди, вспаханного поля, а также земли плодоносящей (Амброз 1965, 14 сл.). Эти символы в орнаментации керамики раннего железного века, в том числе интересующего нас пред- и раннескифского времени, рассматриваются как символы, связанные с преимущественно земледельскими культами и «священным деревом» (Андриенко 1975, 14 сл.; он же 1995, 12; Моруженко 1989, 250 сл.; Горбов 2002, 244 сл.). Такая трактовка полностью соответствует универсальности символики самого креста, что было уже отмечено. В любом случае, символика креста свидетельствует в пользу того, что он всегда значил в культуре больше, чем просто геометрическая фигура.

Мальтийский крест в позднейшее пред- и раннескифское время в Северном Причерноморье

Культурный комплекс Басарабь, как показывают последние исследования, представлен в Северном Причерноморье памятниками своей восточной периферии (культура Шолдэнешть в Среднем Поднестровье – Kaşuba 2008, 37 §.u.), прямыми импортами и подражаниями импортам. Басарабские влияния в регионе различались и имели локальные проявления – так, небольшие коллективы (малые группы, возможно, отдельные индивидуумы) продвинулись в бассейн Среднего Днестра, минуя при этом Среднеднестровский бассейн с его культурой Шолдэнешть (Кашуба 2008, 91; Дараган, Кашуба 2008, 55 сл.). Вследствие таких разных культурных потоков мальтийский крест (восьмиконечный крест или крест с треугольниками-лопастями) появился на керамике памятников бассейна Днестра (на Правобережье, но ещё более на Левобережье), фактически отсутствуя в Днестровском регионе (1 случай – рис. 1).

Местонахождения с изображением мальтийского креста на керамике:

Открытые и укрепленные поселения

Нагоряне-Пидмет, Днестровский бассейн (рис. 1/1)

Лит.: Шовкопляс 1954, 104, рис. 7

Мальтийский крест (тип 1¹, рис. 2/1) на дне пиксиды

Немиров, бассейн Южного Буга (рис. 1/2)

Лит.: Смирнова 1996, рис. 7/5

Мальтийский крест (тип 1, рис. 2/2) на стенке черпака

Жаботин (рис. 1/7)

Лит.: Daragan 2004, Abb. 27/1-2; 31/8, 11; 32/8-9; Дараган, Кашуба 2008, рис. 5/8; 9/3; 10/10

Мальтийский крест на стенках корчаг (тип 2 – 2 экз., рис. 2/3, 4), стенках (тип 2 – 2 экз., рис. 2/7; 3/6) и ручках (тип 1 – 2 экз., тип 2 – 3 экз., рис. 2/6, 8) черпаков

Калиновка-Засриблянка, Правобережье бассейна Днепра (рис. 1/4)

Лит.: Ковпаненко, Шевченко 1981, рис. 6/9²

Мальтийский крест (тип 2, рис. 3/2) на ручке черпака

Трахтемиров, Правобережье бассейна Днепра (рис. 1/3)

Лит.: Ковпаненко 1967, рис. 7

Мальтийский крест (тип 2, рис. 2/5) на ручке черпака

Бельск, Западное укрепление, Левобережье бассейна Днепра (рис. 1/12)

Лит.: Шрамко 1996, табл. IX/1-3.7; Шрамко I. 2006, рис. 8/15-16; 9/15; 10/19, 20, 25, 35

а – зольник 4, раск. В.А. Городцова 1906 г.: мальтийский крест (тип 2 – 4 экз., рис. 4/1, 2, 8, 10) на ручках черпаков;

б – зольник 5, раск. И.Б. Шрамко 1998-2004 гг.: мальтийский крест на стенках (тип 2 – 3 экз., рис. 4/9, 12) и ручках (тип 1 – 1 экз., тип 2 – 4 экз., рис. 4/3-6, 11) черпаков

Пожарная Балка, Левобережье бассейна Днепра (рис. 1/8)

Лит.: Андриенко 1992, рис. 7/8; в основном не опублик.³

Мальтийский крест на отогнутом венчике корчаги (тип 2 – 1 экз., рис. 5/11), на стенках (тип 2, рис. 5/6) и ручках (тип 2, рис. 5/3) черпаков

Диканька-Дмитренкова Балка, БАМ, Фёдоровка, Левобережье бассейна Днепра (рис. 1/10)

¹ Классификацию мальтийских крестов – см. дальше.

² Авторы статьи выражают благодарность Г.Т. Ковпаненко и Н.П. Шевченко за любезное разрешение опубликовать мальтийский крест.

³ Авторы статьи выражают благодарность В.П. Андриенко за любезное разрешение опубликовать отдельные, еще неизданные мальтийские кресты.



Рис. 2. Изображения мальтийского креста на керамике в Северном Причерноморье: 1 - Нагоряне-Пидмет; 2 - Немиров; 3, 4, 6-8 - Жаботин; 5 - Трахтемиров (по Шовкопляс 1954, Ковпаненко 1967, Daragan 2004, Смирнова 1996).

Лит.: Щербань, Рахно 2006, рис. 2/6; 4/2; 5/5-6; частично не опубл.⁴

Мальтийский крест на ручках (тип 2 – 8 экз., рис. 5/1, 2, 4, 5, 7-10) черпаков

Лихачёвка, Левобережье бассейна Днепра (рис. 1/11)

Лит.: Моруженко 1989, 242 сл., рис. 35/20; 36; не опубл.

Мальтийский крест на стенках (тип 1) и ручках (тип 2, рис. 5/13) черпаков, на плоской глиняной катушкообразной поделке (рис. 5/12)

Мачухи, Левобережье бассейна Днепра (рис. 1/9)

Лит.: Моруженко 1989; Андриенко 1995, не опубл.

Мальтийский крест на ручках черпаков

Шампаи, Левобережье бассейна Днепра

Лит.: Моруженко 1989; Андриенко 1995, не опубл.

Мальтийский крест на ручках черпаков

Погребения

к. 455 Макеевка, Правобережье бассейна Днепра (рис. 1/5)

Лит.: Ильинская 1975, табл. XIX/4; Галанина 1977, табл. 8/3

Мальтийский крест (тип 2, рис. 3/5) на ручке черпака

к. 219 Тенетинка, Правобережье бассейна Днепра (рис. 1/6)

Лит.: Ильинская 1975, табл. XXXI/7

Мальтийский крест (тип 2, рис. 3/3) на ручке черпака

Мальтийские кресты из Северного Причерноморья можно разделить на два типа: *тип 1* – крест из 4-х фигур: большие равнозначные треугольники-лопасти соединены вершинами в центре (рис. 2/1-2, 6, 8; 4/6); *тип 2* – крест из 5-ти фигур: к вершинам большого ромба присоединены 4 меньших треугольника-лопасти (реже, 4 угла), при этом треугольники могут быть небольшими (вариант 2.1) или большими, приближающимися по размерам к центральному ромбу (вариант 2.2) (рис. 2/3-5, 7; 3/1-3, 5, 6; 4-5). Фигуры, составляющие собственно мальтийские кресты (треугольники, ромб), как правило, заполнены косой штриховкой, в отдельных случаях (Жаботин, к. 455 Макеевка и пос. Пожарная Балка) косая штриховка центрального ромба имеет поперечные насечки (рис. 2/3, 4; 3/5). Редко встречаются изображения, составленные из пустых, незаштрихованных фигур (пос. Пожарная Балка – Андриенко 1995, 12). Мальтийские кресты на керамике, как правило, изображались одиночно, вертикальные ряды известны в нескольких случаях (рис. 3/1-2; 5/4).

⁴ Авторы статьи выражают благодарность А.Л. Щербаню за любезное разрешение опубликовать еще неизданные мальтийские кресты.



Рис. 3. Изображения мальтийского креста на керамике в Северном Причерноморье: 1 - Среднее Поднепровье (из коллекции Платонова); 2 - Калиновка; 3 - к. 219 Тенетинка; 4, 6 - Жаботин, тр. 2; 5 - к. 455 Макеевка (по Ковпаненко, Шевченко 1981, Ильинская 1975, Галанина 1977, Дараган 2006).

Анализ известных в Северном Причерноморье мальтийских крестов показывает, что наиболее представлены фигуры типа 2, которые существенно преобладают на Левобережье (рис. 1). Важно, что именно мальтийские кресты из 5-ти фигур (тип 2) могут быть сопоставлены с образцами из областей



Рис. 4. Изображения мальтийского креста на керамике в Северном Причерноморье: 1, 2, 8, 10 - Бельск, Западное укрепление (1906 г.), зольник 4; 7 - Бельск, Западное укрепление (1906 г.), зольник 1; 3-6, 9, 11, 12 - Бельск, Западное укрепление (1998-2004 гг.), зольник 5 (по Шрамко 1996, Шрамко I. 2006).

происхождения культурного комплекса Басарабь на Среднем Дунае. Тогда как крест из 4-х фигур (тип 1) обнаруживает более широкий контекст – его можно усмотреть в четырёхзональных розеточных орнаментальных композициях и даже штампе «крест в круге» (если рассматривать его как негатив) на керамике периода, предшествующего и/или частично синхронного

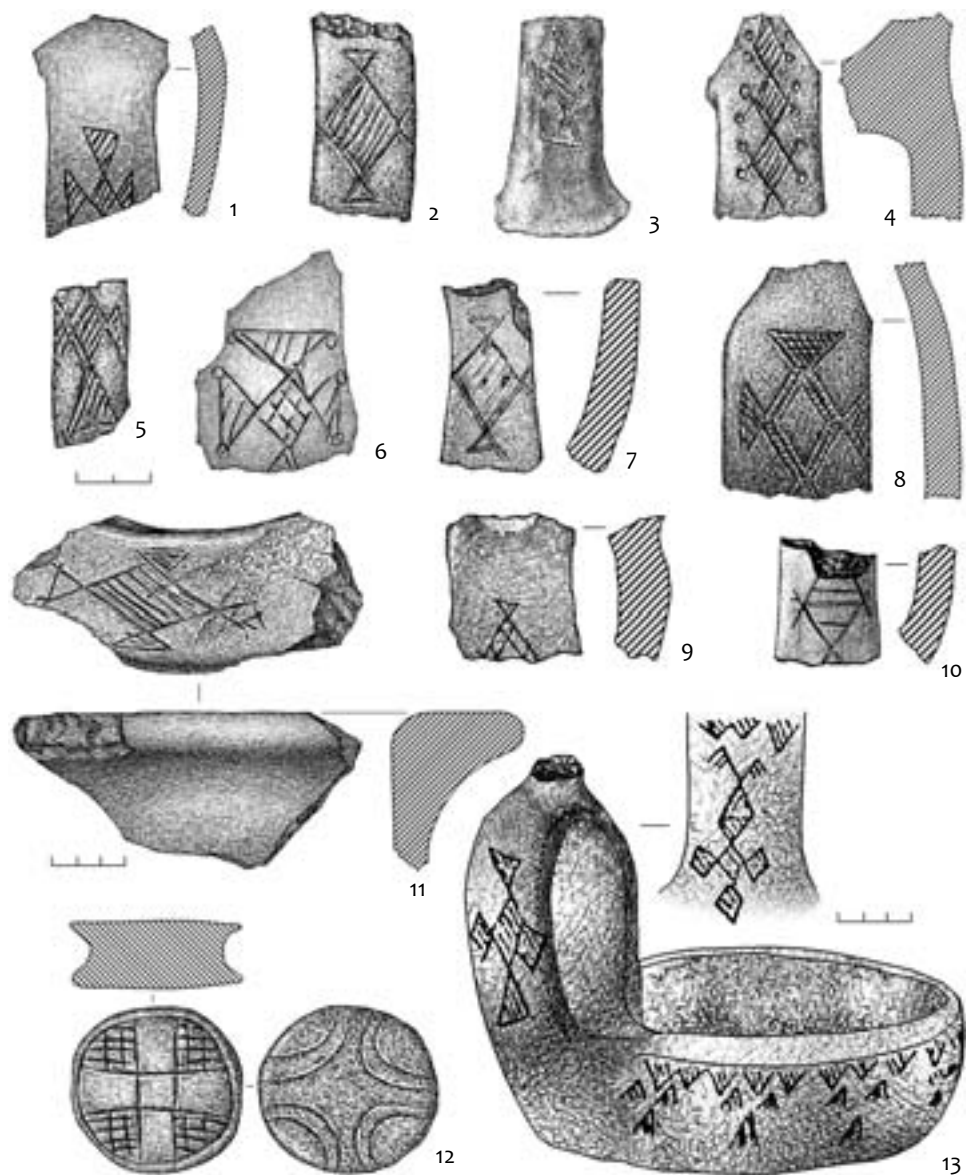


Рис. 5. Изображения мальтийского креста на керамике в Северном Причерноморье: 1 - Диканька-Фёдоровка; 2, 4, 5, 8, 9 - Диканька-Дмитренкова Балка; 3, 6, 11 - Пожарная Балка; 7, 10 - Диканька-БАМ; 12, 13 - Лихачёвка (по Андриенко 1992, Щербань, Рахно 2006, Моруженко 1989).

Басарабь: например, в Северного Причерноморье в культуре Козия-Сахарна (Кашуба 2000, рис. XXII/II; XXIII; Дараган, Кашуба 2008, 47 сл. рис. 2/1, 4, 8, 13, 15; Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, fig. 59/8; 63/2; 69/16; 77/2; Niculiță, Niciu 2008, fig. 4/21, 31, 33; 5/18; 6/17; 13/3; 18/7), позднечернолесской культу-

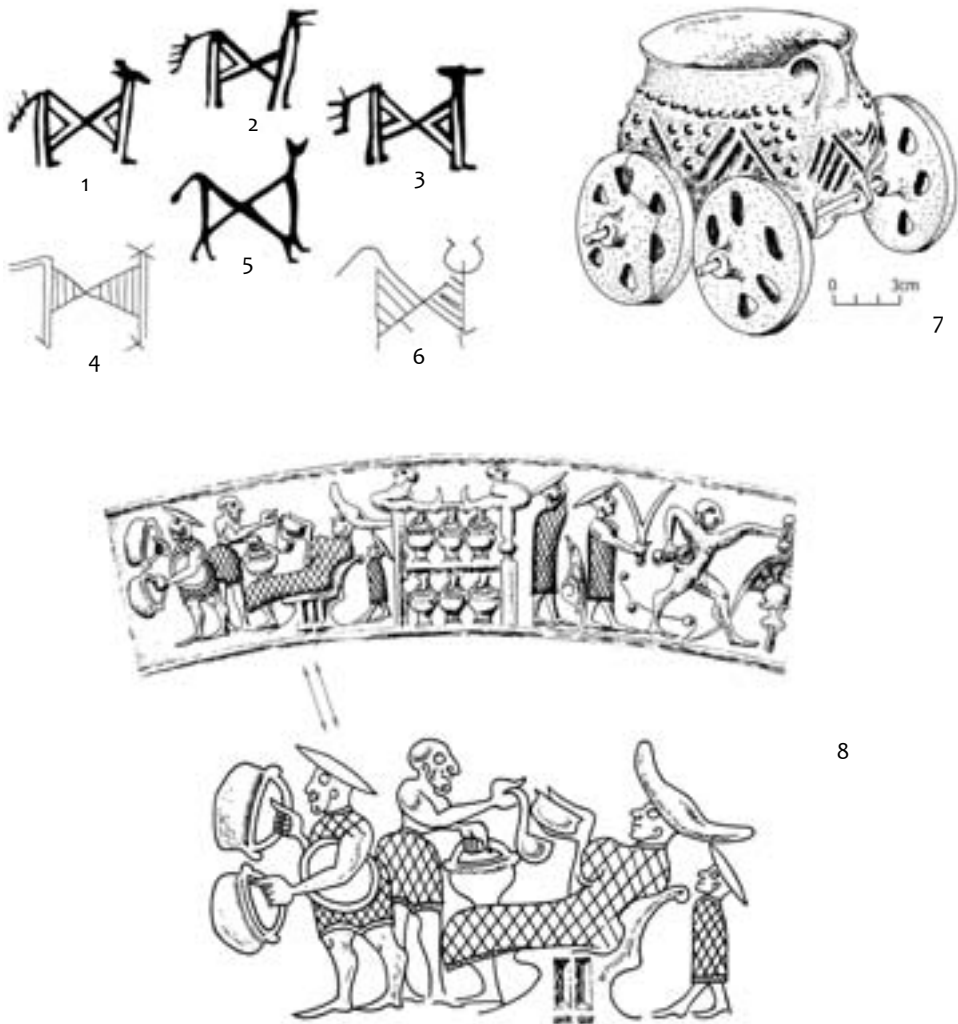


Рис. 6. «Праздники» классического гальштаттского периода в Юго-Восточной и Средней Европе – изображения и предметы (выборочно): 1-3 - Унтерцёгердорф; 4 - Басарабь, кург. III/S1; 5 - Нове Кошариска, кург. I; 6 - Фишау-Фейхтенбоден, кург. V; 7 - Фертёндр(ы)йд; 8 - Куфферн, ситула (по Frey 1980, Dobiat 1982, Eibner 1997, Teržan 2001, Góthöri 2002).

ре (Тереножкин 1961, рис. 41/14; Смирнова 1983, рис. 2/5; 4/П.13, П.2), на Жаботинском поселении (Daragan 2004, Abb. 8/1-3; 31/11; Дараган, Кашуба 2008, рис. 5/9; 6/4, 20), в захоронениях ранних кочевников (Махортых 2005, рис. 61/11; 98/6; 100/4-5; 125/10; 137/10; Брюяко 2005, рис. 2/7-8; 3) и раннескифских погребениях (Ильинская 1975, табл. I/3; XXVI/12) и др. В данном случае эти розеточные композиции как раз реализуют лежащий в основе креста принцип – подчёркивание идеи центра.

Примечательно место расположения мальтийских крестов на сосудах. Они наносились на стенки (рис. 2/2-4,7; 3/1; 4/9, 12; 5/6), но чаще всего на ручки черпаков, особенно на их верхнюю часть, обращённую к краю сосуда, – таким образом человек, который собирался из сосуда что-то пить, мог этот крест видеть. Единственной находкой (пос. Пожарная Балка – Андриенко 1995, 11) представлен мальтийский крест (тип 2) на отогнутом венчике корчаги (рис. 5/11).

Мотив мальтийского креста является одним из свидетельств присутствия басарабских влияний в Северном Причерноморье, о чём уже неоднократно писали и в русскоязычных археологических работах (см. Андриенко 1995, 11-12; Daragan 2004, 118 f.; Бруяко 2005, 28; Шрамко I. 2006, 40 сл.; Дараган, Кашуба 2008, 55). Рассмотрение хронологических позиций артефактов с этим элементом и общей датировки комплекса и/или памятника, откуда они происходят, привело исследователей к заключению о том, что наиболее ранними изображениями в регионе могут считаться мальтийские кресты (тип 2) из к. 455 Макеевка и пос. Пожарная Балка, соответственно, от последней четверти – конца VIII в. до н.э. (Андриенко 1995, 11-12; он же 2000, 100 сл.; Бруяко 2005, табл. I-II). Существенные дополнения в уточнение датировок керамики с мальтийским крестом вносят недавно опубликованные ранние материалы из зольника № 5 Западного укрепления Бельского городища. Все найденные там экземпляры с таким символом (рис. 4/3-6, 9, 11, 12) были отнесены к горизонту A2, датированного от начала VII в. до н.э., который был синхронизирован с ранним горизонтом пос. Пожарная Балка (Шрамко I. 2006, 40 сл.). Здесь важно отметить другое: автор раскопок убедительно показала, что выделенный ей горизонт A2 синхронизируется с горизонтами 2-3 Жаботинского поселения и далее – со вторым этапом развития культурного комплекса Басарабь (Шрамко I. 2006, 37 сл.), что даёт основания для дальнейших хронологических уточнений в сторону понижения датировок не только для горизонта A2, но также предшествующего горизонта A1 (здесь, безусловно, необходимо более углублённо рассмотреть контексты обнаружения и датировки как изделий-хроноиндикаторов, так и других артефактов, которые могут дать более детализированные аналогии). Предложенная попытка детализировать хронологию слоёв разрушений этого зольника Бельска, соответственно, горизонты A1 и A2, указывает на синхронизацию слоя A2 с горизонтом Жаботин-II (Дараган, Подобед 2009).

Хорошие основания для уточнения времени появления мальтийских крестов в Северном Причерноморье даёт Жаботинское поселение из Правобережья бассейна Днепра, откуда происходят несколько таких символов на стенках корчаг и ручках черпаков (рис. 2/3, 4, 6-8; 3/6). Новая периодизация и хронология Жаботинского поселения, максимально согласованная с региональными периодизациями и новейшими европейскими, восточно-европейскими и передневносточными хронологическими схемами, показывает развитие памятника в трёх основных временных отрезках, начиная от

конца IX - начала VIII в. до н.э. (Darağan 2004, 118 ff.; Дараган 2006). Фрагменты корчаг и черпаков с мальтийскими крестами найдены в комплексах горизонта Жаботин-II, и/или керамика с такими изображениями типологически (как происходящая из культурного слоя) связана с этим горизонтом, начало которого было помещено в период от середины VIII до н.э. (Darağan 2004, 120 ff.; Дараган, Кашуба 2008, рис. 1). Дальнейшие исследования контекстов сгоревших комплексов горизонта Жаботин-II показали, что слой разрушения этого периода может датироваться не позднее конца третьей четверти VIII в. до н.э. (Дараган, Подобед 2009). Будут ли эти выводы действительны для всего горизонта Жаботин-II на поселении, или он может разделяться на несколько более коротких временных промежутков – покажут дальнейшие исследования. Для рассматриваемой здесь темы принципиальным является тот факт, что в Северном Причерноморье появление мальтийского креста на керамике засвидетельствовано, по меньшей мере, начиная с середины VIII в. до н.э. – что, фактически, сопоставимо с периодом наибольшего распространения такого символа в ареале культурного комплекса Басарабь Юго-Восточной Европы.

Мальтийский крест как «чудесный знак» – обсуждение

Обзор находок и проведенный анализ изображений мальтийского креста в Северном Причерноморье позволяют сделать некоторые заключения и наметить исследовательские перспективы:

1) было подтверждено, что территория Северного Причерноморья входила в сферу интересов населения, материальный комплекс которого был выражен археологической культурой Басарабь. Басарабские элементы присутствуют в регионе, согласно здесь проанализированной категории находок, начиная с середины VIII в. до н.э. Это даёт дополнительное основание использовать для сравнений с артефактами из Северного Причерноморья другие басарабские материалы;

2) обращает внимание расположение мальтийских крестов на керамике – они преимущественно наносились на ручки черпаков, особенно это касается памятников Левобережья бассейна Днепра. Здесь стоит напомнить, что проблема появления в регионе самого типа этих черпаков – плоские, с высокой петельчатой ручкой, узким отростком на перегибе ручки и идущим от центра дна радиальным геометрическим узором – продолжает оставаться в области дискуссий. Несомненно, этот вопрос требует специального рассмотрения, однако вполне убедительным представляется мнение о галльштаттских истоках этой формы – в среде культуры с каннелированной керамикой Гава-Голиграды (или Гава-Голиграды-Грэничешть) Восточно-карпатского региона (Levițchi 2006, 42 ș.u.; Дараган 2006). Однако в форме черпаков из Днепроовского бассейна более акцентирована их функция как сосудов для зачерпывания какой-то жидкости из ёмкости, что делает их в сочетании с преимущественно радиальным узором действительно типичными именно для этого региона, где они встречены в сравнительно большом количестве;

3) с чем же могло быть связано столь «массовое» производство такой специфичной формы посуды? Предпринятый анализ знаковой функции черпаков (с учётом их радиальной орнаментации как разновидности солярного знака) приводит к заключению об их сакральном характере. Они как сосуды для зачерпывания какой-то жидкости из ёмкости (мир вещей, утилитарность) использовались в ритуальных действиях (мир идей, знаковость) – при отправлении обрядов, судя по всему, земледельского характера, в которых особую роль могли выполнять опьяняющие напитки (Горбов 2002, 243 сл.; Топоров 1982b, 256 сл.). Контексты обнаружения некоторых черпаков с мальтийскими крестами действительно показывают их связь с ритуальными действиями, например, такой сосуд находился на каменной площадке на пос. Жаботин (рис. 3/4, 6). Замечательны материалы пос. Лихачёвка, где была раскопана площадка (овальная, 3,8×1,9 м; утрамбованный песок, много угольков) для церемониальных действий, на которой находились 2 черпака (один из них с мальтийскими крестами – рис. 5/13) и остатки жертвоприношений животных. При этом остатки ещё 9-ти жертвоприношений располагались вокруг площадки полукругом в радиусе до 9 м (Моруженко 1989, 252). Контекст находок черпаков с мальтийскими крестами на пос. Пожарная Балка ещё предстоит уточнить, но имеются сведения о наличии жертвенных площадок со скелетами собак и свиней (Моруженко 1989, 257);

4) на основе культовых артефактов различного характера (в том числе символических изображений солнца, земной тверди, пашни и священного дерева) был сделан вывод о развитом земледельческом культе у лесостепных племен скифского времени (Андриенко 1975, 17 сл.; Моруженко 1989, 253 сл.). Существование связанных с земледельческим культом обрядов и праздников, как подчеркивали исследователи (см. Моруженко 1989, 253 сл.), можно предполагать на основе этнографических и исторических параллелей. Здесь стоит напомнить исследование М.И. Артамонова, который на основе генеалогической легенды Геродота о священных золотых дарах [Hrd. IV, 5, 7], показал существование ежегодного весеннего праздника, сопровождавшегося богатыми жертвами. Кульминацией праздника был сон со священным золотом – магический сон, оплодотворяющий «мать сырую землю» (Артамонов 1948, 7). Д.С. Раевский, в свою очередь, показал связь этого праздника с началом нового временного цикла, нового солнечного года, который начинался в день весеннего равноденствия (Раевский 1977, 112 сл.);

5) ассоциации и аналогии можно искать среди культур классического галльштаттского периода. Ведь материальный комплекс типа Басарабь (и среди прочего, изображения мальтийский креста) не только «соединил» приальпийскую зону и Северное Причерноморье (в том числе бассейн Днестра), но также басарабские геометрические узоры лежат в основе многих фигурных изображений, известных в культурах Восточного Галльштатта (кратко см. Eibner 2002, 125 ff.). В русле рассматриваемой темы вернёмся к рассмотренным выше изображениям сцен шествий и т.н. культовых и/или общинных «праздников» («Kultfeste» – «Stammesfeste»). В числе их действу-

ющих лиц выступают переносчики сосудов. Сосуды могли быть большими и переноситься при помощи шестов или сравнительно небольшими и быть на головах женщин. Большие сосуды (в том числе различные котлы) не только переносились, но также они могли находиться на специальных атрибутированных или более «простых» повозках (рис. 6/7). Непременным атрибутом сцен общинных «праздников» являлось распивание и поение напитком (рис. 6/8). Все эти сцены явственно показывают большую значимость действий, связанных с совместной трапезой, в том числе распиванием неких напитков (сюда добавляется и особое значение котлов, и больших сосудов для жидкостей) (Eibner 1997, Abb. 49/3; 50/1-2). Полные наборы посуды для питья, которые сопровождали погребения элиты, стали выражать богатство и особый статус таких захоронений в начале классического галльштаттского периода, например, среди культурных общностей Карпатского бассейна. Проявляющийся таким способом особый, новый ритуал может объясняться через дионисийские мистерии Средиземноморья, где культ Диониса известен ещё с микенского времени, а дионисийская иконография начинает присутствовать в погребальном культе в Греции с геометрического периода (Nebelsick 1994, 307 ff.; он же 1997b, 384 f.). В любом случае, использовавшиеся в ритуалах опьяняющие напитки несли множественные семантические смыслы, но конечным итогом было достижение тождественности реального и ирреального, «логоса» и «мифа» (Топоров 1992b, 256 сл.). Можно полагать, что и в рассматриваемом регионе Северного Причерноморья обязательным атрибутом общинного «праздника» (ежегодного весеннего праздника?) могло быть совместное распивание неких (опьяняющих?) напитков. Для этих целей и производились здесь на месте столь особенные черпаки. Эти сосуды могли действительно предназначаться для специальных случаев, и поэтому черпательная функция была подчёркнута в их форме и радиальном солярном узоре. По всей вероятности, они представляли собой материализованное выражение ритуализированных действий, сопровождающих такой «праздник», и/или являются специфическим проявлением идентичности (самовыражения) населения или группы населения, исполняющего эти ритуалы, – по этой причине прямые аналогии плоским черпакам не известны. И в этой связи массовость находок черпаков и варибельность их радиальных узоров свидетельствуют в пользу их индивидуального использования⁵. Адаптирование в орнаментацию посуды отдельных чужеродных мотивов (например, рассматриваемые в статье изображения мальтийского креста, особенно тип 2, из 5-ти фигур) показывает восприятие местным населением новых элементов или новой обрядности. Относительно наличия у населения реги-

⁵ Яркий пример показывает могильник Лэпуш в северной Трансильвании, основной период функционирования которого приходится на BgD – Na A1. Похороненные в могильнике представители военизированной элиты, державшей контроль над территорией вследствие имеющихся месторождений и существовавшей здесь металлообработки, самовыражали себя в предметах вооружения и богато орнаментированной керамике с фигурными изображениями и протомами животных. Керамика Лэпуш, которая была произведена здесь специально для обслуживания идентичности этой элиты, не имеет прямых аналогий во времени и пространстве (Teržan 2005, 250-251).

она больших сосудов для питья, то они могли быть деревянными – местная резьба по дереву была засвидетельствована при анализе кремнёвого инвентаря из позднечернолесского поселения Тэтэрэука Ноуэ XV на Среднем Днестре (Ларина, Кашуба 2005, 212 сл.). Да и количество бронзовой посуды в Среднем Поднепровье было гораздо бóльшим (Магура 1930, 53 сл., табл. IV), если учесть случаи переработки поломанных изделий (см. Тереножкин 1961, 73, рис. 101/10; Рябкова 2008, 88 сл.).

Таким образом, «чудесные знаки» (и рассмотренный здесь мальтийский крест), представляя собой видимую натуральность невидимой реальности, дают возможность интерпретации этой уже утраченной реальности. Учитывая контексты таких находок, речь может идти не только об общности земледельческих культов в целом на широких пространствах Средней, Юго-Восточной Европы и Северного Причерноморья. Сам характер религиозных представлений, среди которых, судя по имеющимся данным, без сомнения присутствовал культ Солнца, ещё предстоит выяснить. Важно другое – вовлечённость в общий культурный контекст даже сильно отдалённых друг от друга территорий (рис. 1) свидетельствует в пользу наличия неких общих или достаточно одинаковых ритуалов, которые маркируют «сакральное пространство» культурного комплекса Басарабь.

Библиография

- Амброз, А.К. 1965, *Раннеземледельческий культовый символ («ромб с крюками»)*. СА 3, Москва, 14-27.
- Андриенко, В.П. 1975, *Земледельческие культы племен лесостепной Скифии VII-V вв. до н.э.* Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Харьков.
- Андриенко, В.П. 1992, *Комплекс начала скифского времени на поселении Пожарная Балка (раскоп 11)*. В сб.: В.А. Посредников (ред.), *Донецкий археологический сборник*, вып. 1, Донецк, 73-88.
- Андриенко, В.П. 1995, *Об изображениях «мальтийского креста» в Лесостепной Скифии (хронология и семантика)*. В сб.: В.Ф. Бурносов (отв. ред.), *Тезисы докладов вузовской научной конференции профессорско-преподавательского состава по итогам научно-исследовательской и методической работы: исторические науки (Донецк, апрель 1995 г.)*, Донецк, 11-12.
- Андриенко, В.П. 2000, *О нижней хронологической дате поселения Пожарная Балка*. В сб.: *Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий*, Донецк, 100-101.
- Артамонов, М.И. 1948, *О землевладении и землевладельческом празднике у скифов*. В сб.: *Ученые зап. ЛГУ, серия истор. наук*, вып. 15, Ленинград.
- Байбурин, А.К. 1981, *Семиотический статус вещей и мифология*. В сб.: *Материальная культура и мифология. Сборник МАЭ*, т. 37, Ленинград.
- Бруяко, И.В. 2005, *Ранние кочевники в Европе (X - V вв. до н.э.)*, Кишинёв.
- Галанина, Л.К. 1977, *Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбург)*. САИ, вып. Д1-33, Москва.
- Горбов, В.Н. 2002, *О сакральной функции архаических черпаков Лесостепной Скифии*. В сб.: *Структурно-семиотические исследования в археологии*, т. 1, Донецк, 243-255.
- Дараган, М.Н. 2006, *Жаботинский этап раннего железного века Днепровской Правобережной лесостепи (по материалам Жаботинского поселения)*. Диссертация на соискание учёной степени канд. ист. наук. НА ІА НАНУ, рукопись, Киев.

Дараган, М., Кашуба, М. 2008, *Аргументы к ранней дате основания Жаботинского поселения*. *Revista Arheologică s.n. 2, vol. IV, 40-73.*

Дараган, М.Н., Подобед, В.А. 2009, *О датировке слоя разрушения (горизонт Жаботин II) на Жаботинском поселении начала раннего железного века*. В сб.: *Матеріали конференції «Проблеми скифо-сарматської археології Північного Причорномор'я», Запоріжжя, в печаті.*

Зверев, Е. 2003, *Хронология культуры Басарабь по данным орнаментации на керамической посуде [Chronology of the Basarabi Culture Based on the Ornamentation of the Ceramic Vessels]*. *Stratum plus 3, Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса–Бухарест, 224-254.*

Ильинская, В.А. 1975, *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII-VI вв. до н.э.)*, Киев.

Кашуба, М.Т. 2000, *Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна)*.- *Stratum plus 3, Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса–Бухарест, 241-488.*

Кашуба, М. 2008, *О восточных (северопричерноморских) памятниках и импортах культурного комплекса Басарабь, VIII - начало VII вв. до н.э.* В сб.: *Проблеми історії та археології України: Матеріали VI Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю з дня народження академіка В.П. Бузескула (Харьків, 9-11 октября 2008 р.)*, Харьків, 29.

Ковпаненко, Г.Т. 1967, *Раскопки Трахтемировского городища*. В сб.: П.П. Толочко (отв. ред.), *Археологические исследования на Украине в 1965-1966 гг. Информационные сообщения*, вып. 1, Киев, 103-106.

Ковпаненко, Г.Т., Шевченко, Н.П. 1981, *Отчет о работе Скифской Лесостепной Правобережной экспедиции ИА АН УССР. НА ИА НАНУ, ф. 1981/23*, Киев.

Ларина, О.В., Кашуба, М.Т. 2005, *Позднейшие позднечернолесские материалы поселения Тэтэрэука Ноуэ XV в Среднем Поднестровье*. *Revista Arheologică s.n. 1, vol. I, 212-239.*

Магура, С. 1930, *Дві мідяні посудини з Черкащини*. В сб.: В. Козловська (ред.), *Хроніка археології та мистецтва*, ч. I, Київ, 53–55, табл. IV, фото 1-3.

Махортых, С.В. 2005, *Киммерийцы Северного Причерноморья*, Киев.

Моруженко, А.А. 1989, *История населения лесостепного междуречья Днепра и Дона в скифское время*. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. НА ИА НАНУ, ф. 12/689, Киев.

Раевский, Д.С. 1977, *Очерки идеологии скифо-сакских племен: опыт реконструкции скифской мифологии*, Москва.

Рябкова, Т.В. 2008, *Бронзовый сосуд из кургана 524 у с. Жаботин*. В сб.: *Случайные находки: хронология, атрибуция, историко-культурный контекст. Материалы темат. научной конференции, Санкт-Петербург, 16-19 декабря 2008 г., Санкт-Петербург, 88-91.*

Смирнова, Г.И. 1983, *Материальная культура Григоровского городища (к вопросу о формировании чернолесско-жаботинских памятников)*. АСГЭ 23, Ленинград, 60-71.

Смирнова, Г.И. 1996, *Предварительные данные о Немировском городище (По первым результатам обработки полевой документации и коллекции находок)*. В сб.: О.Б. Супруненко (відп.ред.), *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*, Полтава, 183-198.

Тереножкин, А.И. 1961, *Предскифский период на Днепровском Правобережье*, Киев.

Топоров, В.Н. 1992a: *Крест*. В сб.: С.А. Токарев (гл.ред.), *Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х томах, т. 2, Москва, 12-14.*

Топоров, В.Н. 1992b: *Опьяняющие напитки*. В сб.: С.А. Токарев (гл.ред.), *Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х томах, т. 2, Москва, 256-258.*

Шовкопляс, І.Г. 1954, *Поселення ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі*. *Археологія IX*, Київ, 98-105.

Шрамко, Б.А. 1996, *Раскопки В.А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. (по материалам коллекции ГИМ)*. В сб.: О.Б. Супруненко (відп.ред.), *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*, Полтава, 29-54.

Шрамко, І.Б. 2006, *Ранній період в історії геродотівського Гелону (за матеріалами розкопок зольника № 5)*. В сб.: Є. Черненко (від.ред.), *Більське городище та його округ (до 100-річчя початку польових досліджень)*, Київ, 33-56.

Щербань, А.Л., Рахно, К.Ю. 2006, *Глиняні черпаки початку доби раннього заліза з пам'яток поблизу Диканьки*. В сб.: Археологічний літопис Лівобережної України 2, Полтава, 29-39.

Brosseder, U. 2004, *Studien zur Ornamentik hallstattzeitlicher Keramik zwischen Rhônetal und Karpatenbecken*. UPA 106, Bonn.

Daragan, M.N. 2004, *Periodisierung und Chronologie der Siedlung Źabotin*. Eurasia Antiqua 10, Berlin, 55-146.

Dobiat, C. 1980, *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik*. Schild von Steier, Beih. 1, Graz.

Dobiat, C. 1982, *Menschendarstellungen auf ostalpiner Hallstattkeramik – eine Bestandsaufnahme*. Acta Arch. Hungaricae 34, Budapest, 279-322.

Dular, J. 1973, *Bela krajina v starohalštatskem obdonju [Die Bela krajina in der frühen Hallstattzeit]*. Arheol. Vestnik 24, Ljubljana, 544-591.

Eibner, A. 1993, *Zur Lesbarkeit der Bildsymbolik im Osthallstattkreis*. Thraco-Dacica, t. XIV, nr. 1-2, București, 101-116.

Eibner, A. 1996, *Die Bedeutung der Basarabi-Kultur in der Entwicklung des Osthallstattkreises*. In: M. Garašanin, P. Roman (Hrsg.), *Der Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa*. Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (7.-9. November 1996), Bukarest, 105-118.

Eibner, A. 1997, *Die „Grosse Göttin“ und andere Vorstellungsinhalte der östlichen Hallstattkultur*. In: J.-W. Neugebauer (Hrsg.), *Hallstattkultur im Osten Österreichs*. Wissenschaftliche Schriften Niederösterreich 106-109, St. Pölten, 129-145.

Eibner, A. 2001, *Der Donau-Drave-Save-Raum im Spiegel gegenseitiger Einflussnahme und Kommunikation in der frühen Eisenzeit. Zentralorte entlang der „Argonautenstraße“*. In: A. Lippert (Hrsg.), *Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend*. Akten des Internationalen und Interdisziplinären Symposiums vom 26. bis 29. April 2000 in Bad Radkersburg. UPA 78, Bonn, 181-190.

Eibner, A. 2002, *Woher stammt die Figuralverzierung im Osthallstattkreis?* In: Sborník národního muzea v Praze. Řada A – Historie LVI, 1-4, Praha, 125-142.

Eibner-Persy, A. 1980, *Hallstattzeitliche Grabhügel von Sopron (Ödenburg)*. Wiss. Arb. Burgenland 62, Eisenstadt.

Frey, O.-H. 1976, *Bemerkungen zu figürlichen Darstellungen des Osthallstattkreises*. In: Festschrift R. Pittioni I. Arch. Austriaca, Beih. 13, Wien, 578-587.

Frey, O.-H. 1980, *Werke der Situlenkunst*. In: Die Hallstattkultur. Frühform europäischer Einheit. Internationale Ausstellung des Landes Oberösterreich 25. April bis 26. Oktober 1980 Schloß Lamberg, Steyr, Linz, 138-149.

Gömöri, J. 2002, *Grab der Osthallstattkultur mit Wagengefäß aus Fertőendréd (Kom. Sopron, Ungarn)*. In: URL www.ag-eisenzeit.de/2002 (Sopron), [sopron_abstracts.pdf](http://www.ag-eisenzeit.de/2002/sopron_abstracts.pdf), 12-13.

Gumă, M. 1983, *Contribuții la cunoașterea culturii Basarabi în Banat*. Banatica VII, Reșița, 65-138.

Gumă, M. 1993, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*. Bibl. Thracologica 4, București.

Hänsel, B. 2000, *Die Götter Griechenlands und die südost- bis mitteleuropäische Spätbronzezeit*. In: B. Gediga/D. Piotrowska, *Kultura symboliczna kręgu pól popielnicowych epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej [Die symbolische Kultur des Urnenfelderkreises in der Bronze- und frühen Eisenzeit Mitteleuropas]*, Warszawa-Wrocław-Biskupin, 331-344.

Hänsel, B. 2003, *Wie sich die Sonne zum Sonnengott wandelte. Die Bedeutung des Lichts für Kulturen der Bronzezeit fundiert*. Wissenschaftsmagazin der FU Berlin 1, Berlin, 28-35.

Kașuba, M. 2008, *Materiale ale culturii Źoldănești în bazinul Nistrului de Mijlociu – observații preliminare*. Tyragetia, SN, vol. II(XVII), nr. 1, Chișinău, 37-50.

Koch, L.C. 2003, *Zu den Deutungsmöglichkeiten der Situlenkunst*. In: U. Veit u.a. (Hrsg.), *Spuren und Botschaften: Interpretationen materieller Kultur*. Tübinger Arch. Taschenb. 4, Münster-New York-München-Berlin, 347-367.

Kossack, G. 1999, *Religiöses Denken in dinglicher und bildlicher Überlieferung Alteuropas aus der Spätbronze- und frühen Eisenzeit (9.-6. Jahrhundert v.Chr.)*. Abhandlungen Bayer. Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse NF 116, München.

Levițchi, O. 2006, *Necropola tumulară hallstattiană târzie Trinca – „Drumul Feteștilor”*. Bibliotheca Archaeologica Moldaviae III, Iași.

Metzner-Nebelsick, C. 1992, *Gefäße mit basaraboider Ornamentik aus Frög*. In: A. Lippert, K. Spindler (Hrsg.), *Festschrift zum 50jährigen Bestehen des Institutes für Ur- und Frühgeschichte der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck*. UPA 8, Bonn, 349-383.

Metzner-Nebelsick, C., Nebelsick, L. 1999, *Frau und Pferd – ein Topos am Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit Europas*. *Mitteil. Anthropol. Gesellschaft Wien* 129, Wien, 69-106.

Nebelsick, L. 1992, *Figürliche Kunst der Hallstattzeit am Nordostalpenrand im Spannungsfeld zwischen alteuropäischer Tradition und italischen Lebensstil*. In: A. Lippert, K. Spindler (Hrsg.), *Festschrift zum 50jährigen Bestehen des Institutes für Ur- und Frühgeschichte der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck*. UPA 8, Bonn, 401-432.

Nebelsick, L. 1994, *Der Übergang von der Urnenfelder- zur Hallstattzeit am nördlichen Ostalpenrand und in Transdanubien*. In: P. Schauer (Hrsg.), *Archäologische Untersuchungen zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit zwischen Nordsee und Kaukasus. Ergebnisse eines Kolloquiums in Regensburg* 28.-30. Oktober 1992, Bonn, 307-367.

Nebelsick, L. 1996, *Herd im Grab? Zur Deutung der kalenderberg-verzierten Ware am Nordostalpenrand*. In: E. Jerem/A. Lippert (Hrsg.), *Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums Sopron*, 10.-14. Mai 1994. *Archaeolingua* 7, Budapest, 327-364.

Nebelsick, L. 1997a, *Die Kalenderberggruppe der Hallstattzeit am Nordostalpenrand*. In: J.-W. Neugebauer (Hrsg.), *Hallstattkultur im Osten Österreichs. Wissenschaftliche Schriften Niederösterreich* 106-109, St. Pölten, 9-128.

Nebelsick, L. 1997b, *Trunk und Transzendenz. Trinkgeschirr im Grab zwischen der frühen Urnenfelder- und späten Hallstattzeit im Karpatenbecken*. In: C. Becker u.a. (Hrsg.), *Χρόνος*. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. *Festschrift für Bernhard Hänsel, Espelkamp*, 373-387.

Niculită, I., Niciu, A. 2008, *Habitatul din prima epocă a fierului de la Saharna-Țiglău. Considerații preliminare [Early Iron Age settlement of Saharna-Țiglău. Preliminary research results]*. *Tyragetia*, SN, vol. II[XVII], nr. 1, Chișinău, 205-232.

Niculită, I., Zănoacă, A., Arnăuț, T. 2008, *Habitatul din mileniul I a.Chr. în regiunea Nistrului Mijlociu (siturile din zona Saharna)*. *Biblioteca „Tyragetia” XVIII*, Chișinău.

Roeder, M. 1997, *Die Bedeutung der im Basarabi-Stil verzierten Keramik. Heiligtümer in der Hallstattzeit?* In: C. Becker u.a. (Hrsg.), *Χρόνος*. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. *Festschrift für Bernhard Hänsel, Espelkamp*, 601-618.

Studeníková, E. 2004, *Symbolika niektorých figurálnych motívov doby halštatskej*. In: E. Krekovič, T. Podolinská (Hrsg.), *Kult a mágia v materiálnej kultúre*, Bratislava, 15-26.

Tasić, N. 1991, *Antropomorfne, zoomorfne i ornitomorfne figure na Basarabi keramici*. In: *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu*. *Akad. Nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja* 95/27, Sarajevo, 239-245.

Teržan, B. 1990, *Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem [The Early Iron Age in Slovenian Styria]*. *Katalogi in monografije* 25, Ljubljana.

Teržan, B. 1996, *Weben und Zeitmessen im südostalpinen und westpannonischen Gebiet*. In: E. Jerem/A. Lippert (Hrsg.), *Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums Sopron*, 10.-14. Mai 1994. *Archaeolingua* 7, Budapest, 507-536.

Teržan, B. 1997, *Heros der Hallstattzeit. Beobachtungen zum Status an Gräbern um das Caput Adriae*. In: C. Becker u.a. (Hrsg.), *Χρόνος*. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. *Festschrift für Bernhard Hänsel, Espelkamp*, 653-669.

Teržan, B. 2001, *Richterin und Kriegsgöttin in der Hallstattzeit. Versuch einer Interpretation*. *PZ* 76, H. 1, Berlin–New York, 74-86.

Teržan, B. 2005, *Metamorphose – eine Vegetationsgottheit in der Spätbronzezeit*. In: B. Horejs u.a. (Hrsg.), *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet*. UPA 121, Bonn, 241-261.

Vulpe, A. 1986, *Zur Entstehung der geto-dakischen Zivilisations. Die Basarabikultur*. *Dacia*, N.S. XXX, nr. 1-2, 49-90.

„Wunderzeichen“ der klassischen Hallstattzeit in Südosteuropa und Nordpontikum:

1. Malteserkreuz

Zusammenfassung

In dem vorliegenden Artikel werden der Überblick der Deutungsvorschläge für bestimmte Bildszenen der Osthallstattkulturwelt gemeinsam mit der bestimmten Darstellungen und Zeichen des Basarabi-Kultur-Komplex in Südosteuropa vorgestellt. Ferner sind die „Wunderzeichen“ akzeptiert, unter denen die Malteserkreuz eine große Verbreitung von südostalpinen Zone bis zum Nordpontikum (Waldsteppenzone des Mitteldneprgebiets) hat. Durch eine Bearbeitung des Katalogs der nordpontischen Malteserkreuzendarstellungen ist eine Klassifikation vorgelegt: Typ 1 – ein Kreuz aus vier Figuren, Typ 2 – ein Kreuz aus fünf Figuren. Die Kontexten der Fundsgut erlauben, eine deutliche Datierung für Malteserkreuzendarstellungen im Nordpontikum zu präzisieren, d.h. ab Mitte des 8. Jh.s v.Chr. Die Lage Malteserkreuzendarstellungen auf dem Henkel der flachen Tasse und die bestimmte Typ solcher Gefäße zeigen eine Besonderheit, die nur für das Mitteldneprgebiet charakteristisch ist. Die Deutungsvorschlag für solche Tassen mit hohem Henkel, die Kultobjekten und die Kontexten des Fundsgutes ermöglichen ein faszinierte „Kultfest“ („Stammesfest“) mit Mahl und Trunk vorzustellen. Die große Verbreitung der ähnlichen Ritualen von südostalpinen Zone bis zum Nordpontikum markieren die „sakrale Raum“ des Basarabi-Kultur-Komplex.

Abbildungsnachweis

Abb. 1. Verbreitung des Basarabi-Kultur-Komplex (a), die östlichen Importen der Basarabi und Basarabi-Şoldăneşti-Kultur (b), Malteserkreuzen auf Keramik (c) in Südosteuropa und Nordpontikum. Fundorten im Nordpontikum: 1 - Nagorjane-Pidmet; 2 - Nemirov; 3 - Trachtemirov; 4 - Kalinovka; 5 - Makeevka, Tum. 455; 6 - Tenetinka, Tum. 219; 7 - Žabotin; 8 - Požarnaja Balka; 9 - Mačuchi; 10 - Dikan'ka; 11 - Lichačejvka; 12 - Bel'sk (nach Vulpe 1986, Metzner-Nebelsick 1992, Eibner 2001, Brosseder 2004, Kaşuba 2008).

Abb. 2. Darstellungen der Malteserkreuzen auf Keramik im Nordpontikum: 1 - Nagorjane-Pidmet; 2 - Nemirov; 3,4,6-8 - Žabotin; 5 - Trachtemirov (nach Шовкопляс 1954, Ковпаненко 1967, Daragan 2004, Смирнова 1996).

Abb. 3. Darstellungen der Malteserkreuzen auf Keramik im Nordpontikum: 1 - Mitteldneprgebiet (Platonows Sammlung); 2 - Kalinovka; 3 - Tenetinka, Tum. 219; 4, 6 - Žabotin, S. 2; 5 - Makeevka, Tum. 455 (nach Ковпаненко, Шевченко 1981, Ильинская 1975, Галанина 1977, Дараган 2006).

Abb. 4. Darstellungen der Malteserkreuzen auf Keramik im Nordpontikum: 1, 2, 8, 10 - Bel'sk, Westliche Festigung (Ausgrabungen in 1906), Aschenhüg. 4; 7 - Bel'sk, Westliche Festigung (Ausgrabungen in 1906), Aschenhüg. 1; 3-6, 9, 11, 12 - Bel'sk, Westliche Festigung (Ausgrabungen in 1998-2004), Aschenhüg. 5 (nach Шрамко 1996, Шрамко I. 2006).

Abb. 5. Darstellungen der Malteserkreuzen auf Keramik im Nordpontikum: 1 - Dikan'ka-Fejdrovka; 2, 4, 5, 8, 9 - Dikan'ka-Dmitrenkova Balka; 3, 6, 11 - Požarnaja Balka; 7, 10 - Dikan'ka-BAM; 12, 13 - Lichačejvka (nach Андриенко 1992, Щербань, Рахно 2006, Моруженко 1989).

Abb. 6. «Kultfeste» der klassischen Hallstattzeit in Südost- und Mitteleuropa – die Darstellungen und Fundsgut (Auswahl): 1-3 - Unterzögerdorf; 4 - Basarabi, Tum. III/S1; 5 - Nové Košariská, Tum. I; 6 - Fischau-Feichtenboden, Tum. V; 7 - Fertőendréd; 8 - Kuffern, Situla (nach Frey 1980, Dobiat 1982, Eibner 1997, Teržan 2001, Cömőri 2002).

Др. Майя Кашуба, Институт культурного наследия, Академия наук Молдовы, бул. Штефан чел Маре, 1, МД-2001 Кишинэу, Республика Молдова

Др. Марина Дараган, Институт археологии, Национальная Академия наук Украины, пр. Героев Сталинграда, 11, 04210 Киев, Украина

NOI DATE ŞI CONSIDERAŢII PRIVIND PLASTICA ANTROPOMORFĂ DIN AREALUL CULTURII COZIA-SAHARNA

Un loc aparte în cadrul culturii materiale şi spirituale a monumentelor de tip Cozia-Saharna, din prima epocă a fierului, îl ocupă plastica antropomorfă. În pofida puţinilor descoperiri, care în cele mai frecvente cazuri au avut un caracter ocazional, reprezentările figurinelor antropomorfe din mediul culturii Cozia-Saharna se evidenţiază atât după formă, cât şi după modul sau tehnica de ornamentare. Abordarea lor nu a constituit, însă, un subiect aparte al unui studiu special, cum ar fi în cazul pieselor similare, atestate în mediul culturii Gáva-Holíhrady (Vasiliev 1985-1986; Малеев 1992, 16-20, обр. 5; Boroffka 1994; László 1996; Mareş, László, Niculică, Ignat 2008). Cercetarea plasticii antropomorfe din mediul Cozia-Saharna se limitează doar la o simplă introducere în circuitul ştiinţific a unor piese (Мельниковская 1954, 69, рис. 33; Niculiţă, Niciu 2008, 219, fig. 10/8), sau la o analiză tangenţială a acestora (Кашуба 2000, 337, рис. XXXIII/2, 3, 5, 7-10, 12-13).

Pornind de la această situaţie, în studiul de faţă încercăm să aducem unele contribuţii la elucidarea acestui subiect.

Actualmente în mediul culturii Cozia-Saharna sunt cunoscute următoarele descoperiri ale plasticii antropomorfe:

1. Alcedar III, r-nul Şoldăneşti, aşezare. Din stratul de cultură, atribuit orizontului Cozia-Saharna, provine un fragment de statueta antropomorfă de formă ovală cu secţiunea plată, ornamentată pe corp cu linii oblice incizate intersectate, care formează nişte romburi (fig. 2/1). Dimensiuni: H-2,3 cm, L-2,5 cm, Gr-0,7 cm (Кашуба 2000, рис. CXV/12);

2. Țahnăuți, r-nul Rezina, aşezare. În urma cercetărilor periegetice din anul 1952, de către O. Mel'nikovskaja pe perimetrul unor pete de cenuşă („cenuşare”) de pe suprafaţa aşezării au fost recuperate două statuete întregi şi cinci fragmente. După forma lor, piesele descoperite la Țahnăuți, pot fi separate în două grupe: **a.** Statuete în formă de vioară („idoles en violon”), care au secţiunea plată, corpul fiind separat în două părți bine delimitate: partea inferioară de formă ovală și partea superioară în formă de trapez, ce amintește reprezentarea schematică a capului (fig. 2/10). Dimensiuni: H-7,5 cm, L-4,5 cm, Gr-1 cm; **b.** Statuete cu corpul oval-alungit, subțiate spre partea superioară și secțiunea plată (fig. 2/4-9). Dimensiuni: H-11,5 cm, L-3,2 cm, Gr-1,7 cm. Prin decorul său, statuetele sunt perso-

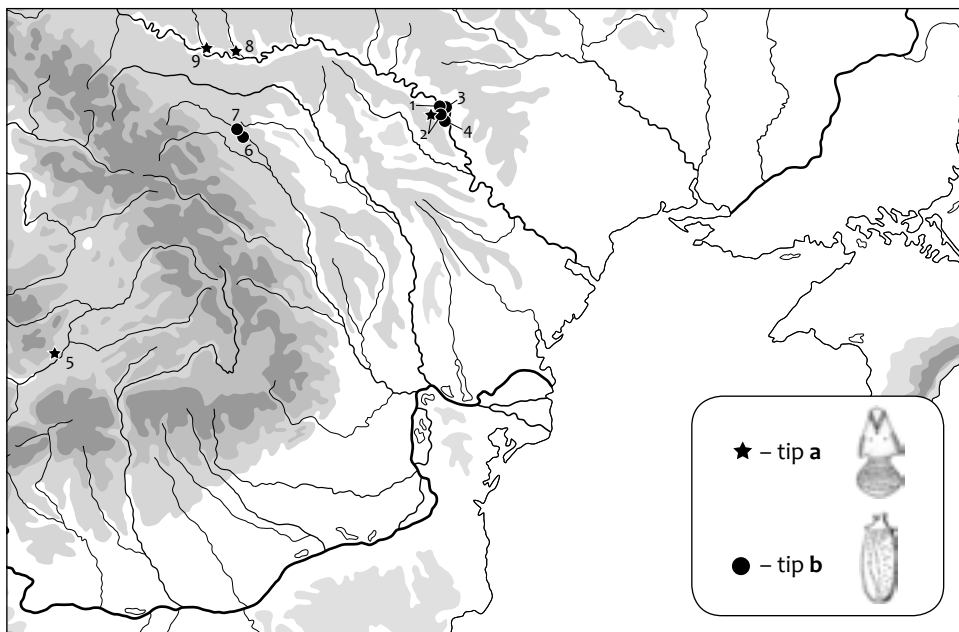


Fig. 1. Descoperiri ale plasticii antropomorfe în mediul culturii Cozia-Saharna și Gáva-Holihrady: 1 - Alcedar III; 2 - Țahnăuți; 3 - Solonceni-Hlinaia; 4 - Saharna-Țiglău; 5 - Teleac; 6 - Grănicești; 7 - Siret; 8 - Krivče; 9 - Lisičniki.

nalizate, fiind prezente inciziile și punctele adâncite, care redau detaliile mânilor, părului, îmbrăcămintei și a pieselor de podoabă (Мельниковская 1954, 69, рис. 33; Кашуба 2000, 337, рис. XXXIII/3, 5, 8-10, 12-13).

3. Solonceni-Hlinaia, r-nul Rezina, așezare. În urma investigațiilor arheologice, întreprinse între anii 1952-1953, din stratul de cultură a fost recuperat un fragment de figurină antropomorfă de formă ovală cu secțiunea plată. Decorul, reprezenta romburi hașurate cu linii oblice în ordinea tablei de șah, realizate prin incizare și puncte imprimate (fig. 2/2) (Кашуба 2000, 427, рис. LXXXV/26, 5, 8-10, 12-13).

4. Saharna-Țiglău, r-nul Rezina, așezare a culturii Cozia-Saharna. În decursul investigațiilor arheologice din anul 2007, în S I, Gr. 4 a fost descoperit un fragment de statueta antropomorfă, ce avea corpul stilizat de formă ovală, ornamentat cu romburi hașurate, aranjate în ordinea tablei de șah (fig. 2/3). Gr-1,7 cm (Niculiță, Nicic 2008, 219, 230, fig. 10/8).

Date noi cu privire la reprezentările antropomorfe în plastica de lut a culturii Cozia-Saharna ne oferă o piesa descoperită recent la Saharna-Țiglău. Cu prilejul amenajării terenului agricol, pe perimetrul căruia este localizată așezarea de primă epocă a fierului, de către d-nul V. Lupașcu¹ a fost recuperată o figurină

¹ Ținem să mulțumim și pe această cale domnului Victor Lupașcu pentru posibilitatea analizei și publicării acestei piese.

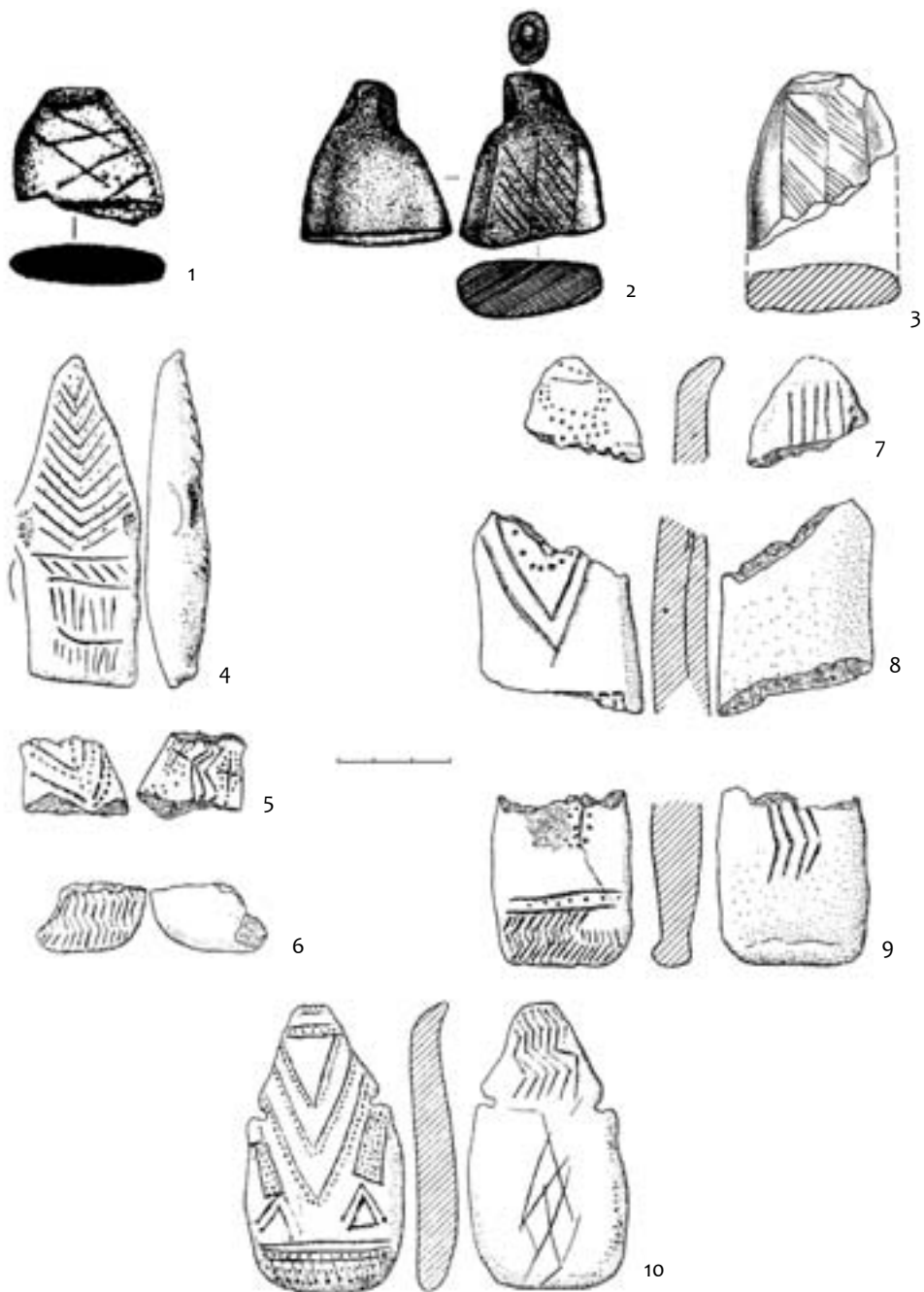


Fig. 2. Cultura Cozia-Saharna. Figurine antropomorfe: 1 - Alcedar III; 2 - Solonceni-Hlinaia; 3 - Saharna-Țiglău; 4-10 - Țahnăuți (1-2 - după Кашуба 2000; 3 - după Niculiță, Niciu 2008; 4-10 - după Мельниковская 1954). Scări diferite.



Fig. 3. Saharna-Țiglău. Statuetă antropomorfă (descoperire întâmplătoare).

antropomorfă (fig. 3). Piesa a fost confecționată dintr-o pastă de lut relativ bine preparată, având în calitate de adaos cioburi mărunte. Arderea este incompletă și neuniformă. Statueta poartă pe o parte urme de la ardere reducătoare, culoarea fiind neagră, iar pe cealaltă – cărămizie cu pete cenușii. Suprafața este netezită ușor. Prin forma sa, statueta are un aspect stilizat antropomorf, ea având corpul oval alungit, plat în secțiune cu partea de sus alungită în formă tronconică. Capul statuetei este reprezentat printr-o proeminență conică, ovală în plan, cu o cavitate în interior. La baza „gâtului” prin aceeași tehnică de alveolare sunt trase din corp, prin modelare, brațele schematice ale statuetei. Baza figurinei se subțiază spre partea inferioară. De la nivelul brațelor pleacă în jos trei șiruri oblice văluroase, aproape paralele, compuse din cerculețe imprimate cu ajutorul unui bețișor, restul spațiului fiind umplut haotic cu cerculețe imprimate. Dimensiuni: H-13,2 cm, L-8 cm, Gr-2 cm.

Analiza integrală a tuturor descoperirilor de figurine antropomorfe, atestate în mediul culturii Cozia-Saharna, permite evidențierea a două tipuri principale (fig. 1): **a.** în formă de „vioară” cu părțile superioară și inferioară bine delimitate; **b.** statuete cu un aspect oval-alungit, ce au baza rotunjită sau dreaptă cu unele părți anatomice (cap, brațe) stilizate. Ambele tipuri sunt bine reprezentate în orizontul culturii Cozia-Saharna de la Țahnăuți (fig. 1; 2/4-9). Piese provenite de la Alcedar III, Țahnăuți, Solonceni-Hlinaia și Saharna-Țiglău (fig. 1; 2/1-3; 3/a-c) pot fi atribuite celui de-al doilea tip. În această ordine de idei ne atrage atenția similitudinea atât după formă, cât și după decor a pieselor provenite de la Solonceni-Hlinaia și Saharna-Țiglău (fig. 2/2-3).

Un interes deosebit prezintă ornamentarea statuetelor din cultura Cozia-Saharna (fig. 2). Se remarcă similitudinea lor cu statuetele antropomorfe, descoperite la Lisičniki, Krivče, Teleac, Grănicești și Siret din arealul culturii Gáva-Holihrad (Maleev 1992; László 1996; Mareș, László, Niculică, Ignat 2008). De exemplu, în același mod stilizat este redat părul –prin benzi de linii incizate în formă de zigzag (fig. 2/9-10) (Мельниковская 1954, рис. 33/1, 7; László 1996, 354, fig. 2/4) sau prin benzi de linii paralele incizate (fig. 2/7) (Мельниковская 1954, Рис. 33/5; Maleev 1992, обр. 5/a; László 1996, fig. 1/3; 2/1). Atât la piesele de la Țahnăuți (fig. 2/4-5, 7-8, 10) (Мельниковская 1954, рис. 33/1-3, 5-7), cât și cele similare de la Lisičniki, Krivče, Teleac, Grănicești (Maleev 1992, обр. 5/a, r; László 1996, fig. 1/1, 3; 2/2, 5) au fost ornamentate cu linii incizate unghiulare și șiruri de puncte adâncite, prin care sunt reprezentate piesele de podoabă ale persoanelor întruchipate în aceste statuete. În opinia unor autori, acest decor ar imita perlele colierelor (László 1996, 352; Mareș, László, Niculică, Ignat 2008, 88, fig. 8), ce subliniază încă odată în plus apartenența feminină a statuetelor (Maleev 1992, 20-23). La fel, aproape identic sunt reprezentate detaliile straielor preistorice pe statuetele de la Țahnăuți și la cele din cultura Gáva-Holihrad. De regulă, prin linii incizate și șiruri de cerculețe este simbolizată o centură (László 1996, 352), sub care prin motive de benzi în formă de zigzag, linii oblice sau verticale paralele este reprezentată partea de jos a straielor (fig. 2/4, 6, 9-10) (Мельниковская 1954, рис. 33/1-2, 4, 7; Maleev 1992, обр. 5/a, в, д; László 1996, 356-357, fig. 1/3-5; 2/2, 5; Mareș, László, Niculică, Ignat 2008, fig. 8). Unele detalii ale hainelor preistorice, reprezentate pe statuetele antropomorfe din Europa de Sud-Est, după cum demonstrează cercetările etno-arheologice, persistă în tradiția populară și până astăzi (Bido 1998).

Înrudirea unor reprezentări ale plasticii antropomorfe din mediul Gáva și Cozia-Saharna a fost subliniată de mai mulți autori (László 1996, 359; Кащуба 2000, 337; Kaşuba 2003, 192), care în baza decorului incizat vegetal, le-au atribuit unor reprezentări feminine cu caracter cultic (cultul fertilității), specific perioadei timpurii a primei epoci a fierului (Vasiliev 1985-1986, 84; László 1996, 358; Maleev 1992, 20, 22; Boroffka 1994). Unii autori presupun, de asemenea, că statuetele antropomorfe din această perioadă puteau fi deteriorate intenționat, ca urmare a unor practici rituale sau cultice (Jugănaru 2003, 78; 2005, 45; Mareș, László, Niculică, Ignat 2008, 89), prin ce se explică, în cele mai frecvente, cazuri starea lor fragmentară.

Despre originea reprezentărilor antropomorfe în mediul Gáva au fost enunțate mai multe ipoteze. Unii cercetători puneau prezența statuetelor cu secțiunea plată în legătură cu o influență cicladică, venită prin filiera peninsulei Balcanice, având analogii directe pe teritoriul Ungariei actuale (Maleev 1992, 20). Alți autori, în baza unui studiu special al plasticii antropomorfe a culturii Gáva-Holihrad, apreciază răspândirea unor astfel de piese ca fiind o creație proprie a comunităților purtătoare de monumente Gáva-Holihrad (László 1996, 360).

În ceea ce privește statuetele de la Alcedar III, Solonceni-Hlinaia și Saharna-Țiglău, este necesar de evidențiat deosebirea lor după formă (vioară) și decor față de reprezentările antropomorfe descoperite la Țahnăuți și cele din cultura Gáva-Holihrad. Excepție fac doar fragmentele de statuete identificate la Grănicești și probabil Siret, care au o formă oval-alungită (László 1996, 357, fig. 2/5; Mareș, László, Niculică, Ignat 2008, fig. 8). Decorul aplicat pe fragmentele de statuete descoperite la Solonceni-Hlinaia (fig. 2/2) și Saharna-Țiglău (fig. 2/3), compus din registre de câmpuri în formă de romburi hașurate în ordinea tablei de șah, poate fi frecvent recunoscut în repertoriul decorativ al vaselor culturii Cozia-Saharna (Кашуба 2000, рис. LXX/6; XCIII/12; XCV/26; CIX/4; Arnaut 2000, fig. 4/2; Iconomu 1996, fig. 12/6), motiv decorativ care persistă, mai ales, în așezările eponime Saharna-Țiglău (Niculiță, Nicic 2008, 212, 216, fig. 4/19, 27; 7/11; 9/13, 16; 15/9) și Solonceni-Hlinaia (Кашуба 2000, рис. LXXXII/6; LXXXIII/5). Aceasta indica, probabil, prezența unor tradiții locale în plastica antropomorfă a culturii Cozia-Saharna. Statueta recuperată la Saharna-Țiglău (fig. 3), de asemenea, se deosebește după formă și tehnica de ornamentare de exemplarele cunoscute la Țahnăuți și în cultura Gáva-Holihrad. Drept o analogie apropiată a decorului acestei piese poate fi invocată figurina descoperită la Petrușeni, care a fost atribuită perioadei de la sfârșitul epocii bronzului și începutul primei epoci a fierului (Sava, Levițki 1995, 162, fig. 7/2).

În ceea ce privește datarea pieselor antropomorfe descoperite la Alcedar III, Solonceni-Hlinaia și Saharna-Țiglău, este necesar de evidențiat contextul descoperirii fragmentului de statueta de la Saharna-Țiglău (Gr. 4) și analogia lui cu o piesă similară de la Solonceni-Hlinaia, care ne oferă posibilitatea datării apriori a acestor statuete în a doua jumătate a sec. X a. Chr. - prima jumătate a sec. VIII a. Chr., perioada funcționării așezării din prima epocă a fierului de la Saharna-Țiglău (Niculiță, Nicic 2008, 207, 229). Aceluiași interval de timp îi corespunde probabil și exemplarul statuetei antropomorfe recuperate întâmplător la Saharna-Țiglău (fig. 3).

În pofida multiplelor analogii din Europa de Sud-Est, în cadrul plasticii antropomorfe a comunităților culturale din prima epocă a fierului din regiunea Nistrului Mijlociu se evidențiază o categorie de reprezentări antropomorfe, care după specificul formei sau a decorului par a fi de origine locală, prezentând o expresie originală a unor manifestări legate de viața spirituală a comunităților din arealul culturii Cozia-Saharna.

Bibliografie

- Arnaut, T. 2000, *Așezarea fortificată „Saharna Mare” – raion Rezina*. In: *Istro-Pontica*, Tulcea, 93-104.
- Boroffka, N. 1994, *Ein neues hallstattzeitliches Idol aus Teleac*, *Apulum* 31, 75-78.
- Bido, A. 1998, *Pagan Symbols in Albanian „Xhubleta”*. In: *The Thracians World at the crossroads of Civilisations*, II, Bucharest, 701-712.
- Iconomu, C. 1996, *Cercetările arheologice din cetatea hallstattiană la Pocreaca-Iași*, *ArhMold XIX*, 21-56.
- Jugănaru, G. 2003, *Coroplastica culturii Babadag*, *Peuce I(XIV)*, 75-90.
- Jugănaru, G. 2005, *Cultura Babadag*, I, Tulcea-Constanța.
- Kașuba, M. 2003, *Periferia de est a complexului hallstattian timpuriu cu ceramică incizată și imprimată (secolele X-VIII î.e.n. în interfluviul Nistru-Siret)*. In: *Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic*, Chișinău, 183-210.
- László, A. 1996, *Sur la plastique antropomorphe de la Civilisation Gáva-Holih rady*. In: *Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej Księga jubileuszowa poświęcona Markowi Gedlowi*, Krakow, 351-362.
- Mareș, I., László, A., Niculică, B., Ignat, M. 2008, *La plastique zoomorphe et antropomorphe de l'habitat hallstattien ancien de Siret (Dép. de Suceava)*, *Studia Antiqua et Archaeologica XIII-XIV*, 2007-2008, 81-111.
- Niculică, I., Niciu, A. 2008, *Habitatul din prima epocă a fierului de la Saharna-Țiglașu. Considerații preliminare*, *Tyragetia s.n. 1*, vol. II [XVII], 205-232.
- Sava, E., Levițki, O. 1995, *Așezarea culturii Noua Petrușeni „La Cigoreanu” (Investigații de șanti-er din anul 1991)*. In: *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, I, București, 157-188.
- Vasiliev, V. 1985-1986, *Descoperiri arheologice cu semnificație cultică în așezarea din prima epocă a fierului de la Teleac (jud. Alba)*, *Acta Musei Napocensis XXII-XXIII*, 79-90.
- Кашуба, М. 2000, *Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Ко-зия-Сахарна)*, *Stratum plus 3*, 241-488.
- Малеев, Ю. 1992, *Култова халцатска пластика от лесостепното Поднестровие*, *Археология 2*, 13-24.
- Мелюкова, А.И. 1982, *Новые данные о керамике типа Сахарна-Солончены в Молдавии*. В сб.: КСИА, вып. 170, 3-12.
- Мельниковская, О.Н. 1954, *Археологические разведки на поселении у с. Цахнауцы*. В сб.: КСИИМК, вып. 56, 69-75.

Neue Daten zur antropomorphischen Plastik der Cozia-Saharna-Kultur

Zusammenfassung

Im Areal der Cozia-Saharna-Kultur wurden mehrere Tonstatuetten der antropomorphischen Plastik entdeckt, die nach der Form zu den zwei Kategorien gehören können: **a.** Geige-förmigen Idols mit oberen und unteren gegliederten Körperteilen; **b.** Ovale-gestreckte Statuetten mit anatomisch stilisierten Körperteilen (Abb. 1).

Die erste Kategorie der antropomorphischen Idols der Cozia-Saharna-Kultur besitzen breite Analogien zu den ähnlichen Tonstatuetten, die im Areal der Gáva-Holih rady-Kultur bekannt sind (Țahnauți - Abb. 1; 2/4-10). Die zweite Kategorie der antropomorphischen Idols sind durch Funden von Alcedar III, Soloncenii-Hlinaia und Saharna-Țiglașu (Abb. 1; 2/1-3; 3/a-c) dargestellt, die nach Spezifik der Form und Verzierung eine lokale kulturelle Ursprung und eine originelle Äusserung des geistiges oder kultisches Leben im Areal von der Cozia-Saharna-Kultur beweisen könnten.

Abbildungsliste:

Abb. 1. Verbreitung der antropomorphischen Tonstatuetten in Cozia-Saharna- und Gáva-Holihrady-Kultur.

Abb. 2. Cozia-Saharna-Kultur. Antropomorphische Idols: 1 - Alcedar III; 2 - Solonceni-Hliinaia (nach Кашуба 2000); 3 - Saharna-Țiglău (nach Niculiță, Nicic 2008); 4-10 - Țahnăuți (nach Мельниковская 1954), verschiedene Maßstäbe.

Abb. 3. Saharna-Țiglău. Antropomorphisches Idol aus Ton, Einzelfund.

Dr. Andrei Nicic, Universitatea de Stat din Moldova, str. Mateevici, 60, MD-2009 Chișinău, Republica Moldova, e-mail: a_nicic@yahoo.com

Mihail Băț, Universitatea de Stat din Moldova, str. Mateevici, 60, MD-2009 Chișinău, Republica Moldova, e-mail: mb_usm@yahoo.com

CONSIDERAȚII ASUPRA CERAMICII LUCRATE LA ROATA OLARULUI DIN AȘEZAREA TRINCA „IZVORUL LUI LUCA”

Situl Trinca „Izvorul lui Luca”, cercetat sistematic în decursul mai multor campanii de săpătură (1982, 1984, 1989-1990, 1994-2002, 2004), a furnizat un bogat și variat material arheologic, încadrat cronologic într-o perioadă de timp extrem de vastă – din paleoliticul superior până în mileniul I e.n. O parte considerabilă a complexelor și materialelor depistate sunt deja introduse în circuitul științific (Levițki 1995; Levițki 1997; Levițki, Haheu 1997; Levițki et al. 1999; Левицкий, Борзиак 1999; Borziac, Levițki 2003; Levițki, Ușurelu, Coban 2003; Borziac, Levițki 2005; Levițki 2007; Levițki 2008; Levițki 2009 etc).

Subiectul prezentului studiu îl constituie o categorie deosebită de vestigii – ceramica lucrată la roata olarului, descoperită în complexele de habitat și stratul de cultură din secțiunile nr. IV și nr. V investigate în anul 1989, respectiv, 1990, în partea de sud-est a așezării. Acest material a fost atribuit grupului podolian de vest/moldo-podolian, datat în perioada cuprinsă între mijlocul secolului VII - începutul secolului V î.e.n. (Levițki 2009).

Ceramica lucrată la roata olarului în secțiunile IV și V, în general, a fost găsită în condiții similare celor în care a fost recuperată și ceramica modelată cu mâna.

În cadrul ceramicii depistate în complexele și straturile de săpătură din secțiunea IV, colecția ceramicii lucrate la roata olarului este reprezentată prin numai 69 de fragmente (provenite de 4-5 vase), ceea ce constituie doar 8,88%. Circa 46% dintre acestea au fost evidențiate printre vestigiile locuințelor de suprafață. Alte 46,37% provin din stratul II de săpătură, la baza căruia se situau locuințele (cărourile nemijlocit alăturate lor), iar 5,79% de fragmente – din partea superioară a stratul III.

Din punct de vedere tehnologic, această categorie de ceramică a fost lucrată dintr-o pastă fină, în majoritatea cazurilor conținând paiete de mică, de culoare aurie. Culoarea fragmentelor, cu precădere, este cenușie cu nuanțe mai deschise sau închise-negricioase, mai rar brun-deschisă (maronie). Suprafața vaselor a fost acoperită cu slip (angobă), ulterior lustruită sau netezită îngrijit.

În compoziția pastei de modelare a vaselor de proporții (cu grosimea pereților de 1-1,3 cm), pe lângă mică se mai conținea nisip de granulație mare (micropundșuri), particule albicioase strălucitoare – (?) *nisip de granulație mare*

în unele cazuri și pietricele de râu (0,25/0,5-0,3/0,6 cm), precum și degresanți de altă natură (vegetală – pleavă, semințe de plante sau minerală – granule de calcar), arderea sau descompunerea-topirea cărora a format goluri sesizabile atât pe suprafețele vaselor, cât și în ruptura pereților. Culoarea acestor recipiente, de regulă, este cenușie-negricioasă, suprafața exterioară fiind acoperită cu angobă cenușie-deschisă cu pete întunecate sau maronii. Suprafețele unor vase, în general lustruite sau netezite, în zonele de curbură a pereților sunt aspre, nisipul și microprundișurile nefiind acoperite de angobă. Uneori, probabil din cauza arderii mai puțin intense, angoba s-a desprins, altele s-a păstrat bine.

Cele mai mici (grosimea pereților 0,3/0,4-0,6/0,7 cm) au fost lucrate dintr-o pastă care, de asemenea, în afară de mică, mai conținea nisip, microprundișuri, precum și degresanți de natură vegetală – semințe de plante, prezența ultimilor fiind dedusă după golurile de pe suprafețele lor. Culoarea acestor vase în majoritatea cazurilor este cenușie, mai rar maronie, iar în cazuri izolate – maronie-roșiatică. Suprafețele recipientelor, pe ambele părți, sunt acoperite cu angobă de culoare cenușie sau maronie și lustruite.

Ceramica lucrată la roata olarului depistată în secțiunea IV este puțin numeroasă și, cu regret, fragmentele sunt în general de mici dimensiuni, din care cauză vasele nu pot fi reconstituite. Judecând după unele fragmente, diagnostice referitor la anumite părți arhitectonice ale vaselor, putem constata prezența vaselor de tip Kruglik – cu marginea îngroșată, evazată și retezată orizontal (fig. 1/1), gâtul scurt, nedemarcât de corpul rotunjit și fund plat (fig. 1/9), prevăzute în zona de joncțiune a gâtului cu corpul cu o nervură îngustă (fig. 1/6). Dimensiunile acestor recipiente sunt diferite, aflându-se în dependență directă cu grosimea pereților (grosimea maximală 1,0-1,3 cm). Diametrul gurii, în cazurile când a fost posibil de stabilit, este de circa 18-20 cm, cel al fundului – de circa 10 cm.

Vasele cu pereții relativ subțiri și subțiri, ținând cont de fragmentul unei buze lin evazate (fig. 1/2) și partea de mijloc, reconstituită a unui alt recipient (fig. 1/3) sunt reprezentante prin căni/cupe și posibil ulcioare.

În secțiunea V colecția ceramicii lucrate la roata olarului este și mai puțin numeroasă, fiind reprezentată prin 61 de fragmente (provenite de la 6-7 vase), ceea ce constituie doar 4,79%. Circa 70,5% din ceramica acestei categorii au fost evidențiate printre vestigiile locuinței de suprafață. 14,75% provin din Stratul II de săpătură, la baza căruia se situa locuința, din carourile nemijlocit alăturate ei. Alte 14,75% din fragmente au fost depistate în partea inferioară a stratul I de săpătură.

Din punct de vedere tehnologic, toată ceramica lucrată la roata olarului, descoperită în secțiunea V, similar celei din secțiunea IV, a fost modelată dintr-un lut fin, în majoritatea cazurilor, conținând paiete de mică de culoare aurie. Culoarea recipientelor, cu precădere, este cenușie cu nuanțe mai deschise sau închise-negricioase, mai rar brun-deschisă (maronie). Suprafața vaselor a fost acoperită cu slip (angobă), ulterior lustruită sau netezită îngrijit.

În compoziția pastei de modelare a vaselor de proporții (grosimea pereților 0,8-1,1 cm), pe lângă mică mai era nisip de granulație mare (microprundișuri),

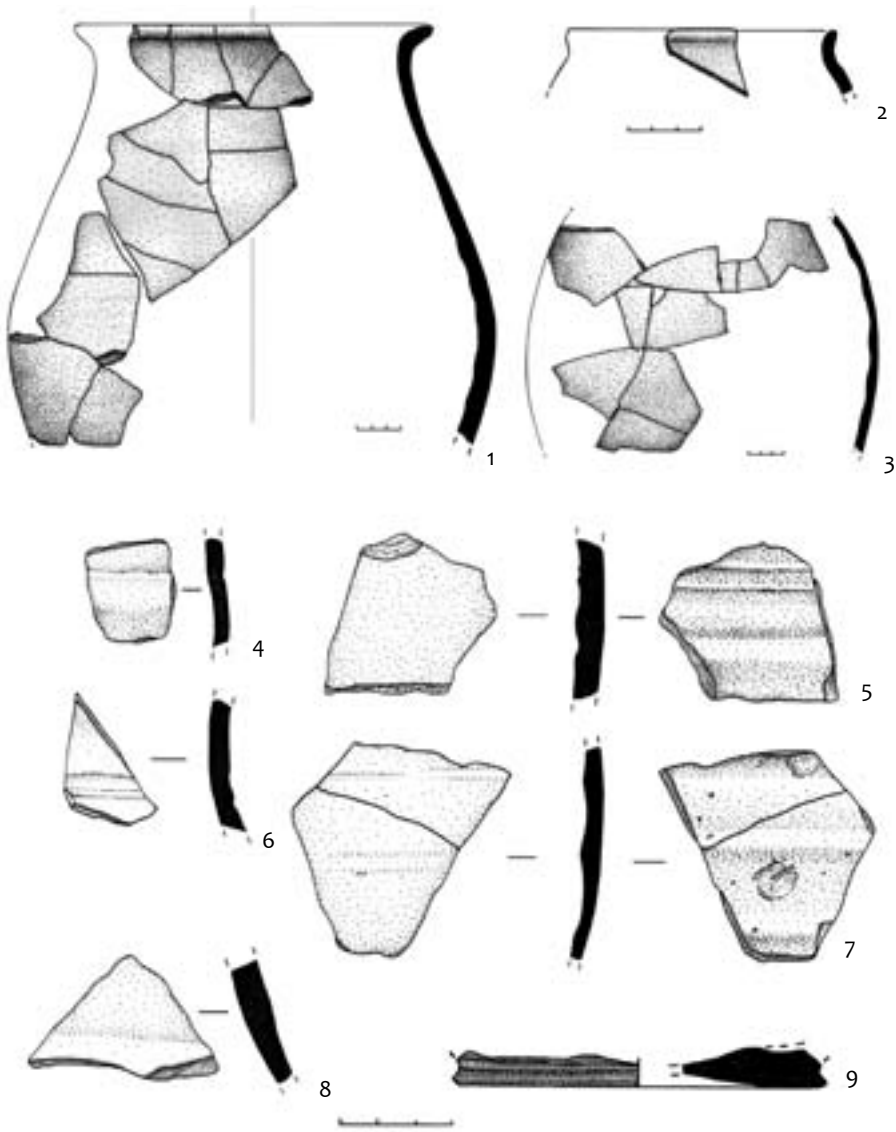


Fig. 1. Trinca „Izvorul lui Luca”. Ceramică lucrată la roată din Secțiunea nr. IV.

particule albicioase strălucitoare (?) *nisip de granulație mare* în unele cazuri și pietricele de râu, precum și degresanți de natură vegetală – semințe de plante sau minerală – granule de calcar, arderea sau descompunerea-topirea cărora a format goluri sesizabile atât pe suprafețele vaselor, cât și în ruptura pereților. Culoarea acestor recipiente este cenușie-negricioasă sau maronie, suprafața lor exterioară fiind acoperită cu angobă cenușie-deschisă cu pete întunecate sau maronii. Suprafețele unor vase, în general lustruite sau netezite, în zonele de curbură a pereților sunt aspre la pipăit, nisipul și microprundișurile nefiind acoperite de angobă.

Vasele mai mici (grosimea pereților 0,3-0,5 cm) în compoziția pasteii, în afară de mică, mai conțineau nisip, microprundișuri, particule albicioase strălucitoare (scoici *pisate* ?), precum și degresanți de natură vegetală – semințe de plante, ultimele fiind deduse după golurile prezente pe suprafețele lor. Culoarea acestor recipiente este cenușie, mai rar maronie. Suprafețele, acoperite cu angobă de culoare cenușie sau maronie, sunt lustruite. Uneori, din cauza arderii neuniforme, culoarea vaselor în anumite zone este diferită: maronie-cenușie-cenușie-închisă (de exemplu, cana reconstituită).

Deoarece categoria ceramicii lucrate la roata olarului depistată în secțiunea V este relativ redusă cantitativ, fragmentele fiind de mici dimensiuni, aproape că n-au putut fi reconstituite forme întregi de recipiente, cu o singură excepție.

Din aglomerația de fragmente descoperită la periferia de vest a locuinței a fost posibilă reconstituirea unei căni modelate din pastă cu paiete de mică și particule albicioase mate vizibile, ce avea suprafață lustruită, de culoare maronie cu zone cenușii – consecința arderii neuniforme. Cana este de tipul celor cu corp bitronconic și marginea evazată, având o toartă supraînălțată în bandă lată, prevăzută cu șanțuri longitudinale pe ambele părți, cea exterioară fiind mai accentuată. Zona de trecere de la gât spre corp este marcată printr-un prag, iar partea cea mai prominentă a corpului – printr-o carenă pronunțată. Fundul cănii este ușor concav și profilat, cu urme ale suportului de la roata olarului. Înălțimea vasului este de circa 12,4 cm, diametrul gurii – 13,4 cm, diametrul maximal – 16 cm, diametrul fundului – 7,4 cm (fig. 2/1).

În baza fragmentelor se pot identifica:

- vase de culoare cenușie prevăzute cu toarte înalte (lungimea fragmentului 9,7 cm) cu secțiune rotundă (diametrul – circa 1,4 cm), lucrate din pastă cenușie fină cu paiete de mică și nisip minuțios cernut în compoziție și suprafața lustruită (fig. 2/2);
- două recipiente, unul de culoare cenușie, altul – maronie cu marginea evazată, prevăzută cu o șanțuire pe partea exterioară, realizate din pastă fină cu paiete de mică în structură, acoperite cu angobă și calitativ lustruite (fig. 2/4, 5);
- vase de tip Kruglik, de la care provin fragmente mari de pereți, cu grosimea de 0,8-1,1 cm (fig. 2/3, 6-8) și un fund plat cu diametrul de circa 11,8 cm (fig. 2/9).

Prezența fragmentelor acoperite pe ambele suprafețe cu angobă și lustruite, presupune și prezența unor forme de vase deschise (străchini cu marginea evazată ?).

Recapitulând cele relatate referitor la ceramica lucrată la roata olarului, constatăm că, în ambele secțiuni, aceasta a fost depistată în condiții similare – printre vestigiile locuințelor și în stratul de săpătură, la baza căruia se situau, precum și în carourile nemijlocit alăturate lor, împreună cu ceramica modelată cu mâna.

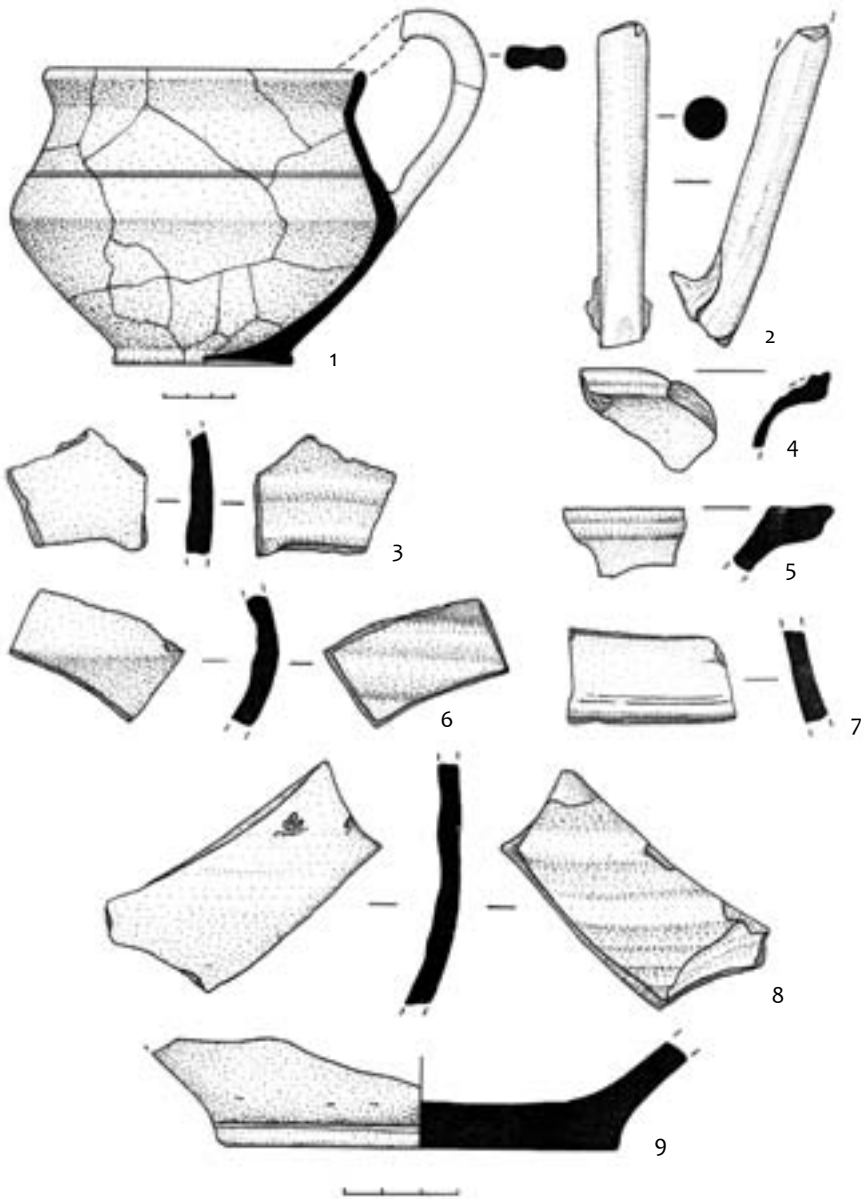


Fig. 2. Trinca „Izvorul lui Luca”. Ceramică lucrată la roată din Secțiunea nr. V

Din punct de vedere tehnologic, această categorie de ceramică prezintă caracteristici omogene, fapt ce confirmă unitatea ei în ansamblu.

Recipientele luate în discuție au fost lucrate dintr-o pastă fină, în majoritatea cazurilor, conținând paiete de mică în compoziție. Totodată, pasta de modelare a unor vase, atât de proporții (grosimea pereților 0,8-1,3 cm), cât și de dimensiuni

mai mici (grosimea pereților 0,3/0,5-0,6/0,7 cm), pe lângă mică mai conținea nisip, particule albicioase strălucitoare sau mate, microprundișuri, în unele cazuri și pietricele de râu, precum și degresanți de natură vegetală (semințe de plante) sau minerală (granule de calcar). Culoarea recipientelor, în general, este cenușie cu nuanțe mai deschise sau închise-negricioase, mai rar brun-deschisă (maronie), iar în cazuri izolate – maronie-roșiatică, suprafața exterioară fiind acoperită cu angobă cenușie-deschisă cu pete întunecate sau maronii, ulterior lustruită sau netezită îngrijit. Uneori, din cauza arderii neuniforme, culoarea unor porțiuni ale vaselor capătă nuanțe diferite: maronie-cenușie-cenușie-închisă. Suprafețele unor vase, în genere lustruite sau netezite, în zonele de curbură a pereților sunt aspre, nisipul și microprundișurile nefiind acoperite de angobă. Partea interioară a majorității fragmentelor de pereți atestă urme de modelare la roata – striuri și sănțuiri lăsate de degetele olarului, dispuse, în majoritatea cazurilor, orizontal, iar fragmentele de funduri au urmele suportului de la roata olarului.

Ceramica cenușie lucrată la roată în perioada hallstattiană târzie este cunoscută în obiectivele mai multor culturi și grupuri culturale din spațiul cuprins între Nistru la est și Dunăre la vest.

În aria grupului podolian de vest din zona Nistrului Mijlociu și Depresiunea Rădăuți ceramica lucrată la roată este atestată în așezările de la Ivane Puste (Ганіна 1965, 109-115, рис. 1/8, 9, 4/9); Zalissja (Ганіна 1984, 74, рис. 4/1, 6); Dolinjanu (Смирнова 1978, 33, рис. 5/5; Смирнова 1981, 54-55, рис. 15; Смирнова 1986, 40, рис. 2/ 13,14, 3/1-6, 8-10, 5/1; Смирнова 1998, 45, рис. 7/5, 9, 10, 12, 13; Смирнова 2001, 66, рис. 5/3, 4, 10); Нероготово (Крушельницька 1998, 17, рис. 6/2) și în complexele funerare: T. (B) de la Novoselka Grymalovskaja (Sulimirski 1936, 82-83, Tab. XV/6); T. I. de la Servatincy (Sulimirski 1936, 93-94, Tab. XV/9); T. de la Lisičniki (Смирнова 2004, 423, рис. 2/6); T. I de la Kruglik (Смирнова 1968, 15, рис. 2/8); T. 6 de la Cașvana (Ignat 2000, 336, fig. 2/6; Ignat 2006, 28, 62, pl. XIV/4); T. 3 de la Šutnivcy (Гуцал и др. 1998, 75, рис. 2/15); T. 2 și 3 de la Teklivka (Гуцал и др. 2003, 91, 92, рис. 2/4); T. 4 de la Kolodiivka (Гуцал и др. 2005, 119); inclusiv T. 5 din necropola din apropiere – Trinca „Drumul Feteștilor” (Levițki 2006, 32, 88, fig. 27/7).

Mult mai neuniform și în proporții diferite, ceramica lucrată la roată este prezentă în cadrul unităților culturale hallstattiene târzii din regiunea carpato-dunăreană: în cadrul culturii Kuștanovice din regiunea Transcarpatică a Ucrainei, este cunoscută în cantități limitate și doar în unele necropole (Крушельницька 1974, 267; Смирнова, Бернякович 1965, 103, T. III,10; Попович 1990, 161; Попович 1993, 285; Nemeti 1972, 143; Moscalu 1983, 175); în obiectivele grupului scitic din Transilvania (aspectul cultural Ciumbud), cu unele excepții, practic nu este atestată (Moscalu 1983, 159; Йерем 1986, nota 353); în grupul Ferigile-Bârsești din zona Carpaților Meridionali și de curbură, este cunoscută numai în unele complexe funerare (Vulpe 1970, 189; Vulpe, Popescu 1972, 83, 110-111; Morintz 1959, 232, fig. 1/1) și doar în obiectivele culturii Vekerzug din Ungaria de nord-est, Slovacia de sud-est și România de nord-vest această categorie de ceramică se găsește

într-un procentaj relativ mare (Chochorowski 1985, 48-51; Йерем 1986, 180, nota 341; Nemeti 1972, 135-138; Nemeti 1982, 121-122, 124; Romsauer 1993, 16).

Ceramica lucrată la roată reprezintă o categorie de vestigii cunoscută și în obiectivele culturii scitice timpurii din zona de silvostepă a spațiului de la est de Nistru (Петренко 1967, 12-13; Ковпаненко и др. 1989, 85; Шрамко 1998, 125; Бессонова, Скорый 2001, 81-82; Шрамко и др. 2004, 28).

Referitor la această categorie de ceramică, în majoritatea cazurilor când a fost atestată, este semnalat doar faptul prezenței ei în obiectivele culturilor și grupurilor culturale enumerate, descrierea și ilustrarea, întotdeauna, fiind deficitară. Prezentarea ei din punct de vedere tehnologic, cu rare excepții, se reduce doar la specificarea faptului că este lucrată din pastă compactă fină, uneori oferindu-se informații și privitor la prelucrarea și culoarea suprafețelor. Cât privește compoziția pastei de modelare a vaselor, mențiunile sunt și mai episodice. În cazuri singulare se semnalează prezența în pasta unor vase a nisipului (Levițki 2006, 32, 88; Nemeti 1972, 136; Moscalu 1983, 94) sau a fragmentelor de mică (Moscalu 1983, 147-148).

Studii în care procesul tehnologic de producere a ceramicii la roată este prezentat mai detaliat, în prezent ne sunt cunoscute numai referitor la grupul podolian de vest, realizat în baza ceramicii de la Dolinjany din bazinul Nistrului de Mijloc (Smirnova 1998, 23-37; Смирнова 1999, 44-57), obiectivul hallstattian târziu de la Curteni (Podișul Central Moldovenesc) din spațiul est-carpatic (Iconomu 1978-1979, 204, 211, 215) și a culturii Vekerzug – în baza ceramicii din necropola de la Sanislău din nord-vestul României (Nemeti 1972, 136). La Dolinjany, această categorie de ceramica a fost lucrată dintr-un lut fin, conținând în calitate de degresant mici paete de mică de culoare aurie. Culoarea recipientelor este cenușie, rar brun deschisă, iar suprafața lor a fost acoperită cu slip și apoi lustruită. Toate tipurile de vase au fost modelate pe un suport plat (Smirnova 1998, 32; Смирнова 1999, 53). Utilizarea aceluiași procedee tehnologice a fost identificată și la Sanislău, unica deosebire constând în faptul că la prepararea pastei în calitate de degresant s-a folosit nisipul fin de râu. Cât privește aspectul tehnologic al ceramicii lucrate la roată din așezarea de la Curteni, informații despre structura pastei de modelare sunt doar referitor la prima variantă de străchini cu marginea evazată, executate din pastă amestecată cu nisip cu bobul mare și microprundișuri. Caracteristic pentru toate tipurile morfologice ale ceramicii lucrate la roată din această așezare este culoarea ei gri-deschisă, gri-cenușie sau gri-cărămizie și prezența slipului gros de culoare neagră sau a angobei gri-cenușie, gri-deschisă și gălbuie mată sau lustruită.

Examinând ceramica lucrată la roată din așezarea Dolinjany în comparație cu cea similară din așezările de la Ivane Puste și Zalissja, G. Smirnova constată asemănarea ei semnificativă, îndeosebi după parametrii tehnologici și morfologici (Smirnova 1998, 29; Смирнова 1999, 50). În așa mod, procedeele tehnologice de confecționare a ceramicii lucrate la roată, identificate prin prisma materialelor de la Dolinjany, erau cunoscute și utilizate și de către membrii altor comunități ale grupului podolian de vest din bazinul Nistrului de Mijloc, în așezările cărora s-a identificat această categorie de ceramică.

Revenind la ceramica lucrată la roată din aşezarea de la Trinca, putem constata că în general, ea a fost confecţionată conform unei tehnologii similare celei utilizate de către comunităţile grupului podolian de vest şi din aşezarea de la Curteni. Specific numai pentru aşezarea de la Trinca este utilizarea în calitate de degresant în pasta de modelare a unor vase din această categorie a nisipului fin, particulelor albicioase strălucitoare sau mate, microprundişurilor, episodice a pietricelelor de râu, precum şi a degresanţilor de natură vegetală sau minerală. În acest context este necesar să amintim că, degresanţii de tipul celor numiţi, în aşezarea de la Trinca sunt atestaţi şi în compoziţia pastei de modelare a ceramicii lucrate cu mâna. Mai mult ca atât, în pasta unor vase modelate cu mâna sunt atestate şi paietele de mica (vezi mai sus), degresant prezent în pasta majorităţii vaselor lucrate la roată. Tot aici mai semnalăm şi faptul că la Curteni, atât ceramica lucrată la roată (Iconomu 1978-1979, 204, 211, 215), cât şi cea modelată cu mâna (Iconomu 1978-1979, 183, 194, 202), în pastă conţineau degresanţi de aceeaşi natură – nisipul şi microprundişurile. Utilizarea în pasta de modelare a ceramicii din ambele categorii (modelată cu mâna, lucrată la roată) a aceloraşi degresanţi, în cazul aşezării de la Dolinjany a paietelor de mică, a determinat-o pe G. Smirnova să vorbească despre o eventuală producţie locală a ceramicii lucrate la roată în regiunea Nistrului de Mijloc (Smirnova 1998, 32; Смирнова 1999, 54).

Colecţia de ceramica lucrată la roata olarului din aşezarea Trinca „Izvorul lui Luca” este puţin numeroasă şi cu regret, fragmentele sunt în general de mici dimensiuni, din care cauză, cu excepţia aglomeraţiei de fragmente din locuinţa din secţiunea V, care provin de la o cană, este imposibil ca vasele să fie reconstituite şi respectiv, identificate tipurile morfologice. Totodată, judecând după forma buzelor, diametrul gurilor şi al fundurilor vaselor, grosimea fragmentelor de pereţi şi modul de prelucrare a suprafeţelor, acestea provin de la mai multe vase, cu preponderenţă, de dimensiuni mari.

În cadrul ceramicii lucrate la roată depistate în aşezarea Trinca „Izvorul lui Luca”, ținând cont de fragmentele diagnostice referitor la anumite părţi arhitectonice ale vaselor, se identifică în primul rând recipientele de tip Kruglik cu marginea evazată îngroşată, tăiată orizontal, gâtul scurt care trece lin în corpul rotunjit şi fundul plat, prevăzute în zona de joncţiune a gâtului cu corpul cu o nervură îngustă. Dimensiunile acestor vase sunt diferite, fiind în dependenţă directă de grosimea pereţilor (grosimea maximală 1,0-1,3 cm). Diametrul gurii, în cazurile când a fost posibil de stabilit, este de circa 18-20 cm, a fundului – de circa 10-12 cm (fig. 1/1, 5-9; 2/3, 6-9).

Recipientele de acest tip reprezintă cea mai răspândită formă de ceramică lucrată la roată din regiunea Nistrului de Mijloc, fiind atestată atât în complexe funerare: T.(B) de la Novoselka Grymalovskaja (Sulimirski 1936, Tab. XV/6); T. I. de la Servatincy (Sulimirski 1936, Tab. XV/9); T. de la Lisicniki (Смирнова 2004, рис. 2/6); T. I de la Kruglik (Смирнова 1968, рис. 2/8); T. 3 de la Teklivka (Гуцал и др. 2003, 92, рис. 2/4), cât şi în cele de habitat, unde din punct de vedere cantitativ predomină – aşezările de la Ivane Puste (Ганіна 1965, рис. 4/9);

Dolinjany (Смирнова 1978, рис. 5/5; Смирнова 1981, рис. 15/1-8, 10, 11, 14, 15; Смирнова 1986, рис. 3/1, 5, 6, 8, 10; 5/1; Смирнова 1998, рис. 7/12, 13; Смирнова 2001, рис. 5/4,10; Smirnova 1998, fig. 4/1-8, 10-11, 14-15; 5/1, 5-6, 8, 10; 6/3-7) și Neporotovo (Крушельницька 1998, 17, рис. 6/2).

Vase asemănătoare până la identitate cu cele de tip Kruglik sunt larg răspândite în aria culturii Vekerzug din bazinul carpatic (Смирнова 1968, 24-25; Chochorowski 1985, 43, Abb. 4/17; Nemeti 1972, 136; Nemet 1982, 122, Abb. 3/H1; Moscalu 1983, 149; Romsauer 1993, 16). Recent, ele au fost identificate și spre est de Nistru, în cadrul complexelor ceramice din siturile scitice timpurii din silvostepa Ucrainei, situate atât în dreapta (la vest) – Motronin (Бессонова, Скорый 2001, 81, рис. 53/1, 2), cât și în stânga (la est) Niprului – Ljubotin (Шрамко 1998, 125), Červonosovo III (Шрамко и др. 2004, 28, рис.1/10).

Investigațiile recente privitor la ceramica hallstattiană târzie lucrată la roata olarului constată că descoperirile din această categorie, inclusiv vasele de tip Kruglik, în spațiul carpato-dunărean se concentrează în zonele de nord-est – grupul podolian de vest / podolo-moldav (Смирнова 1968, 25-25; Смирнова 1989, 25; Смирнова 1994, 186,187; Смирнова 1999, 54-56; Смирнова 2004, 418; Smirnova 1998, 32-34; Ignat 2006, 64) și nord-vest – cultura Vekerzug (Nemeti 1972, 137-138, 142; etc.), reprezentând o formă ceramică specifică pentru mediul cultural nord tracic lucrată de către autohtoni (Moscalu 1983, 149). În aria sud-tracică vasele de acest tip, desemnate de E. Moscalu drept vase globulare cu mijlocul puternic bombat și gâtul scurt, ornamentate cu o linie în relief, sau fără acest relief (tipul 38, varianta C), în Balcani și la Dunărea de Jos prototipuri nu au și nu reproduc nici o formă grecească cunoscută (Moscalu 1983, 149). Momentul apariției recipientelor de tip Kruglik în regiunea Nistrului de Mijloc se fixează în ultima treime sau ultimul sfert al secolului VII î.e.n., atunci când cele mai timpurii complexe de tip Szentcs-Vekerzug, cu o asemenea ceramică, pot fi datate nu mai devreme de mijlocul secolului VI, majoritatea situându-se în sec. V-IV î.e.n. (Смирнова 1999, 54, notele 39, 42; Smirnova 1998, 32, nota 35), fapt care în opinia lui E. Moscalu constituie un indiciu pentru originea răsăriteană a vaselor examinate atestate în aria culturii Vekerzug, unde ele se produceau pe loc (Moscalu 1983, 149). Analiza comparativă a ceramicii lucrate la roată de la Dolinjany, în cadrul căreia vasele de tip Kruglik predomină, cu un lot limitat de ceramică similară din așezarea de la Berezani, întemeiată după mijlocul secolului VII î.e.n. și care timp de circa 50 de ani a deținut controlul relațiilor economice și culturale cu Grecia, nu numai pentru regiunea Bugului Inferior și a Niprului, ci și pentru întreg spațiul nord-pontic (Копейкина 1986, 27-28), a permis cercetătoarei G. Smirnova să stabilească că ceramica din complexele arhaice de la Berezani se caracterizează printr-o calitate tehnică superioară și printr-un repertoriu cu o mai mare diversitate tipologică, în care prototipul vaselor de tip Kruglik nu este atestat. În același timp, atât vasele de la Berezani, cât și cele de la Dolinjany au fundul plat, iar vasele de tip „chiup” au marginea îngroșată, retezată orizontal similar ca la cele aparținând tipului Kruglik. Aceste observații, în opinia G. Smirnova, sunt promițătoare vizavi de problema răspândirii ceramicii lucrate la roată în zona Nistrului Mijlociu (Смирнова 1994, 186; Smirnova 1998, 36; Смирнова 1999, 54; Смирнова 2004, 418).

O altă formă este cana cu corpul bitronconic și marginea evazată, toartă supraînălțată în bandă lată, prevăzută cu șanțuiri longitudinale pe ambele părți, cea exterioară fiind mai accentuată. Zona de trecere de la gât spre corp este marcată printr-un prag, iar partea cea mai proeminentă a corpului, printr-o carenă pronunțată. Fundul, ușor concav și profilat, atestă urme ale suportului de la roata olarului. Înălțimea vasului este de circa 12,4 cm, diametrul gurii – 13,4 cm, diametrul maximal – 16 cm, diametrul fundului – 7,4 cm (fig. 2/1).

Cămile cu așa parametri morfologici și dimensiuni reprezintă al doilea tip de vase lucrate la roată din cadrul grupului podolian de vest, mai puțin răspândit. Exemplare întregi sunt cunoscute în inventarul T. 6 din necropola de la Cajvana (Ignat 2000, 336, fig. 2/6; Ignat 2006, 28, 62, pl. XIV/4) și T. 3 de la Șutnivcy (Гуцал и др. 1998, 75, рис. 2/15; Гуцал 2007, 63, рис. 1/15), iar în stare fragmentară – în așezarea de la Dolinjany (Смирнова 1981, рис. 15/12, 13; Смирнова 1986, рис. 2/3, 14, 3/2, 3, 4; Смирнова 2001, рис. 5/3; Смирнова 1998, рис. 4/9, 12-13, 5/2-4, 6/1-2) și posibil, de la Zalissja (Ганіна 1984, рис. 6/1).

În culturile și grupurile culturale hallstattiene târzii din spațiul carpato-dunărean, cămile lucrate la roată sunt atestate în aceleași proporții în care este răspândită această categorie de ceramică în general: în cadrul culturii Kuștanovice din regiunea Transcarpatică a Ucrainei, cămile toartele cărora sunt prevăzute cu șanțuire longitudinală sunt atestate în inventarul T. IX și T. XI din necropola de la Kolodnoe (Смирнова, Бернякович 1965, 103); în obiectivele grupului scitic din Transilvania (aspectul cultural Ciumberud), câte o cană lucrată la roată provine din necropolele de la Blaj (Moscalu 1983, 159) și de la Târgu Mureș (Moscalu 1983, 107, pl. LXXIII/29), ultima fiind considerată de import (Moscalu 1983, 107, 159); în grupul Ferigile-Bârsești din zona Carpaților meridionali și de curbură, prezența cănilor lucrate la roată este dedusă după fragmentele depistate în T. 9, 10 și 12 din necropola de la Tigveni (Vulpe, Popescu 1972, 83, 110-111, fig. 14/7, 22), atunci când în cultura Vekerzug din Ungaria de nord-est, Slovacia de sud-est și România de nord-vest acest tip de vase, de rând cu străchinile cu marginea invazată, reprezintă cea mai numeroasă și frecventă formă a ceramicii lucrate la roată (Chochorowski 1985, 48-51, Abb. 2/1-3, 43/17, 45/2, 47/5, 49/2, 12, 54/2; Йерем 1986, 182, рис. 63/4, 5, 8; Nemeti 1972, 135; Nemeti 1982, 121-122, Abb. 3/F/1-5; Romsauer 1993, 16, T. III/10, XII/13, 14).

Tot aici mai menționăm că în spațiul est-carpatic cămile din categoria ceramicii cenușii lucrate la roată, având corpul bitronconic prevăzute cu toarte supraînălțate, sunt atestate și într-o serie de obiective hallstattiene târzii amplasate în afara arealului grupului podolian de vest/podolo-moldav. În acest context, în special, intenționăm să ne referim la cămile cu toarta supraînălțată din așezarea hallstatti-ană târzie de la Curteni, care în opinia autorului, ca forme, sunt în general globulare, dar există și cănițe mai înalte sau mult aplatizate (Iconomu 1978-1979, 215, pl. XXIV/ 2-6, XXVI/1-6, XXVII/ 1), date în al doilea sfert, eventual mijlocul secolului al VI-lea – primul sfert a secolului al V-lea î.e.n. (Iconomu 1978-1979, 231). Reconstituirile grafice ale cănilor prezentate într-o altă publicație a materialelor

de la Curteni (Iconomu 1979, 79-91, fig. 6) demonstrează că printre acestea sunt și exemplare de formă bitronconică, cu mijlocul rotunjit, marginea scurtă răsfrântă spre exterior, fundul profilat, puțin concav și toarta supraînălțată prevăzută cu șanțuire longitudinală (Iconomu 1979, fig. 6/4; Iconomu 1978-1979, pl. XXVI). O așa desemnare a cănilor de la Curteni vine în deplină concordanță cu analogiile indicate de C. Iconomu pentru aceste recipiente – de la Slobozia, Alexandria, Gogoșu etc., încadrate de E. Moscalu în varianta 6/a a cănilor bitronconice, care la Histria apar în nivelul arhaic I (Moscalu 1983, 100-104). Căni din categoria și tipul examinat, de asemenea sunt atestate și în: orizontul datat în sec. VII/VI-V î.e.n. al așezării de la Ciobruciu din bazinul Nistrului Inferior (Никулицэ, Фидельский 2002, 215; Никулицэ, Фидельский 2004, 55, рис. 7; Никулицэ, Фидельский 2004a, 197-198, рис. 15); nivelul de locuire din sec. VI-V î.e.n. a așezării Hansca „La Matcă” (Никулицэ 1981, 87-88, рис. 10/1, 2); în așezarea de la Calfa, datată în secolele V-IV î.e.n. (Чеботаренко 1969, 59-60, рис. 3/4) și necropola de incinerare din a doua jumătate a sec. V - prima jumătate a sec. IV î.e.n. de la Slobozia (Buzdugan 1968, 83, fig. 5/1).

Revenind la cănile cunoscute la moment în obiectivele grupului podolian de vest, menționăm că comun pentru aceste exemplare este profilul bitronconic și toarta supraînălțată prevăzută cu șanțuiri longitudinale pe ambele părți, cea exterioară fiind mai accentuată (Trinca, Dolinjany) sau numai pe partea exterioară (Cajvana, Šutnivcy). Apropiate aceste vase sunt și după dimensiuni, precum și după faptul că în toate cazurile diametrul maxim depășește înălțimea. În același timp, din punctul de vedere al arhitectonicii, cănile numite au o serie de particularități, care le individualizează. Astfel, mijlocul unghiular al unora este rotunjit, la altele – reprezintă o carenă mai mult sau mai puțin pronunțată; marginea mai mare sau mai mică este în mod diferit răsfrântă spre exterior; zona de trecere de la gât spre corp este lină sau marcată printr-un prag; fundul în general ușor profilat, poate fi plat sau puțin concav; diferit este gradul de supraînălțare și unghiul de dispunere a torții față de marginea vasului.

Cănilor bitronconice cu toarta supraînălțată lucrate la roată din obiectivele de tip podolian de vest, prin modalitatea de redare a zonei de trecere de la gât spre corp (lină sau marcată printr-un prag); șanțuirea longitudinală a torții pe partea exterioară; fundul ușor profilat plat sau puțin concav atestă similitudini cu unele dintre vasele de acest tip răspândite în aria culturii Vekerzug (Chochorowski 1985, Abb. 2/1-2; Idem 1987, Ryc. 8/5,10; Romsauer 1993, Tab. III/10; Dušek 1971, obr. 5/3; 28/5; 30/1; Nemeti 1982, Abb. 3F) care, în opinia lui I. Nemeti, bazată pe studiul ceramicii din necropola de la Sanislău, au prototipuri locale hallstattiene (Nemeti 1972, 138). E. Moscalu, deși admite că unele dintre variantele de căni bitronconice din zona tiso-slovacă formează o serie tipologică distinctă și răspândită numai în acest spațiu, în același timp consideră că ele sunt lucrate după modelele grecești de la Dunărea de Jos sau din mediul nord-pontic (Moscalu 1983, 104).

Ceștile cenușii cu toarta supraînălțată (= cănile bitronconice), lucrate la roată, la Histria apar în nivelul arhaic I. Zona lor de difuziune o constituie nord-vestul

Anatoliei, de unde s-au răspândit pe coasta nord-vestică a Mării Negre, până la Olbia. Începând cu mijlocul sec. VI î.e.n., ele sunt deja reproduse de atelierele locale histriene, ca ulterior, în a doua jumătate a secolului al VI î.e.n. să fie adoptate de unele ateliere tracice și să se răspândească în Valahia, Muntenia și Moldova – la Curteni (Alexandrescu 1972, 117, nota 29, fig. 3/3, 4; Alexandrescu 1977, 130-137, fig. 15/ 17). Conform investigațiilor efectuate de E. Moscalu, cămile bitronconice larg răspândite în necropolele și așezările traco-getice date în sec. VI-IV î.e.n. din aria sud-tracică, sunt de origine greacă, totodată acceptându-se că, deopotrivă cu cămile importate din coloniile grecești, în secolul V î.e.n. și mai ales începând din sec. IV î.e.n., unele dintre ele să fie lucrate de traci și geto-daci (Moscalu 1983, 100-104).

Cupele cenușii cu corpul bitronconic și marginea răsfântă spre exterior, cu fundul inelar sau profilat îngroșat, prevăzute cu toarta supraînălțată, lucrate la roată (=căni bitronconice) în cadrul ceramicii de uz curent din zona nord-pontică, depistată în complexele închise din nivele arhaice de la Olbia și Berezani, precum și din așezările horei – Bejkuš, Kaborga I, Bol'saja Černomorka II (Крапивина 1987, 75, рис. 27/5-6; Крапивина 2007, 101-102, рис. 5/2, 3) în majoritatea cazurilor erau produse în atelierele locale, după prototipuri grecești – eoliene, corinthiene și rhodo-ioniene și doar unele exemplare puteau fi de import (Крапивина 1987, 71-72; Крапивина 2007, 98-99; Буйских 2006, 32-33). Funcționarea atelierelor de producere a ceramicii cenușii lucrate la roată atât în așezarea de la Berezani, cât și la Olbia, conform cercetărilor recente, începe în al treilea sfert al sec. VI î.e.n. (Крапивина 2007, 98; Буйских 2006, 32). Activitatea atelierelor de olărie din zona Berezani-Olbia, conform opiniei acceptate de majoritatea cercetătorilor, a dus la răspândirea ceramicii cenușii lucrate la roată în mediul barbar din zonele Bugului, Niprului și a Nistrului Mijlociu, atât în perioada arhaică, cât și în cea următoare.

În ceea ce privește originea cănilor lucrate la roată din zona de nord-est a spațiului carpato-dunărean, ținând cont de particularitățile morfologice ale fiecărui exemplar în parte, este puțin probabil ca acestea să provină dintr-un singur centru de producere, cu atât mai mult cu cât vasele din arealul grupului podolian de vest au paralele atât la Olbia și Berezani, cât și la Histria, precum și în mediile culturale nord- și sud-tracice. În același timp nu se poate exclude complet nici posibilitatea că acestea nu reprezintă un import direct și că ele erau produse în cadrul așezărilor hallstattiene târzii conform procedeelelor de confecționare a ceramicii la roată, preluate, după cum presupune G. Smirnova, prin intermediul primilor coloniști greci (Smirnova 1998, 34).

În sprijinul acestei ipoteze pot fi invocate caracteristicile tehnologice proprii acestora, în special, natura degresanților prezenți în pasta de modelare, care, după cum s-a subliniat mai sus, în așezările de la Trinca și Dolinjany se utilizau atât la producerea ceramicii fine modelate cu mâna, cât și a celei lucrate la roată. Ca prototip pentru cămile lucrate la roată, eventual, pot fi indicate atât cămile cu toarta supraînălțată, corpul profilat accentuat în formă de S, cu două părți distinc-

te, separate printr-o carenă pronunțată atestate în cadrul ceramicii modelate cu mâna din orizontul hallstattian târziu al așezării de care ne preocupăm aici (vezi mai sus), cât și cămile zvelte cu profilul în formă de S având umărul proeminent, buza puțin evazată, fundul plat și toarta supraînălțată de tipul celei depistate în T. VIII din necropola Trinca „Drumul Feteștilor” (Levițki 2006, 75, рис. 39/10) și din necropola de la Iwachnowiec (Sulimirski 1936, T. XIII/8), care au paralele în complexe ceramice din mediul cultural precedent – Černyj Les târziu din zona Nistrului de Mijloc (Смирнова 1984, 49; Смирнова 1985, 13, рис. 6/2, 7; 7/5; Крушельницка 1998, 162, рис. 99/8, 9, 11; Шовкопляс 1952, 8, таб. 1/1-2), precum și în necropola hallstattiană de la Stoicani din partea de sud a spațiului dintre Carpați și Prut (Petrescu-Dîmbovița 1953, 190, fig. 10/4d, pl. IX/ 24a), datată în secolul VIII - mijlocul secolului VII î.e.n. (Laszlo 1995, 92). Astfel, în baza celor menționate, originea locală (hallstattiană) a cănilor lucrate la roată, utilizate de comunitățile grupului podolian de vest/podolo-moldav, în stadiul actual de cercetare, poate fi acceptată. În această ordine de idei, deosebit de semnificativă este situația atestată în așezarea de la Curteni, unde la confecționarea ceramicii lucrate la roată și a celei modelate cu mâna erau utilizați degresanți de aceeași natură – nisipul și microprundișurile, și unde pe lângă cămile bitronconice lucrate la roată există și exemplare morfologic apropiate celor modelate cu mâna (vezi Iconomu 1978-1979, pl. XXVI și pl. X/7, XIII/1; Iconomu 1979, fig. 2/1; 10/1 și 6/4).

Fragmentul de toartă în formă de bară cu secțiunea rotundă (lungimea 9,7 cm și diametrul – circa 1,4 cm) lucrat din pastă fină cu paiete de mică și nisip mi-nuțios cernut în compoziție, cu suprafața lustruită de culoare cenușie deschisă, relevă prezența în așezare a unor vase cu toarte înalte, deosebite de cămile deja discutate. Vasele prevăzute cu toartă având secțiunea rotundă, în repertoriul ceramicii lucrate la roată hallstattiene târzii/scitice timpurii sunt mai rar întâlnite. În același timp putem presupune că asemenea secțiune aveau torțile cănilor înalte (ulciorului) din așezarea de tip podolian de vest de la Ivane Puste (Ганина 1965, 109, рис. 1/8, 9). Vase dotate cu toarte simple sau bifide, fiecare bară fiind circulară în secțiune, sunt prezente atât în așezarea hallstattiană târzie Nitra-Ivanka din mediul cultural Vekerzug (Romsauer 1993, T. XII/ 17), cât și în cetățuia scitică timpurie Motronin din zona de silvostepă a Ucrainei, datată în ultima treime a sec. VI - primul sfert al sec. V î.e.n. (Бессонова, Скорый 2001, 82, рис. 53/15,17).

În spațiul est-carpatic, toartele cu secțiunea rotundă, considerate ca provenind de la căni, sunt cunoscute în așezarea hallstattiană târzie de la Curteni (Iconomu 1978-1979, 215, pl. XXVII/4, XXVIII/2), datată în al doilea sfert, eventual mijlocul secolului VI – primul sfert a secolului V î.e.n. (Ibidem 231). În cadrul ceramicii lucrate la roată din această așezare este atestat și un fragment de toartă bifidă, de culoare neagră, barele căreia au secțiunea circulară, aparținând unui vas de formă incertă (Iconomu 1978-1979, 216, pl. XXVII/6, XXVIII/6). Secțiune rotundă au toartele supraînălțate ale cănilor bitronconice din situl de la Butuceni, atribuite sec. VI-V î.e.n. (Никулиця 1987, 53), precum și ale cănilor cu corpul bombat și gâtul mai mult sau mai puțin înalt, prezente în repertoriul ceramicii locale lucrate la roată din așezarea Huși-Corni, datată în sec. IV-III î.e.n. (Teodor 1981, 191).

În acest context ținem să accentuăm că toartele cu secțiunea rotundă simple sau bifide sunt mult mai frecvente pe vasele lucrate la roată din aria sud-tracică. Astfel, cu toarte supraînălțate rotunde în secțiune sunt dotate cămile bitronconice din așezarea de la Cernica (Никулицэ 1987, 53), atribuită celei de a doua jumătăți a sec. V î.e.n. (Moscalu 1983, 374, Fig. 14). De asemenea, secțiune rotundă au părțile toartelor bifide, puțin supraînălțate ale ceștilor evazate, ceștilor tronconice și ale cănilor bitronconice din nivelul inferior al așezării getice fortificate „Cetatea Jidovilor” de la Coțofenii din Dos (jud. Dolj) (Zira et al. 1993, 129, fig. 35/4, 36/4, 35/1-3, 36/3), considerate de tradiție greacă, depistate împreună cu ceramică de import cu firnis roșu și negru, atribuită sfârșitului sec. V - primei pătrimi a sec. IV î.e.n. (Zira et al. 1993, 122, 131); a unei căni bitronconice cu marginea superioară evazată și cu fundul inelar de la Fântânele (jud. Teleorman), datate la mijlocul sec. IV - primul sfert al sec. III î.e.n. (Moscalu 1983, 109, pl. LXXIV/6), a cănilor cu fundul inelar mult mai înalt, mijlocul rotunjit și toarta supraînălțată din tumulii nr. 16 și 17 din necropola de la Duvanli (Basova Moghila), care datează din ultimul sfert al sec. V î.e.n. (Moscalu 1983, 104, pl. LXXIII/1); a unei amfore lucrate din pastă roșie de la Mezek din spațiul sud-balcanic, de la sfârșitul sec. IV î.e.n. (Moscalu 1983, 137, pl. XCV/5), precum și a unui vas cu două toarte supraînălțate din așezarea Prundu „La Stână”, atribuită sec. IV-III î.e.n. (Sîrbu et al. 1996, 72, fig. 121/8). Din așezarea getică din zona Pietroiu-Gîldău (jud. Călărași), (mijlocul sec. IV - a doua jumătate a sec. III î.e.n.) provine și un fragment de toartă formată din trei vergele, cu secțiune rotundă, lipite (Sîrbu, Oprea 1995, 124, 129, fig. 9/7).

Tot aici, mai menționăm că cu toarte rotunde în secțiune erau prevăzute și bolurile cenușii de mici dimensiuni de la Ișelnița, Devetașcata Peștera (Lovec), Methymna (Lesbos), grecești de proveniență, datate în a doua jumătate a sec. VII-VI î.e.n. (Moscalu 1983, 127, pl. LXX/3, 10,11), precum și unele dintre castroanele înalte din așezarea Alexandria „La Vii”, atribuită sec. VI-V î.e.n., unde toartele laterale erau prinse de pereții vasului în poziție oblică, paralelă cu pereții, uneori supraînălțate (Preda 1959, 255, 258, fig. 6/5-6). Secțiune rotundă au și toartele orizontale ale castroanelor din cadrul ceramicii locale lucrate la roată din așezarea secolelor IV-III î.e.n. de la Huși-Corni din spațiul carpato-prutean (Teodor 1981, 183).

La Histria, secțiune rotundă au părțile toartelor bifide ale unei oinohoi ornamentate cu caneluri orizontale pe gât din perioada arhaică (Dumitriu 1966, 97, pl. 60/ 443), desemnată de P. Alexandrescu cană, pe care o datează în secolul VI î.e.n. (Alexandrescu 1978, 102, fig. 22/659), precum și ale cănilor înalte de culoare cărămizie și cafenie, ornamentate pe gât cu două perechi de caneluri orizontale (Alexandrescu 1966, 166, pl. 86, XXII/6; Alexandrescu 1978, 102, fig. 22/665) sau cu trei grupe de caneluri duble amplasate sub margine, pe gât și pe corp (Alexandrescu 1972, 117, fig. 2/4; Alexandrescu 1978, 102, fig. 22/667), datate la mijlocul sec. V î.e.n. sau sfârșitul sec. V - începutul sec. IV î.e.n., depistate în necropola tumulară. Mai menționăm că din tumulul XVII al aceleiași necropole provine și o amforă de culoare cenușie închisă prevăzută cu toarte cu secțiunea circulară (Alexandrescu 1966, 150, pl. 85, XVII/14).

Continuând discuția privitor la toartele cu secțiunea rotundă, cu referință la Olbia, constatăm că acestea, simple sau bifide, sunt caracteristice pentru ulcioarele de mai multe tipuri caracteristice pentru complexe din perioada arhaică (a doua jumătate a sec. VI - primul sfert al sec. V î.e.n.) (Крапивіна 2007, 100-101, рис. 2/16, 4/5). De asemenea rotunde în secțiune sunt și torțile dispuse vertical ale fructierelor (lecanelor) de la Olbia, care apar aici nu mai devreme de jumătatea a doua a sec. VI î.e.n., continuând să existe și pe întreaga durată a secolului următor (Крапивіна 2007, 103-104, рис. 8/3; 9).

Revenind la fragmentul de toartă în formă de bară cu secțiunea rotundă din așezarea examinată, configurația și dimensiunile căruia exclud apartenența lui la boluri, castroane sau fructiere (lecan), putem constata că în repertoriul morfologic al ceramicii lucrate la roată din așezarea de la Trinca exista și unul dintre tipurile de vase numite prevăzute cu toarte simple – căni înalte sau ulcioare.

Recipientele cu marginea evazată prevăzută cu o șanțuire pe partea exterioară, realizate din pastă fină cu paiete de mică în structură, unul de culoare cenușie, altul – maronie, acoperite cu angobă și calitativ lustruite în cadrul ceramicii lucrate la roată hallstattiene târzii/scitice timpurii din mediul cultural nord-tracic (bazinul Nistrului de Mijloc, regiunea Transcarpatică a Ucrainei, Ungaria de nord-est, Slovacia de sud-est și România de nord-vest) și, respectiv, cel scitic din zona de silvostepă a Ucrainei, nu ne sunt cunoscute. Vase cu o așa trăsătură specifică – prezența unei sau a două șanțuiri pe exteriorul marginii, în perioada hallstatti- ană târzie - Latène timpurie erau răspândite numai în aria sud-tracică (jumătatea sudică a Olteniei, teritoriile de la nord și sud de Dunăre, precum și de la sud de Balcani). Ornamentate în așa mod sunt: lecana și ulcioarele din orizontul sec. VI-V î.e.n. de la Beidaud (Simion 2003, 82-83, fig. 11/1, 4, 5); castronul din mormântul nr. 34 din necropola de la Profesor Ișirkovo din nord-estul Bulgariei, datată la sfârșitul sec. VI - mijlocul sec. IV î.e.n. (Георгиева, Бъчаров 1994, 55, таб. XXXVI/3); pelica din mormântul 4 din cimitirul getic de la Satu Nou (Alexandrescu 1972, 122, nota 48, fig. 7/3), datat cu sec. IV î.e.n. (Mitrea et al. 1961, 286) sau cu prima jumătate a sec. IV î.e.n. (Moscalu 1983, 374, fig. 14); chiupurile de tip I, care reprezintă forme autohtone lucrate la roată de traci în sec. IV-III î.e.n. atestate la Zimnicea, Fântânele, Grojdibod, Lăceni, Mizia etc. (Moscalu 1983, 93-95, pl. LXVII-LXVIII); amfora de culoare cenușie de la Dolno Sahrane de la începutul sec. IV î.e.n. (Alexandrescu 1977, 118, fig. 5/13; Moscalu 1983, 137, pl. XCV/4); amfora depistată izolat în necropola getică de la Zimnicea (Alexandrescu 1977, 118, 120, fig. 5/11); craterul și castronul din așezarea Căscioarele-Șivița Hotarului (Șîrbu et al. 1996, 15, fig. 33/2, 41/5); chiupul din așezarea Căscioarele-Cătălău (Șîrbu et al. 1996, 40, fig. 61/2); vasul cu gura trompetiformă și castronul adânc din așezarea Prundu „La Stână” (Șîrbu et al. 1996, 72, fig. 115/10; 123/5) – așezări datate în sec. IV-III î.e.n.

La Histria, margine evazată prevăzută cu o șanțuire pe partea exterioară, au: *pitoii* de dimensiuni considerabile depistate în straturile din perioada arhaică (Alexandrescu 1978, 93, fig. 17); craterul din nivelul III arhaic, considerat import din

Chios (Alexandrescu 1972, 115, nota 14, fig. 1/4) și vasul de tip *myké*, de tradiție atică din necropola tumulară – tumulul XLI, formă care la Athena se producea la sfârșitul sec. V - începutul sec. IV î.e.n. (Alexandrescu 1972, 122, n. 47, fig. 7/1).

În cadrul ceramicii de uz curent, lucrate la roată în atelierele locale din zona nord-pontică, depistate în complexele închise din nivele arhaice de la Olbia și Be-rezani, precum și din așezările *chorei* – Bejkuš, Kaborga I, Bol'šaja Černomorka II, ornamentarea părții exterioare a marginii evazate prin una sau două șanțuiri este caracteristică pentru ulcioarele de tipurile I-III (Крапивина 1987, 72-73, рис. 25/14), оеночое (Крапивина 1987, 74, рис. 26/2), cratere (Крапивина 1987, 76, рис. 28/7; Крапивина 2007, 107, рис. 5/7), străchinile larg deschise de tipul III (Крапивина 1987, 77), fructiere (lecanе) (Крапивина 2007, 103) și farfurii (Крапивина 1987, 78; Крапивина 2007, 105), atribuite secolelor VI-V î.e.n. Un ulcior de culoare roșie care are partea exterioară a marginii evazate ornamentată cu o șanțuire este atestat și în așezarea de la sfârșitul sec. VI - începutul sec. V î.e.n. de la Nadlimanskoe III din bazinul Nistrului de Jos (Охотников 1990, 23, рис. 12/4).

Recapitulând cele menționate referitor la recipientele cu marginea evazată prevăzută cu o șanțuire pe partea exterioară și ținând cont de faptul că în secțiunea IV, din fragmente a fost reconstituită partea mijlocie a unui ulcior (?), putem presupune că la Trinca, în uz erau și astfel de vase, cu o așa trăsătură specifică – prezența unei sau a două șanțuiri pe exteriorul marginii,

Analiza efectuată demonstrează că locuințele și materialele arheologice depistate în cadrul Secțiunilor nr. IV și nr. V din așezarea Trinca „Izvorul lui Luca”, în general, au paralele în complexele de habitat din perioada hallstattiană târzie/scitică timpurie din teritoriile învecinate nemijlocit Podișului Moldovei de Nord: bazinul Nistrului de Mijloc și Depresiunea Rădăuți, populat de comunitățile grupului vest-podolian (Смирнова 1990, 24-31; Крушельницкая 1990а, 151-157 sau podolian-moldav (Ignat 1976, 105-108; Ignat 2000, 331-344; Ignat 2006)

Comunitatea hallstattiană târzie de la Trinca, asemenea celor din majoritatea așezărilor vest-podoliene cercetate, utiliza două categorii de ceramică – modelată cu mâna și lucrată la roată, raportul procentual dintre care fiind net în favoarea primei. Caracteristicile tehnologice și tipurile morfologice ale ceramicii lucrate la roata olarului de la Trinca sunt proprii atât veselei grupului podolian de vest, cât și pentru mediul cultural nord-tracic din perioada hallstattiană târzie, precum și culturii scitice timpurii din zona de silvostepă din dreapta Niprului.

Totodată, analiza comparativă a ceramicii din categoria examinată de la Trinca și a veselei grupului podolian de vest/podolo-moldav, în particular, și cea hallstattiană târzie/scitică timpurie, în general, atestă și anumite particularități caracteristice doar acestui complex ceramic.

Pentru relevarea specificului ceramicii lucrate la roată din așezarea examinată, față de aspectul ceramicii similare a grupului podolian de vest, se vor invoca, cu precădere, materialele din așezarea de la Dolinjany – cel mai extensiv cercetat

sit din cadrul acestui grup și referitor la care există anumite estimări privind la raporturile cantitative dintre categoriile tehnologice și dintre tipurile morfologice în cadrul acestora.

Astfel, în una dintre publicațiile referitoare la așezarea de la Dolinjany se menționează că ponderea ceramicii lucrate la roata olarului constituie circa 5-7% (Смирнова 1978, 33), proporție mult apropiată celei atestate în așezarea de la Trinca. În cadrul acestei categorii la Dolinjany, precum și în alte așezări din grupul podolian de vest, predomină vasele de tip Kruglik (Smirnova 1988, 31-32), situație similară fiind identificată și la Trinca, unde predomină fragmentele de vase mari, grosimea pereților cărora ajunge până la 1,1-1,3 cm.

Ceramica cenușie lucrată la roată din nivelul hallstattian târziu din așezarea de la Trinca, a fost confecționată conform unei tehnologii similare celei utilizate de către comunitățile grupului podolian de vest, deosebirea constând în faptul că aici, în calitate de degresant, pentru majoritatea vaselor, s-a folosit o gamă mai largă de adaosuri – nisipul fin, particule albicioase strălucitoare sau mate, microprundișuri, de mică, sporadic și în asociere cu nisipul minuțios cernut.

Examinarea comparativă a tipurilor de vase atestate în cadrul ceramicii lucrate la roată din așezarea de la Trinca și a celor cunoscute în prezent la grupul podolian de vest și podolo-moldav demonstrează că în ambele loturi sunt prezente vasele de tip Kruglik și cămile bitronconice cu toarta supraînălțată. În același timp, la Trinca lipsesc (?) străchinile, existența cărora în obiectivele vest-podoliene se presupune (Smirnova 1998, 32), iar în mediul podolian de vest lipsesc vasele cu toarte simple (sau bifide) cu secțiunea rotundă și vasele cu marginea evazată prevăzută cu o șanțuire pe partea exterioară, atestate la Trinca.

Apartenența complexelor evidențiate în secțiunile IV și V din așezarea Trinca „Izvorul lui Luca”, care conțin și ceramică lucrată la roata olarului, la grupul podolian de vest/podolo-moldav, este demonstrată univoc de analiza multilaterală a tuturor parametrilor acestora (tipul și particularitățile constructive al locuințelor, aspectul tehnologic, morfologic și de ornamentare a ceramicii modelate cu mâna), prezentată într-un studiu mai amplu (Levițki 2009). În același timp, concretizarea momentului apariției ceramicii lucrate la roată în complexele de la Trinca, în cadrul perioadei de funcționare a acestora în limitele cronologice ale grupului podolian de vest – mijlocul secolului VII - începutul secolului V î.e.n (Смирнова 2004, 422) în condițiile când indicii cronologici cu o circulație determinată – piesele din diferite categorii datate sigur, importurile grecești etc. – lipsesc, este dificil de realizat. În situația dată, pentru stabilirea cadrului cronologic al acestei categorii de vestigii pot fi invocate doar particularitățile tipurilor morfologice identificate.

Vasele de tip Kruglik și cămile bitronconice cu toarta supraînălțată atât din punct de vedere tehnologic, cât și morfologic sunt similare celor atestate în cadrul grupului podolian de vest, unde în baza importurilor grecești și a altor piese precis date în prezent această categorie de ceramică se atribuie perioadei cuprinse între ultima treime sau ultimul sfert al secolului VII - începutul sau prima jumătate a secolului VI î.e.n. (Смирнова 1993, 111; Смирнова 1999, 50, 53; Smir-

nova 1998, 29-32), admitându-se totodată că unele importuri de ceramică greacă datează și de la începutul secolului V î.e.n. (Смирнова 2004, 423).

Vasele cu toarte simple (sau bifide) cu secțiunea rotundă și vasele cu marginea evazată prevăzută cu o șanțuire pe partea exterioară de tipul celor atestate la Trinca, după cum reiese din analogiile prezentate în compartimentul respectiv, în repertoriul ceramicii lucrate la roată hallstattiene târzii/scitice timpurii sunt mai rar întâlnite. Toartele cu secțiunea rotundă simple sau bifide reprezintă o caracteristică specifică a ceramicii grecești (Moscalu 1983, 105, 110), iar șanțuirea marginii exterioare a vaselor este considerată de inspirație greacă (Moscalu 1983, 95).

Funcționarea atelierelor de producere a ceramicii cenușii lucrate la roată, după modele eoliene, în polisul Histria, începe la mijlocul sec. VI î.e.n., iar la Berezani și la Olbia, după prototipuri grecești – eoliene, corinthiene și rhodo-ioniene, în al treilea sfert a sec. VI î.e.n., de unde această categorie de ceramica s-a răspândit în mediile barbare nord tracic și scitic timpuriu.

Toartele cu secțiunea rotundă în așezarea hallstattiană târzie de la Curteni sunt cunoscute deja în al doilea sfert, eventual mijlocul sec. VI - primul sfert al sec. V î.e.n. (Iconomu 1978-1979, 231), iar în cetățuia scitică timpurie de la Motronin în perioada cuprinsă între ultima treime a sec. VI - primul sfert al sec. V î.e.n. (Бессонова, Скорый 2001, 82, рис. 53/15, 17). După cum s-a remarcat, nu este exclus că toartele cu o astfel de secțiune existau și în cadrul așezării de tip podolian de vest de la Ivane Puste, limita cronologică superioară a căreia se plasează la sfârșitul sec. VI - începutul sec. V î.e.n. (Ганіна 1965, 109, 122).

Vasele cu marginea evazată, prevăzută cu o șanțuire pe partea exterioară, în mediul cultural nord-tracic și scitic timpuriu, cum s-a menționat, nu ne sunt cunoscute. În aria sud-tracică vasele cu așa trăsătură specifică sunt răspândite începând cu secolele VI-V î.e.n. – Beidaud (Dobrogea) (Simion 2003, 82-83, fig. 11/1, 4, 5). La nord de Dunăre (jud. Teleorman) chiupurile ornamentate în așa mod apar după 350 î.e.n. (Moscalu 1983, 94). În bazinul Nistrului de Jos cunoaștem doar un singur ulcior cu o astfel de ornamentare a părții exterioare a marginii evazate din așezarea de la sfârșitul sec. VI - începutul sec. V î.e.n. de la Nadlimanskoe III (Охотников 1990, 23, рис. 12/4).

Recapitulând cele menționate referitor la particularitățile morfologice și stilistice ale ceramicii lucrate la roată, constatăm că încercările de a evidenția printre acestea indicii cu valoare cronologică, în baza cărora ar fi fost posibilă precizarea limitelor în care aceasta a fost în uz la Trinca, nu s-au soldat cu rezultatele scontate. În același timp, menționăm că dacă privitor la momentul apariției ceramicii lucrate la roată la Trinca, odată cu răspândirea ei în zona Nistrului de Mijloc, – a doua jumătate a sec. VII î.e.n., incertitudini nu există (fapt adeverit și de aspectul arhaic al ceramicii modelate cu mâna – vezi Leviŭki 2009), atunci plasarea limitei cronologice superioare a acesteia în cadrul sec. VI î.e.n. sau și la începutul secolului următor, în lipsa importurilor grecești, datate la începutul sec. V î.e.n., similare celor prezente în așezările de la Ivane Puste și Dolinjany este dificil de stabilit, pentru aceasta fiind necesare noi cercetări de teren.

Bibliografie

- Alexandrescu, P. 1972, *Un groupe de céramique fabriquée à Istros*, Dacia N.S. XVI, 113-131.
- Alexandrescu, P. 1977, *Les modèles grecs de la céramique thrace tournée*, Dacia N.S. XXI, 113-137.
- Alexandrescu, P. 1966, *Necropola tumulară. Săpăturile 1955-1961*. In: *Histria II*, București, 133-294.
- Alexandrescu, P. 1978, *La céramique d'époque archaïque et classique (VII-IV s.)*. In: *Histria IV*, București.
- Borziac, I., Levițki, O. 2003, *Nivelul de locuire din paleoliticul superior de la așezarea pluristratigrafică Trinca-Izvorul lui Luca, județul Edineț, Republica Moldova*. In: *Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic*, Chișinău, 28-53.
- Borziac, I., Levițki, O. 2005, *Noi materiale paleolitice de la așezarea Trinca-Izvorul lui Luca, Tyra-geția XIV*, 29-35.
- Buzdugan, C. 1968, *Necropola getică de la Slobozia, Carpica I*, 77-94.
- Chochorowski, I. 1985, *Die Vekerzug-Kultur. Charakteristik der Funde*, Warszawa-Krakow.
- Chochorowski, I. 1987, *Rola sigynnov Herodota w srodowisku kulturowym wczesnej epoki żelaza na Niżnie Węgierskiej*, *Przegląd Archeologiczny IV*, 161-218.
- Dumitriu, S. 1966, *Cartierul de locuit din zona de vest a cetății, în epoca arhaică. Săpături 1955-1960*. In: *Histria II*, București, 19-131.
- Dusek, M. 1971, *Slovensko v mladšej dobe halstatskej*, *Slovenska Archeologia XIX*, 422-459.
- Iconomu, C. 1978-1979, *Cercetările arheologice din locuirea hallstattiană târzie de la Curteni-Vaslui, Cercetări istorice IX-X*, 178-235.
- Iconomu, C. 1979, *Découvertes récentes dans l'établissement hallstattien tardif de Curteni (dép. de Vaslui)*, Dacia N.S. XXIII, 79-93.
- Ignat, M. 1978, *Necropola tumulară hallstattiană de la Volovăț – Dealul Burlei, Suceava V*, 107-140.
- Ignat, M. 2000, *Un nouveau groupe culturel du hallstatt tardif sur le territoire de la Roumanie*, *SAA VII*, 331-344.
- Ignat, M. 2006, *Necropolele tumulare din zona Rădăuți în cadrul lumii traco-getice (sec. VII-V a.Ch.)*, Târgoviște.
- Laszlo, A. 1995, *La nécropole de Stoicani et quelques aspects du problème „traco-cimmerien”*, *SAA II*, 87-102.
- Levițki, O. 1995, *Investigațiile arheologice de la Trinca, raionul Edineț, Republica Moldova*. In: *CAANT I*, București, 247-278.
- Levițki, O. 1997, *Șantierul arheologic Trinca, campania 1996*. In: *CAANT II*, București, 213-274.
- Levițki, O., Haheu, V. 1997, *Șantierul arheologic Trinca, campania 1995*. In: *CAANT II*, București, 167-212.
- Levițki, O., Alaiba, R., Bubulici, V. 1999, *Raport asupra investigațiilor arheologice efectuate în anii 1997-1998, la Trinca – Izvorul lui Luca, r-nul Edineț, R. Moldova*. In: *CAANT III*, București, 17-116.
- Levițki, O. 2006, *Necropola tumulară hallstattiană târzie Trinca „Drumul Feteștilor”*, Iași.
- Levițki, O. 2007, *Despre unele piese de inventar din epoca bronzului depistate în așezarea Trinca „Izvorul lui Luca”*, *Revista Arheologică S.N. 1-2*, vol. III, 138-154.
- Levițki, O. 2008, *Piese din categoria ceramicii tehnice depistate în așezarea Trinca „Izvorul lui Luca”*, *Revista Arheologică S.N. 1*, vol. IV, 5-30.
- Levițki, O. 2009, *Complexele hallstattiene târzii cu ceramică lucrată la roata olarului din așezarea Trinca „Izvorul lui Luca”*, *Revista Arheologică S.N. V* (în curs de apariție).
- Levițki, O., Ușurelu, E., Coban, Gh. 2003, *Piese de metal din așezarea Trinca „Izvorul lui Luca”*. In: *Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic*, Chișinău, 171-182.
- Mitreă, B., Preda, C., Angheliescu, N. 1961, *Săpăturile de salvare de la Satu-Nou. Cimitirul geto-dacic I*, *MCA VII*, 1961, 282-288.
- Morintz, S. 1959, *Săpăturile de la Birșești (r. Vrancea, reg. Galați)*, *MCA VI*, 231-235.
- Moscalu, E. 1983, *Ceramica traco-getică*, București.
- Nemeti, I. 1972, *Necropola hallstattiană de la Sanislău, Satu Mare. Studii și comunicări 2*, 121-148.
- Nemeti, I. 1982, *Das Späthallstattzeitliche Gräberfeld von Sanislău*, Dacia N.S. XXVI, 1-2, 1982, 115-144.

Petrescu-Dîmbovița, M. 1953, *Cimitirul hallstattian de la Stoicani*. In: *Cercetări Arheologice privind Istoria Veche a Republicii Populare Române*, vol. I, 157-213.

Preda, C. 1959, *Săpăturile de la Alexandria*. MCA VI, 251-263.

Romsauer, P. 1993, *Nove naslezy Vekerzugskej skupiny z Nitry*, Slovenska Archeologia XLI, Cislo I, 5-39.

Simion G. 2003, *Așezarea hallstattiană de la Beidaud – Tulcea*. In: G. Simion, *Culturi antice în zona gurilor Dunării*, vol. I. Preistorie și protoistorie, Tulcea, 79-98.

Sîrbu, V., Oprea, P. 1995, *Așezarea getică din zona Pietroui-Gîldău, județul Călărași (I)*, Cultură și civilizație la Dunărea de Jos XIII-XIV, 123-146.

Sîrbu, V., Damian, P., Alexandrescu, E., Pandrea, S., Safta, E., Niculescu, A. 1996, *Așezări din zona Căscioarele-Greaca-Prundu – mileniiile I î. Hr. - I d. Hr.*, Brăila.

Smirnova, G. 1998, *Din nou despre ceramica cenușie lucrată la roată descoperită în siturile scitice timpurii din zona Nistrului Mijlociu*, SCIVA 1, 49, 23-37.

Sulimirski, T. 1936, *Scytowe na zachodniem Podolu*, Lwow

Teodor, S. 1981, *Așezarea geto-dacică de la Huși-Corni*, Thraco-Dacia II, 169-195.

Vulpe, A. 1970, *Cercetări arheologice și interpretări istorice privind sec. VII-V î.e.n. în spațiul Carpat-Dunărean*, Memoria Antiquitatis II, 182-213.

Vulpe, A., Popescu, E. 1972, *Contribution à la connaissance des débuts de la culture géto-dacique dans la zone subcarpatique Vilcea-Argeș (La nécropole tumulaire de Tigveni)*, Dacia N.S. XVI, 75-111.

Zirra, V., Conovici, N., Trohani, Gh., Gheorghe, P., Alexandrescu, P., Gâță, Gh., Zirra, V., 1993, *La station getique fortifiée de «Cetatea Jidovilor» (Coțofenii din Jos, dep. de Dolj)*, Dacia, N.S. XXXVII, 79-157.

Бессонова, С.С., Скорый, С.А. 2001, *Мотронинское городище скифской эпохи*, Киев-Краків.

Буйских, С.Б. 2006, *Серая керамика как этнопоказатель греческого населения Нижнего Побужья в VI вв. до н.э.* В сб.: *Боспорские исследования*, вып. XI, Симферополь-Керчь, 29-57.

Ганина, О.Д. 1965, *Поселення скіфського часу у селі Іване-Пусте*, Археологія 19, 106-117.

Ганина, О.Д. 1984, *Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся*, Археологія 47, 68-79.

Георгиева, Р., Бъчаров, И. 1994, *Тракийски некропол при село Професор Иширково Силистренско*, Силистра.

Гуцал, А.Ф., Гуцал, В.А., Мегей, В.П. 1998, *Дослідження курганів скіфського часу у Середньому Подністрів'ї*. В сб.: *Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр.*, Київ, 74-75.

Гуцал, А.Ф., Гуцал, В.А., Мегей, В.П., Могилов, О.Д. 2003, *Результати досліджень курганів скіфського часу біля с. Теклівка на Поділлі*. В сб.: *Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр.*, Київ, 90-92.

Гуцал, А.Ф., Гуцал, В.А., Мегей, В.П., Могилов, О.Д. 2005, *Кургани ранньоскіфської доби біля села Колодіївка на середньому Дністрі*. В сб.: *Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр.*, Київ, 118-119.

Гуцал, А.Ф. 2007, *Шутнівцецькі кургани*. В сб.: *Ранній залізний вік Евразії: до 100-річчя від народження Олексія Івановича Тереножкіна*. Матеріали Міжнародної наукової конференції (16-19 травня 2007 р.), Київ-Чигирин, 62-64.

Йерем, Э. 1986, *Скифский период в восточной Венгрии*. В сб.: *Археология Венгрии, конец II тысячелетия до н.э. - I тысячелетие н.э.*, Москва, 169-187.

Ковпаненко, Г.Т., Бессонова, С.С., Скорый, С.А. 1989, *Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)*, Киев.

Копейкина, Л.В. 1986, *Расписная керамика архаического времени из античных поселений Нижнего Побужья и Поднепровья как источник для изучения торговых и культурных связей*, АСГЭ 27, 27-47.

Крапивина, В.В. 1987, *Простая столовая керамика*. В сб.: *Культура населения Ольвии и её окружи в архаическое время*, Киев, 71-79.

Крапивина, В.В. 2007, *Сіроглиняна кераміка Ольвії VI-V ст. до н.е.*, Археологія 1, 98-106.

Крушельницька, Л.І. 1974, *Стародавнє населення Прикарпаття і Волині за доби раннього заліза*. В сб.: *Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу)*, Київ, 228-268.

Крушельницкая, Л.И. 1990, *Культуры Прикарпаття, Волини и Закарпаття раннескифского времени*. В сб.: *Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо)*, Киев, 141-157.

Крушельницька, Л.І. 1998, *Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток)*, Львів.

Левицкий, О., Борзияк, И. 1999, *Новый палеолитический памятник типа Гординешть I на северо-западе Молдовы, Stratum plus I*, 1999, 224-230.

Никулицэ, И.Т. 1981, *Гальштатское поселение в Ханском микрорайоне*. В сб.: АИМ (1974-1976 гг.), Кишинёв, 71-89.

Никулицэ, И.Т. 1987, *Северные фракийцы в VI-I вв. до н.э.*, Кишинёв.

Никулицэ, И.Т., Фидельский, С.А. 2002, *Фракийский горизонт на поселении Чобручи в Нижнем Поднестровье (по материалам исследований 2001 г.)*. В сб.: *Северное Причерноморье: от энеолита к античности*, Тирасполь, 206-216.

Никулицэ, И.Т., Фидельский, С.А. 2004, *Археологические исследования на многослойном поселении Чобручи*. In: *Cercetări arheologice în Republica Moldova (2000-2003)*, vol. I, Chişinău, 50-63.

Никулицэ, И.Т., Фидельский, С.А. 2004а, *Чобручи – многослойное поселение на Днестре*. In: *Thracians and Circumpontic World II. Proceedings of Ninth International Congress of Thracology. Chişinău-Vadul lui Vodă 6-11 September 2004*, Chişinău, 190-216.

Охотников, С.Б. 1990, *Нижнее Поднестровье в VI-V вв. до н.э.*, Киев

Петренко, В.Г. 1967, *Правобережье Среднего Приднепровья в У-Ш вв до н.э.*, САИ, вып. Д1-4, Москва.

Попович, И.И. 1990, *Памятники Куштановицкой культуры*. В сб.: *Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо)*, Киев, 157-162.

Попович, І. 1993, *Куштановицька група пам'яток*. В сб.: *Памятки гальштатского периода межриччя Вісли, Дністра і Прип'яті*, Київ, 250-286.

Смирнова, Г.И. 1968, *Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны на Буковине*, АСГЭ 10, 14-27.

Смирнова, Г.И. 1978, *Поселение скифского времени у села Долиняны в Днестровском Правобережье (по материалам раскопок 1972-1973 гг.)*, АСГЭ 19, 29-36.

Смирнова, Г.И. 1981, *Новые данные о поселении у с. Долиняны (по материалам раскопок 1977-1978 гг.)*, АСГЭ 22, 40-61.

Смирнова, Г.И. 1984, *О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре. По материалам поселения Днестровка-Лука*, АСГЭ 25, 43-60.

Смирнова, Г.И. 1985, *Поселение у с. Днестровка – памятник Чернолесской культуры на Днестре*, АСГЭ 26, 5-29

Смирнова, Г.И. 1986, *Скифское поселение у с. Долиняны (раскоп «у тока»)*. В сб.: *Древние памятники культуры на территории СССР*, Ленинград, 37-42.

Смирнова, Г.И. 1989, *Культурно-исторические процессы в Прикарпатье в конце II - первой половине I тысячелетия до н.э. По материалам Западно-Украинской экспедиции*. В сб.: *Итоги археологических экспедиций*, Ленинград, 19-32.

Смирнова, Г.И. 1990, *Культурно-исторические процессы в бассейне Среднего Днестра в конце II - первой половине I тысячелетия до н.э.*, Киев.

Смирнова, Г.И. 1993, *Памятники Среднего Поднестровья в хронологической схеме раннескифской культуры*, РА 2, 101-118.

Смирнова, Г.И. 1994, *Кружальная серолощенная керамика из раннескифских памятников Среднего Поднестровья: время и пути попадания*. В сб.: *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. - V в. н.э.*, Тирасполь, 185-187.

Смирнова, Г.И. 1998, *О работах на раннескифском поселении у с. Долиняны в 1985 и 1987 гг.*, АСГЭ 33, 33-48.

Смирнова, Г.И. 1999, *Еще раз о серой кружалной керамике из раннескифских памятников Среднего Поднестровья*, АСГЭ 34, 44-57.

Смирнова, Г.И. 2001, *Заключительный сезон работ на раннескифском поселении у с. Долиняны*, АСГЭ 35, 59-73.

Смирнова, Г.И. 2004, *Состояние изучения Западно-Подольской группы памятников раннескифского времени в Лесостепной Скифии в конце XX века*. In: *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci. Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego*, Krakow, 405-429.

Смирнова, Г.И., Бернякович, К.Ф. 1965, *Происхождение и хронология памятников Куштановицкого типа Закарпатья*, АСГЭ 7, 89-115.

Шовкопляс, І.Г. 1952, *Курзаний могильник передскифського часу на Средньому Дністрі*. В сб.: *Археологічні пам'ятки УРСР, IV*, Київ, 5-11.

Шрамко, Б.А. 1998, *Люботинское городище*. В сб.: *Люботинское городище*, Харьков, 9-131.

Шрамко, Б.А., Задников, С.А., Зоря, А.О. 2004, *Селище скифского времени у с. Червоносолово*. В сб.: *Древности*, Харьков, 27-32.

Чеботаренко, Г.Ф. 1969, *Некоторые редкие находки второй половины I-го тысячелетия до н.э. с поселения Калфа*. В сб.: *Труды ГИКМ, вып. II*, Кишинев, 58-60.

Wheel-made ceramics from Trinca „Izvorul lui Luca” settlement

Abstract

The following article concerns a special category of finds – the wheel-made ceramic ware, discovered in the house-structures and within the archaeological layer of Trinca “Izvorul lui Luca” settlement. These complexes may be attributed to the west podolian/moldo-podolian group (middle VII - early V century BC).

The pottery discussed here was made out of fine clay, containing, in most cases, small particles of mica in its composition. Some vessels, both typical (0,8-1,3 cm thick) and reduced in scale (0,3-0,5 – 0,6-0,7 cm thick) were made out of clay, containing, besides mica, such materials, as sand, whitish sparkle or mat particles, in some cases – gravel or pebble as well as vegetal (seeds) or mineral (chalk granules) temper. The color of the vessels is usually grayish, with brighter or darker elements. Seldom, the pottery has a light-brown, in some cases – reddish color, the outer surface being slipped with gray and afterwards carefully polished. The inner surface and the bottom of the vessels wear traces of wheel-modeling.

Considering the diagnostic fragments from different architectonical parts of vessels, one can identify among the wheel-made pottery from Trinca “Izvorul lui Luca” the following types:

- Kruglik-type ware, with a thickened, horizontally cut rim (fig. 1/1);
- Biconical mugs, with a high handle, longitudinally ditched on the both sides (fig. 2/1);
- Vessels with a straight, round in section, handle (fig. 2/2);
- Vessels with an out-bent rim, ditched on the outer side (fig. 2/4,5);

Generally, the wheel-made pottery from Trinca “Izvorul lui Luca” was made following a similar technology with the one used by north-thracian tribes in the late Halstattian period, including the west podolian group.

The morphological and stylistic peculiarities of wheel-made pottery certify its appearance in Trinca “Izvorul lui Luca” settlement together with its distribution in the Middle Nistru region in the middle VII - VI century BC.

List of figures:

Fig. 1. Trinca “Izvorul lui Luca”. Wheel-made ceramics from section nr. IV.

Fig. 2. Trinca “Izvorul lui Luca”. Wheel-made ceramics from section nr. V.

Dr. hab. Oleg Leviŭki, Institutul Patrimoniului Cultural, AŞM, bd. Ştefan cel Mare, 1, MD-2001 Chişinău, Republica Moldova

HERODOT ȘI RELIGIA GEȚILOR

S-ar putea zice că despre un subiect atât de dezbătut în literatură, nu doar în cea de specialitate, n-ar mai fi nimic de scris. Este într-o anumită măsură adevărat. Textul lui Herodot este de 2500 de ani tot același, iar lucrări, disertații cu interpretări din cele mai sofisticate se numără cu miile în ultimele două veacuri. Este deci aproape imposibil să mai spui ceva nou care să nu mai fi fost deja scris cândva de cineva. Desigur, în rândurile de față mă refer doar la ceea ce relatează Herodot despre religia geților și, prin această prismă, la modul lui de a-și scrie istoria, respectiv la *credibilitatea* celor povestite de el. Nu vreau să reiau toate aspectele ce decurg din succintele informații despre ceea ce grecii în secolul al V-lea a. Chr. înțelegeau prin *Getai* și pe care ni le-a prezentat cel care de la Cicero încocoare toată lumea îl numește, pe drept sau nu, *pater historiae*. Doresc doar să-mi exprim unele gânduri asupra modului în care Herodot înțelegea să distingă între informații provenind din surse diferite și să opteze pentru interpretarea care i se părea lui a fi cea adevărată. Mă voi concentra asupra vestitului și mult discutatului pasaj despre religia geților (IV, 93-96) și a procedurii prin care Herodot însuși i-a judecat credibilitatea, în cazul de față textul din cap. IV, 96. Dar, mai întâi o succintă privire asupra aprecierilor de care s-a bucurat credibilitatea lui Herodot în epoca modernă.

Herodot fiind primul istoric a cărui operă s-a păstrat integral, suntem tentați să comparăm creația lui cu un munte de dimensiuni considerabile, răsărit din nimic în ocean. A lua, în rândurile de față, în discuție opera lui Herodot ar putea părea o intenție pretențioasă. Într-adevăr, pe această temă s-au scris cărți întregi, plus un număr considerabil de articole. Despre nici un autor antic, poate doar cu excepția lui Homer, nu s-a scris atât de mult ca despre opera „părintelui istoriei”. A stăpâni această imensă exegeză a *Istoriilor* lui Herodot este practic imposibil și cel ce semnează aceste rânduri n-are deloc pretenția de a fi citit chiar și jumătate din lucrările ce tratează acest subiect. De aceea, orice comentariu pe marginea textului herodoteic implică riscul de a repeta idei ce vor fi fost cândva exprimate.

Această situație se explică prin unicitatea lui Herodot ca scriitor, unicitate doar pentru noi, dat fiind că nu avem decât vagi informații despre ce au scris în acest domeniu contemporanii și predecesorii săi. De aici și problema fundamentală: fost-a Herodot un cercetător, în sensul antic al verbului ἵστορεῖν, a cerceta, a pune în scris ceea ce ai cercetat – sau numai un rapsod al războaielor medice, un Homer în proză, care a cântat în mod original confruntarea dintre despotismul asiatic și

spiritul de libertate elen? De răspunsul la aceste întrebări depinde și credibilitatea (*die Glaubwürdigkeit*) pe care o acordăm imensei bogății de informații pe care opera sa o conține. Nu poate fi vorba aici de a aprofunda această temă, tratată magistral de exegeți bine cunoscuți. De aceea am îndrăznit să abordez subiectul credibilității lui Herodot mai de grabă sub forma unui *eseu*, ca unul pe care timp de o viață l-a preocupat modul de a înțelege și a interpreta scrierea herodoteică, desigur cu precădere relatările despre ținuturile și popoarele din preajma țării noastre.

Despre viața lui Herodot nu cunoaștem multe. Știm astfel, din două succinte note din lexiconul bizantin *Souda* (Suidas), că Herodot provenea dintr-o familie „de vază” din Halicarnas, iar unchiul său, pare-se după mamă, era poetul epic Panýasis (Legrand 1932). Acesta din urmă scrisese un poem de 9000 de versuri intitulat „Herakleia”, în care erau cântate faptele și viața lui Herakles. Se spune că a mai scris niște „Ionice” (Ἰωνικά) în 7000 de versuri, evocând tradițiile coloniilor ionice din Asia Mică. Era un gen poetic iubit la acea vreme, pentru a lăuda istoria diferitelor orașe grecești, gen ce pare a fi culminat în poemul cu caracter istoric „Persicele” (Περσικά) scris de Choirilos din Samos, contemporan lui Herodot, în care se cânta victoria atenienilor asupra lui Xerxes (Glover 1924).

Crescut într-un asemenea mediu cultural, Herodot ar fi fost tentat să prezinte, de astă dată în proză, confruntarea dintre perși și greci. Din mai sus amintita notiță din *Souda* aflăm că, exilat împreună cu familia sa pe Samos, s-ar fi exersat abia acolo în dialectul ionic și și-ar fi scris „Istoriile”. Desigur informația nu trebuie luată *ad litteram*; Herodot ar fi avut pe atunci cel mult 25 de ani. Dar totodată ne putem închipui că încă din tinerețe și-a conceput planul „Istoriilor” *in nuce*, o structură în care s-au inserat de-a lungul vieții sale informații despre popoare din lăuntru, de la periferia și din afara lumii pe atunci cunoscute, adunate și construite astfel încât să ofere imaginea unei opere istorice coerente. Tot prin prisma acestui mod de a vedea evoluția operei sale am înțelege și numeroasele povestiri cu care „Istoriile” sunt împănate, povești ce alcătuiesc până astăzi farmecul de necontestat al scrierii herodoteice.

Acesta este *un* punct de vedere, mai apropiat criticilor *pretinsei istoricități* a operei lui Herodot. Printre cei care au împărtășit acest din urmă mod de a judeca formarea textului herodoteic, Hugo Panofsky era de părere că sursele lui Herodot n-au nimic de a face cu realitatea, ci au fost alese pentru a se potrivi în planul povestirii și a conferi acesteia o aparentă veridicitate (Panofsky 1885)¹. El ar fi utilizat mai ales surse literare pe care le-ar fi completat din imaginația sa (într-adevăr, cu excepția lui Hekataios din Milet, pe care-l citează direct doar de patru ori și indirect cu siguranță de mai multe ori, el face aluzie la „mulți care au scris *oculuri ale pământului*” [IV, 36] sau alte asemenea). O atitudine la fel de radicală a adoptat-o mai nou Detlev Fehling (1971), care, *in extremis*, pune la îndoială

¹ Conținutul și principalele idei al acestei lucrări sunt prezentate și la Fehling 1971, 1 și urm., n. 5 și *passim*). Contra: în special Jakoby 1913, col. 403: „es sind leere Behauptungen...” (sunt afirmații lipsite de conținut).

chiar și existența călătoriilor relatate în „Istoriei” (opinie exprimată deja de mult, între alții și de Sayce 1883, XXV și urm.). Potrivit lui Fehling, Herodot ar fi scris o pseudo-istorie; el ar fi inclus în opera sa tot ceea ce știa, singura lui sursă fiind „el însuși”, respectiv cultura sa și povești auzite prin piețele publice ale lumii grecești din care, poate, nici n-a ieșit vreodată. Totul ar fi o înșiruire de ficțiuni cuprinse într-o „ficțiune generală” (*eine Gesamtfiktion*). N-ar fi utilizat notițe; avea totul în cap. Într-un cuvânt, scrierea lui nu ar fi rezultatul unei „cercetări”, ci un „roman al cercetării” (*ein Forschungsroman*)².

Mai seducător este studiul făcut cu multă măiestrie de către François Hartog referitor la cele scrise de Herodot despre sciți, privite psihologic drept o „oglinză” a lumii și mentalității elene din secolul al V-lea a. Chr. (Hartog 1980). Lumea reprezentată în logosul scitic ar fi o viziune imaginară a „inversului” lumii grecești. Tot așa, cele relatate despre Sálmoxis ca sclav al lui Pitagora (IV, 95) n-ar fi decât „inversul” învățaturii pitagoreice (Hartog 1978), deci tot o ficțiune.

Am amintit aici câteva dintre lucrările mai radicale și care, în general, sunt mai puțin cunoscute în țara noastră. Nu sunt însă nici pe departe singurele. Așa, de ex. Kimbal Armayor (Armayor 1978), plecând de la descrierea total inexactă a dimensiunilor Pontului Euxin, conchide că Herodot n-a fost preocupat decât de a scrie ceea ce la vremea lui stârnea interesul lecturii³. Tot așa Stephanie West (West 2002), punând la îndoială redarea pe cale autoptică în *Istoriei* a mai multor inscripții din țările grecești și orientale, scrie apreciativ despre Fehling, Panovsky și Sayce și conchide că este greu, după ce ai citit aceste lucrări, să nu te îndoiești de buna credință a lui Herodot, a cărui reputație poate fi menținută doar pe temeiul recunoaștrii inteligenței lui; un preț pe care l-am putea considera prea mare (West 1985).

O virulentă critică a acestui mod hipercritic de a vedea textul herodoteic a fost făcută mai recent de W. Kendrick Pritchett (Pritchett 1993). În favoarea credibilității lui Herodot se invocă, între alte argumente, descoperirile arheologice, care, în special în cazul celor relatate despre sciți și despre traci, ar confirma adevărul spuselor lui. Pritchett conchide: a stigmatiza pe Herodot ca „mincinos”, cum procedează denigratorii lui, ca și a-l considera total „credibil”, cum fac apologeții lui, înseamnă să falsificăm istoria prin propria noastră mentalitate, să înlăturăm „cheia” interpretării a ceea ce Herodot a scris, să ignorăm ceea ce el și epoca sa puteau să ne dezvăluie. Fiind o părere plină de bun simț, este lesne să aderăm la ea. Dar acest punct de vedere nu rezolvă problema credibilității, nici nu „desființează” argumentele critice aduse de așa-numiții „denigratori”. Aș remarca doar că dovezile arheologice nu constituie probe, nici în favoarea, dar nici în defavoarea celor scrise de Herodot. Sunt informații pe care el le putea tot atât de bine obține

² Cf. aprecierea cărții lui Fehling la Lendle (1992, 291): „...viele scharfsinnige Beobachtungen in eine inakzeptable These überführt....” (multe observații pătrunzătoare transpuse într-o teză inacceptabilă).

³ Armayor 1978, 62: „Either he did go and remained content to tell his readers what they wanted and expected to hear, or he did not go at all”. Cf. și West 2002, 437-456, studiu pe care l-am citit recent și în care am găsit o serie de idei exprimate independent și de mine în ultimii ani.

de la corăbierii cu care se putea întreține oriunde în orașele Greciei sau prelua din literatură. Prin urmare, valoarea informației arheologice și istorice din opera lui Herodot ar trebui mai degrabă *dedusă*, precum cea din poemele homerice, din cunoștințele, respectiv „oglindea” cunoștințelor curente în Grecia epocii respective.

Desigur, mi-e greu să-mi imaginez că o călătorie ca cea pe care Herodot spune că a întreprins-o în Pont (ne dă și numele celui care l-a găzduit la Olbia – Tymnes, însărcinatul cu afaceri [ἐπίτροπος] al regelui scit Ariapeithes⁴) n-ar fi făcut-o și în realitate. Iar dacă *această* călătorie a fost reală, atunci de ce să ne îndoim de efectuarea reală și a celorlalte călătorii menționate de el: cele din Egipt, Libia sau cea din interiorul Imperiului Persan? Altminteri ar trebui să ni-l imaginăm pe Herodot un fel de Karl May al antichității, care ar fi scris *Reiseerzählungen* fictive. Ar fi grotesc chiar și ca butadă.

Mă opresc aici cu evocarea acestui subiect atât de dezbătut de către exegeți. Figuri unui Herodot văzut ca „rapsod în proză” se opune cea a lui Herodot, „istoricul” propriu-zis.

Metoda interpretării analitice a formării și evoluției operei lui Herodot, preferată mai ales de istorici, mai puțin de filologi, care concep această operă ca o realizare unitară (în modul cel mai categoric în favoarea unei creații unitare a *Istoriilor* se exprimă Lattimore 1958), prezintă un cu totul alt punct de vedere. Pe scurt: tânărul Herodot, însetat de cunoaștere, pasionat de scrierile lui Hekataios și a altor logografi, a călătorit, vrând să se convingă personal de veridicitatea afirmațiilor asupra locurilor unde se delimitează cele trei continente ce formau lumea pe atunci cunoscută: Europa de Asia și Asia de Libia (von Fritz 1967, 128 și urm.). Cu acest prilej, el a dobândit o uriașă informație pe care a valorificat-o sub forma unor „conferințe”, respectiv lucrări separate (λόγοι, „povestiri”), despre ținuturile pe care le-a vizitat. Așa ar fi obținut și premiul de zece talanți, acordat prin decret de către atenieni, cum ne relatează Eusebius în „cronica” sa, citând pe istoricul universalist Dýllos din Atena (sec. III a. Chr.). Retras în plină maturitate la Thourioi, colonie pelenă întemeiată la îndemnul lui Pericle, în sudul Italiei (este posibil ca Herodot să fi participat chiar la actul de fondare, în 443 a. Chr.), și-ar fi scris opera istorică, în care a inclus părți din amintirile *logoi* (acesta este, pe scurt, punctul de vedere laborios expus de Felix Jakoby (Jakoby 1913, în special col. 281-343 și 379 și urm.).

Din succinta expunere de mai sus vedem că după două veacuri de analiză a operei herodoteice – ca să nu mai vorbim de diferitele aprecieri, făcute încă din antichitate, se evidențiază două școli de gândire despre valoarea credibilității lui Herodot. Aceste puncte de vedere, aparent ireconciliabile, prevalează alternativ din timp în timp⁵. Mereu sunt scoase la iveală argumente *pro* și *contra*, formulate mai mult sau mai puțin diferit încă din secolul al XIX-lea. Cum afirma Jakoby

⁴ Jakoby (1913, col. 256) crede că sejurul lui Herodot la Olbia ar fi avut loc în timpul domniei fiului lui Ariapeithes, Oktamasades, contemporanul lui Sitalkes, regele odryșilor (Hdt. IV, 80), fapt din păcate imposibil de dovedit.

⁵ Așa se explică și interesul de care s-a bucurat cartea lui Fehling, acum tradusă și revizuită în engleză: *Herodotus and his <sources>*, 1989.

(1913, col. 252), se disting două extreme: un Rawlinson (1893, lucrare des utilizată și în traducerea românească a lui D.I. Ghica) care crede tot ce scrie Herodot și un Macan (1895) care, ca și cei citați mai sus, este sceptic în general. A găsi o cale de mijloc este practic imposibil. Excelentele prezentări de sinteză ale operei herodoteice, făcute de Jakoby (1913) sau Legrand (1932) nu au fost în măsură, nici nu pot să elimine îndoielile exprimate de așa-zișii „denigratori”.

În ceea ce mă privește, sunt convins că Herodot n-a inventat nimic, dar tot ce se afirmă în opera lui trebuie abordat cu o prezumție de neîncredere, care ar trebui să preceadă orice apreciere a credibilității datelor relatate. În cele ce urmează aș dori, aducând noi argumente, să insist totuși în favoarea seriozității cu care cel de mult denumit *Pater historiae*, a urmărit să scrie istorie, *quamquam*, ca să continui cu Cicero (*De legibus*, I, 1, 5), *sunt innumerabiles fabulae* în opera lui.

Nu vreau să reiau aici discuția asupra *prooimion*-ului „Istoriilor”, analizat cu multă seriozitate de către Donald Lateiner (1989, 6 și urm.). Acest exeget a accentuat înțelesul de „demonstrație a cercetării” dat acelei ἱστορίας ἀπόδειξις, tradusă în general prin „prezentarea cercetării”. Cu alte cuvinte, opera lui Herodot este, în ultimă instanță o *demonstrație* a cauzelor care au generat confruntarea dintre perși și eleni, între spiritul de libertate elen și despotismul oriental, dintre orient și occident, am putea noi parafraza astăzi menirea acestei „prefețe”. Văzută astfel, opera lui Herodot reprezintă un important pas înainte față de concepția despre istorie a lui Hekataios, care, la sfârșitul secolului al VI-lea a. Chr., se străduia doar să prezinte ceea ce i se părea lui a fi adevărat, fără să dezvolte și o metodă analitică și critică a cercetării istorice.

Prin această viziune, opera lui Herodot ar căpăta dimensiuni istorice considerabile. Este firesc să ne întrebăm: fost-a el conștient de importanța istorică a temei tratate? Am putea noi oare reproșa lui Tucidide, atunci când afirmă că războiul dintre greci (războiul peloponesiac, cum a fost denumit mai târziu) a fost cea mai de seamă confruntare din câte au fost până la acea vreme (I, 1), că nu l-a înțeles pe Herodot (pe care se consideră aproape unanim astăzi că l-a avut în vedere printre cei ce compun „lecturi sărbătorești, menite a fi ascultate o dată”: I, 22) ? Fiind un admirator al geniului lui Tucidide, pe care-l consider cel mai mare istoric al tuturor timpurilor, nu-mi vine a crede că l-a băgat pe Herodot în aceeași traistă cu alți creatori de povești (λογοποιοί), dar nu e mai puțin adevărat că n-a fost în măsură, datorită desigur mentalității helenocentrice a vremii lui, să înțeleagă dimensiunile istorice ale războaielor medice. Referindu-se la acestea din urmă, un scriitor englez⁶ spunea: „dacă perșii ar fi învins la Marathon, atunci saxonii ar mai fi hălăduit și azi prin pădurile Europei”!

Să nu exagerăm totuși, nici Herodot nu putea fi deplin conștient de importanța celor conținute în opera sa, nu mult mai mult de cât îi îngăduiau concepțiile helenocentrice ale epocii sale. Dar, așa cum s-a arătat nu o dată, Herodot, provenind din Halikarnasul situat la marginea lumii grecești, într-un mediu cario-persan, a

⁶ J.S. Mill, *Discussions and Dissertations*, II, 1859, *non uidi*, citat la Hartog (1980, 16, n. 1).

izbutit într-o anume măsură să spargă helenocentrismul excesiv, ceea ce i-a adus, încă din antichitate, reproșul de a fi fost filo-barbar (Plutarch, *De malignitate Herodoti*, 12).

S-ar putea discuta la nesfârșit despre metoda de cercetare pe care Herodot și-o va fi construit – o cercetare reală (ἱστορίη) sau o schemă pentru o cercetare aparent reală. Spre deosebire de Tucidide sau Polibiu, Herodot nu ne dezvăluie în mod explicit procedeele sale, ci ne obligă să le deducem. Potrivit lui Lateiner (1989, 57), modul lui de desemna adevărul, de a distinge *cognoscibilul* de ceea ce este *probabilul* sau *improbabilul* și de ceea ce poate fi demonstrat ca fiind *fals*, tehnica de a separa *iluzoriul* de *obiectiv*, nu are precedent în istoriografia greacă. Herodot și-ar fi stabilit singur standardele: judecata faptelor și cercetarea (γνώμη καὶ ἱστορίη: II, 99). Dacă ni se pare acceptabil acest fel de a vedea lucrurile, un mod cu totul opus unui Fehling sau Hartog, atunci procedeul *versiunilor alternative*, procedeu tipic herodoteic, ar trebui să ilustreze cel mai explicit seriozitatea încercării lui Herodot de a judeca critic situațiile ambigue sau nesigure. El a utilizat această tehnică în aproximativ 125 de cazuri în opera sa (Lateiner 1989, 76 și urm.).

De fapt acest procedeu al versiunilor alternative, urmărind să lase deplină libertate cititorului în a alege versiunea cea mai credibilă, reflectă, cred, și o anumită ezitare, poate chiar scepticism în posibilitatea de a stabili adevărul. Herodot se implică destul de rar în exprimarea propriei opinii, dar o face atunci când versiunile oferite spre alegere diferă de propria lui analiză. Este și cazul pe care vreau să-l prezint mai pe larg mai jos.

În cap. IV, 94, vrând să explice cum cunoșteau geții modul de a se face nemuritori (ἀθανατίζουσι δὲ τόνδε τὸν τρόπον), ne vorbește despre Sálmoxis, daimonul, de (Ge)beleizis, o altă denumire a primului (cf. și Vulpe 2001; 2003; Dana 2000; 2008), de trimiterea solului și de aruncarea lui în cele trei sulite, de tragera cu arcul în spre cer pe vreme de furtună, de amenințările adresate zeului și, în sfârșit, de teocentrismul geților.

Paragraful următor (IV, 95) reproduce părerile grecilor din Pont și din Hellespont, introduse prin „așa cum m-am informat eu” (Ὡς δὲ ἐγὼ πυνθάνομαι τῶν τῶν Ἑλλήσποντον καὶ Πόντον οἰκούντων Ἑλλήνων...). Faptul că în cod. A și în derivatele sale se menționează doar Hellespontul, nu și Pontul, nu poate constitui un argument contra călătoriei în Pont, dar nici în favoarea ei; poate tot atât de bine fi vorba de grecii din Pont sau Hellespont cu care Herodot s-a întreținut undeva. În schimb, poate sugera că informațiile despre Sálmoxis pitagoreul le-a dobândit de la grecii din Hellespont: Petre 2004, 111. Aici se redă povestea lui Sálmoxis, sclav al lui Pitagora: activitatea lui odată reîntors în țara de baștină, învățătura despre nemurire, retragerea într-o locuință subpământeană timp de trei ani (ο κατόβασις) și, în fine, reparația lui și răspândirea cultului său.

În încheiere (IV, 96), se prezintă atitudinea autorului față de cele două versiuni sub forma: „Ἐγὼ δὲ περὶ μὲν [τούτου καὶ] τοῦ καταγαίου οἰκήματος οὔτε

ἀπιστεύω οὔτε ὦν πιστεύω τι λίην, δοκέω δὲ πολλοῖσι ἔτεσι πρότερον τὸν Σάλμοξιν τοῦτον γενέσθαι Πυθαγόρεω. εἴτε δὲ ἐγένετο τις Σάλμοξις ἄνθρωπος, εἴτε ἐστὶ δαίμων τις Γέτησι οὗτος ἐπιχώριος, χαίρέτω” (În ceea ce-l privește [pe Salmoxis] și a locuinței subterane eu nici nu sunt neîncredător, nici nu cred prea mult, îmi pare că Salmoxis a fost cu mulți ani mai înainte de Pitagora. Fie [εἴτε] că a fost Salmoxis om, fie că este geților *daimon* al locului, salutare [χαίρέτω], în sensul „să fie sănătos, noi să ne vedem de firul povestirii”). Am tradus cu intenție *mot à mot* pentru a putea comenta. După cum vedem, Herodot își exprimă propria lui părere despre cele relatate în paragrafele anterioare: „nici nu resping, nici nu le dau crezare, dar sunt de părere că Salmoxis a existat cu mulți ani înainte de Pitagora”.

Din concluzia desprinsă de autor după prezentarea paragrafelor anterioare, rezultă, mi se pare destul de clar, gradul de seriozitate al judecății asupra acestor relatări. Herodot nu ne dezvăluie sursa (sau sursele) informației din paragraful IV, 94, date care nu se mai regăsesc la nici un alt autor. În pofida conținutului oarecum confuz (așa se explică și voluminoasa literatură modernă despre religia geților ce-și are obârșia în acest capitol; vezi mai recent cuprinzătorul studiu critic la Zoe Petre [Petre 2004, 70-126]), imaginea ce se desprinde de aici este cea a unor rituri barbare, al căror sens Herodot nu-l putea înțelege și pe care ni-l relatează așa cum l-a auzit sau l-a citit în vreo lucrare între timp pierdută.

În schimb, versiunea cu Salmoxis „sclavul” lui Pitagora, a făcut carieră în literatura greacă (Dana 2008, 31-165) și în această privință Hartog are dreptate să o interpreteze ca „inversul” învățăturii pitagoreice. Rămâne însă de văzut dacă Herodot va fi fost autorul sau el a preluat povestirea de la alții (de pildă, de la Hellanikos, contemporanul [?] lui sau de la un autor necunoscut nouă). Mi se pare destul de plauzibil ca această din urmă posibilitate să fie mai potrivită în cazul de față, indiferent dacă în logosul scitic, luat în ansamblu, Herodot a urmărit să ne prezinte o viziune inversă lumii grecești sau nu. De asemenea, nu cred că există o relație organică între cele două versiuni, capitolele IV, 94 și 95.

Să mai vedem dacă situații asemănătoare din „Istoriei” ar putea ajuta în privința aprecierii gradului de seriozitate a judecății lui Herodot în cazul versiunilor cărora el nu le dă crezare sau în privința cărora are rețineri referitor la adevărul conținutului lor. Astfel, în logosul egiptean citim despre coborârea lui Rampsinites în infern la zeița Demeter (Isis), cu care joacă zaruri și, apoi, revine pe pământ, purtând în dar de la divinitate un ștergar de aur (II, 122). Este prezentarea, sub forma unei povestiri anecdotice, a unei *katábasis*, în unele privințe asemănătoare celei din cap. IV, 95. În continuarea relatării despre Rampsinites, se descrie un ritual egiptean, practicat la sărbătoarea evenimentului mai sus amintit: un preot, legat la ochi, este mânat spre templul Demeterei și, călăuzit de doi lupi, până la sanctuarul propriu-zis, după care tot lupii îl aduc îndărăt. Sfârșitul acestui episod este marcat tot de un imperativ, de astă dată imperativul mediu al verbului χράω, χράσθω („să și le păstreze”, în sensul „să-i dea crezământ cel care le socotește vrednice de crezare”).

Cum remarcam mai sus, Herodot folosește forma de imperativ a unor verbe pentru a marca sfârșitul unei relatări, respectiv a delimita un episod de altul (Laitiner 1989, 44 și urm.). Sunt totuși nuanțe, care, socot, n-ar trebui neglijate. Sensului evident ironic al exemplului citat înainte i se opune sensul ceva mai neutral din IV, 96, χαίρέτω, utilizat și în cap. II, 117, în pledoaria pentru neautenticitatea homerică a poemului *Cypria*. Tot așa, după descrierea practicilor funerare ale persilor (I, 140), despre care afirmă că „nu știu dacă sunt chiar așa”, folosește expresia ἐχέτω, în sensul „să aibă acest obicei semnificația după cum a fost el rânduit și să ne întoarcem la firul povestirii noastre”. În ambele situații citate, Herodot manifestă o oarecare incertitudine despre ceea ce relatase. Atunci când o astfel de nesiguranță nu e prezentă, el marchează sfârșitul episodului prin expresia indiferentă εἰρήσθω („se va fi vorbit îndeajuns”), utilizată în nouă cazuri, precum descrierea Nilului (II, 34), despre Aristeas din Prokonnesos (IV, 15), despre descrierea și denumirea Europei (IV, 45) etc. Cred că această nuanțare în alegerea expresiilor este în directă relație cu aprecierea valorii informației și a modului cu care Herodot tratează un anume episod și, prin urmare, reflectă totodată seriozitatea cu care-și judecă propriile relatări.

Desigur, este o frapantă deosebire între prezentarea logosurilor pontice – scitice și tracic – și a celor orientale, în special lydian și egiptean, împănate cu episoade anecdotice, multe destul de picante, cu iz de basm oriental. În cazul logosului egiptean, Herodot separă destul de marcant descrierea a ceea ce ar fi văzut de ceea ce i s-ar fi relatat de către preoții egipteni (II, 3-54 de II, 55-142). Această a doua parte, a faptelor diferiților faraoni, este prezentată sub forma unor povești ușurate, devenite, unele, ulterior *topoi* (dacă nu cumva vor fi fost deja la vremea lui Herodot locuri comune preluate din literatură; vezi povestea tezaurului lui Ramsinities [II, 121] și a modului picant și ingenios de prindere a hoțului, topos reluat mai târziu, sub altă formă, de Pausanias [IX, 37]).

În acest context, încheierea ironică din II, 123 e la locul potrivit, deși și aici, în ciuda caracterului neverosimil al povestirii, se oglindesc și fapte reale; mă refer la mitul Isis/Osiris și la ritualul săvârșit de preoți la sărbătoarea zilei respective. Cred că Mihail Vasilescu are dreptate când presupune, într-un recent articol, că esența egipteană a povestirilor de cartea a II-a a fost *diluată* printr-un intermediar sau prin intermediari greci, fapt care s-ar reflecta cel mai bine prin portretul de cuceritor al lui Sesostris (în realitate probabil Senwosret din dinastia a XII-a), prototipul împrumutat de faraonii egipteni și preluat de Darius, în postură de cuceritor al tuturor popoarelor, cum zice Herodot, în afară de sciți (Vasilescu 2001; cf. și Ivantchik 2005, 90 și urm.).

Pe parcursul logosului scitic prezentarea este în general mai sobră; cele mai multe anecdote se află în cadrul relatării campaniei lui Darius în Sciția, relatare ce frizează neverosimilul. În mod evident, toate sursele de care putea dispune Herodot erau de limbă greacă, indiferent dacă au fost preluate la fața locului sau de la călători helenofoni. Nu e deci de mirare ca logoiile lidian, med, pers sau egiptean să conțină povestiri cu parfum de basm oriental, în timp ce logoiile traci și sciți să re-

flecte cel mult aroganța elenă față de popoarele barbare ale Pontului, dintre care cele din Pontul stâng, trebuie să înțelegem inclusiv geții, se numărau printre cele mai „inculte” (ἔθνεα ἀμαθέστατα), în afară de sciți (IV, 46; cf. și IV, 95, unde tracii, respectiv geții, sunt denumiți „mai ignoranți” [ὑπαφρονεστέροι]).

David Asheri consideră povestea lui Sálmoxis și a doctrinei lui ca fiind o piesă arogantă, ironică și, într-o oarecare măsură, euhemeristică (Asheri 1990, 148). Aceste calificative se potrivesc destul de bine pentru cap. IV, 95, nu însă, după părerea mea, pentru paragraful IV, 94, cel anterior. Perplexitatea manifestată de Herodot la sfârșitul întregului episod (IV, 96) față de cele scrise în cele două capitole anterioare, prin faptul că nici nu le respinge, nici le nu acceptă, dovedește, socot, mai de grabă seriozitate în judecarea informației decât o atitudine plină de suficiență, chiar dacă totul se încheie cu un surâzător χαριέτω.

Este firesc să ne întrebăm: care au fost criteriile pe care și-a format Herodot părerea că Sálmoxis „a trăit cu mulți ani înainte de Pitagora”? Avea el informații despre credințele tracilor, mai extinse decât cele semănate în cadrul logosului scitic sau în succintul logos tracic de la începutul cărții a V-a? Cred că am putea răspunde afirmativ, chiar dacă numai sub formă de ipoteză.

Din puținele date arheologice pe care stadiul actual al cercetării ni le oferă, se desprind indicii că au avut loc anumite transformări de natura ideologiei religioase într-o mare parte a Europei, inclusiv în spațiul balcano-carpatic, cel târziu în sec. VII a. Chr. Este perioada cunoscută sub denumirea generică de cea a „culturii” Basarabi. Acum se rărește și apoi chiar încetează obiceiul depunerilor de bronzuri, totodată și a reprezentărilor figurative legate de cultul solar (pasărea acvatică – lebăda – reprezentată pe ceramică, sau sub formă de pandantive de bronz, sau trăgând carul) și altele, unele putând fi puse în relație cu mitul lui Apollo Hyperboreanul (Vulpe 2001, 333 și urm., fig. 63-64 și p. 372 și urm.). Nu putem adânci aici discuția pe această temă. Nici nu trebuie să ne închipuim că Herodot ar fi fost capabil să înțeleagă astfel de fenomene, dar coincidența s-ar putea să nu fie cu totul întâmplătoare. Mă gândesc în special la cultul solar, reprezentat prin discul tras de lebede, simbol bine atestat din Scandinavia până în sud-estul Europei. Cum bine observa un preistorician german (Sprockhoff 1954), simbolul solar amintit a fost sugestiv evocat într-un imn atribuit poetului liric grec din sec. VII a. Chr., Alkaios, în versurile „lebedele erau carul” (κύκνοι δὲ ἦσαν τὸ ἄρμα) – respectiv carul în care Apollo poposea primăvara pe Parnas și pe insula Delos. Herodot însuși ne redă o poveste despre hyperborei, pusă pe seama delienilor (IV, 33-36), episod încheiat tot printr-un εἰρήσθω. Prin urmare este de crezut ca Herodot să fi aflat din sursele sale, egal care vor fi fost, sensibil mai mult decât a crezut de cuviință să includă în scrierea sa despre religia tracilor și că acest fapt ar răzbate și în episodul Sálmoxis.

Chiar dacă cele relatate în cap. IV, 95 ar fi o ficțiune, preluată sau construită de Herodot, după părerea lui Hartog, sub forma „inversului” lui Pitagora, aceasta nu exclude existența unor mysteria la traci, văzute și prezentate ca inversul unor ritualuri orfico-pitagoreice (vezi în acest sens termenul τελετή, folosit de Hellani-

kos (FgrHist, 73), istoric aproximativ contemporan lui Herodot, pentru a descrie mitul zalmoxian ca „inițiere într-un mysterium”). Pe de altă parte, cred că se poate deduce din incertitudinea exprimată în cap. IV, 96 și din exprimarea „divinitate indigenă” (δαίμων ἐπιχώριος) pentru Sálmoxis preferința autorului pentru cele relatate destul de confuz în cap. IV, 94. Ne putem deci întreba dacă în acea vreme grecii aveau cunoștință despre o ființă divinizată la geți (devenită δαίμων în accepția greacă), un personaj mitic, un „întemeietor” cu existență mitică, nu istorică, potrivit lui Petre Alexandrescu, a cărui hagiografie răzbat fragmentar în cap. IV, 94 (Alexandrescu 1980).

În ce măsură cele scrise mai sus pot contribui la problema credibilității lui Herodot, rămâne o chestiune deschisă. Dar, indiferent cum își va fi conceput el opera și ce scop ar fi urmărit în tema pe care și-a propus-o în prooemium, pe fondul povestirilor răzbat fapte reale. Herodot n-a inventat nimic din ceea ce a scris. A putut eventual „inventă” modul de prezentare a surselor, respectiv a faptului de a fi văzut sau auzit, când în realitate și-a obținut informația din lecturi sau de la personaje grecofone din anturajul lumii grecești. Poate nici n-a călătorit (deși puțin credibil), dar datele pe care opera sa le conține au sigur o bază reală.

Dar interpretările acestor date sunt extrem de diverse. De aici și scepticismul care se manifestă mereu în evaluarea informației herodoteice. Să luăm doar cazul Sálmoxis. Tot ce s-a scris în această privință, și s-a scris nu puțin (!), trebuie pus sub o severă cauțiune. Mă refer la cele scrise începând cu Vasile Pârvan, Ioan I. Russu, până la Mircea Eliade, Jean Coman, Alexandr Fol, Dimităr Popov, Silviu Sanie și, nu la urmă, pătrunzătoarele aprecieri critice la Zoe Petre și Dan Dana. Personal cred că este o iluzie să reconstituim religia geților – și cu totul abuziv s-o extindem asupra dacilor – pe baza relatărilor lui Herodot (Vulpe 2001, 434; părere subliniată și la Petre 2004, 72 și Dana 2008, 387 și urm.). Cred totodată că sunt suficiente argumente pentru a aprecia spiritul „cercetării” (ἱστορίη) și a distinge în opera herodoteică o străduință pentru o metodă istorică critică. Aș vedea în tehnica versiunilor alternative reflectarea spiritului sofistilor din sec. V a. Chr., de ex. cea a unui Protagoras din Ábdera, contemporanul lui Herodot, posibil chiar cunoscut personal al său (Protagoras a participat la colonizarea orașului Thourioi; se spune că a făcut chiar legile pentru acea πόλις). Protagoras spunea despre zei că „nu poți ști nici că există, nici că nu există; căci multe mă împiedică să știu: obscuritatea problemei și scurtimea vieții omenești” (Diogenes Laertius, IX, 51) și, în alt loc: „cu privire la fiecare lucru există două argumente opuse unul altuia” (ibidem). Să surprindem aici spiritul incertitudinii exprimat la Herodot prin versiunile alternative? Poate. Poate fi însă și forma de manifestare, să-i zicem incipientă, a spiritului critic în concepția scrierii istorice.

Bibliografie

- Alexandrescu, P. 1980, *Natura lui Zalmoxis după Herodot*, SCIVA 31, 342-354.
 Armayor, K. 1978, *Did Herodot ever go to the Black sea ?*, Harvard Studies in Classical Philology 82, 45-62.

- Ashery, D. 1990, *Herodotus on Thracian Society and History*. In: Hérodote et les peuples non grecs, Entretiens Hardt XXXV, 131-163.
- Dana, D. 2000, „Șapte note despre Herodot”, *Thraco-Dacica* XXI, 211-222.
- Dana, D. 2008, *Zalmoxis de la Herodot la Mircea Eliade. Istorii despre un zeu al pretextului*, Iași/București: Polirom.
- Fehling, D. 1971, *Die Quellenangaben bei Herodot. Studien zur Erzählkunst Herodots*, Berlin/New York.
- Fritz, K. von 1967, *Die griechische Geschichtsschreibung, I, Von den Anfängen bis Thukydides*, Berlin.
- Glover, T.R. 1924, *Herodotus*, Berkeley California.
- Hartog, F. 1978, *Salmoxis: Le Pythagore des Gètes ou l'autre de Pythagore ?* In: *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*, S. III, 8, 1, 15-42.
- Hartog, F. 1980, *Le miroir d'Hérodote*, Paris.
- Ivantchik, A.I. 2005, *Am Vorabend der Kolonisation*, Berlin/Moskau.
- Jakoby, F. 1913, *Herodotos*, RE suppl. II, col. 205-520.
- Lateiner, D. 1989, *The Historical Method of Herodotus*, Toronto.
- Lattimore, R. 1958, *The composition of the Histories of Herodotus*, *Classical Philology* 63, 9-21.
- Legrand, Ph. 1932, *Hérodote, Introduction*, “Les belles lettres”, Paris.
- Lendle, O. 1992, *Einführung in die griechische Geschichtsschreibung. Von den Anfängen bis Zosimos*, Darmstadt.
- Macan, R.W. 1895, *Herodotus. The Fourth, Fifth and Sixth Books*, London.
- Panofsky, H. 1885, *Quaestionum de historiae Herodoteae fontibus*, Diss. Berlin.
- Pritchett, K. 1993, *The Liar School of Herodotus*, Amsterdam.
- Rawlinson, G. 1893, *The History of Herodotus*, New York (reprint 1960).
- Sayce, A.H. 1883, *The Ancient Empires of the East. Herodotus I-III*, London.
- Sprockhoff, E. 1954, *Nordische Bronzezeit und frühes Griechentum*, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz* 1, 95-102.
- Vasilescu, M. 2001, *Études sur la crédibilité d'Hérodote*, *Studia Antiqua et Archaeologica* 8, 83-126.
- Vulpe, A. 2001, *Dacia înainte de romani. Religia*. In: *Istoria Românilor*, I, cap IV, București, 429-437.
- Vulpe, A. 2003, *Herodot IV,94: Gebeleizis?* In: *Omagiu profesorului Emilian Popescu*, Iași, 61-65.
- West, S. 1985, *Herodotus' Epigraphical Interests*, *Classical Quarterly* 79, 278-305.
- West, S. 2002: *Scythians*. In: *Brill's Companion to Herodotus*, Leiden/Boston/Köln, 437-456.

Herodotus and Getae's religion

Abstract

The article examines a few thoughts about the way Herodotus understood to distinguish the information originating from various sources and to opt in for the interpretation which he considered to be the true one. The attention of the author is concentrated on the famous and the much discussed fragment about the religion of the Getae (IV, 93-96) and of the procedure Herodotus had justified its credibility – the text from chapter IV, 96. The author thinks that it is an illusion to reconstruct the religion of the Getae – and to extend it abusively on the Dacians – basing on Herodotus's narration. Therewith we affirm that there are sufficient arguments to appreciate the spirit of the “research” (istori/h) and distinguish an effort for a critical historical method in Herodotus's work.

Prof. dr. Alexandru Vulpe, Institutul de Arheologie „V. Pârvan”, str. Henri Coandă, 11, sector 1, București, România

KING OF THE THRACIAN Olorus IN SOUTH-EASTERN THRACE A PREDECESSOR OF THE ODRYSIAN KING TERES I (between 516/514 BC and the end of the 6th/ the beginning of the 5th centuries BC)

Herodotus, in his narrative about the Philaides on the Thracian Chersonese says that Miltiades, son of Cypselus (Miltiades the Elder) recruited any Athenian, who wanted to take part in the expedition, sailed off with the Dolonci and took possession of their land (Hdt. VI, 39-40). Those who brought him appointed him tyrant. His first act was to wall off the isthmus of the Chersonese from the city of Cardia across to Pactye, so that the Apsinthians would not be able to harm them by invading their land (Hdt. VI, 36-37).

Miltiades the Elder came to rule the Chersonese and the Thracian Dolonci as a tyrant between 556 and 528/527 BC. The Apsinthians, the other Thracians living there were the enemy. A tyrant is an Anatolian expression, bearing the negativism of the Hellenic political thinking, but here indeed Miltiades ruled as such not only over the ethnic state formation of the Thracian Dolonci but over the other Hellenic poleis as well.

So, the mid 6th century BC the Thracian Chersonese was inhabited by the Thracian Dolonci and by Athenians, ruled by Miltiades the Elder. North of the Peninsula were the aggressive Thracian Apsinthians.

Further on Herodotus talks about Miltiades, son of Cimon (Miltiades the Younger), who had the cities' notables killed, became lord of the Chersonese by maintaining a 500 mercenaries; and he married *Hegesipyle, the daughter of Olorus, king of Thrace... or daughter of Olorus the Thracian...* (Hdt. VI, 39-41).

This information is corroborated by Marcellinus, who says that on the Chersonese Stesagoras was succeeded by the other Miltiades, who, although having already offspring by an Athenian woman, had *married the daughter of king Olorus, for he coveted power* (Marcell. *Thuc.* 2-18). Although Marcellinus is a much later author (5th century AD), in this case it is considered that he had used some sources of information other than Herodotus which have since been lost (Portal-ski 2007, 129-131). Here particularly important is the reason for this marriage

– *for he coveted power*. Apparently, in order to strengthen his positions on the peninsula, Miltiades, son of Cimon, could not neglect the support his powerful neighbour, *the Thracian king Olorus* would eventually give him and went for this political marriage.

Miltiades the Younger established himself on the Thracian Chersonese in the year 516/515 BC and his wedding Hegesipyle, daughter of the *Thracian king Olorus* took place not much later, probably sometime between 516-514 BC; in any case it preceded Darius I expedition against the Scythians (Цветкова 2004, 21-23).

It is important to point out that if by the mid-6th century BC the presence of the Thracian Dolonci and Apsinthians inhabiting the Chersonese is registered, about 40 years later the Dolonci are still mentioned living on the Peninsula (Hdt. VI, 40), and not the Apsinthians anymore. The sources mention *Olorus, king of the Thracians* whose daughter Miltiades the Younger had wed.

On one hand the link between the marriage to Hegesipyle, a Thracian princess with a Greek name, and the Miltiades' domination over the Peninsula is more than obvious.

On the other – there is no doubt that *Olorus' Thracians* are not the Apsinthians, who were warded off by a wall cutting through the isthmus. Even more so, this dynastic marriage was a political act that meant recognition of a partnership from both sides, i.e. a peace treaty between the ruling institutions of the two neighbours.

This treaty from 516-514 BC, concluded between *Olorus, king of the Thracians* and Miltiades the Younger, for the first time gave an Athenian the right to lawfully rule over the strategic Thracian Chersonese. Indeed, this is the first officially registered treaty between Athens and the Thracians from the European South-East outlining their respective spheres of influence. For Athens undoubtedly the primordial aim was to keep the Chersonese for its key political and strategic situation and for the advantages it gave as a bridge between Europe and Asia. This Athenian success was in harmony with the foreign political situation and complemented those of its actions through which it managed to keep dominating Sigeum in the Troad, on the opposite Anatolian Hellespontic shores, from the time of the Lydian kings onwards (Inventory 2004, 1014). Apparently, the Hellespont was to become an "Athenian sea".

What was left to King Olorus' Tracians to own under this treaty?

The answer is: all the remaining coasts of the sea of Marmara and the Thracian sea except those of the Chersonese, inhabited by the Thracians for centuries and from which they criss-crossed the seas prior to the treaty (Diod. VII, fr. 11; Порожанов 1984, 19-22; Portalski 2007, 126-133).

Naturally comes the question who were these Thracians who had a king by the name of Olorus?

The only possible answers are either the Dolonci or the Apsinthians. But this seems quite improbable, for if that was the case, Herodotus would have explicitly said so, having explained little earlier who they were and where did they live.

An other possibility is persistently pointed at by the following important observations.

The first one belongs to Janko Todorov who, knowing his sources to perfection, came to the revelation that when speaking of the Odrysian kings *the ancient authors called them either "Odrysian" or "Thracian" kings ...these two expressions being synonymous* (Тодоров 1933, 3).

The second one is made by Julia Tsvetkova, who observes that by the title of *Thracian king*, except Olorus, only Sitalces, son of Teres (Hdt. VII, 137), Odrysian king and ruler between the years 444 and 424 BC is mentioned. This gave her ground to assume that a dynastic link between Olorus and Sitalces may have existed (Цветкова 2004, 23).

This hypothesis sits well with the reconstruction of the political situation in the European south-east before and by the time of king Darius I (522-486 BC) preparation for the expedition across Thrace (Йорданов 2003, 21).

Hence it is logical to consider that the strongest Thracians to the North of the Peninsula at that time were the Odrysians who had already settled there and seemingly had incorporated the Apsinthians in their realm. Thus it turns out that Olorus most probably was the name of an Odrysian Thracian king, predecessor of Teres, with keen interests in the shores of the sea of Marmara and the Thracian sea. And this would be only too natural, since the nucleus of the Odrysian state to the South of the Balkan range covered the Sredna gora area, the eastern part of the Rhodope Mountains, the Strandzha-Sakar area, the Thracian lowlands down to the catchment area of the rivers Maritsa, Toundzha and Arda. From there the natural seaward exits are very close – some tens kilometers to the South, to the Thracian sea and to the south-east, to the sea of Marmara, i.e. to the Thracian Chersonese.

Olorus was not only the name of a *Thracian king*; this was also the name of the father of the great historian and Athenian citizen, Thucydides (Thuc. IV, 104, 4). The Thracian name of his father, Olorus, the name of his mother, Hegesipyle, his rights to exploit golden mines in Thrace, and the influence he enjoyed within the Thracian boundaries reveal Thucydides' Thracian "connection".

Plutarch, who had knowledge of other sources, now lost to us, states that the father of Thucydides the historian – and Thucydides was connected with the family of Cimon – was also an Olorus, who referred his name back to that of the common ancestor, and also how it was that Thucydides had gold mines in Thrace. And it is said that Thucydides died in Skapte Hyle, a place in Thrace, having been murdered there... (Plut. *Cim.* 4, 1-2).

This version has been accepted as an axiom ever since Antiquity. If this is as true as it seems to be, especially after taking into account Plutarch's testimony, then it would be interesting to know where those golden mines and Thucydides' estate were situated.

Thucydides' right of working the gold mines *in that part of Thrace*, and *had thus great influence with the dyasts* (Thuc. IV, 105, 1) is commented on the occasion of the ships sent out from Thasos in order to bring help to Amphipolis against Brasidas the Spartan, but whether Thucydides' mines and estate were in the area of Amphipolis or on the isle of Thasos, i.e. somewhere around the lower course of the river Nestos, is ever so difficult to say. *That part of Thrace* should mean the Southern Thracian littoral, since Brasidas the Spartan was worried that *he* (Thucydides the Athenian – interpretation mine, K.P.) *would gather allies from the sea and from Thrace and would save them* (Thuc. IV, 105, 1).

The Southern Thracian littoral is washed by the Thracian sea and is locked hypothetically between the lower courses of the rivers Strymon to the West and Hebrus to the Thracian Chersonese to the East. The isle of Thasos and the lower course of the river Nestos are almost in the middle of this stretch of coastal Thrace. That is why Thucydides' mines and estate could very well have been situated anywhere between the valleys of the rivers Nestos and Hebrus/ the Thracian Chersonese.

It is now clear that Olorus, father of Thucydides' inheritance of his great-grandfather, the Thracian king Olorus' estate and mines by the end of the 6th century BC were already within the realm of the Odrysians. All these arguments corroborate the above mentioned hypothesis about the Odrysian ruler, Olorus' drive southwards, towards the shores of the Thracian sea.

The assumption that Olorus from South-Eastern Thrace is Teres' predecessor does not contradict Thucydides' testimony on him, for he says that Teres *was the first to establish the great kingdom of the Odrysians on a scale quite unknown to the rest of Thrace* (Thuc. II, 29, 2); *... This Teres was king of the Odrysians, the first by the way who attained to any power* (Thuc. II, 29, 2-3).

As Al. Fol (Фол 1972, 138) as well as M. Tacheva (Тачева 2006, 23) consider, the Odrysian kingdom had already existed prior to Teres, but not as vast and powerful. But for Miltiades to conclude a peace treaty with its king by a dynastic marriage sometime in the years 516-514 BC, it certainly had already become a political reality in the European South-East.

Here it is worthwhile to remind that if Miltiades the Elder had acted as a tyrant to the Athenians, a ruler to the Dolonci and as a vassal to the Lydian king Croesus on the Thracian Chersonese (Portalski 2007, 123-134), the same applies without hesitation to Miltiades the Younger too – although an Athenian, as a vassal to the Persian king Darius I he took part in his Scythian expedition in the year ± 513 BC.

The logic of Miltiades, son of Cimon's actions thus appears, as follows.

With his arrival on the Thracian Chersonese, Miltiades the Younger does not proceed to fortify any further the Peninsula, as his uncle did before him, but in order to insure himself with a peaceful coexistence and the support of the Odrysian kingdom on the rise, he marries the daughter of the Thracian king Olorus. Then, being a vassal to Darius I, he arranged himself, the Dolonci and the Hellenic poleis under his rule not to be disturbed by the events taking place around him by giving a free way to the armies of the *king of kings* across Thrace in their campaign against the Scythians to the North. Thus it seems that the still small but strategically situated and with great perspectives Odrysian kingdom, ruled by Olorus and on the eve of Teres' ascent, is at least neutralised. In this situation it may be considered as a passive Persian "ally".

This may be the reason why Herodotus does not mention the Odrysian kingdom of Teres at the time of Darius' I expedition against the Scythians across Thrace.

As already proved, the Thracian Odrysians were ruled by Olorus, who is present in Herodotus' narrative, but only as an exception and only as the in-law of the Athenian Miltiades, son of Cimon's. Because the Odrysians had turned out to be Persia's "allies", i.e. enemies of the Hellenes, Herodotus, who is Athens' champion, would not talk about them. He would talk with pathos about some other Thracians – the Getae beyond the Balkan mountain range, who heroically resisted Darius' incursion. He would talk at length about the Scythians, the invincible Persian foe and therefore friends of Athens and thus worth of his attention.

It is not possible to say just how long Olorus ruled.

The dating of the peaceful settlement of the boundary dispute with the Scythians along the river Danube, followed by the logical inclusion of the Getae in Teres' I Odrysian kingdom could be put within the time span $\pm 513-492$ BC. It probably took place in these two decades as a logical continuation of the "alliance" of Teres' predecessor, Olorus with the Persians, since it did not contradict or threaten in any way Darius I policy in Europe, now orientated to the South, towards Hellas. The unavoidable loss of independence of the Getae in Teres' kingdom and the peace treaty with the Scythians guaranteed Darius' rear from the North. Thus, by the end of the 6th/ the beginning of the 5th centuries BC Teres I as a successor to the Thracian king Olorus, a passive ally to Darius I, secured the rears of the Persian army from the North.

Thus, the predecessor of Teres I, Olorus, was probably replaced on the helm of the Odrysian kingdom by the end of the 6th/ the beginning of the 5th centuries BC at the latest.

Bibliography

Йорданов, К. 2003, *Achaemenido-Thracica: опити за политически и административен контрол (ок. 515-466 г. пр. Хр.)*, История 5, 2003, 21-34.

Порожанов, К. 1984, *Сведението на Диодор за надмощията по море в Егейския басейн през XIII-VIII в. пр. н. е.*, Векове 2, 19-22.

Тачева, М. 2006, *Царете на древна Тракия*. Книга първа, София.

Тодоров, Я. 1933, *Тракийските царе*, София.

Фол, Ал. 1972, *Политическа история на траките. Края на второто хилядолетие до края на пети век преди новата ера*, София.

Цветкова, Юл. 2004, *Проблеми на историята на Тракийския херсонес в предримската епоха до II в. пр. Хр.*, Автореферат, София.

An Inventory of Archaic and Classical Poleis 2004, (Eds. M.H. Hansen and Th.H. Nielsen) An Investigation Conducted by The Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation, Oxford University Press.

Portalski, Al. 2007, *Lydia, Miletus and Athens at the Thracian Chersonesus*, Thracia XVII, 123-134.

Ancient sources

Diod. *Biblioth.* (Vogel)

Hdt. *Hist.* (Hude)

Marcell. *Thuc.* (Hude)

Plut. *Cim.* (Lindskog – Ziegler)

Thuc. *Hist.* (Hude)

Dr. Kalin Porozhanov, Professor Alexander Fol Centre of Thracology, 13 Moskovska Str., 1000 Sofia, Bulgaria, e-mail: kalinsp@abv.bg

THE HYPERBOREANS – MYTH AND HISTORY

The legend of the Hyperboreans appeared probably in connection with different notions in the Eastern Mediterranean about the sun and its cult. Herodotus, who offers the most detailed and profound narrative about this myth, connects it namely with the oral traditions of the Greeks on the island of Delos. Probably in an earlier period they were acquainted with some mythic-folklore tale about tribes, inhabiting very remote lands – to the utmost north, compared to all known tribes. From that place can be followed the genesis of many cults, venerated in the sanctuary, connected with different images of the Great Mother Goddess in the Mediterranean. She also originates from there and this explains too her dependence on the sun's movement during the different seasons of the year.

In that way Herodotus connects the Hyperboreans with the remote north and says above all, that his knowledge of these lands comes from the stories of the epic poet Aristeus from Proconessus, who had lived in VII-VI c. B.C (Hdt. 4, 13). The information of Aristeus, which reached us, is too cursory. But from Herodotus we know, that Aristeus had written a poem, in which he mentions that when being Φοιβόαμπος, i. e. embraced by Phaebus, he reached the Isidons and after that he tells one after another the fabulous people of Arimasps, who were one-eyed, followed by the Griffons, the gold-keepers, and over them at last come the Hyperboreans, who are contiguous to the sea. It is quite obvious that this tale reminds of the folklore motifs about the sun and its remote dwelling, in which he retires in some moment of the twenty-four hours or during the year. Except that all these people fight against each other and change their places of habitation, with the exception of the Hyperboreans, who, according to the legend, are represented as a some kind of a sacred tribe, directly connected with the sun, called in this case Phaebus. That's the reason why Herodotus underlines, that "when it (the sun) captured Aristeus' consciousness, this gave him the possibility to learn and describe these things". Maybe later on this base, when the sun began to be connected with Apollo, somewhere about V c. B.C., the legend of the Hyperboreans is also connected with Apollo. Quite interesting is, that in the tales, which Herodotus learned from the inhabitants of Delos, this made no impression on him or is not mentioned at all. This specification is missing at all by Herodotus. He really speaks of the the Hyperboreans' gifts, which they are sending to Delos, but he does not connect the sun with its cult there, as well as with the cult of Artemis and Leto.

Information about this region before Herodotus can be found by Pindar, who also mentions the Hyperboreans in connection with the origin of the Olympic Games, founded by Heracles. But his information is very obscure and not correct. His notions about this region's geography are also not correct and unclear. His mentioning of the Hyperboreans, who according to him should live near the Istros' springs, has no special importance. But much more interesting is the fact, that he connects them with Apollo in a quite poetic text, in his desire to underline the veneration of Zeus as a protector of the Olympic Games and leaving the Hyperboreans without significance (Pind. Ol. Od. III, 15-17). The scholiast to this text is hurrying to explain that the Hyperboreans are connected everywhere with Apollo and he tries to explain in a quasi-scientific way the tribe's name in long explications. This is very inherent to the Hellenistic commentators, when something is unclear to them, but in our case things remain unclear to the end, in spite of the fact, that the scholiast is even trying to connect the Hyperboreans with the Titans. All this only underlines the unclear origin of the Hyperboreans and their mythological essence.

We know the legend of the Hyperboreans in its entirety, in all its details, in its most pure kind, in the way it was retailed on Delos, by Herodotus. We shall stop basically on it in order to clarify some of its peculiarities. Herodotus is the person to be occupied in the deepest and most detailed way with it, he pays attention at full length to some special things, which give some new direction for deliberation. Herodotus's information about the Hyperboreans is so important, that next authors either repeat him or try to offer some new interpretation on his base, which is really new only in rare cases. In the later versions new elements are introduced, which represent the myth's development and the appearing of new, predominantly Greek interpretations and explanations. Most of them are usually connected with the later venerated Delphian cult of Apollo, whom the Greeks are trying to connect with the Hyperboreans as well.

Herodotus himself (Hdt. 4, 32-36), when speaking in details about the Hyperboreans, underlines, that they have inhabited the most remote northern lands after the Scythians. But the strange and shocking in this case is the fact underlined by him: “Υπερβορέων οὔτε τι Σκύθαι λέγοσι οὐδὲν οὔτε τίνες ἄλλοι τῶν οἰκημένων εἰ μὴ ἄρα .” Ἰσηθῶντες . , i. e.”

Neither the Scythians, nor the other local inhabitants, except the Isidons, speak of people of Hyperboreans”. For the latter Herodotus considers, that they rather know nothing, because they don't speak anything. On the other side he doubts himself, that there has existed some information about the Hyperboreans as early as Homer and Hesiod, but he only supposes and gives no details.

In fact the story of Herodotus on this topic is based first of all on the oral tales of the inhabitants of Delos. Most probably the greater part of the description is based on what he may have learned on place, connected with the concrete manifestations of the venerated there cult and the monuments at disposal. This makes

his tale from one side purified from many layers over in the later existing literature and on the other side with the numerous details, directly connected with the cult practices on Delos. Here obviously the notion of Hyperboreans' essence was very exact, as a legend about the tie of the Mediterranean with the remote north. Herodot accepts them rather as different tales, connected with the sun's cult and of that of the Great Mother Goddess, who is dependent on the sun's movement during its movement in the different periods of the year. Again from the inhabitants of Delos Herodot has heard about the transference of gifts from one people to another, with initial point of departure the land of the Hyperboreans, via the Scythians and then follows a detailed story of the gifts' journey to the Hellenic lands to the south and a trip around different places is drawn, which spreads over a significant region of the Eastern Mediterranean, until it reaches Eubeia and from there "the Greek cities transfer the gifts to each other up to Karist"¹, and from there the Karistians send them to Tenos and the transfer continues to the South and South East until the island of Delos.

In fact according to Herodot the history of this ritual is much more complex. It begins and is directly connected with the sending of two girls, Arga and Opida, which traveled to Delos and accompanied two goddesses, Leto and Ilitia. Herodot tells us, that the latter were given veneration with gifts and a hymn, created by the Lykian Olen. Their tomb was situated behind the Artemission, turned to the east, remains there up to now and is shown in the sanctuary. The remains of meat after offering have been thrown over the tomb. It is clear that the matter is an old cult with different manifestations of the Mother Goddess, coming from the north. Probably the cult of both girls, send by the Hyperboreans with gifts to the goddess Ilitia, demonstrating a pray to help the successful birth, is later. It is very impressive, that in the text the names of Apollo and Artemis are not mentioned. The gifts are offered only because of the goddess' skill to help successfully the birth of children.

In another variant both girls, called Huperohe and Laodike, were together with a group of men, accompanying them, the so called perpherei, who also were strongly venerated in Delos. They were sent to bring the first gifts of the Hyperboreans, wrapped with straw, "but they didn't come back". It is obvious, that this is a veneration to the Mother Goddess, connected both with birth and fertility. Very interesting is Herodot's comment. Faithful to the correct explanation of facts, he notes: "I am familiar that the Peonian and the Thracian women also are bringing such gifts to Artemis Basileia".

Herodot was impressed by one thing in the legend, showing the well known habit to send in this way gifts to the Goddesses Mothers. This is supported by the concrete epithet of Artemis, defining her as a Great Goddess, venerated as such in all this area of the Eastern Mediterranean. The girls' ritual in Delos is connected with the same notion, when they cut off as a symbolic sacrifice one of their plaits

¹ A city on the island of Eubeia. According to Homer (II, 2, 539) it was inhabited by the Thracian tribe Abanti.

before marriage and put it on the tomb of both Hyperborean messengers. And tomb of the latter is besides the Artemission and an olive tree is growing over it. The same has been done by the young boys, who are leaving a part of their hair, scrolled over a green grass. This detailed description of the veneration of the Mother Goddess' personification in the persons of two ancient goddesses supports our conviction for a legend, which confirms that this cult existed on Delos from early times. Herodot skips the legend of Abaris, only mentioning him as a Hyperborean, who according to it is rambling over the whole world. Herodot's conclusion on the given by him description and everything connected with the Hyperboreans is that this myth for the tribe was a legend, connected with the remote north. Herodot underlines the legendary character of the story with the categorical generalization, that "if the Hyperboreans exist, Hypernots should exist as well", which is clearly illustrating the character of the Hyperboreans' myth.

The interesting fact, underlined already by us, is that in the retailed by Herodot myth of the Hyperboreans Apollo does not figure at all and has no connection with the sanctuary in Delphi as well. In this sense it is interesting for us to know how the new elements enrich the myth of the Hyperboreans in the later Greek literature, after transferring in the lands of all these people in the Eastern Mediterranean and reaching to the utmost west known land for the period, and the route of the gifts, carried by both girls according to the legend. As a result the tale of the gifts is freely passing from one people to another as an oral tradition, enriched by the literary burden in the course of time. It is interesting as well that this description finds a very exact according to Herodot place in the Hellenistic poetry – in the hymn for Delos, belonging to Kallimach (Kall. Himn in Delium IV, 282-299). In it Kallimah extols the island and already connect it with Apollo, but calling him Phaeb, in this way clearly underlying the sun elements in his cult. After that Kallimah reminds of the gifts, brought to the island again by Ilitia, but this time connected concretely with his birth, and he describes almost the same places the gifts has passed, and in the way they follow by Herodot. So Kallimah outlines the same areal of veneration of the cult.

In this short report I shall not stop on the different information by Pausanias, which decorate with much more details the story of Herodot (especially about the way of the gifts to Delos, as wel for the existing other temples of Ilitia, for instance in Athica – Paus. 1, 31, 2-3). First of all in many places of his description he is engaged with different female cults, connected with Apollo's birth, with details for the spreading of the cult of Ahaina and Ilitia, with the hymns devoted to both of them, etc. Everything is centred around Apollo as a representative of the sun cult and around the cult of the Mother Goddess, expressed in the person of the ancient Pelasgian cult of Ilitia and partly of Leto with her also Protogreek origin. But in reality the main cult, preserved up to now, is on Delos, where are concentrated all these religious notions, supported by concrete monuments.

The direct connection of the Hyperboreans with Apollo appears in the mythological notions much later and rather as a literary working of the basic eastern

Mediterranean legend. First of all the additions to the myth of the Hyperboreans originate in Greece and aim to show the appearance of Apollo's cult in the Greek religious notions. This inevitably leads to his connections with the already Greek sanctuary in Delphi, which also is a later development of Apollo's cult, as well as its connection with the sun aspect. Here the variety of information is very huge. The base of this version is imputed to a lost hymn of Alcei, known to us by Himerij (a Vitinian orator from IV c. B.C, who lived in Athens – Op. 14.10). The poetically treated legend, ascribed to Alcei, represents Apollo, who after staying one year in Hyperboreans' lands, was sent by his father Zeus on a gold chariot with swans, with a gold wreath and a gold lyre to travel to Delphi in order to become an impartial arbiter of the Greeks. In connection with this many information, especially by Pausanias, with details, appear on his first visit to Delphi, his ties with some priestess named Bojo, with which Pausanias speaks of a definite hymn, and Apollo, brought here by the Hyperboreans, among them Olen, the first prophet of Apollo, etc. I shall not stop the attention on all these details, already known and handed down, as I already mentioned, by Pausanias. But of special interest is some contradictive information for temples of the Hyperborean Apollo. According to the legend the oldest one, made by laurel branches, is situated in Thessaly. It is said also about a temple in Delphi, made of honey, beeswax and feathers, sent to it by the Hyperboreans, or by an inhabitant of Delphi, named Pteros (from "feather"), etc. on which information we shall not stop. Every information in the case has its explanation and there is a sense to be analysed in details, in order to enrich the notion of different layers in the Hyperboreans' legend, but we have no place for this here.

It is natural to look for the spread of the Hyperboreans' myth or to look for some its connection or appearance in Thrace, especially in the Westpontic area, because of both their geographic location in the centre of the area of the myth's circulation. Except that namely in the West Pont littoral are to be expected some influences of the legend in its more authentic kind, penetrated here directly with the colonists from Asia Minor. The connections of this region with the notions of the Hyperboreans, as we know, were probably very strong in the Greek colonies on the West Pont since antiquity.

The Hyperboreans are often mentioned and a connection is looked for with them in Bulgarian scientific literature, but not always was done in a profound way. One can read, but without any reason, about Apollo, Artemis and Leto as a "Hyperborean Triad", and even about such a triad, connected with the burial cult. With the Hyperboreans is tied too the cult of immortality of the Thracians and the Mother Goddess. The cases of common veneration of Apollo, Artemis and Leto, already under Roman influence, does not exist earlier neither in the Greek religion, nor in the Greek literature. Also as "Hyperborean" in literature are claimed to be some very close phenomena such as the idea of the sun cult, or the Mother Goddess, the veneration of a couple of deities in West Thrace and the iconography of the Thracian Rider. One can also read of some "Hyperborean diagonal" across Thrace and

about the non existing in reality influences of the Hyperborean legend. They can't be explained namely with the Greek redaction, or they should just have a little bit different character from the ideas on the Hyperboreans and the legend connected with them in Greek literature. Naturally, such elements should exist, because the basic idea of notions is very familiar and common for all this area. But instead of this one should rather look for one more Thracian trace here, where even Apollo reveals not a typical manifestation of his cult, or one can look for the Mother Goddess and the faith in immortality and eternal life. For the Thracians of much more importance was the sunny trace in the legend of Hyperboreans and the development of the sun cult, connected with the Mother Goddess, clearly demonstrated in the Thracian religion. In the latter they cannot be followed in this way, because there miss any data for the common cult of Apollo, Artemis and still more Leto. The search should be pointed to the revealing of the connection between the legend of Hyperboreans and the sanctuary in Delos, strongly expressed in the basic Thracian religion.

Prof. Dr. Zlatozara Gocheva, Professor Alexander Fol Centre of Thracology, 13 Moskovska Str., 1000 Sofia, Bulgaria, e-mail: zgoceva@abv.bg

THE LACONIAN INFLUENCE ON THE RELIGIOUS HISTORY OF ANCIENT KYTHERA

Since ancient times the island of Kythera is known for the worship of the goddess Aphrodite, and also for the myth that connects the island with the birth of the goddess. This myth goes back to the Phoenician presence on the island (Herodotus 1.105) and it was accommodated into the Minoan worship of the Great Goddess-Mother. Until recently Aphrodite was the only known deity worshipped on the island, however further research showed that the gods of the Laconian pantheon were worshipped in almost all the sanctuaries on the island due to the long-lasting presence of the Spartan element (fig. 1, 2).

In the following pages I present all the sanctuaries we discovered, which are dated after the conquest of the island by the Spartans in the end of the 6th century BC, and had a functioning life of varying length (fig. 3).

1. The sanctuary of Dioskouroi in Palaeokastro

The ancient city of Kythera was located on the hill of Palaeokastro (fig. 3/1). Recently, on the top of the hill, almost 200 m west of the fortifications, professor I. Petrocheilos (Petrocheilos 2004, 453-460), from the University of Ioannina, uncovered a sanctuary of a female deity that very probably belonged to the “Celestial” Aphrodite.

A Christian temple of Sts Cosmas and Damianos is located on the highest point inside the fortified city, built on the columns of an ancient temple. An inscribed relief¹ found in the surrounding area refers to the existence of a sanctuary dedicated to Dioskouroi (Castor and Polux) there, while the change of the worshipping area itself into a Christian temple of the two saints pleads for the opinion that the ancient temple was dedicated to Dioskouroi (Petrocheilos 1984). It is known that the ancient temple dedicated to Dioskouroi in the Roman Forum changed into the temple of the Sts Cosma and Damiano in the Christian era. It is known that Dioskouroi were the heroes/gods, protectors of Sparta and it is natural that after the conquest of Kythera in the 6th century BC the new dominants imposed their cult as the main cult on the island, after that of Aphrodite.

¹ National Archaeological Museum of Athens, cat. no. 1437; IG VI, 937



Fig. 1. The island of Kythera in the Mediteranean Sea. (Großer Historischer Weltatlas, 1. Teil, Vorgeschichte und Altertum, 6. Aufl., Bayrischer Schulbuch-Verlag, München 1978, pl. 44.



Fig. 2. Lakonia and Kythera. (Großer Historischer Weltatlas, 1. Teil, Vorgeschichte und Altertum, 6. Aufl., Bayrischer Schulbuch-Verlag, München 1978, pl. 26).

2. The sanctuary of Alea in Palaeopoli

After a rescue excavation that took place in 1999 in the area of Palaeopoli (fig. 3/2), in close vicinity to ancient Skandeia, where the ancient harbour of Kythera was situated, an open roofed cave was found where a sanctuary dedicated to Alea (Tsaravopoulos 1999, 261-264; Μιχάλακας 2000, 91-100) was located. Alea was a pre-Hellenic goddess worshipped in Arkadia and Laconia, who in the Hellenic twelve god pantheon became “Alea” Athena. Very well known is the temple of “Alea” Athena in ancient Tegea, in Arkadia dating to the 4th century BC. It is also known that an important temple in the city of Sparta was dedicated to “Alea” Athena.



Fig. 3. Map of Kythera with the location of the ancient sanctuaries found on the island: 1. sanctuaries of Aphrodite (?) and Dioscourai, 2. sanctuary of Alaia, 3. sanctuary of Herakles 4. sanctuary of Apollo Carneios, 5. sanctuary of Asklepios, 6. sanctuary of Poseidon Gaieochos .



Fig. 4. The sanctuary of Heracles in the limestone quarry.



Fig. 5. The relief of Heracles found in the area of the limestone quarry.

The sanctuary of Alea in Kythera functioned, as it seemed from the excavation, from the end of the 6th until the middle of the 4th century BC, and even though it was in close vicinity to the ancient harbour it functioned as a rural sanctuary.

3. The sanctuary of Hercules and the sanctuary of Apollo *Carneios* in Palaeopoli

In the area of Palaeopoli, east of the ancient harbour installations a number of large limestone quarries are located. In one of these, towards the modern village of Avlemonas, there is a rock cut niche where a relief of Hercules (Tsaravopoulos 2000-2003, 207-208) was found (fig. 3/3, 4, 5), dating to the Roman period. It is known that the Spartans considered Hercules their ancestor, but also Hercules was conceived as the protector god of quarrymen. Thus, the presence of a cult place of the hero inside the quarry is absolutely logical.

Interesting is the uncover of a cult place dedicated to Apollo *Carneios* in the area of another quarry in Palaeopoli (fig. 3/4, 6, 7) in short distance from the ancient harbour after a survey that took place by a research group from the University of Athens under the direction of prof G. Kokkorou-Alevra. The sanctuary was rectangular in shape, cut on the natural rock with a number of niches and with its entrance in the west (Kokkorou Alevra 2006). Apollo *Carneios* with his symbol, the triangular ram head (κάρνος=ram)², was particularly worshipped in Sparta.

4. The sanctuary of Asklepeios in the Monastery of St. Theodoros in Loutro, in the centre of the island

In the area of Loutro, where the Monastery of St. Theodoros is located today in the village of Aroniadika (fig. 3/5) a sanctuary dedicated to Asklepeios functioned in the ancient times with the Laconian name *Aiglapios*. Many sanctuaries of Asklepios, the god with the healing powers, that functioned as “hospitals” can

² Hesichius, lemma κάρνος



Fig. 6. The sanctuary of Apollo Carneios at Palaeopoli in Kythera



Fig. 7. The niche with the triangular ram head, symbol of the worship of Apollo Carneios

be found from the middle of the 5th century BC in the whole Greek world. Their main characteristic is that they are almost all located next to areas with subterranean or over ground water streams. In Kythera the name of the sanctuary's location itself, Loutro (= bath), reassures it. There is a subterranean watercourse in this location that supplies the monastery with water until today.

An oinochoe with the inscription *ΗΡΑΚΛΕΙΔΑΣ ΑΙΓΛΑΠΙΩΙ* (*Herakleidas offered it to Aiglapios*), found in the well of the Monastery, is dated to the end of the 5th century BC. In the area of the monastery among pottery sherds, dating mainly to the classical period, the lower part of a small statue of Asklepeios was also found (Tsaravopoulos 2000-2003, 208-210). It is characteristic that before the dedication of the Monastery to St. Theodoros that occurred after the 10th century AD, in the same area functioned, during the early-Christian era, a temple dedicated to St. Sergios and Vakchos who were known as healing saints.

Of course, the worship of Asklepeios is not characteristic only in the Laconian pantheon, but I mention it here because, in the only reference we have, the god is mentioned with his Laconian name.

5. The sanctuary of Gaieochos Poseidon on the islet of Mikri Dragonara (Antidragonera)

The sanctuary of Gaieochos (earthshaking) Poseidon, who was worshipped in Sparta as the god of earthquakes, functioned, as it was confirmed after a small scale but difficult excavation, on the small islet of Mikri Dragonara (Antidragonera) (fig. 3/6, 8), almost 500 m off the eastern part of Kythera. Among a large number of votive vessels and amphoras of the Hellenistic period, gems and coins were also found that came from 54 different cities and kingdoms from the Mediterranean and the Black Sea (fig. 9), from the coasts of Spain to the peninsula of Crimea and Egypt of the Ptolemies. The sanctuary functioned from the end of the 4th century BC to the beginning of the Imperial era.



Fig. 8. The islet of Mikri Dragonara as is seen from Kythera.

Poseidon, as Gaieochos (earthshaking) was worshipped in Sparta as the god of earthquakes and except for the city itself where a temple dedicated to Poseidon was located, there was also an important sanctuary in the Tainaron cape, where the great market of mercenaries was gathered (Diodorus 17.111.3) at the time.

The presence of characteristic sanctuaries of Laconian cult give a direct picture of the influence neighbouring Sparta had on the island. Except for the authority Sparta exercised on the island as the dominant power, it seems that Sparta also influenced the spiritual life of the Kytherians.



Fig. 9. Map of the Mediterranean and the Black Sea with the provenance of the non Aegean coins found on the islet of Mikri Dragonara.

Of course, the deities mentioned above have not only been brought in the Kytherian pantheon from the Laconian dominants, but, as we found out from the archaeological research that took place in some of the above places, their cult did not last for more than two or three centuries, while the cult of Aphrodite and her symbol, that of myrtle, surpassed the limits of antiquity. The island is protected today by the Virgin of the Myrtle (Panagia Myrtidiotissa).

Bibliography

Diodorus, *Bibliotheca historica*.

Herodotus, *Historiai*.

Hesychius, *Συναγωγή Πασών Λέξεων κατὰ Στοιχείον*, (Alphabetical Collection of All Words)

Kokkorou-Alevra, G. et al. 2006, *Ancient quarries of Kythera*, ASMOSIA VIII. 8th International Conference (Aix-en-Provence, June 12-18, 2006, in print).

Michalakis, S. 2003, *Χώρος λατρείας της Αλέας στην Παλαιόπολη Κυθήρων*. In: Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Κυθηραϊκών Μελετών (2000), Κύθηρα, 91-100.

Petrocheilos, I. 1984, *Τα Κύθηρα από την προϊστορική εποχή ως την ρωμαϊοκρατία*, Ιωάννινα.

Petrocheilos, I. 2004, *Παλιόκαστρο Κυθήρων: Γεωμετρικά και αρχαϊκά*. In: Σταμπολίδης, N. & Γιαννικουρή, A. (ed.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου (Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002, Αθήνα 2004), 453-460.

Tsaravopoulos, A. 1999, *Graffiti από τα Κύθηρα, Α. Λατρεία της Αλέας στην Παλαιόπολη Κυθήρων*, HOROS 13, 261-264.

Tsaravopoulos, A. 2000-2003, *Κυθηραϊκά, 1, Αρίθμηση λιθόπλινθων και ιερό Ηρακλέους σε λατομείο*, HOROS 14-16, 207-211.

Aris Tsaravopoulos, 26th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, Piraeus, Priinis 8, Athens 11522, Greece, e-mail: aristsaravopoulos@gmail.com

THE WOLF/THE DOG AND THE NORTH AS THE DIRECTION OF WISDOM

In the Hellenic mytho-graphic tradition the subject of the Hyperborean north as a direction of wisdom, knowledge, light and as a place where the Hyperborean Apollo on a flying chariot has been etiologized. The Hellenic notion of North as direction of wisdom has been borrowed from the Egyptians. From the land of the Hyperboreans which is situated after the one of Boreas begins the road, which the Hyperborean maidens walked to take the gifts wrapped up in straws. Elements of this old paleo-Balkan notion¹ frame the direction of spiritual interaction between Delphi and the territory of the Getae, i. e. between the sacred mountains of Pangaion Hills and Kogaion/Kogaionon where, according to the mythological tradition, Rhesus and Zalmoxis inhabited caves-wombs and foretold their prophesies. This spiritual space is conditionally called the Hyperborean diagonal².

The term Hyperborean diagonal is defined via direct written mytho-legendary data as well as via indirect, mainly archaeological data, which register the differences in spirituality along the imagined line connecting Northeast-Southwest in the European Southeast through Apollonia on the Ionian Sea, Dodona until the island of Delos (Фол Ал. 1984). In this particular zone the doctrine of the oral Orphism, called Thracian, does form³. The last research conducted on the data pertaining to the Hyperboreans in the ancient Greek literature, confirm the opinion that the oral stories, legends and descriptions of archaic cults and rituals in Ancient Greece can be defined as Paleo-Balkan tradition (Lazova 1996).

Delphi is an important place on the line of the Hyperborean diagonal. During the time of Pausanias in Delphi has been preserved a story of the wolf as a zoomorphic image of Apollo. The perieget tells why a copper statue of a wolf is put next to the big sacrificial altar in the sanctuary (Paus. 10. 14. 7 Rocha-Pereira; Gernet 1936; Mainoldi 1984 with bibliography; Ivancik 1993; Marcinkowski 2001 and especially about Delphi on p. 7 and 24). In a time that cannot be established, fairytale time some man stole the treasure of the god and hid with it in this part of mount Parnassus, which is covered with dense, wild forests. When he fell asleep a wolf attacked him and killed him. Every day the wolf went near the city and

¹ Lazova 1996 about the hyperborean mythology and its Paleobalkan foundation. Фол Ал. 2002, 38 and 239.

² See sources and literature in Фол Ал. 1990, 141-144; Фол Ал. 1991, 193; Фол Ал. 1994, 131 and Фол Ал. 2002, 50-51.

³ Фол Ал. 1986; last in Fol V. 2008.

howled. When the Delphic people realized that the beast howled not without the will of the god, they followed him, found the sacred treasure and dedicated a copper statue of the animal to the god. The legend of the rescue of the Delphic people from the flood before Deucalion, which is also connected to wolves is also told by Pausanias (Paus. 10. 6. 1 Rocha-Pereira). According to the saga, the city was flooded by the rains. The ones, who managed to escape the hurricane led by the howl of the wolves, rescued themselves on the top of Parnassus following the wild animals as road guides.

These indirect testimonials allow the formation of a working hypothesis of the earliest Delphic period and to assume that in Parnassus operated a cave-womb sanctuary or rock-cut caves-wombs where ritual activities were conducted⁴. These ritual activities intended the receiving of knowledge during a contact with the world of the Beyond, and astronomical observations of the winter sun, i. e., the Son-Sun was honored in the image of a wolf.

For this reason in the legend the wolf “shows” the treasure of the god to the Delphic people, i. e., the knowledge how the Cosmos “turns” to fertility and prosperity (Fol V. 2000). The folklore narratives recorded by Pausanias attempt to explain beliefs, special features of the sacred place, ritual activities and the connections between different topoi of faith which are still preserved in the mytho-historical memory-knowledge.

The wolf – the zoomorphic image of Apollo – who helps the people find the temple treasure, is a very widely spread fairy-tale motif in Antiquity. Herodotus’ story⁵ about Demeter’s holiday in Egypt, which honours the descent of the Egyptian ruler Rampsinit in the Lower Kingdom by the goddess and his return, includes the motif of wolfs-guides. Honouring Rampsinit’s return, the Egyptians arranged a festival known to Herodotus, because it was still taking place during his lifetime. In the day of the festival the high priests weave a wrap, blindfold one of their own and lead him, as he is wrapped in the wrap, on the road which leads to Demeter’s sanctuary. They themselves return. The blindfolded high priest is led by two wolves in Demeter’s sanctuary, located twenty stadia away from the city, and then returned by them on the same place.

Herodotus (Hdt. 9. 92-95 Legrand/Feix) reports that Deaphonos, son of Euenios from Apollonia (at the Adriatic coast of the Balkan peninsula) was the priest-prophet in the same city. His father Euenios was chosen to guard the herds dedicated to Helios. During the day they grazed near the river, and during the night they were guarded by men chosen by wealth and birth. Each of them was obliged to fulfill this task for one year. Euenios, who was one of these men, fell asleep while keeping watch. Wolves entered the cave and stroke down 60 pieces of livestock.

⁴ For details about the caves-wombs with bibliography see Fol B. 2007.

⁵ Herodotus’ story is in the context of the Pythagorean belief in the immortality of the soul – see Hdt. 2. 123 Legrand/Feix and analysis in Fol B. 2007, 132-133 and 198 about receiving knowledge in a cave with cited bibliography and sources.

He kept everything secret, because he had in mind to purchase the lacerated sheep, but the citizens of Apollonia learned about the occurrence. They took Euenios to court and had him condemned to be deprived of sight. After they blinded him, however, their hers ceased to give birth and the earth stopped bearing fruit. They asked the prophecies of Dodona and Delphi, who replied to them that the gods sent the wolves and will not punishing them for the unjust sentence of Euenios. The gods themselves would give the blind man with a remarkable gift. After they received the answers from both sanctuaries, the Apollonians set off to fulfill the instructions of the gods and gave property to Euenios. Immediately after that he received the gift of foretelling.

W. Burkert connects the paraphrased passages with the Aristotle's text added below. In this way he reconstructs the myth and ritualism of the Hyperborean Apollo, which function via the faith that Apollo takes a sacrifice from his herd once a year by sending the wolves. This thesis is supported by the folklore of the Balkan peoples – if a wolf/wolves grab a sheep during the Wolf days/holidays, i. e. when the she-wolf gives birth, this is “for the best of the livestock and the people”. These animals belong to the god, says the folkloric belief. Ethnologists interpret this belief as a sacrifice for the grace of the wild powers of nature. I am inclined to theorize that this folklore relict is a resonance of the myth reconstructed by W. Burkert.

Analyzing Herodotus and Aristotle (Hdt. 9. 92-95 Legrand/Feix; Arist. Hist. animal. VI 35 Louis (Budé) W. Burkert reaches the conclusion that there is a Northern Hyperborean myth of Apollo-the Wolf and for a ritualism which requires the sacrifice of a sheep from the herd dedicated to Apollo-the Wolf (Burkert 1997). The guarding of the herd from youths of noble origin is interpreted by W. Burkert as a mystery initiation rite. The hero of the myth Euenios receives prophetic abilities which initially Apollo's priests-prophets have. His blindness is the code of the seeing to the Beyond.

Aristotle's text (Arist. Hist. animal. VI 35 Louis (Budé) about Leto in the image of a she-wolf, in French translation, reads as follows:

“La louve porte et met bas dans les même conditions que la chienne, pour la durée de la gestion et le nombre des petits; et comme la chienne, elle fait des petits aveugles. L'accouplement a lieu toujours à la même saison, et la parturition au début de l'été. A propos de celle-ci circule un récit qui a tout d'un conte: on prétende que les louves mettent bas toutes ensemble douze jours chaque année; et l'on explique le fait par la fable suivante: c'est le nombre de jours pendent lesquels on a fait voyager de chez les Hyperboréens jusqu'à Délos Létô métamorphosée en louve par crainte d'Héra. Quant à savoir si la durée de la gestation est ce qu'on dit ou non, aucune observation n'a encore été faite, au moins jusqu'à ce jour; il ne s'agit que d'un simple on dit. Il n'est pas exact non plus, manifestement, de dire que les louves ne mettent bas qu'une seule fois dans leur vie ...”.

The she-wolves give birth once in their lives, states Aristotle, and adds that he does not have exact observations confirming this statement⁶. According to Ar-

⁶ As preserved in the national folklore tradition.

istotle, the copulation happens always during one and the same season and the she-wolves give birth at the beginning of summer. In the folklore faith-ritualism the interdiction not to throw away ashes from the fireplaces of the Days of Ritual Impurity (25.12-6.01) for that not many wolves are born, is very strictly followed. The belief connects the fireplace and the wolves in the context of a God's mother/ Great Mother-Goddess.

The ashes play an important role also in the *Kukeri* ritualism, which reenacts a myth for the birth, death by laceration and the new birth of the *Kukeri*, identified with Dionysus-Zagreus. During the ritual the entourage of the *Kuker* sprinkles with ashes all present. The conjecture exists that the ashes in the rite is a reflection of the myth found in Nonnus according to which Zeus reduces the Titans to ashes as a punishment and from these ashes people were made. The *Kukeri* ritualism on Cheesefare Week obligatory begins with purification of dogs – the animals are turned on a rope and left to fall in water “for that they don't catch rabies”. Cheesefare Week is the time of the spring equinox and the day gradually becomes longer than the night; i. e. the ritual is affixed to the phases of the sun (After Райчевски, Фол 1993 and Fol V. 1997).

Leto in the image of a she-wolf gives birth to Apollo-the Wolf and completed a twelve-day run together with the other she-wolves, from the Hyperboreans until Delos. In the Balkan folklore this idea is preserved via the belief in the Virgin Mary the She-Wolf, who is celebrated on the third of the Wolf days. This day belongs also to the most frightening and ferocious wolf, who is also lame. The story is in fact “un récit qui a tout d'un conte”. It is heard and transmitted by Aristotle, as he himself announces. Its “fairy-tale” character is confirmed by Leto's metamorphosis as a she-wolf. This element is not contained in the Homeric hymn of Apollo as the publishers note. All authors from L. Gernet до A. Ivančik⁷ who research the male initiation ritualism where the young men are called dogs/wolves, recall as parallel testimonials from folklore texts. They, however, do not use the folklore data from Southeastern Europe, which is strange, because a large part of the ancient texts refer to this area.

The folklore texts cannot be dated. Their documentation does not correspond to the time of the belief reflected in them. The clearest example is of the so-called tombs of Hyperborean maidens, data of which is to be found in Herodotus. The survey and the writing of the folklore story date from the 5th c. BC, whereas the excavations showed that the burials are from the Mycenaean era. The oral tradition, which explains a millennium-long faith and ritualism forms the fundus. This is the main myth everybody source accordingly to the needs, as per W. Burkert (Burkert 1997, 78 with sources and bibliography). To this I would add that in Southeast Europe the cultural-historical continuum is most strongly expressed exactly in the mytho-poetic notations of the population.

⁷ See Gernet L. 1936; Ivančik A. 1993; Иванчик 2005, 175-187 about data concerning the notions of warriors-dogs and warriors-wolves in the Scythian, Iranian, Indo-European tradition, as well as about the parallels between the Scythian and the Ossetinnian folklores.

The ritual activities during the Wolf days/holidays are closely kept in the family circle. The women are absolutely forbidden to work. The treatment of wool is specifically forbidden. If this interdiction is not followed – wolves will attack the herds. No clothes are sewn. It is believed that a man who puts on a piece of clothing worked during the Wolf days/holidays will be eaten by Wolves. This interdiction is usually interpreted as repelling the bad wolf from the herds and from the man of the house. I would add another possibility of interpretation: the yarn ball identified with one of the seven toys of Dionysus-Zagreus, of the chthonic hypostasis of the main male dual Orphic god (after Фол Ал. 1991).

The usual interpretation is that the activities which feature women as their main characters have protective or banishing functions. The fireplace, which is the centre of the home, i. e., of the cultural space, as well as the door as a border zone, are the places which are protected with red-painted mud. The red colour and the mud could have been overlooked during a search of ancient folklore relicts, if in the necropolis of Apollonia Pontica a dog grave wasn't excavated. Around 20 cm. over the skeleton of the dog is discovered an oenochoe with pierced bottom dated from the middle of the 4th c. BC. Around the head of the animal the following objects are arranged: a fluting black-firnis kantharos, (end of the 4th c. BC), a polychrome oenochoe and a black-firnis bowl with the inscription Ἀρεστον from the first half of the 4th c. BC. The walls of the tomb are painted in red. The gifts are arranged as they would be by a human burial⁸. Also painted in red is a burial pit of a dog under an embankment mound. Ceramic vessels are laid as gifts. Via these gifts the burial is dated from the end of the 4th c. BC (Teodossiev 1995). In other descriptions of dog burials discovered in the ancient Greek lands, there have not been observations of the burial pits published, even though some of these burial pits are located at extremely important places. Vivid examples can be discovered in the identified sacred territories of the Getae near the village of Sveshtari, Razgrad municipality, and of the Odrysae in the Kazanlak valley called "The Valley of the Thracian Kings". In the necropolis near the village of Sveshtari are discovered independent sub-mound dog burials. A dog is buried also on the top of the mound where the celebrated tomb with the 10 Caryatids and with the mural painting presenting royal investiture is erected⁹.

The incredibly complicated Orphic ritualism of the Zagreus' type in the so-called Kasabova mound near Sheinovo, where during the second half of the 4th c. BC (Китов, Димитрова Д., Димитрова Е. 2006; Kitov 2006, 91-92) a priest was undoubtedly buried, incites me to suppose that he was connected also with a Sirius-related ritualism – Sirius being the Star-Dog – because of the enwreathing of the mound with the skull of dogs, and because of two sacrificed dogs in the Northwestern end of the embankment (Фол В. 2009).

⁸ The burial is not published. The information was given to me by the archaeologist Elka Penkova, chief curator of the National History Museum – Sofia, for which I thank her.

⁹ For the research in the region see Гепрова 1996; Stoyanov 1997; Stephanov 1997; for the Sveshtari tomb see Fol et alii 1986.

I will produce in support of my observations one more piece of evidence by Herodotus, which is also a folklore record (Hdt. 4. 105 Legrand/Feix). The Neuroi practice the Scythian customs: and one generation before the expedition of Dariois it so befell them that they were forced to quit their land altogether by reason of serpents: for their land produced serpents in vast numbers, and they fell upon them in still larger numbers from the desert country above their borders; until at last being hard pressed they left their own land and settled among the Budinoi. These men it would seem are wizards; for it is said of them by the Scythians and by the Hellenes who are settled in the Scythian land that once in every year each of the Neuroi becomes a wolf for a few days and then returns again to his original form. For my part I do not believe them when they say this, but they say it nevertheless, and swear it moreover¹⁰.

The Neuroi are a North Thracian or Scythian people. What is important for the analysis is the purely folklore-based proof of the transformation of men in wolves once a year. This text by Herodotus has not been used for the reconstruction of a male initiational warrior ritualism, probably because of the fact that this ritual does not occur once in the lifetime of a young man, as a proper *rite de passage* does, but rather because it repeats annually and seems to be connected with the winter-spring cycle of the solar calendar. One could assume that the Neuroi belong to the North Thracian ethno-cultural community, called wolves according to the etymology of the assembling ethnonym Dacians. The evidence for the capital city of the Getae/Dacians from the pre-Roman and the Roman eras called respectively Helis and Daosdava indicates that the issue pertains to a “city of the sun”. Daosdava is the winter sun in the image of Apollo-the wolf whereas Helis – the summer sun.

The position of North as the direction of Divine wisdom is reflected in the earliest Ionian philosophical poetry. The North-Wisdom stays in the established mythical position of the Sun-Apollo in the earth of Boreas and beyond it – in the Hyperborean part of the world. Among its inhabitants one other ethnicity is explicitly mentioned, the Budinoi. Herodotus (Hdt. 4. 108 Legrand/Feix) says that the Scythians-Budinoi were an ethnicity with pallid eyes of a church-owl and colour of fire (hair?). They had a city of wood, Gelonos, where the houses and the temples were wooden and where every two years the people organized celebrations honouring Dionysus (trieteridas). In this text the old general metaphor about the Hyperborean Apollo is made more specific via the Dionysian faith (Fol V. 2000). The fire-coloured-code is used to form the image of the dual-ness of the Orphic Sun of the Great Goddess-Mother – the Winter sun, the northerners, wise, palely shining Apollo, and the Summer Sun, the fire, the chthonic Dionysus.

It is in this particular region of the largest Getae city with necropolis by the city of Isperih which most likely is Helis and Daosdava where two bronze matrixes with images of a winged centaur are discovered. The centaur has a dog/wolf wrapped around his shoulders. The matrixes are accidental finds and are dated

¹⁰ Translated into English by G.C. Macaulay.

from the 5th - 4th c. BC. I believe they were destined for the carving of decoration on vessels designed for ritual activity connected to the myth of Apollo-the Wolf. The centaurs belong to the most ancient Paleo-Balkan layer of beliefs and are connected to vegetation, i. e. with the resurrection of Nature, i. e. with the power of the summer Sun, Helios. When the centaur wraps around his shoulders the exhausted wolf (or dog), the iconographic scheme includes the image of the zoomorphic image of the Winter sun – Apollo-the Wolf.

In Central North Bulgaria a legend is preserved that people born during the Impurity Days (Dirty/Pre-baptismal days) become dogs or wolves every year during this period. In one of the most widespread folk tales on the Balkans, two newlyweds left for another village through the forest. When the sun set the young man became a wolf and attacked the bride. At first cock-crow the wolf disappeared and the bride recognized by the threads hanging from her husband's mouth that he was the wolf and that he was born during the Tempus Natalis.

The belief that the people who are conceived or born during the Impurity Days days/Wolf days/celebrations transform into wolves or into evil spirits after their death is to be found everywhere. This is how the sexual taboo during this time of the year is to be explained. Deceased people become an evil spirit-bloodsucker (vampire) if they have been jumped over by a dog. For this reason the dogs are kept away from the deceased, and if they jump over him regardless, he should be stabbed with a thorn from black hawthorn or with a stake. In this way, breaking the dead body wholeness, the livings do not permit him to reincarnate into an evil spirit (Попов 1986).

The folklore data about the Neuroi and the Budinoi cited by Herodotus can be included in the circle of sources about the Hyperborean beliefs and rituals. It is most likely that these data to be a resonance of the solar-calendar mysterial ritualism dedicated to Apollo-the Wolf. It is possible that this ritualism was initiation-al for the young warriors. It was executed once a year, most likely in wintertime when the men became wolves and re-acquire their human form.

I would not go as far as to speculate that Herodotus' testimonial relate to male masquerade ritualism, even though it is exactly during wintertime – around Christmas and Cheesefare Week – when the masquerade male games take place. It has not been documented that the participants disguise with wolf pelts. The ritual masquerades-metamorphosis are with pelts and antlers of domesticated animals (sheep and goats) whereas in the myth they are usually done with wild animal skins, i. e. the argument for a ritual "taking from the power of the totem" is unsubstantiated in Eastern Europe.

What else remained from this belief in the folklore of the Balkans and above all in the Bulgarian folklore?

First I would like to recall the traditional belief that the brotherhood of the dog and the wolf was destroyed by a quarrel. The wolf-cubs and the puppies are born blind. The wolf blindness is interpreted ritually. In order for the wolf-cubs

not to begin to see during the so-called Wolf-days/holidays the women plaster with mud and paint in red the corners of the house, behind the door and around the fireplace. The wolf days/holidays are celebrated in different regions of the Balkans after the end of Archangel Michael (from 08/11. 11. until around 17/22. 11.) or on the day of St. Tryphon (from 01. until 03. 02.) or during the so-called Dirty/Pre-baptismal/ Unbaptized days.

During these days the Virgin receives labour-pains and gives birth to Jesus Christ. The Impurity days continue until the Holy Baptism on John the Baptist' day (between 24. 12. and 06. 01.). These are the days when the sun is the weakest. During the Wolf days/holidays the word "wolf" is not mentioned, it is taboo. One uses "two, three, nine people" instead of "wolf"¹¹. Dogs occupy a special place in the beliefs of the Balkan people. The dog is a divine creation and the wolf – a devil's creation. The dog is endowed with supernatural abilities – it differentiates good from evil and can predict the future of its owner. If it begins to howl like a wolf, this means that the owner will die. Dogs, as well as humans born on a Saturday have even stronger super-natural abilities. They can see and fight the evil powers and demons (vampires, wood-nymphs) and with the most dreadful diseases (plague, cholera, pox). Dogs born on Saturday see the night demons and diseases, scare them away and can fight them. Plague itself does not enter a home which yard is inhabited by such a dog. Due to the supernatural abilities of the Saturday-born dog, the ritual bread on Christmas Eve is decorated with a shepherd, a shepherd's crook and a Saturday-born dog. After incensing the bread, the piece with the dog's image is given to the dog.

It is believed that people owe their bread to the dog. Legend tells that once upon a time when the sky was very close to earth, one woman cleaned her child's filth with wheat-ears and wiped them off in the sky. The sky and the wheat-ears were disgruntled and began to rise. The dog jumped and managed to bite one wheat-ear. This is the reason why the wheat-ears are small and separated. The dog is a friend of its owner in the world of the Beyond/hereafter. There it carries water and extinguishes the fire in which its owner is being tortured for his sinful life.

In the folklore tradition the dog has retained its connection with the uranium powers. For this reason it is believed that its pelt attracts thunder. This is why when there is a storm, dogs are being chased away from the home. The equalization of the dog with the uranium powers can be observed in the preserved belief that the biggest enemy of vampires is thunder – there are no vampires during summer time, because the first summer thunder kills them. Only wolves can fight vampires, who already have bones (Георгиева 1983, 158-159), i. e. vampires, who have fed themselves enough with human blood to grow bones. The Serbian belief is somewhat different – every vampire can become a wolf. The Montenegrin vampire is called a wolf.

¹¹ For the wolves, dogs, the Wolf days/celebrations, for the Virgin She-Wolf – see Маринов 1981, 121-122, 130-134, 213, 696-700; Василева 1985.

According to A. Ivančik, the notion of the warriors-wolves in Asia Minor exists because of the Cimerians who arrived as invaders during the 8th-7th c. BC. The members of their warrior communities called themselves wolves and dogs. I think that these interpretations are a little far-fetched. I believe that the data comparing the warriors with wolves and dogs actually liken the method of fighting. From an Ancient Greek viewpoint, “the barbarian warriors” attack as a pack, like dogs and wolves do.

The packs are led by the strongest beast and it is logical that the king is likened to a wolf. The belief in God who manifests himself in a wolf metamorphosis is a different question. Apollo-the Wolf is a zoomorphic notion of the winter sun. The wolves are located north and they descend from the North. North is the direction where the solar deity goes during wintertime when it stays for the shortest possible time in the sky and when it is cold. This is where the language expressions “wolf weather” = “very cold weather” = “dog cold”. In such weather only dogs and wolves are outside.

It is appropriate for me to call attention to the influence of the Christian texts on the beliefs concerning wolves and dogs. In the Old Testament the wolf brings violence. In the New Testament and in the old Christian authors the non-believers are wolves and dogs¹². The expression “dog, bitch” for an evil person or a pagan in the traditional speech is influenced by this literature. The conclusion is confirmed by the circumstance that many of the beliefs concerning dogs and wolves have retained their non-Christian character and are very strong in the oral and ritual tradition of the Bulgarian and the other Southeast European peoples from the pre-Christian era. They offered dogs as sacrifices to their uranian deity (Бешевлиев 1931).

The processed data belong to the oral Balkan folklore tradition; it has been documented at different times. This data originate from the kernel of the Hyperborean myth of the Winter and Summer Suns, for Apollo-the Wolf and Apollo-Helios. This myth can be related to the most archaic Paleo-Balkan beliefs on the basis of which the oral Orphic faith in the paredroi Great-Mother-Goddess and her Son-Sun/Fire, is formed.

Bibliography

- Burkert, W. 1972, *Homo Necans*. Walter de Gruyter, Berlin-New York.
 Burkert, W. 1997, *Euenios der Seher von Apollonia und Apollon Lykeios: Mythos jenseits der Text*, *Kernos* 10, 73-81.
 Fol, Al. et al. 1986, *The Thracian Tomb near the village of Sveschtari*, Svyat Publishers, Sofia.
 Fol, V. 1997, *The kouker without mask. The masquerade feasts in Southeastern Europe*, *Orpheus. Journal of Indo-European and Thracian studies* 7, 83-99.
 Fol, V. 2000, *Le loup en Thrace Hyperboréenne*. In: I Congreso de Mitología mediterránea. La Razón del Mito. Terrassa, 1, 2 y 3 de Julio de 1998, Universidad nacional de educación a distancia. Madrid, 110-118.

¹² John 10, 12; Matthew 7, 15; The Acts of the Apostles 20: 29; The epistle of Paul the Apostle to the Filipians. (3:2); St. Kliment Ohridski. **Words and precepts**. Compiler and translator At. Bonchev. Sofia 1970; John Exarch. **Shestodnev**. [Sermon for the 6th day] Translation, afterword and commentary N. Kochev. Sofia 1981, 267.

- Fol, V. 2008, *Orpheus, the Thracian, Tangra TanNakRa*, Sofia.
- Gernet, L. 1936, *Dolon le loup*, Mélanges Franz Cumont, Université Libre de Bruxelles. Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves, t. IV, 189-208.
- Ivančik, A. 1993, *Les guerriers-Chiens. Loup-garous et invasions scythes en Asie Mineure*, Revue de l'Histoire des Religions CCX-3, 305-329.
- Kitov, G. 2006, *The Valley of the Thracian Kings*. In: (Ed. Fol, V.) *The Thracian Cosmos – the Sacred Realm of Kings*. Institute of Thracology Prof. Alexander Fol, Sofia, 40-95.
- Lazova, Ts. 1996, *The Hyperboreans. A Study in the Paleobalkan Tradition*, Sofia: "St. Kliment Ohridski" University Press.
- Marcinkowski, A. 2001. *Le loup et les Grecs*, *Ancient Society* 31, 1-26.
- Stephanov, J. 1997, *Archaeological Monuments and History of the research work in the Isperih Region*. In: *The Archaeological History of "Sboryanovo" Reservation*, Sofia: Svyat-Nauka.
- Stoyanov, T. 1997, *Early Iron age Tumular Necropolis "Sboryanovo"*, t. I, Sofia: Svyat-Nauka.
- Бешевлиев, В. 1931, *Религията на прабългарите*. В: Българска историческа библиотека III, т. 2, 29-60.
- Василева, М. 1985, *Календарни празници и обичаи*. В: Етнография на България, т. 3, София, 132-133.
- Георгиева, Ив. 1983, *Българска народна митология*, София: Наука и изкуство.
- Гергова, Д. 1996, *Обредът на обезсмъртяването в Древна Тракия*, София.
- Иванчик, А. 2005, *Накануне цивилизации*. В сб.: Северное Причерноморье и степные кочевники VIII-VII вв. до н.э. в античной литературной традиции: фольклор, литература и история, Центр сравнительного изучения древних цивилизаций Института всеобщей истории РАН, Москва-Берлин.
- Китов Г., Димитрова Д., Димитрова Е. 2006, *Могили край Шейново в Долината на тракийските цапе*. В: Археологически открития и разкопки през 2006, 151-153.
- Маринов, Д. 1981, *Народната вяра и религиозни обичаи*. Избрани произведения, т. 1, София.
- Попов, Р. 1986, *За върколака в българските народни вярвания (Исторически корени и място в народната култура)*, Известия на Националния исторически музей 5, 213-227.
- Райчевски, Ст., Фол, В. 1993, *Кукерът без маска*, София: Университетско издателство "Св. Кл. Охридски".
- Теодосиев, Н. 1995, *Тракийски могили от късната елинистическа епоха край Търнава*, Северна България, Известия на музеите в Северозападна България 23, 11-58.
- Фол, Ал. 1984, *Хиперборейският диагонал*, Векове 6, 78-79.
- Фол, Ал. 1990, *Политика и култура в древна Тракия*, София: Наука и изкуство.
- Фол, Ал. 1991, *Тракийският Дионис. Книга първа: Загрей*, София: Университетско издателство "Св. Кл. Охридски".
- Фол, Ал. 1994, *Тракийският Дионис. Книга втора: Сабазий*, София: Университетско издателство "Св. Кл. Охридски".
- Фол, Ал. 2000, Πιτῖη. В: ΣΥΜΠΟΣΙΟΝ или античност и хуманитаристика. Изследвания в чест на проф. Богдан Богданов, София, 19-28.
- Фол, Ал. 2002, *Тракийският Дионис. Книга трета: Назоаване и Вяра*, София: НБУ.
- Фол, В. 2007, *Скални топоси на вяра в Югоизточна Европа и в Мала Азия през древността*, Институт по тракология „Проф. Александър Фол“. (София).
- Фол, В. 2009, *Светилища на слънцето*. В: Проблеми и изследвания на тракийската култура. Музей „Искра“ Казанлък, Казанлък (под печат).

Dr. Valeria Fol, Professor Alexander Fol Centre of Thracology, 13 Moskovska Str., 1000 Sofia, Bulgaria, e-mail: valeriafol@gmail.com

CETATEA GETICĂ DE PE VÂRFUL EDIRLEN, VALEA CELICULUI, JUD. TULCEA

Descoperirile arheologice de pe valea Celicului, ca și cele din jur, au făcut ca zona localității Telița (fig. 2), în care se încadrează și dealul cetății în discuție, să intre demult în literatura de specialitate (Simion, Cantacuzino 1962, 373-382; Simion, Lăzурcă 2000, 83-88; idem 2004, 233-249; Simion, 1984, 67-72; idem 1995, 250-253; idem 1996, 753-764; idem 1997, 231-252; idem 2000, 69-82; idem 2003, 237-246; idem 1995, 250-253; idem 2005, 43-58; idem 2007, 183-186; Rădulescu 1971, 273-287; Baumann 1984, 41-50; idem 1991b, 109-115; idem 1991a, 05-108; idem 1995, pass; idem, 2003a, 169-183; idem 2003b, 155-232; idem 2007, 187-204; Paraschiv, mss.).

La cele publicate până acum, venim în rândurile de față cu informația unei noi descoperiri de pe Valea Celicului. Sondajele asupra monumentului enunțat în titlul lucrării de față s-au făcut în anul 1992, dar rezultatele lor au rămas doar la nivelul unor informații enunțative (Simion 2003, 125, 134, fig. 10/a, b). Spre regretul nostru, nici în articolul de față nu suntem în măsură să aducem informații complete despre această cetate, ele rămân doar la limita oferită de un simplu sondaj arheologic.

De la bun început, ținem să facem precizarea că pe vârful Edirlen nu avem de-a face cu o așezare fortificată, ci cu o cetate construită cu scop militar și după cum vom vedea în rândurile ce urmează, existența ei avea ca scop, în primul rând, să supravegheze și să controleze drumul de pe valea Celicului, precum și zona depresionară din sud-estul ei (fig. 1).

Numeroasele așezări pe care le-am înregistrat de-a lungul văii Celicului se înscriu în limitele unei cronologii destul de largi: Hallstatt timpuriu – pe platoul din vecinătatea sudică a mănăstirii; așezarea și necropola din sec. VI-IV a. Chr. – cercetate de noi și amintite mai sus; așezarea din epoca elenistică de la poalele dinspre NE ale dealului Edirlen, contemporană, cel puțin în parte, cu cetatea din vârful dealului; așezările romane de la izvoarele și de la gura Celicului (Rădulescu 1971, 273-287; Baumann 1995, pass; Simion 2007, 183-186), fără să mai vorbim de cele sesizate doar prin prezența unor materiale arheologice (fig. 2).

Toate aceste vestigii cunoscute, ca și cele inedite ne atestă că valea Celicului a jucat până nu demult rolul unei trecători ușoare, un drum de legătură între ha-



Fig. 1. Zona râurilor Telița și Taița cu valea Celicului, drum de legătură între cele două depresiuni.

bitatele de pe valea Teliței și a celor de pe malul Dunării cu așezările din părțile de sud ale culmei muntoase a Niculițelului, amplasate pe versanții râului Taița sau pe văile afluenților ei: Lozova sau ale Albei, unde sunt cunoscute multe descoperiri (Bujor 1961, 85-92; Simion 1971, 221-248; idem 1984, 333-336), ca și pe valea Tăiței (Trestenic - Nalbant) ș.a. (fig. 1). Am putea spune fără să greșim că acest drum a fost activ până la modernizarea actualelor trasee dintre localitățile județului.

Localizarea cetății. Vârful dealului Edirlen se află pe coordonatele $45^{\circ}07'17''$ lat. nordică și $28^{\circ}34'22''$ longitudine, sau pe cele fotogrammetrice la 408,5 latitudine și 780,7 longitudine (fig. 3 și 4). Față de obiectivele bine cunoscute, cum este biserica mare a Mănăstirii Celic Dere, vârful Edirlen se află pe direcția S-V, la distanța de 1875 m (în linie dreaptă) sau de la marginea construcțiilor mănăstirii de la poalele dealului, mergând numai pe culmea lui și în aceeași direcție, cetatea este la distanța de 1775 m. Vârful dealului, unde este amplasat și valul fortificației, măsoară 385,09 m altitudine, iar față de firul văii se află la 285 m înălțime. Este cel mai înalt deal din jur, fapt ce a creat posibilitatea unei vizibilități maxime peste culmile din vecinătatea lui. De pe vârful Edirlen se creează o vizibilitate pe toată valea Celicului, în primul rând și mai departe peste valea Teliței, până la vărsarea

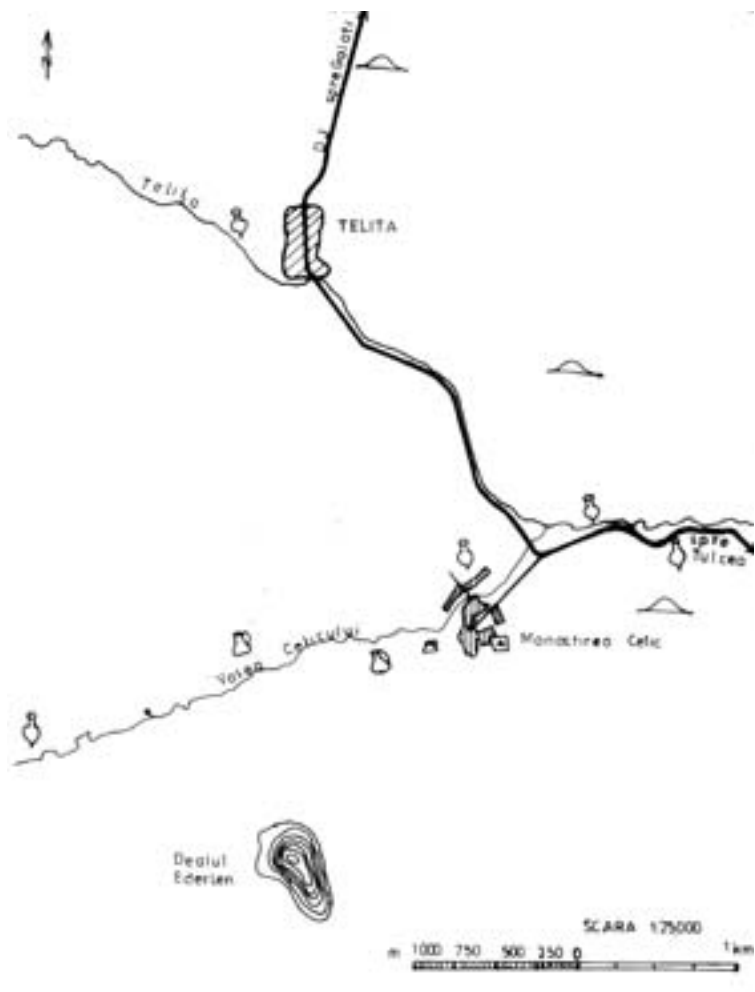


Fig. 2. Detaliu asupra văii Celicului și a vârfului Edirlen cu siturile arheologice cunoscute.

ei în lacul Babadag, inclusiv peste culmile Tulcei dinspre malul Dunării, precum și peste zona de vărsare a Taiței, cu toată platforma din jurul dealurilor Denistepe și Consul.

Prin poziția sa, cetatea de pe vârful dealului Edirlen s-a putut bucura de condiții naturale foarte avantajoase pentru apărare: puține căi de acces și acelea foarte grele, echivalente unor cărări mărginite de văi abrupte, sinonime cu prăpăstiile pe care nu poți urca.

Pe de altă parte, pe căile accesibile urcării, pe anumite locuri, era posibilitatea construcției unor elemente artificiale, menite să avertizeze și chiar să bareze intervenția unor invadatori. Analizat sub acest aspect, practic, accesul spre vârful dealului nu se putea face decât pe trei cărări. Cea mai ușoară cale este culmea ce



Fig. 3. Dealul Edirlen cu cetatea getică și locul turnurilor de veghe de pe culmea de acces.

urcă dinspre Mănăstire, pe direcția S-V (fig. 3 și 4). De la poalele dealului, drumul măsoară pe aici, așa cum am amintit, cca 1775 m. Pe această culme se remarcă șase sau chiar șapte mici platforme naturale, cu o aglomerație de stânci și bolovani ce ne sugerează ca fiind locurile cele mai propice pentru construcția unor *turnuri de veghe* (fig. 3, 5, 6). Celelalte căi de acces sunt mult mai greu accesibile.

Cea de-a doua cale se formează din partea de SE a dealului, adică dinspre platforma dealurilor localității Poșta. Aproape de vârful dealului, se formează și pe această cale de acces un platou stâncos ce ar putea fi locul potrivit pentru construcție unui *turn de veghe* sau poate chiar de apărare.



Fig. 4. Fotografie aeriană a dealului Edirlen.

Ultima posibilitate de acces se află prin partea opusă a celei de-a doua, adică de pe firul văii Celicului, direct spre est, către vârful Edirlen. Aproape de cetate întâlnim și pe această potecă un platou stâncos ce a creat posibilitatea înălțării unei astfel de construcții pentru observații sau punct de apărare (fig. 3).

Ajunși în vârful dealului, mica platformă de aici este fortificată cu un val de apărare. În mod sigur acesta este o construcție artificială de tradiție mai veche, formă pe care am întâlnit-o și la celelalte cetăți sau așezări fortificate de tip halstattian, ca cele de la Beidaud (Simion, Lăzurcă 1980, 37-54; Simion 2003, 79-98), Jijila (Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008, 49-58) și Beștepe (Simion 1975, 237-250; idem 2003, 135-146).



Fig. 5. Aspecte de pe culmea de acces unde se presupune locul unor turnuri de veghe.

Descoperirile noastre întreprinse în această cetate se poate spune că nu depășesc nivelul unui sondaj. Ele au fost realizate printr-o secțiune de 18/2 m asupra valului de apărare (fig. 9). Ulterior, aceasta s-a prelungit în interiorul fortificat cu încă 5 metri (fig. 9/3). Rezultatele efectuării ei se pot rezuma la următoarele informații:

- prin intermediul acestei secțiuni s-a putut măsura baza valului care are o lungime de 7 m și o înălțime maximă în această zonă de 1,10 m;



Fig. 6. Platformele turnurilor de veghe din incinta fortificată.

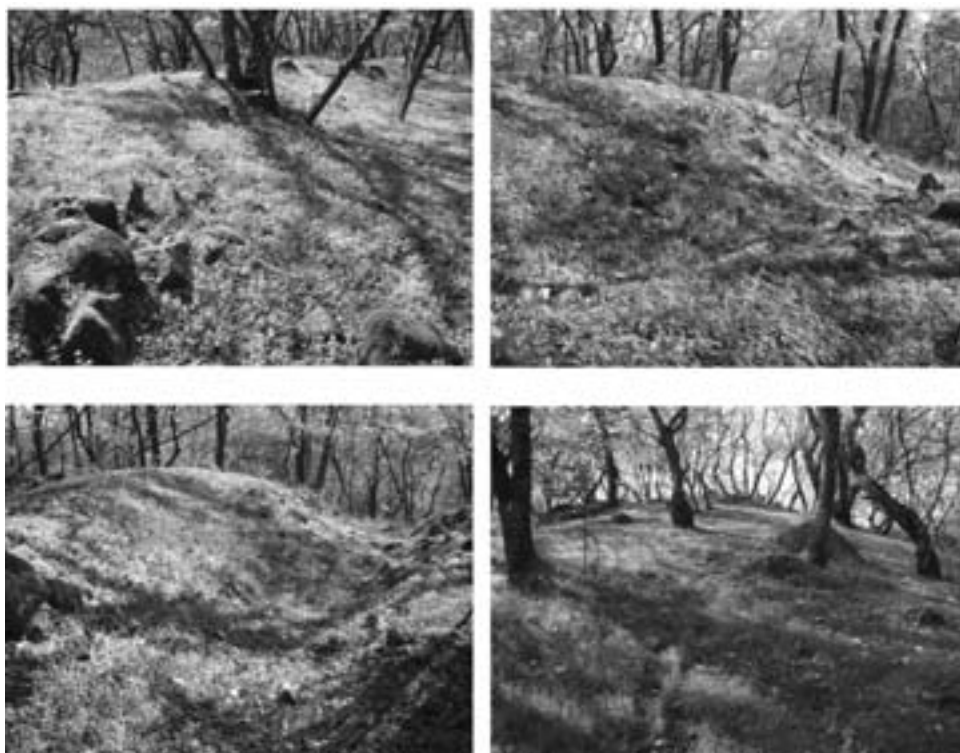


Fig. 7. Aspecte actuale ale valului de apărare al cetății.

- tot la baza ei s-a putut depista o parte din *talpa palisadei* care este alcătuită din două grinzi paralele, dispuse orizontal pe nivelul de călcare antic și care în momentul de față sunt complet carbonizate (fig. 9/2). Ele au la capete urmele rotunde ale foștilor stâlpi verticali ce alcătuiau palisada. Lungimea celor două grinzi paralele era de 4 m, iar distanța dintre ele măsura 2 m. Între ele o altă grindă le prindea sub forma unui ramfort (fig. 9/2).



Fig. 8. Stânca centrală („acropola”) din incinta fortificată.

din această parte a platoului din incinta fortificației a suferit o serie de lucrări de amenajare pentru transformarea pantei naturale în terase, iar pe suprafața lor s-a putut constata urme de locuire, chiar părți din construcția unor locuințe (fig. 10/1).

Întregul val de pământ a fost construit numai din bolovani de piatră, nefasonată și de mărimi diferite.

Funcția acestei cetăți s-a terminat printr-un incendiu atât de puternic, încât toată piatra din val are o culoare roșiatică, urme vizibile ale unei arderi intense și care a ajuns până la talpa palisadei de la baza acestei construcții. În cercetările noastre nu s-a putut stabili dacă avem de-a face cu un val de apărare realizat după tehnicile anterioare bine cunoscute, sau avem de-a face cu un fost zid de apărare, construit după tehnica elenistică, formă bine cunoscută în zona Dobrogei (Alexandrescu 1966) și care, prin surparea dărâmăturilor, a luat aspectul unui val. Această presupunere rămâne în atenția celor care vor întreprinde în viitor alte cercetări asupra valului.

Pentru o verificare a situației din incinta fortificată au fost realizate alte patru secțiuni, toate pe platoul din partea nordică a cetății (fig. 9/1). Trei dintre aceste secțiuni au fost orientate pe direcția N-S și au avut mărimi diferite: $S_I = 22/2$ m; $S_{II} = 10/1$ m și $S_{III} = 16/1$ m, iar cea de-a patra secțiune era orientată E-V și nu avea decât $5/1$ m (fig. 9/1). Din toate aceste secțiuni s-a putut remarca faptul că zona

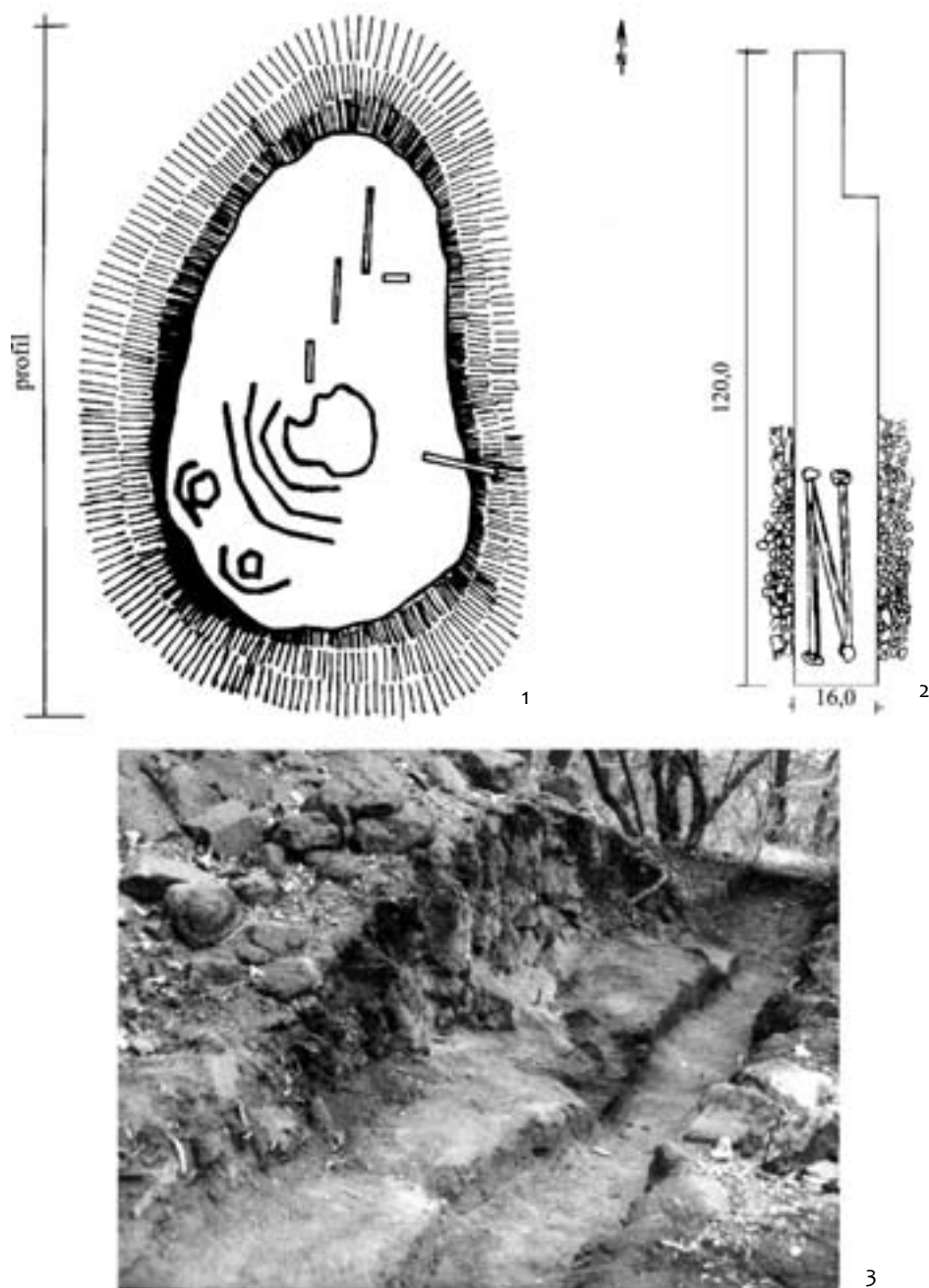


Fig. 9. 1 - Planul incintei fortificației și al secțiunilor executate; 2 - planul secțiunii în val, urmele talpei palisadei; 3 - fotografie a secțiunii în valul de apărare.

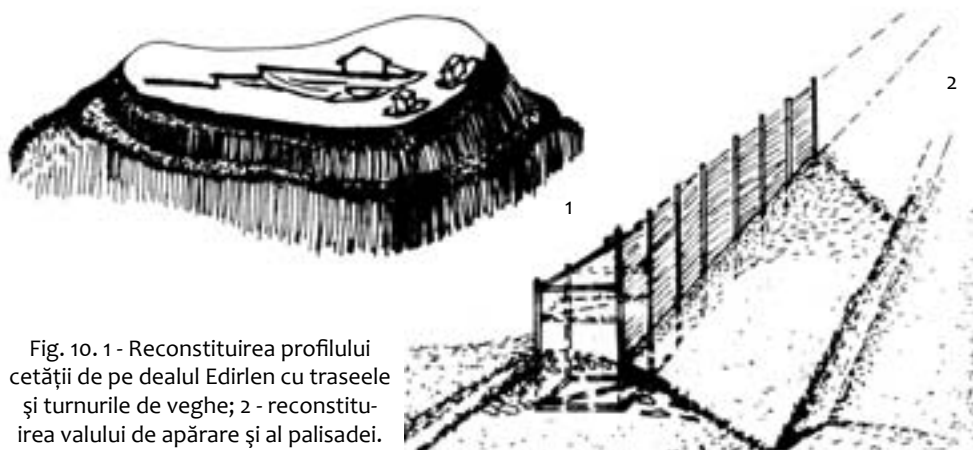


Fig. 10. 1 - Reconstituirea profilului cetății de pe dealul Edirlen cu traseele și turnurile de veghe; 2 - reconstituirea valului de apărare și al palisadei.

Materialul arheologic descoperit prin secțiunile amintite este destul de sărac și nu aparține vreunei locuințe bine delimitate.

Între fragmentele ceramice descoperite distingem o categorie ce provine de la vase lucrate cu mâna. Ele au fost confecționate din pastă grosieră, cu pereții finisați și decorați cu benzi aplicate și alveolate, prin presare digitală sau cu un corp contondent. După forma și grosimea pereților, mai toate aceste fragmente provin de la vase mari (fig. 11), folosite ca recipiente de provizii.

O altă categorie însemnată de fragmente sunt provenite de la amfore de diferite tipuri. Între ele distingem funduri de amforă, părți din toarte și de la buze dar, cele mai multe sunt fragmente din pansă, atipice și ne semnificative.

Fragmentele de la care am putut alege unele forme (fig. 11), provin în general de la recipiente mari. Fie că ele sunt părți din zona gâtului, care ne sugerează forme alungite sau mai scurte, fie că sunt picioare de funduri cu aspecte conice, alungite sau mai ales tronconice, toate ne demonstrează o varietate de tipuri și ca atare și diferite proveniențe.

Fragmentele de amfore de la cetatea de pe Edirlen au asemănări cu părți din amforele din depozitul de la *Islam-Geoferca* – Tulcea (Bujor 1961, 90 și urm.) sau cu cele din marele depozit de la *Aegyssus* (Opaiț 1987, 145-153). Ca atare și proveniența lor poate fi diferită. Ele au asemănări cu acele tipuri ce se realizau în atelierele din Rhodos (Simion 2003, 351, 354, fig. 5), din Cos, Cnidos și Sinope (Mateevici 2007, 47 și urm.) sau din alte centre ale lumii grecești din Pont (Bujor 1961, 91) care întrețineau relații de schimb în această perioadă târzie dinaintea venirii romanilor.

Concluzii și ipoteze

De la prima vedere oricare specialist poate conchide că fortificația de pe vârful Edirlen este de tipul unei cetăți construite cu scop militar. Acest loc a asigurat constructorilor cetății coeziuni ideale de utilizare a condițiilor naturale cu cele artificiale pentru o eficacitate maximă a oricăror forme de lupte defensive.

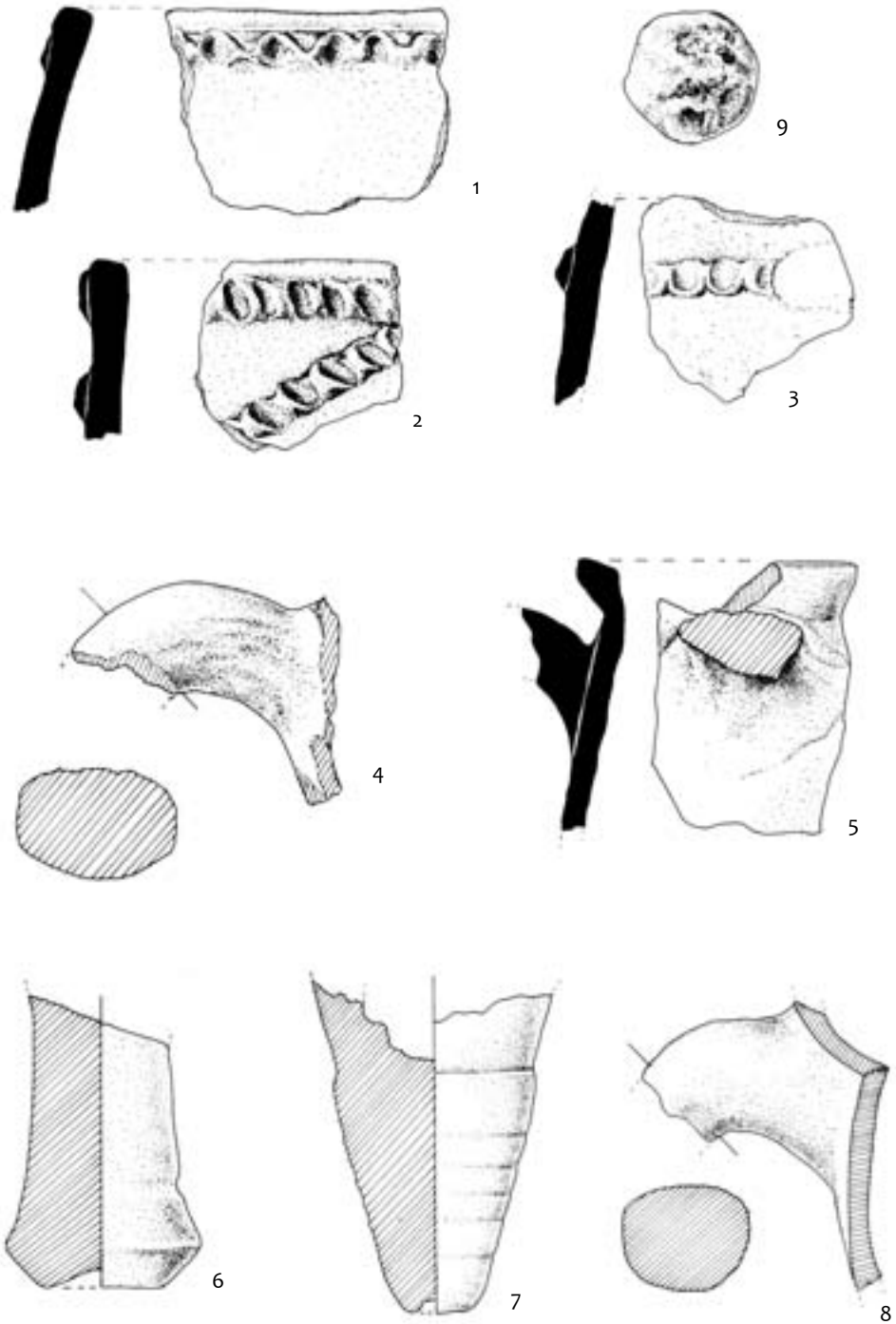


Fig. 11. Fragmente ceramice descoperite în sondajul de pe Edirlen.

Poziția aleasă și tehnica adoptată în fortificarea acestui obiectiv se diferențiază de cele cunoscute la cetățile de refugiu sau la așezările mai vechi, de tip hallstatti-an amintite mai sus, precum și de așezările târzii de tip *dava* care sunt mai mult sau mai puțin fortificate și chiar lipsite de elemente de apărare. Astfel de așezări, întărite cu sisteme defensive, care au jucat și rolul unor factorii ne sunt cunoscute pe marile drumuri comerciale, precum este linia Istrului (Dunării): *Aegyssus* (Opa-iț 1977, 307-311; idem 1987, 145-155; Lungu 1996, 49-101; Suceveanu 1977, 58 și urm.), *Noviodunum*, *Arrubium* sau *Troesmis* (Suceveanu 1977, 60-65), ori *dava* din amonte unde este astăzi localitatea Satu Nou (Irimia, Conovici 1990, 81-96; Conovici 1985, 71-97) ș.a. Astfel de *dave*, sumar fortificate, ne sunt cunoscute și în alte zone a lumii geto-dace cum este cea de pe Olt, de la Sprâncenata (Preda 1986, pass.), ori cea de la Pietroasele-*Gruicul Dării* (Dupoi, Sîrbu 2001, pass.), și chiar fără fortificații, precum este *dava* de la Grădiștea-Brăila (Sîrbu 1996, pass.), toate au jucat rolul unor așezări și chiar de factorii, centre comerciale recunoscute.

Spre deosebire de astfel de așezări, cetatea de pe vârful Edirlen era doar o fortificație cu scop defensiv, întărită destul de puternic.

Analizând locul ales, cu elemente naturale dintre cele mai propice scopului urmărit: văi cu pante abrupte, în cea mai mare parte cu aspecte de prăpastie, completate în locuri potrivite cu elemente artificiale construite de om, au dat acestei cetăți posibilități de apărare maxime. Toată această îmbinare de elemente naturale și artificiale, cu locul și poziția edificiului, înscriu această cetate în categoria fortificațiilor cu aspect circular (Glodariu 1983, 112 și urm.; Gherghe 1997, 76, 83-99).

Prin elementele sale componente susținătoare, ca *turnurile de veghe* sau de apărare, ca și prin cele ce alcătuiesc incinta propriu-zisă: valul de apărare din care se forma *palisada* construită cu două rânduri de stâlpi, cu talpa chiar de la baza valului și consolidați printr-o serie de grinzi de legătură și ramforturi, suplimentate cu turnurile de veghe sau de luptă din interior, cetatea de pe vârful Edirlen avea un caracter militar defensiv, într-o poziție și o formă inexpugnabilă.

Menirea ei era să supravegheze, să controleze și la nevoie să înfrunte impac-turile mai mult sau mai puțin puternice și mai ales inopinate, ce puteau veni în special de peste Dunăre, după cum declara un martor ocular al acelor vremuri (Ovidiu, *Epistula Ex Ponto*, I, 8, 5-20, IV, 9, 20; *Tristele*, II, 185-200, V, 10, 1-52). Pentru astfel de funcții, cetatea de pe vârful Edirlen servea ca adăpost și refugiu pentru luptători, desigur sub conducerea unui comandant care putea fi și stăpânul unui teritoriu din jur și care era mai mult sau mai puțin dependent de alți „bazilei” sau „regi”.

Analizând după toate aceste elemente de fortificare și după rolul pe care l-a jucat, cetatea de pe vârful Edirlen are analogii cu multe asemenea construcții din lumea geților și a dacilor. Cetăți de acest gen se întâlnesc chiar lângă Dunăre, pe vârful Tirighina, la Barboși, apoi la Bâtca Doamnei și tot în Moldova, pe înălțimea Titelcu de la Tisești, Târgul-Ocna (Gostar 1969, 9-22, 26-34).

Dacă le partajăm cu precădere după tehnica și tehnologia folosită, precum și după genul arhitecturii realizate, sistemul de fortificații de pe Edirlen are multe similitudini cu cetățile de la Buridava-Ocnița (Gherghe 1997, 96 și urm.) și Ocnele Mari (Crișan 1977, 305 și urm.) prevăzute cu foisoare pentru observații, valuri de apărare și palisade.

Aceleași forme sunt întâlnite și la Cetatea de la Polovragi (Gherghe 1997, 86 și urm.), precum și la cea de la Stoina-*Păișani* din județul Gorj (Gheorghe 1997, 116 și urm.). Aceleași asemănări tehnice s-au constatat și la cetatea de pe vârful Tinosul de la Arpașul de Sus (Macrea, Glodariu 1976, 10-16; Daicoviciu 1972, pass; Crișan 1977, 292 și urm.), la cea de la Căpâlna (Daicoviciu 1972, 140 și urm.; Crișan 1977, 298 și urm.), precum și la fortificația de la Costești (Daicoviciu 1972, 128-133; Crișan 1977, 343 și urm.).

Dacă pentru cetățile din Transilvania am avut mai multe detalii, ca urmare a intenselor cercetări, la cele din Muntenia investigațiile au fost de mai mică amploare. Cu toate acestea constatăm aceleași similitudini și la cetatea din Tinosul de la Pleașa (Gherghe 1997, 117) și mai ales la fortificația de la „Schitul lui Negru Vodă”, punctul numit „Cetățuia” (Gherghe 1997, 119).

După analiza și comparația făcută cu cetățile de apărare din lumea geto-dacă, enunțate în rândurile de mai sus, dar și cu altele pe care le-am lăsat nenominalizate, cetatea de pe vârful Edirlen, privită și ea sub aspectul tehnic, se încadrează în același gen de construcții ridicate în ultimele secole dinaintea prezenței romane, adică până în sec. I d. Chr. (Conovici 1985, 80 și urm.).

Referitor la distrugerea cetății noastre, este greu să-i stabilim cauzele și perioada când aceasta a sfârșit să mai funcționeze. Sondajul arheologic realizat asupra ei nu putea să aducă documentația necesară pentru ca noi să putem stabili un astfel de moment istoric. Judecând însă după forța impactului, care a putut distruge din temelii o astfel de construcție, aceasta trebuie să fi aparținut unei acțiuni militare de mari proporții și judicios organizate din punct de vedere strategic.

De la campania lui Burebista, care a dus la căderea și pârjolirea atâtor orașe și cetăți, și până la sângeroasele campanii ale proconsulului Macedoniei, M. Licinus Crassus, din anii 29-28 a. Chr. care au obligat pe Dapyx și Zyraxes să se refugieze peste Dunăre și, în mod implicit, la crearea regatelor clientelare ale căror forțe armate se stabilesc după anul 12 d. Chr. la *Aegyssus* și *Troesmis* (Ovidiu, *Ex Ponto*, I, 8, 11-20, IV, 7, 1-30, IV, 9, 75-80; Suceveanu 1977, 11 și urm. cu bibliografia citată), cetatea de pe vârful Edirlen nu putea să ocolească sau să facă față unor astfel de impacturi.

Ipoteze. Dintre toate obiectivele cunoscute de noi, cetatea de pe vârful Edirlen este cea mai apropiată de coordonatele transmise de Ptolemeu (FHDR, III, 10, 6, 553)¹. Marele geograf localiza în nordul teritoriului istro-pontic, la 55° longitudine și la 46°20' latitudine nordică, cetatea *Tibisca*. După părerea noastră această

¹ Numele *Tibiscum* mai apare la Ptolemeu încă de două ori, dar pe alte coordonate topografice.

localizare a lui Ptolemeu nu este o repetiție (FHDR, III, 10, 6, 553, nota 68) a numelui *Tibisca* pe care îl întâlnim în Dacia (Banatul de astăzi) și nici nu poate fi în altă parte, așa cum a apreciat C. Brătescu (1923, 59 și urm.), ca fiind în localitatea Cataloi de azi. Dacă folosim coordonatele marelui geograf al antichității, vârful Edirlen cu presupusa cetate *Tibisca*, se înscrie ca și azi, pe aceeași latitudine cu cetatea *Troesmis* și brațul Istrului – *Naracia* (*Naracustoma*), adică brațul cel îngust, identificat cu gârla Împușita de astăzi (Simion 2008, 19-28). Supus și unei analize etimologice, numele toponimului – ca fiind dintr-o zonă mlăștinoasă² – corespunde întru totul situației, căci ea străjuia nu numai văile mlăștinoase ale Celicului și Teliței, azi devenite *ceir-uri*³, ci și pe cele ce-i marcau hotărnicile, cu bălțile dunărene și marele complex Razim – în antichitate golful Halmyris –, cu toate văile lui ce pătrundeau în inima horstului dobrogean.

Bibliografie

- Alexandrescu, P. 1966, *Histria, II. Necropola tumulară*, București.
- Barnea, I. 1950, *O inscripție de la Aegyssus*, SCIV 1, 2, București, 175-184.
- Baumann, V.H. 1984, *Raport cu privire la rezultatele cercetărilor arheologice de la Telița-Izvorul Maicilor*, Peuce IX, Tulcea, 41-50.
- Baumann, V.H. 1991a, *Un nou cuptor de ars material tegular descoperit în ferma romană târzie de la Telița, punctul „La Pod”*, Peuce X, 105-108.
- Baumann, V.H. 1991b, *Cercetări pe valea Teliței (jud. Tulcea). Sondajul de la Frecăței*, Peuce X, 109-115.
- Baumann, V.H. 1995, *Așezări rurale antice în zona Gurilor Dunării, sec. I-IV p. Chr.*, Tulcea.
- Baumann, V.H. 2003a, *Vestigii paleocreștine descoperite în mediul rural autohton de pe valea Teliței, jud. Tulcea*. In: *Studia Historica et Theologica. Omagiu prof. Emilian Popescu*, București-Iași, 169-183.
- Baumann, V.H. 2003b, *Noi săpături de salvare în așezarea antică de la Telița - Amza, jud. Tulcea*, Peuce S.N. 14, 155-232.
- Brudiu, M., Păltânea, P. 1972, *Cetatea daco-getică de la Brăhășești (jud. Galați)*, ArhMold VII, 225-239.
- Bujor, Exp. 1961, *Depozitul de amfore de la Islam - Geaferca*, SCIV, 1, 12, 85-92.
- Buzdugan, C. 1983, *Fortificații geto-dace în Moldova*, Carpica XV, 125-130.
- Căpitanu, V., Ursachi, V. 1969, *O nouă cetățuie dacică pe valea Siretului*, Carpica II, 93-130.
- Căpitanu, V., Ursachi, V. 1972, *Descoperiri geto-dacice în jud. Bacău*. In: *Crisia, Oradea*, 97-114.
- Conovici, N. 1985, *Așezările fortificate și centrele tribale geto-dacice din Muntenia (sec. IV î.e.n.)*, Istros IV, 71-87.
- Crișan, I.H. 1977, *Burebista și epoca sa*, ed. II, București.
- Daicoviciu, M. 1968, *Dacii*, București.
- Daicoviciu, H. 1972, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj.
- Dupoi, V., Sîrbu, V. 2001, *Pietroasele - Gruitul Dării. Incinta dacică fortificată*, Buzău.
- Gheorghe, P. 1997, *Așezări și cetăți geto-dace din Oltenia, Craiova*.
- Glodariu, I. 1983, *Arhitectura dacilor*, Cluj Napoca.
- Gostar, N. 1969, *Cetățile dacice din Moldova*, București.
- Irimia, M., Conovici, N. 1990, *Săpăturile arheologice în așezarea getică fortificată de la Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța (campania 1989)*, Pontica XXXIII, 81-96.

² La I.I. Russu 1967, 125, *Tibisca – tibb = mlăștină*; cf. Tomaschek, origine tracă.

³ Văi inundabile și mlăștinoase.

- Lungu, V. 1996, *Aegyssus – Documentare arheologică preromană*, Peuce XII, 49-101.
- Macrea, M., Glodariu, I. 1976, *Așezarea dacică de la Arpașu de Sus*, București.
- Mateevici, N. 2007, *Amforele grecești în mediul barbar din nord-vestul Pontului Euxin, sec. VI-II a. Chr.*, Chișinău.
- Niculiță, I., Teodor, S., Zanoci, A. 2002, *Butuceni. Monografie arheologică*, București.
- Nițu, A., Zamoșteanu, M. 1959, *Sondajul în cetatea getică de la Tisești*, MCA VI, 375-381.
- Opaiț, A. 1977, *Aegyssus '76. Raport preliminar*, Pontica X, 307-311.
- Opaiț, A. 1987, *Un dépôt d'amphores découvert à Aegyssus*, Dacia N.S. XXXI, 1-2, 145-153.
- Ovidiu, Tristele, II, 185-200; V, 10, 1-52. *Ex Ponto*, I, 8, 5-20; IV, 9, 20; pentru Troesmis: IV, 9, 75-80.
- Paraschiv, D., *Descoperirile din necropola romană de la Telița*, mss.
- Preda, C. 1986, *Geto-dacii din bazinul Oltului superior – Dava de la Sprâncenata*, București.
- Rădulescu, A. 1971, *Podoabe de bronz ale unui car roman și depozitul de țigle de la Telița (jud. Tulcea)*, Pontica IV, 273-287.
- Russu, I.I., 1967, *Limba traco-getilor*, București.
- Sîrbu, V., Ailincăi, S.Cr., Simion, G. 2008, *Jijila - Cetățuie. O așezare fortificată a culturii Babadag în nordul Dobrogei*, Brăila.
- Simion, G. 1971, *Necropola feudal-timpurie de la Nalbant*, Peuce II, 221-248.
- Simion, G. 1975, *Quelques remarques sur la civilisation gétique des centres et forteresses autochtones de Dobroudja à la fin du Hallstatt et en commencement du La Tène*, Posebna izdaja XXIV, 237-250.
- Simion, G., Lăzurcă, El. 1980, *Așezarea hallstattană de la Beidaud, jud. Tulcea*, Peuce VIII, 37-54.
- Simion, G. 1984a, *Un cuptor de ars bombarde descoperit la Telița*, Peuce, IX, Tulcea, p.67-72.
- Simion, G. 1984b, *Un Eros trouvé à Valea Teilor, département de Tulcea*, Peuce IX, 333-336.
- Simion, G. 1995, *Cercetările de pe valea Celicului (Celic Dere)*, Analele Dobrogei S.N. I, Constanța, 250-253.
- Simion, G. 1996, *Gètes et Scythes aux Bauches du danube*, Actes du XIII^{ème} Congrès International de Sciences Pre and Protohistorique, Forli 1996, Italia, vol. IV, 753-764.
- Simion, G. 1997, *Le site de Celic dere. Interprétation ethno-culturelles et implications dans la chronologie du Hallstatt final*, Actes du Colloque International, sept. 1993, Tulcea, 231-252.
- Simion, G. 2000, *Tombes tumulaires dans la nécropole de Celic Déré*, Actes du II^{ème} Colloque International d'Archéologie Funéraire, Tulcea, 69-82.
- Simion, G. 2003, *Culturi antice în zona Gurilor Dunării*, Tulcea.
- Simion, G. 2005, *Présences interethnique dans la région des embouchures du Danube aux VI^{ème}-V^{ème} s. av. J.C.* In: *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea*, Iași, 43-58.
- Simion, G. 2007, *O aplică cu chipul Medusei descoperită la Celic Dere*, Peuce S.N. V, 187-204.
- Simion, G. 2008, *Istrul și geții în cartografia ptolemeică*, Steaua Dobrogei, anul X, nr. 1-2 (37-38), Tulcea, 19-28.
- Simion, G., Lăzurcă, El. 2004, *O descoperire homerică pe valea Teliței, jud. Tulcea*. In: *Festschrift für Florin Medeleț*, Timișoara, 233-249.
- Sîrbu, V. 1996, *Dava getică de la Grădiștea, jud. Brăila*, I, Brăila.
- Suceveanu, Al. 1977, *Viața economică în Dobrogea romană*, București.
- Ursachi, V. 1995, *Cetatea dacică de la Brad*, București.
- Vulpe, R. 1966, *Așezări getice din Muntenia*, București.

La citeé getique situéé au sommet d'Edirlen, Valea Celicului, Tulcea

Résumé

Le matériel présenté se base sur les informations obtenues par l'auteur, par l'intermédiaire d'un sondage réalisé en 1992, sur un système de fortifications situé au sommet d'Edirlen – la zone de la vallée de Celic.

Après avoir fait un encadrement de l'objectif dans la topographie de la zone (fig. 1, 2 et 3) l'auteur fait la description des conditions naturelles de l'endroit: très peu des voies d'accès et très difficilement accessibles, bordurées par des vallées abruptes avec des aspects abyssaux adoptés par les constructeurs de la citée pour accroître l'efficacité de la lutte de défense. Ainsi, sur les sentiers d'accès, l'archéologue a trouvé l'endroit des anciennes tours de surveillance (fig. 3 et 5). Le petit plateau situé au sommet de la colline, où il y a une visibilité maximale sur plusieurs kilomètres, a été fortifié avec un repli de terrain et un système de palissades (fig. 9 et 10/2).

Les recherches archéologiques enregistrent une zone fortifiée avec un repli de terrain avec une surface de 130/90 m (fig. 9/1). Elle a été construite uniquement de grosses pierres (fig. 7 et fig. 9/3), ayant un rôle de défense et également de soutien du système de palissades, à sa base découvrant la plante de pied de la palissade (fig. 9/2).

La grande pierre qui se trouve dans le centre du périmètre fortifiée (fig. 8 et fig. 10/1), a eu un rôle d'acropole mais également de point de tour d'observation.

Les sondages archéologiques ont montré que la surface de l'intérieur fortifié, se trouvant sur un pente naturel, a été aménagée en terrasse sur laquelle ont été construites et aménagées des habitations pour les soldats.

Après la position topographique et les éléments artificielles de défense, la fortification qui se trouve au sommet d'Edirlen s'encadre dans le type des citées circulaires. Elle a eu un rôle de défense, a caractère militaire, gardée par un groupe de soldats qui surveillaient la zone et qui contrôlaient la vallée Celicului et les alentours, conduits par un chef militaire et **pedinte** d'autres **basiles** ou **rois**. Les limites chronologiques de la fonctionnalité de cette citée n'ont pas pu être établies avec certitude. D'après le matériel céramique découvert, la citée a joué le rôle pour lequel elle a été construite dans le deuxième – premier siècle avant Chr.

Elle a fini dans un terrible incendie, produit par les événements qui se sont déroulés dans le Nord de Dobroudja, dans la période des conquises de Burebista jusqu'à la instauration du pouvoir roumain, de datant de la première période du siècle I d. Chr.

Dr. Gavrilă Simion, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea, str. 14 Noiembrie, 3, 82009 Tulcea, România

RAȘPELE – NOI CONTRIBUȚII LA INDUSTRIA OSULUI DUR DE ANIMALE

Conținutul valoric al cercetărilor monumentelor din a doua jumătate a mileniului I a. Chr. a oferit perspectiva evaluării istoriei populațiilor paleobalcanice, inclusiv a triburilor tracice, sub diverse aspecte ale vieții materiale și spirituale. În acest context un loc aparte revine artefactelor arheologice valorificate într-un șir de monografii, articole de sinteză, ori simple rapoarte de săpătură, ele reflectând și anumite meșteșuguri impuse de practicile zilnice (Pârvan 1926, 289-296; Данов 1967, 131-139). Un interes aparte prezintă materialele care ilustrează practicarea mai multor ocupații legate de cele ale construcțiilor, prelucrarea lemnului, prelucrarea pieilor etc. Pentru a doua jumătate a mil. I a. Chr. un rol important în ocupațiile tracilor de la nord de Dunăre joacă în continuare industria osului dur de animale. De altminteri, într-un studiu publicat recent menționăm importanța și funcționalitatea diversă a uneltelor din os care au apărut practic în toate așezările (Arnăuț 2007, 295-305). Cu ocazia aceluși demers am încercat o reflectare a unei categorii de unealtă care prin materialul de confecționare și prin modalitatea de prelucrare a anumitor suprafețe ale acestora suscită diverse opinii controversate. Baza documentară la acel moment a reprezentat descoperirile efectuate la Butuceni, r-nul Orhei, Republica Moldova (Никулицэ 1987, 100, рис. 22; Niculiță, Teodor, Zanoci 2003, 45), Ciobruți, r-nul Slobozeia (Fidelschi 2006, 27), Speia, r-nul Dubăsari (Arnăuț 2003, 113, fig. 65/1-2), Saharna Mare, r-nul Rezina, Nadlimanscoe III, r-nul Belgorod Dnestrovsk, reg. Odesa, Ucraina (Бруяко 1999, 192, рис. 33), din bazinul inferior al Nistrului și cele mai recente efectuate în Muntenia, de la Chitila, jud. Ilfov, România (Boroneanț 2003, 11-24). În același context menționăm divergențele de opinii vizavi de prezentarea funcționalității categoriei de unealtă pusă în discuție. Constatăm că în unele lucrări acestora li s-a prezentat doar ilustrația fără a li se oferi detalii (Никулицэ 1987, 100, рис. 22), iar în altele, au fost doar menționate sau, ele au fost supuse unei sumare analize (Arnăuț 2003, 113; Fidelschi 2006, 27). Între timp, grație unor săpături efectuate în sectorul *Basilica extra murus* de la Histria (Beldiman et al. 2008, 40-41, fig. 1-2 și 5, 7-8) și într-una din construcțiile din preajma sistemului defensiv de la Saharna Mică, r-nul Rezina (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 32, 234, fig. 16/3), numărul pieselor puse în discuție a sporit simțitor.

Piesele sunt lucrate din mandibule, din oase de metatars de cal, de bovidu, sau din corn de bovine. Cele mai simplu au fost lucrate oasele din mandibulă de cal matur (fig. 2/2), descoperite de V. Boroneanț în așezarea de la Chitila, punctul numit „Fermă” (Boroneanț 2003, 11) sau de la Saharna Mică (Niculiță, Zanoci, Arnăut 2008, 234, fig. 16/3). Unele s-au păstrat întregi, altele fragmentar, pe muchia superioară cu urmele alveolelor în care s-au aflat implantate rădăcinile dinților incisivi (fig. 1). Pe suprafața păstrată se observă urme de intervenție prin ciocănire sau presiune efectuată cu o unealtă. Vârful acesteia a fost prevăzut cu o terminație ascuțită unghiular. Printre alte fragmente ne semnificative tot de mandibulă, dar care poartă aceleași urme de prelucrare se distinge încă unul cu extremitatea distală la care s-au păstrat alveolele dentale și la care, pe una din fațete, se observă urme de prelucrare într-o manieră asemănătoare tehnicii descrise mai sus (fig. 1).

Din aceeași așezare provine și un metatars de bovidu pe care, cu ajutorul unui instrument zimțat, a fost fațetată partea ventrală (fig. 5/1). Pe suprafața se mai pot observa urmele instrumentului zimțat cu care s-a prelucrat. Cu un instrument ascuțit, pe latul suprafeței, au fost aplicate linii de adâncituri triunghiulare dispuse paralel (Boroneanț 2003, 12).

O piesă asemănătoare, descoperită în așezarea fortificată de la Saharna Mică. Ea reprezintă o mandibulă de bovidu care, pe suprafețele plate, poartă aceleași adâncituri triunghiulare aplicate cu vârful unei piese ascuțite (Niculiță, Zanoci, Arnăut 2008, 234, fig. 16/3).

Printre multiplele unelte din os, descoperite în nivelurile de locuire din așezarea fortificată de la Butuceni, se disting două tibii de animal (Никулицэ 1987,



Fig. 1. Saharna Mică. Rașpel din mandibulă de vită cornută.

100, рис. 22). Partea ventrală a uneia a fost fațetată cu ajutorul unui instrument cu lama ascuțită peste care apoi s-au aplicat 27 de șiruri nu întotdeauna paralele de adâncituri cu deschizătura unghiulară în sus (fig. 2/1). Executarea aceluiași motiv se poate urmări și pe a doua tibie provenită din aceeași așezare. În cazul

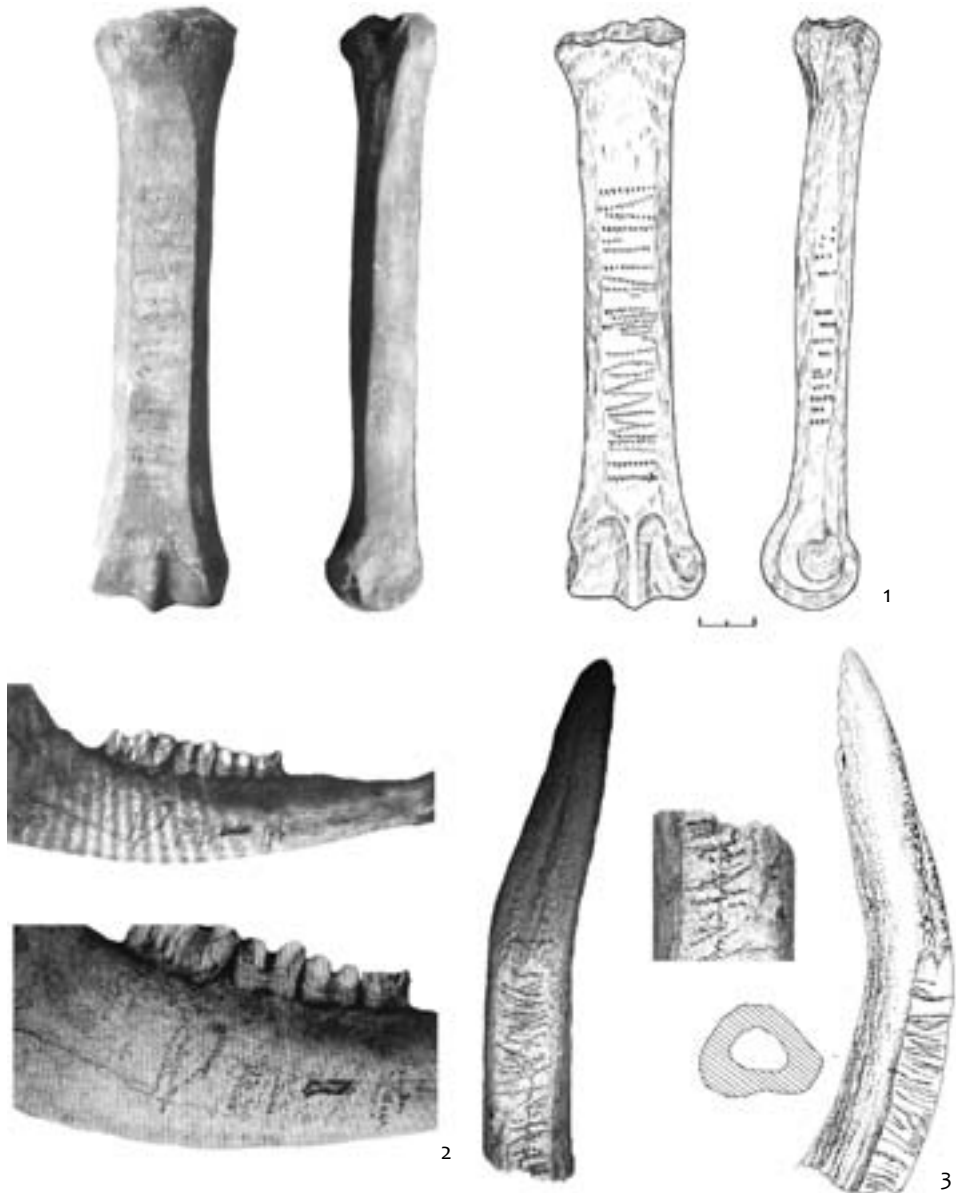


Fig. 2. Rașpele din metatars: 1 - Butuceni (după I. Niculiță); 2 - mandibulă de cal de la Chitila-Fermă (după V. Boroneanț); 3 - Saharna Mare (după I. Niculiță).

exemplarului dat au fost prevăzute două fațete, una pe suprafața ventrală și alta pe cea laterală, mai îngustă.

O altă piesă din os provine din descoperirile de la Ciobruți (Fidelschi 2006, 33, pl. II/IV), ea reprezentând o tibie de animal, pe suprafața căreia, perpendicular axului longitudinal, au fost aplicate incizii în aceeași manieră ca și pe exemplarele descoperite la Butuceni (fig. 5/2).

O unealtă, importantă fiind prin utilizarea unui corn de vită cornută, provine din săpăturile efectuate în așezarea de la Saharna Mare (Arnăut 2007, 296, fig. 1/3; Niculiță, Zanoci, Arnăut 2008, 366, fig. 148/1). Cornul a fost prelucrat, prevăzându-se o suprafață plană în sectorul dinspre extrema de contact cu zona frontală a craniului. Peste ea, în tehnica asemănătoare, s-au aplicat adâncituri unghiulare într-un număr de mai mult de 31 linii paralele, aplicate în curbă sau oblic (fig. 2/3).

Din analizele făcute s-a putut constata că, uneltele supuse analizei au fost confecționate din tibii, și metatarși, excepție făcând cele din mandibule, și din corn. Oasele au fost prelucrate la rece, deși, unele indicii, mai ales de pe exemplare provenite de la Butuceni, pentru a fi lucrate mai ușor, au fost tratate termic (fig. 2/1).

Raportate la descoperirile provenite din monumentele de pe litoralul nord-pontic, menționăm lipsa inexplicabilă a pieselor puse în discuție într-un șir de așezări de la Barboși jud. Galați (Sanie 1987, 103-111), Poiana jud. Galați (Vulpe, Teodor 2003, 561-569, fig. 82-90), Răcătău (Căpitanu 1992, 131-192) și Brad jud. Bacău (Ursache 1995, 136-137), Stâncești jud. Botoșani (Florescu, Florescu 2005, 79-80), facem referință doar la cele cercetate mai mult și la care s-au publicat rezultatele săpăturilor.

O situație similară a fost menționată în demersul publicat anterior și pentru monumentele de pe teritoriul de nord-vest al Bulgariei, precum și pentru spațiul istro-pontic. Specificam cu aceeași ocazie că lipsa acestora în monumentele date cu a doua jumătate a mil. I a. Chr. și prima jumătate a mil. I p. Chr. este suspectă în vreme ce în polisele grecești de pe coasta de nord a Mării Negre ele apar în număr considerabil. Astfel, în nivelurile de locuire corespunzătoare perioadelor elenistice și romană la Olbia (Семенов 1958, 93-96) și la Chersonesos (Петерс 1986, 161, таб. II/9-13) au apărut oase de metacarp de cal prelucrate pe patru laturi longitudinale cu șiruri de împunsături asemănătoare cu cele de pe piesele descoperite în monumentele de pe valea Nistrului. Exemplare de același tip au apărut în nivelurile de locuire de la Tiritaka (Гайдукевич 1934, 88, рис. 46), Patrei (Петерс 1986, 161, таб. II/14), Pantekapeion (Петерс 1986, 161, таб. II/2), Thanagoria (Петерс 1986, 162, таб. II/3) etc. Astfel de piese au fost descoperite în așezarea de la Nikonia (Бруяко 1999, 192, рис. 33/1, 3-4). Ele și-au făcut apariția în așezările scitice timpurii de la Lihačiovsk (Моруженко 1988, 43), Polkovaja Nikitovka (Моруженко 1988, 43), Neapolul Scitic (Зайчев 2003, 168, рис. 98/4), precum și în așezările fortificate din perioada antică târzie de lângă Mihajlovka și Semjonovka (Кругликова 1966, 55, рис. 10/3).



Fig. 3. Histria. 1-12 - rașpele din metatars de animal (după C. Beldiman et al.).

Totuși, cercetările arheologice recent întreprinse la Histria, în sectorul *Basili-ca extra muros*, au oferit surpriza surprinderii a unui număr de 24 de unelte pe care autorii, valorificându-le le-au considerat netezitoare pe metapodii de vită – *Bos taurus*. Oasele au fost fasonate pe una sau pe patru părți obținându-se astfel suprafețe plate peste care au fost aplicate adâncituri unghiulare prin impresiune cu ajutorul unei unelte metalice cu extremitatea ascuțită. Împunsăturile sunt orodate în linii oblice, transversal suprafeței plate (fig. 3/12). Conform relatărilor autorilor, artefactele provin din complexe închise, aproape de cuptoare dezafectate, din gropi care gravitează de sectorul meșteșugăresc a secțiunii I și care ține de perioada romană, sec. II p. Chr. (Beldiman et al. 2008, 40).

Încadrarea cronologică a obiectelor puse în discuție s-a făcut în funcție de datarea monumentului, fără ca autorii să aprecieze specificul și contextul descoperirii lor în anumite complexe. În mare parte, deci, datarea exemplarelor corespunde cronologiei generale în care se înscriu una sau alta așezare, în baza analogiilor pe care le comportă cu alte descoperiri similare, sau nu se face nici o specificare în acest sens.

La Butuceni cele două exemplare au fost depistate în secțiunea a III a fără ca să se specifice alte materiale descoperite asociat (Niculiță, Teodor, Zanoci 2002, 45). Unealta descoperită la Saharna Mare provine din secțiunea IV, unde a fost surprins la adâncimea de 20 cm, în asociere cu recipiente din sec. IV-III a. Chr. (Niculiță, Zanoci, Arnăut 2008, 179).

Autorul cercetărilor de la Ciobruți menționează doar descoperirea tibiei de animal, în stratul de cultură, la adâncimea de 80 cm (Fidelschi 2006, 27). Piesa de la Speia a fost depistată în urma unor cercetări de suprafață, într-un loc, unde solul a fost bulversat și stratul de cultură din sec. IV-III a. Chr. amestecat cu nivelul de locuire al acestuia din sec. IX-X p. Chr. (Arnăut 2003, 263). Din publicațiile referitoare la cercetările preliminare ale așezării de la Chitila-*Fermă* reiese că eșantionul de oase de animale mari cornute, cu impresiuni și-au făcut apariția în complexe cu caracter gospodăresc și în afara acestora, în nivelul de locuire caracteristic sec. II a. Chr. - IV p. Chr. (Boroneanț 2002, 3-49).

În așezările de pe litoralul de nord al Pontului Euxin oasele de animale cu adâncituri sub formă de triunghi se înscriu în contextul complexelor descoperite într-un monument sau altul. De exemplu, obiectele de la Nikonia și de la cetățuia Nadlimanskoe pot fi încadrate conform nivelului de locuire în sec. V-III a. Chr. (Бруяко 1999, 101). S. Semenov și cu B. Peters consemnează descoperirile de acest gen întregi sau în stare fragmentară de la Olbia din sec. IV-III a. Chr. (Семенов 1958, 95, рис. 5; 93, рис. 1; 96, рис. 6; Петерс 1986, 42-43). Și la Tiritaka acestea apar într-un nivel de locuire databil cu începutul sau mijlocul sec. III a. Chr. (Гайдукевич 1958, 157, рис. 8). La Chersones obiecte similare au fost surprinse în nivelurile de locuire elenistică, sec. IV-III a. Chr., dar este menționată descoperirea lor și în nivelurile de locuire romană (Peters 1986, 42). Din perioada sec. III-I a. Chr. provin piesele descoperite în așezarea fortificată de la Neapolul

Scitic (Высотская 1979, 124, рис. 57/5). Ele continue să apară și în perioada romană ca în cazurile cu cele descoperite la Pantekapeion (Петерс 1986, 42), Кер (Петерс 1986, 42), Thanagoria (Семенов 1954, 220), Семеоновка (Кругликова 1966, 50) etc. În aceeași perioadă romană, sec. I-II a. Chr., se înscriu și artefactele descoperite la Histria (Beldiman et al. 2008, 41).

Observăm că toate piesele din os cu prelucrare specifică de adâncituri în formă de triunghi au o încadrare cronologică largă, cuprinsă între sec. V/IV a. Chr. și III/IV p. Chr. În cadrul cronologic similar se încadrează și exemplarele de la Butuceni, Saharna Mare, Saharna Mică, Ciobruți, Speia și Chitila-*Fermă*. Piesele puse în discuție reprezintă tipuri de unelte originale din punctul de vedere al elaborării și funcționalității. Pentru realizarea lor s-a dovedit că meșterii au utilizat oasele și coarnele rezultate din consumul animalelor. Astfel, din tibie de bovină a fost confecționată piesa de la Ciobruți (Fidelschi 2006, 27). Instrumentele de la Nikonion, Nadlimanskoe și Butuceni au fost lucrate din metapodii de cal și bovid (Бруйко 1999, 101). Din corn a fost confecționat exemplarul de la Saharna Mare (Niculiță et al. 2003, 71). Mai variate, mandibule de cal și de bovid (fig. 4/1-2), metatars de bovid, sunt instrumentele descoperite la Chitila-*Fermă* (Boroneanț 2003, 11-13) și la Saharna Mică (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 32, 234, fig. 16/3).

Reconstituirea rolului funcțional al acestora a provocat opinii din cele mai controversate. De exemplu, piesele descoperite la Butuceni au fost considerate instrumente utilizate la prelucrarea postavurilor din lână după vopsire în scopul de a li se reda un aspect estetic. Argumentul se bazează pe analizele oferite de unelte din lemn, asemănătoare după tehnica de lucru și utilizate pe larg în Evul Mediu (Niculiță, Teodor, Zanoci 2002, 45).

O încercare de reconstituire al rolului funcțional la exemplarele de la Nikonion și de la Nadlimanskoe îi aparține lui I. Bruiako care prin analogie cu descoperirile de la Olbia, Thanagoria, Chersonesos, etc. le consideră „rașpele” de prelucrat diverse specii de piatră, chiar și marmoră (Бруйко 1999, 101). Ideea este susținută de S. Fidelschi în legătură cu analiza instrumentului descoperit la Ciobruți (Fidelschi 2006, 27). Opiniile ambilor se bazează pe încercările de reconstituire funcțională întreprinse pe cale experimentală de S. Semeonov în anul 1954 (Семенов 1954, 220-222). Pentru eșantionul de peste 50 de exemplare descoperit de către S. Kapošina într-un complex menajer la Olbia s-a demonstrat funcția de unelte de șlefuit și de lustruit. Mai multe aspecte, observate pe suprafața diafizelor și a epifizelor, cum sunt creștăturile frecvente și pronunțate, urmele de uzură și rupturile sub presiune, fac impresia despre prototipurile antice ale rașpelelor contemporane. Analizele trasologice au demonstrat că unelte din os care ne interesează erau folosite la prelucrarea articolelor din marmură sau specii dure de piatră. Principiul de mână a unui astfel de instrument consta în mișcări asemănătoare cu cele care le face un meșter cu rașpelul contemporan, epifizele tibiilor sau ale metatarșilor servind drept mâner. Suprafața de prelucrat era așternută cu nisip, granulele căruia pătrundeau în adânciturile triunghiulare aplicate pe diafaza osului contribuindu-se la șlefuire. O altă interpretare a funcționalității pieselor

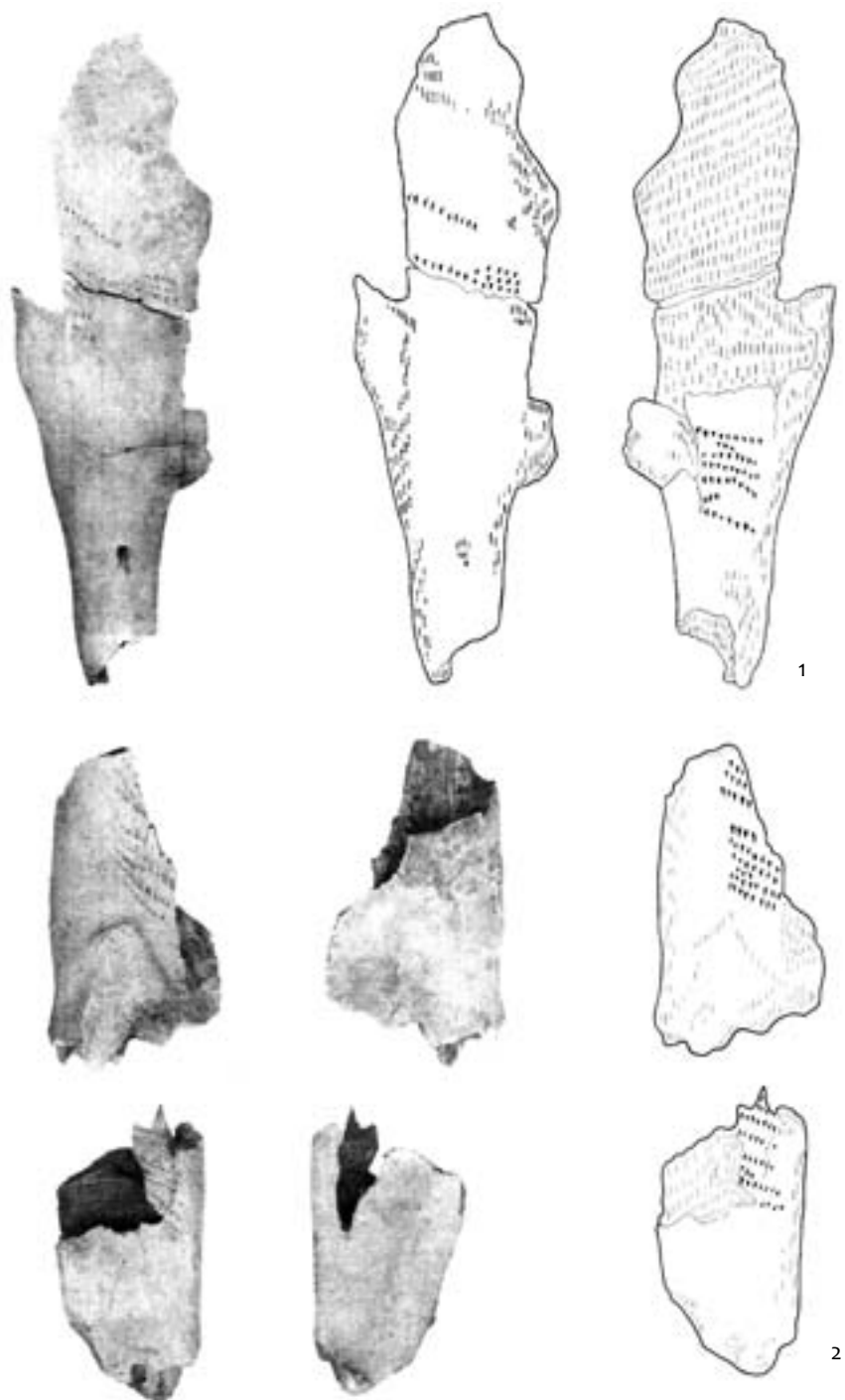


Fig. 4. Chitila-Fermă. 1-2- rașpele din mandibulă de animal (după V. Boroneanț).



Fig. 5. Rașpele din oase de metatars: 1 - Chitila-Fermă (după V. Boroneaș); 2 - Ciobrucci (după S. Fidelschi); 3-5 - Olbia (după S. Semenov).

noastre aparține lui A. Moruženko care le consideră unelte de prelucrare a pieilor de animale. S. Petres, care a dedicat un studiu amplu asupra uneltelor de os descoperite în monumentele de pe litoralul de nord al Pontului Euxin, face concluzia despre o utilizare mai largă a lor. În opinia sa „rașpelele” au putut fi utilizate în calitate de instrument de pielar, iar în asociere cu materialul abraziv era folosit drept unealtă de fasonat și lustruit suprafețele de obiecte din piatră și din lemn (Семенов 1954, 220-222).

Pentru piesele descoperite la Histria s-a presupus funcția lor, probabilă, de procesarea materialelor organice, a țesuturilor sau la curățirea și omogenizarea suprafeței pieilor, după cum presupun autorii – unealtă de dărăcit (Beldiman et al. 2008, 40-41).

Am insistat asupra acestor amănunte, deoarece, în legătură cu piesele descoperite la Chitila-*Fermă*, V. Boroneanț acreditează ideea despre oasele de animale, prelucrate de om, care par a sugera o scriere, remarcând, totodată, unele semne ce se aseamănă cu monograme. Acestea au putut chiar fi utilizate în calitate de tăblițe de inițiere a băștinașilor în redactarea textelor scrise (Boroneanț 2003, 11; Boroneanț, Boroneanț 2004, 55). Cu ocazia unui studiu mai amplu același autor consideră că, prin amprente de pe oasele discutate, localnicii au realizat adevărate mesaje de artă. Asociindu-le cu artefactele descoperite pe un spațiu mai larg de la Peștera Lupului, Adjighiol, Peretu, Răcățău, Sarmizegetusa Regia, Barboși, etc. cu ceramica, armele, unelte, obiectele de podoabă din cupru, bronz, argint le reconstituie un comportament specific de artă minoră, apreciindu-le importanța culturală, cu încărcătură magico-religioasă și social-politică (Boroneanț 2003, 18-21).

Părerea noastră este că unelte puse în discuție au fost utilizate de populațiile din așezările de la Saharna Mare, Saharna Mică, Butuceni, Ciobruți, Speia și Chitila-*Fermă* mai mult la prelucrarea lemnului sau articolelor confecționate din piele. Ideea pare mai verosimilă dacă ne gândim la faptul că în cadrul ocupațiilor populațiilor din sud-estul Europei prelucrarea pieilor și a lemnului reprezentau îndeletniciri frecvente, necesitând eforturi și instrumente corespunzătoare în redarea unui aspect estetic articolelor de port și de construcție. Dacă din punct de vedere al materialului de confecție, din punct de vedere tipologic și funcțional, categoria de unealtă reprezintă un împrumut din mediul cultural grecesc sau, este o invenție a meșterilor băștinași, rămâne să se stabilească în cadrul cercetărilor ulterioare. Exceptând exemplele oferite de descoperirile din polisele grecești de pe litoralul de nord și de vest al Pontului Euxin, doar într-un singur caz, din cele șase puncte din mediul barbar, cel de la Chitila-*Fermă* oferă posibilitatea de a suspecta semnalarea lor în ateliere specializate. Contextul descoperirilor instrumentelor în așezările de pe Nistru fac dovada, mai degrabă, a unor instrumente utilizate în particular, în gospodăria casnică. Nu posedăm de indicii care ar face dovada încadrării acestora într-o activitate de meșteșug specializat, adică în edificii gospodărești. Piesele invocate pentru discuție demonstrează deci, după cum ne-o dovedesc descoperirile, o încadrare cronologică largă. Această poziție la mo-

ment poate fi plasată nu mai devreme de sec. IV a. Chr. Nu le putem demonstra utilizarea și în perioadele anterioare. Cert este că ele apar sub aspect numeric într-o cantitate mai mare în nivelurile de locuire cuprinse între sec. IV a. Chr. și I a. Chr. Mai multe au fost atestate în monumentele de epocă dintre Carpați și bazinul Niprului. Excepție face descoperirea din punctul „Fermă” de la Chitila unde apar exemplare asociate cu materialul datat cu sec. II-IV p. Chr. Faptul demonstrează utilizarea acestora și în perioada romană târzie.

Bibliografie

- Arnăuț, T. 2003, *Vestigii ale sec. VII-III a. Chr. în spațiul de la răsărit de Carpați*, Chișinău.
- Arnăuț T., 2007, *Data about a category of bone tools with the function of polishing and shaping*, Thracia XVII, Sofia, 295-305.
- Beldiman, C., Rusu-Bolindeț, V., Sztancs D-M. 2008, *Artefacte din materii dure animale descoperite la Istria – sectorul Basilica extra muros*. In: *Buletinul muzeului „Teohari Antonescu”*, vol. 10, anul XIII, 181-190.
- Boroneanț, V. 2002, *Cercetările arheologice de la Citila-Fermă din 2001. Date preliminare și stratigrafice*. In: *Materiale de Istorie și Muzeografie*, XVI, București, 3-39.
- Boroneanț, V. 2003, *Câteva oseminte de cal ornamentate descoperite la Chitila-Fermă*. In: *Materiale de Istorie și Muzeografie*, XVII, București, 11-26.
- Boroneanț, V., Boroneanț, A. 2004, *Chitila, com. Chitila, jud. Ilfov*. In: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, campania 2004*, București, 54-55.
- Căpitanu, V. 1992, *Noi contribuții la cunoașterea civilizației geto-dacice în bazinul Siretului Mijlociu. Cetatea de la Răcătău (antica Tamasiada)*, *Carpica* XIII/1, 131-192.
- Costea, Fl. 2002, *Dacii din sud-estul Transilvaniei înaintea și în timpul stăpânirii romane*, Brașov.
- Fidelschi, S. 2006, *Dezvoltarea meșteșugului la populația sedentară din regiunea Nistrului Inferior (după rezultatele săpăturilor la așezarea pluristratigrafică Ciobruciu)*, *Tyragetia* XV, 24-33.
- Florescu, A., Florescu, M. 2005, *Cetățile traco-getice din secolele VI-III a. Chr. de la Stâncești (jud. Botoșani), Botoșani*.
- Niculici, I., Teodor, S., Zanoci, A. 2002, *Butuceni. Monografie arheologică*, București.
- Niculici, I., Zanoci, A., Nicic, A., Matveev, S. 2003, *Raport preliminar despre rezultatele cercetărilor arheologice la cetatea traco-getică Saharna Mare din 2002*, Chișinău.
- Niculici, I., Zanoci, A., Arnăuț, T. 2008, *Habitatul din mileniul I a. Chr. în regiunea Nistrului Mijlociu (siturile din zona Saharna)*, Chișinău.
- Pârvan, V. 1926, *Getica*, București.
- Sanie, S. 1987, *Cetățuia geto-dacică de la Barboși (I)*, *ArhMold* XI, 103-111.
- Teodor, S. 1999, *Regiunile est-carpătice ale României în secolele V-II î. de Hr. Considerații generale și repertoriu arheologic*, București.
- Ursachi, V. 1995, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, București.
- Vulpe, R., Teodor, S. 2003, *Piroboridava. Așezarea geto-dacică de la Poiana*, București.
- Бруяко, И. 1999, *Очерки экономической истории населения северо-западного Причерноморья в VII-III вв. до н.э.*, Волжск.
- Высотская, Т. 1979, *Неаполь – столица государства поздних скифов*, Киев.
- Данов, Хр. 1967, *К вопросу об экономике Фракии и ее Черноморского и Эгейского побережий в позднеклассическую и эллинистическую эпохи*. В сб.: *Античное общество*, Москва, 131-139.
- Гайдукевич, В.Ф. 1958, *Раскопки Туритак и Мериекия в 1946-1952 гг.* В сб.: *МИА*, вып. 85, Москва.
- Зайчев, Ю. 2003, *Неаполь скифский (II в. до н.э. - III в. н.э.)*, Симферополь.

- Кругликова, И. 1966, *Боспор в позднеантичное время*, Москва.
- Моруженко, А. 1988, *К вопросу о памятниках раннего железного века в бассейне р. Ворсклы*, СА 1, 33-52.
- Никулицэ, И.Т. 1987, *Северные фракийцы в VI-I вв. до н.э.*, Кишинев.
- Петерс, Б. 1986, *Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья*, Москва.
- Семенов, С.А. 1954, *Первобытная техника*. В сб.: МИА, вып. 54, Москва.
- Семенов, С.А. 1958, *Шлифовальные костяные орудья из Олвии*. В сб.: Археологічні пам'ятки УРСР, том VII, Ольвия II, Київ, 92-97.

The rasp – new contributions to the industry of animal hard bone

Abstract

Among the artifacts that illustrate the practice of multiple occupations connected with building, such as working wood, the making of leather, ranges also the industry of animal hard bone. In the second half of the 1st mil. BC the latter continued to hold an important place in the practices of the Thracians living in the North of Danube. Bone samples appeared almost in all the settlements, having various functions.

Excluding the samples offered by the discoveries from the Greek polises on the Northern seaside of Pontus Euxinus, just one case, that of Chitila-Ferma, among the five points from the barbarian medium, offers the possibility to suspect their presence inside specialized workshops. The context of tool discoveries in the settlements on Nistru rather proves that the tools were used privately, than the activity of a special craft inside households. The samples of this discussion prove, as it results from the discoveries, a large chronological range. This limit can actually be placed not earlier than the 4th century BC. We cannot prove their usage in the previous periods. It is sure that they appear in a big quantity inside the inhabited levels comprised between the 4th century BC and 1st century BC. Less of them were found in the monuments of the epoch situated between the Carpathians and the basin of Nipru. An exception from this is the discovery from the “Ferma” point at Chitila, where were discovered samples associated with materials dating with the 1st century BC – 4th century AD. This fact proves their use in the Late Roman period too.

List of illustrations:

- Fig. 1. Saharna Mică. Rasp of mandible of Bovidae.
- Fig. 2. Rasps of metatarsus: 1 - Butuceni (apud I. Niculiță); 2 - rasp of mandible, Citila-Fermă (apud V. Boroneanț); 3 - Saharna Mare (apud I. Niculiță).
- Fig. 3. Histria. 1-12 - rasps of Bovidae shins and metatarsi (apud C. Beldiman et al.).
- Fig. 4. Chitila-Fermă. 1-2 - rasps of mandible of Bovidae (apud V. Boroneanț).
- Fig. 5. Rasps of metatarsus: 1 - Chitila-Fermă (apud V. Boroneanț); 2 - Ciobrucii (apud S. Fideschi); 3-5 - Olbia (apud S. Semenov).

Dr. T. Arnăut, Universitatea de Stat din Moldova, str. A. Mateevici, 60, MD-2009 Chișinău, Republica Moldova, e-mail: aybyayd@yahoo.com

PIESE DE ARMAMENT DESCOPERITE ÎN APROPIEREA COMUNEI BUȚENI (r-nul HÂNCEȘTI)

Zonă de limită sudică a Podișului Central Moldovenesc, aflată în bazinul Cogâlnicului, cu ape alimentate de la numeroase izvoare, vegetație din belșug, pășuni și păduri care oferă din plin vânat, dar și terenuri pentru practicarea agriculturii astfel se prezintă habitatul populației din preajma localității Buțeni (r-nul Hâncești) în antichitate. Mediul geografic, deci, le-a oferit comunităților umane, încă din cele mai vechi timpuri, condiții propice pentru trai, relevante în acest context fiind zecile de așezări din cea de-a doua jumătate a mileniului I a. Chr., de la Costești, Cigârleni, Molești, Hansca, Pojăreni etc. (Arnăut 2003, 199, 204, 220-221, 249). Periegezele arheologice efectuate în vatra satului Buțeni în secolul trecut dar și mai recent, în anul 2008, au permis evidențierea a opt așezări dintre care una din eneolitic și celelalte din a doua epocă a fierului (fig. 1).

Atenția noastră a fost atrasă de una din așezările depistate la 400-450 m nord-nord-vest de localitate și care se întinde de la sud spre nord pe o distanță de mai mult de 800 m. Specificăm că aceasta ocupă o suprafață de aproximativ 2,5 ha. Pe întreaga arie, brăzdată de altminteri de lama plugului de plantaj au fost scoase resturi de cultură materială care constau în fragmente ceramice provenite de la vase mari și mici de diferite categorii și tipuri, modelate cu mâna și la roata olarului. Importurile de amfore, care în zonă își fac apariția în sec. VI a. Chr. sporesc considerabil în sec. IV-III a. Chr. La Buțeni am constatat prezența amforelor de Thasos, de Sinope și de Heraclea Pontică. Faptul demonstrează consolidarea la această perioadă a legăturilor locuitorilor de la Buțeni cu reprezentanții celei mai avansate culturi din antichitate. Pe aceeași linie, dar mai spre sud, la distanța de 200 m, a fost identificată o altă așezare care ocupa o suprafață de 2,5 ha. Este interesant faptul că la periferia de vest a acesteia în evul mediu timpuriu se vor așeza cu traiul comunități de triburi daco-romane, dovadă făcând artefactele descoperite în acest loc.

Dacă treci depresiunea care se întinde la est până în sat, iar la sud se extinde joncționând cu malurile abrupte prin alunecarea de teren (aici există o mulțime de izvoare, pânză freatică fiind foarte bogată în ape), dai de un larg platou, pe care cândva localnicii cultivau viță de vie, astăzi păpușoi și grâu. Aici întinde o a treia așezare pe o suprafață de aproximativ 2,8 ha. Plantajul a scos la iveală aceleași vestigii bogate în ceramică modelată cu mâna și la roata olarului. Se evidențiază



în mod deosebit fragmentele de amfore grecești și de ceramică de lux. În ruptura malului și astăzi se observă anumite complexe, gropi menajere, gropi de gunoi sau gropi de la construcțiile de tip bordei adâncite în sol. Spre direcția de sud-sud-est, la aproximativ 1,2 km, platoul se învecinează cu o depresiune. Pe panta de nord-nord-vest a acesteia se întinde o altă așezare pe o suprafață de aproximativ 0,1 ha. Pe centrul ei crește un nuc bătrân. Pe panta ușor înclinată spre sud au fost semnalate mai multe vestigii din epoca timpurie a evului mediu. Pe fundul depresiunii și astăzi se

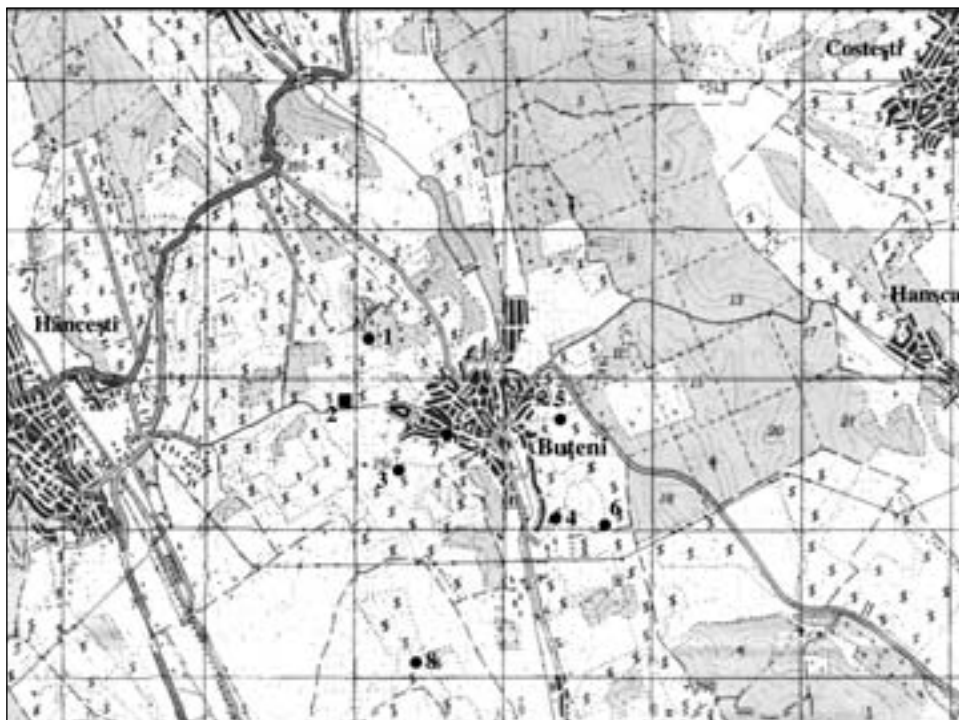


Fig. 1. Descoperiri arheologice în apropierea s. Buțeni (r-nul Hâncești).

mai află un șir de izvoare, dovada unei pânze freatice bogată în apă potabilă. Am ținut să specificăm numai câteva din monumentele depistate de noi și, anume, pe acelea care încă nu au fost incluse în harta arheologică a Republicii Moldova.

Obiectul studiului de față îl constituie câteva piese de armament descoperite pe suprafața așezării numerotate prealabil cu nr. 2 (fig. 1). Ele sunt reprezentate

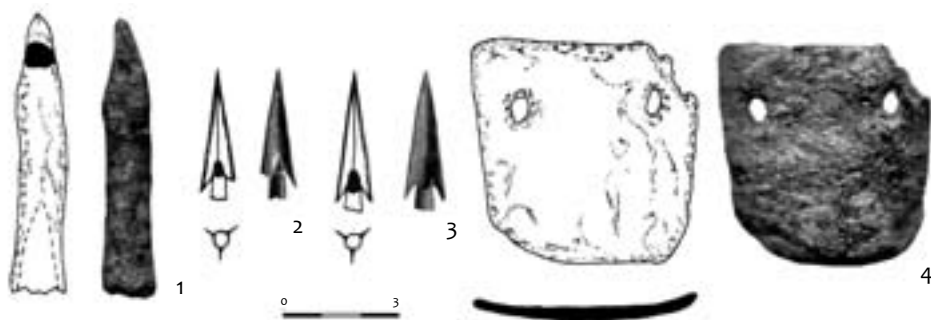


Fig. 2. Arme descoperite în apropierea s. Buțeni (r-nul Hâncești)
1. vârf de lance; 2-3. vârfuri de săgeți; 4. lorica

printr-un vârf de lance de fier, două vârfuri de săgeți din bronz și printr-o plăcuță de fier de la o *lorica squamata*.

Vârful de lance (fig. 2/1) a fost confecționat dintr-o placă triunghiulară de fier, având forma alungită cu vârful romboidal în secțiune și un tub de înmănușate la alt capăt, obținut prin îndoirea laturilor plăcii de fier. Lungimea piesei este de 7 cm, lungimea părții romboidale de 3 cm, diametrul la bază tubului de 1,4 cm. Asemănător ca formă, dar de proporții puțin mai mari este vârful de lance de la Stâncești (Florescu, Rață 1969, 9-20; Florescu, Florescu 2005, 80). Tipul a fost înregistrat și în săpăturile de la Bunești-Averești (Bazarciuc 1983, 255, fig. 4/7) și în așezarea de la Botoșana (Teodor 1988, fig. 3/3). În clasificarea propusă de T. Arnăuț piesele sunt încadrate în tipul doi (Arnăuț 2003, 119). Cele descoperite la Mala Kopanja au fost clasificate de către de I. Prochnenko în *tipul III* (Прохненко 2002, 166, 184).

Vârful de săgeată nr. 1 (fig. 2/2) cu dulia exterioară a fost confecționat din bronz este înzestrată cu trei aripioare și lungimea de 2,8 cm, din care lungimea duliei constituia 0,9 cm. Dulia avea forma rotundă în plan cu diametrul de 0,3 cm, iar pe dulia a fost atestat un orificiu de forma ovală cu diametrele de circa 0,2-0,3 cm.

Vârful de săgeată nr. 2 (fig. 2/3) cu dulia exterioară a fost confecționat din bronz este înzestrată cu trei aripioare și lungimea de 2,9 cm, din care lungimea duliei constituia 1,0 cm. Dulia avea forma rotundă în plan cu diametrul de 0,3 cm, iar pe dulia a fost atestat un orificiu de forma ovală cu diametrele de circa 0,2-0,3 cm.

Piesele înregistrate au fost lucrate din bronz, încadrându-se în categoria cunoscută drept „scitică”. Ele fac parte din tipul celor cu trei aripioare. Acest tip de săgeată este bine cunoscut la un număr mare de monumente arheologice din sec. IV-III a. Chr. la est de Carpați (Arnăuț 2003, 204, 199, 390-391.).

Plăcuța de la *lorica squamata* (fig. 2/4) a fost confecționată din fier, are forma trapezoidală cu baza mică ușor rotunjită, lungimea bazelor de 5 cm și 5,6 cm. Sub baza mare sunt prezente două orificii de formă ovală cu diametrele variind între 0,4-0,7 cm. Grosimea ei variază între 0,2-0,4 cm. Piesa este asemănătoare celor

descoperite la așezarea fortificată Saharna Mare, r-nul Rezina (Niculiță, Zanoci, Arnăut 2008, fig. 146/10, 11). Odată cu extinderea civilizației romane spre Dunăre numărul de descoperiri de acest tip crește, fapt care a permis acceptarea afirmației lui Tacit despre aristocrații sarmați echipați cu astfel de armament sau apariția ipotezei privind adoptarea de către geto-daci a platoșei de tip *lorica squamata* sub influența romană. Descoperirile de la Saharna și Buțeni, completate cu cele de la răsărit de Nistru denotă existența largă în mediul barbar a acestui tip de armament defensiv cu mult înaintea apariției romanilor în regiunea nord-vest pontică.

Descoperirea prin periegeză a armelor în așezările ne fortificate din sec. IV-III p. Chr. confirmă încă o dată caracterul războinic al populației traco-gete din regiune, fapt care vine în concordanță cu sursele narative din epoca antică. Încadrarea cronologică a pieselor documentate este susținută și prin categoriile de vestigii descoperite la suprafața așezării. Este vorba despre fragmentele de ceramică de import, amforele de Tassos, Heraclea Pontica, Sinope etc., care permit o încadrare mai exactă a monumentului în sec. IV-III a. Chr.

Bibliografie

- Arnăut, T. 2003: *Vestigii ale sec. VII-III a. Chr. în spațiul de la răsărit de Carpați*, Chișinău.
- Bazarciuc, V., 1983, *Cetatea geto-dacică de la Bunești (jud. Vaslui)*, SCIVA 3, 249-273.
- Beldiman, C. 1989, *Plăcuțe de cuirasă (lorica squamata) din Dacia preromană*, Carpica XX, 125-136.
- Florescu, A., Rață, S. 1969, *Complexul de cetăți traco-getice (sec. VI-III î.e.n.) de la Stâncești-Boțoșani*. In: *Studii și materiale*, I, Suceava, 9-20.
- Florescu, A., Florescu, M. 2005, *Cetățile traco-getice din secolele VI-III a. Chr. de la Stâncești (jud. Botoșani)*, Târgoviște.
- Niculiță, I., Zanoci, A., Arnăut, T. 2008, *Habitatul din mileniul I a. Chr. în regiunea Nistrului Mijlociu (siturile din zona Saharna)*, Chișinău.
- Teodor, S. 1988, *Elemente celtice pe teritoriul est-carpatic al României*, ArhMold XII, 33-51.
- Tacit, *Istorie*, I, 79.
- Прохненко, И. 2002, *Військове озброєння даків I ст. до н.е. – початку II ст. н.е.*, Карпатика 15, Ужгород, 155-187.

The parts of weapons discovered nearby the village of Buteni

Abstract

This research had the main purpose to introduce in the scientific use three categories of parts of weapons, that were discovered by the authors as a result of several surveys in one of the eight settlements located nearby the village of Buteni. These are as follows: arrowheads with three wings, a spearhead and a part that comes from a lorica (body armour).

List of illustrations:

Fig. 1. Archaeological findings from nearby the village of Buteni (district Hincești).

Fig. 2. The findings of parts of weapons from nearby the village of Buteni (district Hincești): 1 - lancehead; 2-3 - arrowheads; 4 - lorica.

CU PRIVIRE LA MODALITĂȚILE NECOMERCIALE DE DIFUZARE A PRODUSELOR GRECEȘTI ÎN NORDUL ȘI NORD-VESTUL PONTULUI EUXIN

Că produsele de origine greacă descoperite în teritoriile colonizate prezintă o bază de documentare deosebit de importantă pentru studierea relațiilor dintre lumea greacă și diverse comunități băștinașe este un fapt binecunoscut și pe larg valorificat în literatura de specialitate (cf. Boardman 1988). Tot așa ca și în alte regiuni de la periferia lumii antice, obiectele grecești descoperite în mediul autohton din nordul și nord-vestul Pontului Euxin – fie că acestea provin din centrele de producție aflate în spațiul mediteranean sau din coloniile de pe litoralul Mării Negre – au stat, în repetate rânduri, în atenția arheologilor și istoricilor din diferite țări. O privire, chiar și sumară, asupra investigațiilor întreprinse pe marginea acestui subiect arată că informațiile acumulate în cadrul studiului produselor grecești au fost aplicate, cu preponderență, la reconstituirea și evaluarea statistico-cantitativă a relațiilor comerciale greco-indigene. Datorită cantității impresionante de descoperiri, numeroși cercetători s-au aplecat asupra repartizării geografice a obiectelor grecești în teritoriile populate de traci și de sciți, în special a amforelor de transport (Tudor 1954, 81-88; Tudor 1967, 37-79; Eftimie 1959, 195-216; Baumann 1973-1974, 29-60; Sîrbu 1979, 123-144; Sîrbu 1982, 99-124; Sîrbu 1983, 43-67; Sîrbu 1985, 243-271; Серова 1989, 149-163; Lungu 1994, 133-155; Самойлова 1997, 220-223) și a ceramicii de lux (Alexandrescu 1976, 117-126; Alexandrescu 1978; Lungu 1993, 159-190), dar și a pieselor de paradă (Gumă 1991, 85-103), de toreutică (Alexandrescu 1966, 207-210; Popilian 1981, 45-52), de podoabă (Irimia 1977, 73-77; Zirra 1994, 71-90) etc. Astfel, cartografiate și combinate cu alte descoperiri arheologice, în deosebi cu cele monetare (Mitrea 1961, 83-88; Mitrea 1984, 111-121), obiectele de origine greacă au servit nu odată drept sursă primară pentru identificarea direcțiilor și căilor de difuzare a mărfurilor din comerțul timpului, sau la evaluarea intensității relațiilor comerciale cu lumea greacă într-o anumită regiune și perioadă de timp¹.

¹În special vasele ceramice grecești pun la dispoziție repere sigure pentru încadrarea complexelor tracice și scitice în limite cronologice mult mai înguste, acestea cuprinzând uneori chiar câțiva ani. Dintre contribuțiile mai vechi cf. Alexandrescu 1976, 117-126, iar pentru unele datări mai noi a importurilor ceramice din unele așezări și complexe funerare tracice și scitice din Dobrogea și regiunea Nistrului Inferior a se vedea Lungu 1993, 159-190 și Мартыненко 1997, 55-60. Totodată, luând în considerație posibilul decalaj cronologic dintre fabricarea, comercializarea și ieșirea

Luând în considerație aspectele abordate până acum în literatura de specialitate, de altfel deloc neglijabile pentru studiul relațiilor greco-indigene, ne rămâne totuși să constatăm că posibilitățile informaționale pe care le poate oferi studiul obiectelor grecești descoperite în mediul indigen sunt departe de a fi epuizate. Pentru confirmarea acestui lucru ne vom opri în continuare, pe baza a două exemple din spațiul nostru de cercetare², asupra modalităților *necomerciale* prin care ele ar fi putut să ajungă la consumatorii băștinași. Or, așa cum atrăgea atenție încă I. Brașinskij într-un studiu dedicat amforelor de transport (Брашинский 1984, 20), nu toate obiectele grecești ar poseda o semnificație strict comercială, și prin urmare acestea nu pot fi folosite pașal la reconstruirea comerțului timpului. În sprijinul unor asemenea afirmații vin informațiile literare și epigrafice, precum și rezultatele obținute de pe urma investigațiilor cu caracter etnografic și sociologic din perioada modernă (Köhler 1985, 13-55), în baza cărora se poate constata că, pe lângă comerț, un anumit rol au deținut sistemul de daruri private și colective, tributurile și jafurile, relațiile matrimoniale și xenogamia, mercenăritul, mișcările de populație și de trupe militare, mobilitatea meșteșugarilor etc. Prin urmare, pornind de la constatarea că nu oricare piesă de origine străină descoperită în afara ariei de fabricare poate fi tratată drept mărturie pentru existența relațiilor comerciale dintre greci și băștinași, întrebarea care se pune aici este, în ce măsură documentația arheologică ne poate ajuta să surprindem alte posibilități de difuzare a produselor grecești, decât cele legate de schimbul sau comerțul organizat.

Un prim exemplu pentru problema discutată aici ne aduce *unealta torentică de la Oprișor*, jud. Mehedinți, România, destinată ornamentării în relief a vaselor de metal, în special a fialelor de aur sau argint. Așa cum se poate constata pe baza contextului arheologic semnalat de I. Stângă (Stângă 1992, 151-154, fig. 1; Kull 1997b, 551-553, Abb. 8), piesa respectivă a fost descoperită în locuința 2 a unei așezări hallstattiene din regiunea Porților de Fier. Printre materialele însoțitoare au fost menționate un vas de tip *lekane*, aproape întregibil, un vas miniatural, două fusaiole și suportul unui *lekythos* cu figuri negre. Dintre alte descoperiri semnificate în apropiere amintim și fragmentele ceramice de la vase lucrate cu mâna și la roata olarului, considerate ca fiind importuri grecești (Kull 1997b, 555-566). Tre-când peste problemele de ordin torentic pe care le-a ridicat poansonul de la Oprișor (Babeș 1993, 125-134; Kull 1997a, 689-710; Kull 1997b, 566-584), important pentru problema noastră este atribuirea ei drept unealtă a unui sau a unor meșteri itineranți, care, așa cum considera M. Babeș, ar „fi lucrat în această arie mai largă, de ambele părți ale Dunării, la comanda unor dinaști locali” (Babeș 1993, 131, nota 31). Indiferent de faptul, dacă meșterul căruia i-ar fi aparținut piesa era un localnic sau, poate mai degrabă, unul de origine greacă, așa cum ar putea

din uzul cotidian printr-o spargere ireparabilă sau plasarea într-un mormânt, trebuie să atragem aici atenție faptului că vasele ceramice de import descoperite în complexe funerare negrecești pot ajuta deseori doar la stabilirea unui *terminus post quem* pentru încadrarea cronologică a acestora. Privitor la această problemă în alte regiuni a colonizării grecești cf. Dehn, Frey 1962, 197-208; Kimmig 1985, 215 și nota 2 („... Nach heutigen Erfahrungen ist freilich das Problem der „Laufzeit“ und der Zeitpunkt der Grablege zu gering eingeschätzt worden); Kimmig 1992, 325 și urm. cu referire la încadrarea cronologică a complexului funerar de la Vix unde a fost descoperit binecunoscutul crater din bronz.

² Pentru determinarea limitelor geografice ale spațiului de cercetare cf. Banaru 2003, 9-11; Banaru 2007, 65, nota 1.

să indice *lekythosul* aflat la fel în posesia acestui personaj, vasul servind pentru păstrarea uleiurilor folosite pentru igiena corpului, avem aici un exemplu de difuzare a obiectelor datorită mobilității persoanelor. Că asemenea meșteri itineranți, de data aceasta ceramiști, activau cu siguranță și în coloniile nord-vest-pontice ne vorbește, așa cum considera și P. Alexandrescu, prezența unui recipient chiot de tipul *chiup* la Berezan (Boardman 1988, 327, nota **). Așa cum am încercat să arătăm și în altă parte, nu se exclude și posibilitatea că utilizarea unor metode de construcție sud-mediteranene la ridicarea unor cetăți traco-getice, trebuie pusă și pe seama prezenței fizice a unor meșteri greci care lucrau la comanda elitelor aristocratice locale (Zanoci, Banaru 2009).

Datorită unui număr impresionant de semnalări de amfore grecești în mediul indigen, difuzarea produselor transportate în aceste recipiente este pusă, de cele mai multe ori, pe seama relațiilor comerciale (recent Mateevici 2007). Totodată, aceste descoperiri sunt de natură să ne aducă informații suplimentare și despre alte posibilități de pătrundere a produselor în amfore, decât era comerțul. În calitate de exemplu vom aduce aici difuzarea amforelor din Heraclea Pontică. Așa cum se poate deduce din cartografierea acestor descoperiri în nord-vestul Pontului Euxin (Banaru 2003, 119-125, Karte 10), în sudul Dobrogei a fost înregistrată o concentrare din aproximativ 40 de puncte geografice. Demne de menționat sunt descoperirile de la Satu Nou-Valea lui Voicu cu 63 de ștampile heracleote (Irimia, Conovici 1989, 115-154; Irimia, Conovici 1990, 81-96; Conovici, Irimia 1991, 139-175) și, în special, cele din cetatea de la Albești cu 21 de amfore, parțial întregibile, și 131 ștampile (Rădulescu, Bărbulescu, Buzoianu, Cheluță-Georgescu 1993, 122-125, 129-131).

După cum se cunoaște, în această parte a litoralului pontic existau două colonii grecești, cea milesiană Tomis și doriană Callatis. Dacă luăm în considerație faptul că coloniile secundare ale Heracleei Pontice, Callatis și Chersonesos, jucase un rol important în difuzarea produselor coloniei-mamă (Șirbu 1979, 130; Кац 1965, 135; Сапрыкин 1986, 78), atunci ar fi foarte ademenitor să punem descoperirile de amfore heracleene din sudul Dobrogei în legătură cu activitatea comercială a orașului Callatis. Cu atât mai mult, la Tomis fusese semnalate până în anul 1992 numai 15 din cele 505 ștampile de amfore (Buzoianu 1992, 99 urm.). Totodată, o privire de ansamblu asupra lotului de amfore de la Callatis arată că celor 100 de ștampile heracleote de aici se opun 457 de Thasos și 774 de Sinope, adică un număr de aproximativ cinci și, respectiv, opt ori mai mare (Avram, Poenaru-Bordea 1988, 34, tab. III; Avram 1991, 122-123, Anm. 155), fapt care ar indica și asupra altor posibilități de pătrundere a acestor produse în sudul Dobrogei (Avram 1991, 122-123, Anm. 164). Luând în discuție această situație arheologică, V. Lungu încearcă să explice concentrarea de descoperiri de amfore heracleote de aici ca drept urmare a expediției militare a lui Lysimachos. Bazându-se pe o informație a lui Memnon, conform căruia la expediția împotriva geților în armata macedoniană participa și un detașament de mercenari heracleoți sub conducerea strategului Clearchos (Memnon, Fr. Gr. Hist. III B, 341), cercetătoarea română admite posibilitatea că produsele transportate în amfore de Heraclea nu au constituit altceva decât proviantul corpului de mercenari din acest oraș (Lungu 1992, 77).

În contextul de mai sus aducem și o informație de la Polybios (IV, 56), care, descriind pregătirile de război a sinopeenilor, menționează că aceștia au primit din partea Rhodosului un ajutor din 10 000 de amfore cu vin. Un alt argument important în sprijinul ipotezei date semnalăm la Ps. Aristotel (Economika II, 2, 8). De aici aflăm că Herakleia, aflată într-o perioadă de criză economică și pe picior de război cu regii bosporani, trimite în Bosporul asiatic cantități importante de alimente, printre care pâine, ulei de măsline, vin etc. Produsele date urmau să fie vândute pe loc mercenarilor, pentru ca cu banii dobândiți pe această cale, aceștea să fie remunerați.³ O altă informație interesantă ne comunică și Xenophon, care, descriind marșul corpului său de mercenari prin ținutul triburilor tracice, relatează și despre vinul din raționul soldaților, care, datorită temperaturilor scăzute, înghețase în vase (Anab. VII 4, 1 urm.).

Așa cum se poate conchide pe baza informațiilor date, una din modalitățile, de altfel deloc neglijabilă, de difuzare a produselor grecești a constituit mișcările de trupe militare. Dacă luăm în considerație faptul că confruntările militare dintre coloniile grecești cu marele puteri din afara spațiului pontic, pe de o parte, precum și cele cu formațiunile politice locale, pe de alta, au constituit un fenomen destul de răspândit în Antichitatea pontică, atunci volumul de produse difuzate pe această cale nu poate fi deloc neglijat atunci când încercăm să reconstruim tabloul general al relațiilor comerciale greco-indigene.

Bibliografie

- Alexandrescu, P. 1966, *Hydria de la Artand*, Studii clasice 8, 207-210.
 Alexandrescu, P., 1976, *Pour une chronologie des VIe-IVe siècles*, Thraco-Dacica 1, 117-126.
 Alexandrescu, P. 1978, *La céramique d'époque archaïque et classique (VIIe-IVe s.)*. In: Histria. Les résultats des fouilles IV, București.
 Avram, A. 1991, *Untersuchungen zur Geschichte des Territoriums von Kallatis in griechischer Zeit*, Dacia n. s. 35, 103-137.
 Avram, A., Poenaru-Bordea, Gh. 1988, *Nouveaux timbres amphoriques thasiens de Callatis*, Dacia N.S. 32, 27-35.
 Babeș, M. 1993, *O unealtă toreutică din sec. IV-III a. Chr. de la Oprișor (jud. Mehedinți)*, SCIVA 44/2, 125-134.
 Banaru, V. 2003, *Die Beziehungen von Griechen und Barbaren im nordwestlichen Pontos-Gebiet. Untersuchungen zu Handel- und Warenaustausch vom 7. bis 3. Jh. v. Chr. auf Grundlage der archäologischen Funde und schriftlichen Quellen im Nordwesten des Schwarzen Meeres*. Diss., Mannheim, 2003 (<http://www.uni-mannheim.de/diss>).
 Banaru, V. 2007, *Cu privire la difuzarea ceramicii cu figuri roșii în nord-vestul Pontului Euxin (reflecții pe marginea unei cărți recente despre comerțul și funcționalitatea vaselor atice în spațiul pontic)*, Tyrageia s.n. 1, vol. I [XVI], 63-87.
 Baumann, V.H. 1973-1974, *Considerațiuni asupra importului de amfore grecești în Nordul Dobrogei*, Peuce 4, 29-60.
 Boardman, J. 1988, *Grecii de peste mări. Colonizarea greacă și comerțul timpuriu*, București.
 Buzoianu, L. 1992, *Importurile de amfore la Tomis în perioada elenistică*, Pontica 25, 99-165.
 Conovici, N., Irimia, M. 1991, *Timbres amphoriques et autres inscriptions céramiques découverts a Satu Nou (comm. d'Oltina, dep. de Constanța)*, Dacia N.S. 35, 139-175.

³ Cu privire la această informație cf. Сапрыкин 1986, 70 urm.

Dehn, W., Frey, O.-H. 1962, *Die absolute Chronologie der Hallstatt- und Frühlatènezeit Mitteleuropas auf Grund des Südimports*. In: Atti del VI congresso internazionale delle scienze preistoriche e protostoriche, Roma 29 agosto – 3 settembre 1962, Bd. 1, Firenze, 197-208.

Eftimie, V. 1959, *Imports of stamped amphorae in the lower Danubian regions and a draft Rumania corpus of amphora stamps*, Dacia N.S. 3, 195-216.

Gumă, M. 1991, *Cîteva precizări asupra unor tipuri de coifuri de la sfîrșitul primei epoci a fierului și începutul celei de a doua descoperite în sud-vestul României*, Thraco-Dacia 12, 85-103.

Irimia, M. 1977, *Un tip de brățări din a doua epocă a fierului la Dunărea de Jos*, Peuce 6, 73-77.

Irimia, M., Conovic, N. 1989, *Așezarea getică fortificată de la Satu Nou – „Valea lui Voicu“ (com. Oltina, jud. Constanța)*, Thraco-Dacia 10, 115-154.

Irimia, M., Conovic, N. 1990, *Săpăturile arheologice în așezarea getică fortificată de la Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța - campania 1989*, Pontica 23, 81-96.

Kimmig, W. 1985, *Der Handel in der Hallstattzeit*. In: (Hrsg. K. Düwel, H. Jakuhn u.a.) *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa I. Methodische Grundlagen und Darstellungen zum Handel in vorgeschichtlicher Zeit und in der Antike*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen Philologisch-historische Klasse, Dritte Folge, Nr. 143, Göttingen, 214-230.

Köhler, U. 1985, *Formen des Handels in ethnologischer Sicht*. In: (Hrsg. K. Düwel, H. Jakuhn u.a.) *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa I. Methodische Grundlagen und Darstellungen zum Handel in vorgeschichtlicher Zeit und in der Antike*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen Philologisch-historische Klasse, Dritte Folge, Nr. 143, Göttingen, 13-55.

Kull, B. 1997a, *Orient und Okzident. Aspekte der Deutung des Hortes von Rogozen*. In: (Hrsg. C. Becker, M.-L. Dunkelmann, C. Metzner-Belsick, H. Peter-Röcher, M. Roeder, B. Teržan) *Χρονός. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa*. Festschrift für Bernhard Hänsel, Espelkamp, 689-710.

Kull, B. 1997b, *Die Siedlung Oprisor bei Turnu Severin (Rumänien) und ihre Bedeutung für die thrakische Toreutik. Mit einem Fundbericht von I. Stângă*, Germania 75, 551-584.

Lungu, V. 1992, *Circulația amforelor ștampilate în zona Capul Dolojman*, Pontica 25, 69-97.

Lungu, V. 1993, *Pour une chronologie de la ceramique attique du Nord de la Dobroudja (IV^e-III^e siècles av. J. Chr.)*, Pontica 26, 159-190.

Lungu, V. 1994, *Amfore ștampilate din Nordul Dobrogei*, Pontica 27, 133-155.

Mateevici, N. 2007, *Amforele grecești în mediul barbar din nord-vestul Pontului Euxin în sec. VI - începutul sec. II a. Chr.*, Chișinău.

Mitrea, B. 1961, *Sur les monnaies des cites pontiques découvertes sur le territoire des populations locales*, Studii clasice 3, 83-88.

Mitrea, B. 1984, *Etape cronologice în relațiile Histriei cu geto-dacii pe baza monedelor*, Thraco-Dacia 5, 111-121.

Popilian, Gh. 1981, *Noi mărturii arheologice descoperite la Craiova privind civilizația geto-dacică*, Arhivele Olteniei 1, 45-52.

Rădulescu, A., Bărbulescu, M., Buzoianu, L., Cheluță-Georgescu, N. 1993, *Observații privind așezarea greco-autohtona de la Albești*, Pontica 26, 121-158.

Sîrbu, V. 1979, *Considerații privind importul amforelor elene și elenistice pe teritoriul României (sec. VI-I î. e. n.)*, Danubius 8-9, 123-144.

Sîrbu, V. 1982, *Importuri grecești în Cîmpia Brăilei (sec. V-I î. e. n.)*, Pontica 15, 99-124.

Sîrbu, V. 1983, *Nouvelles considérations générales concernant l'importation des amphores grecques sur le territoire de la Roumanie (les VI-e - I-er siècles av. n. e.)*, Pontica 16, 43-67.

Sîrbu, V. 1985, *Considération concernant l'importation des amphores grecques sur le territoire de la Roumanie (les VI^e-I^{er} siècles av. n. e.)*, Thracia Pontica 2, 243-271.

Stângă, I. 1992, *Decouvertes archeologiques inedites appartenant a l'epoque Latene dans le departement de Mehedinți*. In: Symposia Thracologica, nr. 9, București, 151-154.

Tudor, D. 1954, *Amfore elenistice descoperite în adîncul RR (Referat asupra relațiilor dintre greci și autohtoni)*. In: Studii și referate privind istoria RPR, 1, București, 81-88.

Tudor, D. 1967, *Răspîndirea amforelor grecești ștamilate în Moldova, Muntenia și Oltenia*, ArhMold 5, 37-79.

Zanoci, A., Banaru, V. 2009, *Zwischen hallstattzeitlichen Traditionen und hellenistischen Einflüssen: Einige Überlegungen und Rekonstruktionsvorschläge zu den Befestigungsanlagen östlich der Karpaten im 6. – 3. Jh. v. Chr.* In: (Hrsg. Peter Trebsche, Ines Balzer, Christiana Egg, Janine Fries-Knoblach, Julia Koch und Julian Wiethold) *Architektur: Funktion und Rekonstruktion. Beiträge zur Sitzung der AG Eisenzeit während des 6. Deutschen Archäologen-Kongresses in Mannheim 2008* (sub tipar).

Zirra, Vi.V. 1994, *Cronologia obiectelor mărunte din așezarea întărită de la Coțofenii din Dos/Dolj*, Mousaios 4/1, 71-90.

Брашинский, И.Б. 1984, *Методы исследования античной торговли*, Ленинград.

Кац, В.И. 1965, *О роли торгового фактора в возникновении Херсонеса Таврического*. В сб.: Ученые записки МОПИ им. Н.К. Крупской, 121/5, Москва, 135.

Мартыненко, А.И. 1997, *Последний этап фасосского импорта в Никоний*. В сб.: Никоний и античный мир Северного Причерноморья, Одесса, 55-60.

Самойлова, Т.Л. 1997, *Синопский импорт в Нижнее Поднестровье по данным керамической эпиграфики*. В сб.: Никоний и античный мир Северного Причерноморья, Одесса, 220-223.

Сапрыкин, Ю.С. 1986, *Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический*, Москва.

Серова, Н.Л. 1989, *Греческая керамическая тара из скифских курганов Молдавии*. В сб.: Археологические исследования в Молдавии в 1984 г., Кишинев, 149-163.

Bemerkungen zu den nicht-kommerziellen Modalitäten des Eindringens griechischer Waren im nordwestlichen Gebiet des Schwarzen Meeres

Zusammenfassung

Wie es auch für andere Randgebiete der antiken Ökumene zu beobachten ist, ist auch im Pontos-Hinterland ein wichtiger Teil unserer Kenntnisse in der Frage nach den Beziehungen zwischen den Griechen und Barbaren den südländischen Importen zu verdanken. Allerdings wird in der Forschungsliteratur ihr Auftauchen im lokalen Milieu oftmals pauschal als „Niederschlag eines graeco-barbarischen Handels“ angesehen. Zum Teil mag eine solche Vorgehensweise bei der Quellenauswertung und -bewertung darauf zurückzuführen sein, dass die Austauschvorgänge in schriftlichen Zeugnissen nur selten erfasst werden. In dieser Situation stellt sich natürlich die Frage, ob auf der Grundlage des archäologischen Materials möglich ist, auch andere Modalitäten des Eindringens des einen oder anderen Objektes außerhalb seines Produktionsortes, die nicht unbedingt mit dem Handel in Zusammenhang stehen, nachzuvollziehen sind. Aus der Besprechung einiger Fundkontexte und Fundsituationen aus dem nordwestlichen Pontos-Raum wie z. B. der Bronzestempel aus der Siedlung von Oprișor sowie Verbreitung einiger Typen von griechischen Transportamphoren geht deutlich genug hervor, dass sich das Auftreten einiger griechischer Waren auf sehr unterschiedliche Weise erklären lässt. Die Gegenüberstellung schriftlicher und archäologischer Quellen zeigte, dass die Waren auf sehr unterschiedliche Weise in barbarisches Gebiet gelangten: Ein Teil war zweifellos Kriegsbeute. Andere Waren fanden ihren Weg zu den Barbaren aus diplomatischen Erwägungen, d.h. als Geschenke der Griechen an die Fürsten. Auf diese Weise suchten die Kolonisten sie an sich zu binden, sie sich gefügig zu machen oder aber verschieden Gruppen gegeneinander auszuspielen. Einige Waren und Geld gelangten als Tribute. Auch mit Kontakten aus Söldner- und Gefolgschaftswesen, Auftragsarbeiten, Mobilität von wandernden Handwerken, Xenogamie und Bevölkerungsbewegungen ist dabei zu rechnen.

Dr. Valeriu Banaru, Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei, st. 31 August, 121-A, Chișinău, Republica Moldova, e-mail: valerubanaru@hotmail.com

INFORMAȚII PRELIMINARE PRIVIND IMPORTURILE AMFORISTICE GRECEȘTI LA CETATEA GETICĂ SAHARNA MARE

Situl Saharna Mare este situat la 1 km spre sud-vest de actuala localitate Saharna și este amplasat pe un promontoriu stâncos de formă aproape triunghiulară, ieșit din terasa înaltă a malului drept al Nistrului. Laturile de nord, est și sud-est ale acestuia prezintă malurile înalte și abrupte ale două defileuri ce se unesc în partea de vest a satului Saharna. Având o suprafață de circa 12 ha, promontoriul dispune numai de un singur segment vulnerabil, cel din partea de sud.

Așezarea a fost cercetată prin intermediul a 15 secțiuni, dintre care trei au fost trasate de către G.D. Smirnov în anii '40 ai sec. XX, restul 12 secțiuni – în anii 2001-2007¹, perioadă în care a fost investigată o suprafață totală de 1298 m² (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 69, fig. 68). Ca urmare a cercetărilor arheologice, pe promontoriu au fost atestate câteva niveluri de locuire, dintre care se evidențiază clar unul hallstattian timpuriu (cultura Cozia-Saharna) și altul – traco-getic.

Orizontul traco-getic este reprezentat de 63 de complexe (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 102), precum și de un consistent strat cultural. Atât din complexe, cât și din stratul de cultură provine un bogat și variat inventar arheologic, dintre care, în studiul de față, ne atrage atenția materialul amforistic.

Analiza acestuia a permis semnalarea unor centre de producție grecești, care își desfășeau marfa de baza – vinul și uleiul de măsline – în acest debușeu. Dintre ele pot fi menționate: Thasos, Heracleea, Chios, Mende, Cnidos, Sinope, Chersones, Cos și un centru necunoscut, identificat prin amfore de așa-numitul tip Soloha I.

Cele mai timpurii amfore, prezente la Saharna Mare, aparțin renumitului centru mediteranean **Chios**, care, laolaltă cu alte centre grecești mediteraneene și pontice, își desfășoară activitatea în mediul local barbar. Printre fragmentele chioote, descoperite la Saharna Mare, un interes deosebit prezintă două fragmente de buze și un picioruș al unei amfore. Piciorușul² aparține unei amfore cu „gâtul umflat” (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 361, fig. 143/2) de tipul III-C (Моныхов 2003, т. 7/5), datată cu anii '30-20 ai sec. V a. Chr. (fig. 1/17).

¹ Investigații efectuate de către colaboratorii Catedrei Arheologie și Istorie Antică și ai laboratorului științific „Tracologie”, Universitatea de Stat din Moldova.

² Piesa a fost descoperită în stratul cultural.



Fig. 1. Principalele tipuri de amfore, descoperite la Saharna Mare.

Fragmentele de buze³ (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 361, fig. 143/1, 4) aparțin tipului V-B (Монахов 2003, т. 12/5) și pot fi datate între primul și al doilea sfert al sec. IV a. Chr. (fig. 1/1, 2).

Un al centru mediteranean prezent la Saharna Mare este **Thasosul**. Penetrarea masivă a amforelor de Thasos în spațiul nord-vest pontic are loc în a doua jumătate a sec. IV - începutul sec. III a. Chr. Printre multiplele fragmente de amfore thasiene se evidențiază un fragment de picioruș (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 329, fig. 111/10), care aparține tipului tronconic târziu II-C-3 (fig. 1/16, groapa 47), datat între al patrulea sfert al sec. IV - prima jumătate a sec. III a. Chr. (Монахов 2003, т. 49/4). Un alt fragment⁴ profilat este reprezentat de o buză de vas (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 361), care putea aparține amforelor tronconice târzii, răspândite de la sfârșitul sec. IV - prima jumătate a sec. III a. Chr. (fig. 143/8).

Un interes deosebit pentru datarea prezenței amforelor de Thasos la cetatea Saharna Mare prezintă două toarte ștampilate, care aparțin așa-numitelor „ștampile târzii”. Una dintre ele este puternic fragmentată și a păstrat doar câteva litere din legendă, care, însă, au fost suficiente de a face o reconstituire a acesteia și ai oferi o datare mai exactă. Este vorba de ștampila magistratului Θάσων (fig. 1/22), activitatea căruia se încadrează între anii 325-310 a. Chr. (Mateevici 2007, 141, nr. 60; Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 361, fig. 143/7). Și mai târzie este datarea celui alt exemplar thasian de epigrafie amforistică, care aparține magistratului Πρηξιπολις cu simbolul – kyathos (fig. 1/24) (Kašuba, Haheu, Levițki 2000, 103), datarea căruia se încadrează între 273-267 a. Chr. (Mateevici 2007, 141, nr. 55).

Un alt centru mediteranean, amforele căruia au fost depistate la cetatea Saharna Mare este **Mende**. Dintre acestea se evidențiază o buză de amforă (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 361, fig. 143/5) (fig. 1/3), care a aparținut unui exemplar de tip tronconic, datat între mijlocul sec. V - începutul sec. IV a. Chr.

Amforele de **Heraclea Pontică** sunt prezente prin mai multe fragmente, dintre care patru aparțin unui și același recipient. Printre ele se evidențiază buza unei amfore⁵ (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 361, fig. 144/4) (fig. 1/4), care poate fi încadrată în tipul I-4 (Монахов 2003, т. 88/1, 3, 5) și datată cu primul sfert al sec. IV a. Chr. De la un alt recipient heracleot provin două fragmente de buze, care aparțineau unei amfore de tipul II-A (Монахов 2003, т. 96, 97/1), producerea și difuzarea căroră este încadrată între sfârșitul sec. IV - începutul sec. III a. Chr. (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 361, fig. 144/2, 3). Printre alte piese de amfore heracleote, menționăm două fragmente de piciorușe. Primul⁶ (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 361, fig. 144/7) (fig. 1/18), aparținea unei amfore de tip I-A-2 (Монахов 2003, 144), având o datare similară cu exemplarul precedent. Celălalt fragment de picioruș⁷ (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 307, fig. 89/1) (fig. 1/15), provenea

³ Descoperite în stratul cultural.

⁴ Descoperit în stratul cultural.

⁵ Descoperită în stratul cultural.

⁶ Descoperit în stratul cultural.

⁷ Descoperit în umplutura șanțului defensiv al cetății.

de la o amforă de tip tronconic, varianta II-2 (Моныхов 2003, 144), datată cu al II-lea și al III-lea sferturi ale sec. IV a. Chr. Fragmentul piciorușului de amforă (fig. 1/21), descoperit în umplutura valului bastionului se sud-est (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 304, fig. 86/17), aparținuse unei amfore tronconice, varianta II-4, difuzată în a doua jumătate a sec. IV a. Chr. (Моныхов 2003, т. 95).

Singura piesă de epigrafie amforistică heracleotă descoperită până în prezent la acest sit, este ștampila circulară, cu două litere ΙΦ, aplicate în relief (fig. 1/23), ce se datează cu sfârșitul sec. IV - începutul sec. III a. Chr. (Mateevici 2007, 154, nr. 180) și aparține *Perioadei Finale* a ștampilării de producători (PFȘP) la Heraclea (Katz 2003; Кац 2007, 247-248).

Un al centru producător, atestat la cetatea Saharna Mare este **Sinope**. Acesta este reprezentat prin fragmente de buze, un picioruș și un fragment de toartă cu ștampilă. Unul dintre fragmentele de buze aparținuse unui vas din a doua jumătate a sec. IV - sec III a. Chr. (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 361, fig. 143/10).

Fragmentul altei buze⁸, în formă de valț cu „ciocul” evidențiat (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 361, fig. 143/11) (fig. 1/5), aparține unei amfore de Sinope, de tipul pithoid varianta II-D, producerea căruia în acest polis se datează cu a doua jumătate a sec. IV - mijlocul sec. III a. Chr. (Моныхов 2003, 158). Cel de al treilea fragment de buză de amforă cu toartă (fig. 1/6), aparține unei amfore de tip pithoid varianta II-E, datat cu al doilea sfert al sec. IV a. Chr. (Моныхов 2003, 149-151; Mateevici 2007, 24/4).

O altă piesă de la Sinope, descoperită în stratul cultural, reprezintă un picioruș de amforă, care aparține unei alte variante de amforă de tip pithoid - II-B (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 361, fig. 143/12) (fig. 1/19), datarea căreia se încadrează între cea de a doua jumătate a sec. IV - prima jumătate a sec. III a. Chr. (Моныхов 2003, 149-151).

Cea mai corectă datare a limitei inferioare a prezenței sinopeene la acest sit o oferă ștampila de magistrat (fig. 1/25), păstrată suficient de bine, din care putem citi atât numele astynomului Μίκριας și patronimicul său Πυθόκριτος (Mateevici 2007, 164, nr. 253), cât și litera inițială a numelui producătorului. Legenda, păstrată relativ bine, ne-a permis, să datăm piesa cu anii 220-208 a. Chr., încadrând-o în subgrupa Vd (după Conovici 1998, 51). Aceiași datare a activității magistratului Μίκριας este confirmată și de alți cercetători în publicațiile mai recente (Кац 2007, 436).

Mai multe piese amforisitce aparțin producției unui alt centru mediteranean - **Cnidos**. Printre ele se evidențiază fragmente de buze și un picioruș. Unul dintre fragmentele de buză (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 361, fig. 144/13), aparținuse unei amfore pithoide de tipul II-B, datate cu al III-lea sfert al sec. IV - începutul sec. III a. Chr. (Моныхов 2003, т. 74/6). Un alt fragment de buză de la o amforă de tip „cu gâtul cilindric și buza în formă de ciupercă” (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008,

⁸ Descoperit în stratul cultural.

361, fig. 144/12), (fig. 1/10), poate fi încadrat cronologic între al II și al III sfert al sec. IV a. Chr.

Cel de al treilea fragment de buză de amforă cnidiană, descoperită și ea în stratul cultural (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 361, fig. 144/11) (fig. 1/9), aparținuse unui recipient cu buza puternic evazată. Fragmentarea puternică a piesei nu ne permite să propunem o datarea mai exactă a piesei. Cu certitudine însă, este vorba de un recipient al acestui centru mediteranean, datat în al treilea sfert al sec. IV a. Chr.

Al patrulea fragment de buză de amforă cnidiană a fost descoperit în inventarul construcției nr. 2 (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, fig. 93/14) (fig. 1/8). Aceasta provenea de la o amforă de tipul I-D (Монахов 2003, т. 72), care se încadrează între cel de al doilea și al treilea sfert al sec. IV a. Chr.

Piciorușul de amforă (fig. 1/20) aparținuse unui recipient de tipul II-B, datat între al III-lea sfert al sec. IV - începutul sec. III a. Chr.

Amforele de *Chersones* la Saharna Mare sunt reprezentate mai modest, fiind cunoscute doar prin fragmentul unui picioruș (fig. 1/13) și fragmentul unei buze (fig. 1/12) cu toartă. Acestea aparțin unui tip amforistic producerea căruia la Chersones cuprinde un cadru larg – sfârșitul sec. IV a. Chr. - prima treime a sec. III a. Chr.

Cu un singur fragment profilat se prezintă importul de Peparethos (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 329, fig. 111/7) (fig. 1/11). Piese respective este o buză de vas, care aparținuse tipului Čertomlyk, varianta 1-B. Difuzarea acestei variante a amforelor de Peparethos în regiunea pontică revine anilor '40-'20 ai sec. IV a. Chr. (Монахов 2003, т. 69).

Printre centrele producătoare grecești, atestate la Saharna Mare, mai putem menționa Cosul, reprezentat prin toartele de amfore bicilidrice (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 362, fig. 144/16) și centrul producător necunoscut, care difuza amforele de tip Soloha I (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 362, fig. 144/15) (fig. 1/14). Întrucât nu există până în prezent o clasificare a amforelor de Cos sau tip Soloha I este greu să ne pronunțăm asupra unei datări exacte ale acestor piese. Este știut că vinul de Cos, adus în amfore, apare în această regiune nu mai devreme de sfârșitul sec. IV sau poate chiar la începutul sec. III a. Chr. Amfora de tip Soloha I are o circulație cronologică mai de lungă durată – primul sfert al sec. IV - începutul sec. III a. Chr.

Astfel, analizând lotul nu prea mare de piese amforistice de la cetatea Saharna Mare, putem prezenta următorul tablou al pătrunderii mărfurilor grecești, în special, al amforelor care reprezentau categoria cea mai numeroasă a importului grecesc în regiunile barbare.

În linii mari prezența amforelor grecești la situl dat reflectă situația generală care a existat în regiunea nord-vest pontică în perioada antică. Cea mai timpurie pătrundere a mărfurilor grecești la Saharna Mare are loc în ultimului sfert al

sec. V a. Chr. (piciorușul de Chios). În secolele următoare o largă răspândire capătă importurile din Heracleea, Thasos, Cnidos. Descoperirea în acest sit a câtorva piese de epigrafie, ne permite să facem unele presupuneri prealabile, privind perioada finală de pătrundere a amforelor grecești în această localitate. În acest context, cele mai reprezentative sunt ștampilele de Thasos (cea a magistratului Πρηξίπολις) și ștampila sinopeană, ce aparținut astynomului Μίκριας. Aceste piese atestă cea mai târzie prezență a importului de Thasos (anii '60 ai sec. III a. Chr.) și a celui Sinopean (ultimul deceniu al sec. III a. Chr.).

Cantitatea neînsemnată de vestigii ale importurilor Chersonesului, Peparethosului, Mendei, Chiosului (a amforelor cu piciorul în formă de „manșon”) etc. nu vine în contradicție cu tabloul general al comerțului greco-barbar în regiunea dată.

Prezența unor fragmente profilate a permis datarea mai exactă a unor complexe. Astfel, cele două piese profilate în groapa nr. 47 – piciorușul de amfora de Thasos și buza de amforă de Peparethos – ne permite să afirmăm, ca limita inferioară a acestui complex nu poate depăși anii '20 ai sec. IV a. Chr. Datarea construcției nr. 2 de la Saharna Mare poate fi efectuată pe baza fragmentului de Cnidos, care se plasează între sferturile doi și trei ale sec. IV a. Chr.

La stadiul actual al cercetărilor procentajul materialului amforistic grecesc se estimează doar la circa 3% (Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008, 137). Suntem siguri, că odată avansarea investigațiilor arheologice la Saharna Mare, numărul pieselor amforistice urmează să crească. Însă, din mai multe motive, considerăm, ca nu ne putem aștepta la Saharna Mare, precum și la celelalte habitate getice din regiunea dată, a unei prezențe impunătoare a pieselor de import grecesc precum la fortificația de la Butuceni⁹.

Bibliografie

- Conovici, N. 1998, *Les timbres amphoriques. 2. Sinope*. In: Histria, VIII, Bucurest-Paris.
- Kašuba, M., Haheu, V., Levički O. 2000, *Vestigii traco-getice pe Nistrul Mijlociu*, București.
- Katz, V.I. 2003, *A New Chronology for the Ceramic Stamps of Heracleia Pontike*. In: *The Cauldron of Ariantas*, Aarhus, 261-278.
- Mateevici, N. 2007, *Amforele grecești în mediul barbar din nord-vestul Pontului Euxin în sec. VI - începutul sec. II a. Chr.*, Chișinău.
- Niculiță, I., Teodor, S., Zanoci, A. 2002, *Butuceni. Monografie arheologică*, București.
- Niculiță, I., Zanoci, A., Arnăuț T. 2008, *Habitatul din mileniul I a. Chr. în regiunea Nistrului Mijlociu (siturile din zona Saharna)*, Chișinău.
- Кац, В.И. 2007, *Греческие керамические клейма эпохи классики и эллинизма*. В сб.: *Боспорские исследования, XVIII, Симферополь-Керчь*.
- Монахов, С.Ю. 2003, *Греческие амфоры в Причерноморье. Типология. Каталог-определитель*, Саратов.

⁹ La cetatea getică Butuceni procentajul ceramicii grecești este de circa 21,6% (Niculiță, Teodor, Zanoci 2002, 125).

**Preliminary information regarding the imports of Greek amphorae
at the Getae citadel Saharna Mare**

Abstract

The article presents preliminary information of the amphorae objects lot collected until the present at the excavation site from the Getae citadel Saharna Mare which includes material found both by the expedition of the researcher Gh.D. Smirnov in the years 1947-1948 and by the members of the present-days expedition at Saharna Mare under the guidance of professor Ion Niculiță. The initial analysis proved the presence at this site of Greek amphorae brought from Thasos, Heraclea, Chios, Mende, Cnidos, Sinope, Chersonese, Cos and from an unknown center – (Soloha I type amphorae).

From all the Greek centers, Heraclea, Thasos, Cnidos had a wide diffusion which, according to our opinion, will continue holding the first position during the next excavations that will be conducted at this site.

The insignificant quantity of findings of imports from Chersonese, Peparethos, Mendei, Chios (of amphorae with the muff-shaped foot) etc. does not contradict the general picture of the Greek-barbarian trade in the given area.

Dr. Natalia Mateevici, Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei, st. 31 August, 121-A, Chișinău, Republica Moldova, e-mail: amforaelada@yahoo.com

Dr. Aurel Zanoci, Universitatea de Stat din Moldova, str. A. Mateevici, 60, MD-2009 Chișinău, Republica Moldova, e-mail: zanoci@usm.md

HORSE TRAPPINGS: AN INTERREGIONAL STYLE OF DECORATIVE OBJECTS WITH THRACIANS AND SCYTHIANS

1. Local schools of Thracian toreutics

In two articles and in his book on Thracians the first of the authors tried to distinguish several local schools of Thracian toreutics (Bouzek 2005a, 95-104; Bouzek 2005b). As these projects were made directly for the customers who furnished the rare metals, the structure reflects the pattern of local Thracian rules, for whose courts these specialists worked. Drinking for brotherhood strengthened relationships between the leader and his followers. Gold and silver vessels were part of royal treasures, they played role in the exchange of gifts among rulers and in presenting powerful men to the king; in such cases the precious vessels were a pledge of promised fidelity (cf. also Маразов 1978, 129-137).

The coastal zone of Thrace adopted soon the 4th century B.C. Graeco-Macedonian koine and only in few cases kept some particularities. Of other areas, the nearest to Greek art was the Bithynian school. The Panagjurište hoard was found in central Bulgaria, but it was made by a Greek master in Lampsacus, probably for a Thracian ruler in Bithynia. The weight system used in the vessels corresponds to the system of Lampsacus, as Ivan Venedikov has discovered (Venedikov 1961; cf. also Svoboda, Cončev 1956, 117-172; Dörig 1987), and the iconography of the mythological scenes (Paris' Judgement, Amazons) shows the demands of the customer in Bithynia. Some elements of the style (such as emphasized eyes and muscles, dramatic expression of the face) go beyond standard Greek art. The master probably adapted his own style to Thracian fashion although less so than those who worked for the Scythians. The rhyta are best represented in the Panagjurište set. They were the most popular drinking vessels in Thracian treasures. The nearest parallels to the Panagjurishte vessels are kept in the G. Ortiz collection in Geneva. Of the two rhytons with the head of a hind, one shows Ariadne and Dionysus in the centre, with two satyrs and one maenad, and the second two groups of soldiers fighting each other. They seem to date from the first to second quarter of the 4th century B.C., as does the other rhyton with Janus head – one of the faces is male and the second female. The reputed provenance is 'from the Black Sea area' and they may well have come from northern Turkey, from an area not far away from the production centre of the Panagjurište vessels (Ortiz Collection 1993, nos. 152-154); even if the bearded Dionysus can also be compared with vessels made for

the Scythians. The bowl with Heracles and Auge from the Rogozen treasure can be compared with the style of the Panagjurište treasure, and for stylistic and iconographic reasons it fits well into the Bithynian school (Cf. Ognenova 1987, 47-55; Shefton 1986, 82-90).

The Odrysian school of toreutics (south of Haemus) is characterized by a closer relation to North Greek models, but its figural representations are more graphically rendered and the details, like eyes, are more emphasized. The rhyton from Rozovec shows Silen with two satyrs, Heracles fighting a lion are depicted on several phalerae from destroyed graves at Panagjurište, resembling the decoration of Greek mirrors, as does the Auge bowl from the Rogozen treasure. All of them, as well as other items, show that the rendering of anatomy, even in dramatic movements, caused no problem to toreuts working for Odrysean rulers¹. As fragments of moulds and punches have been found at the emporium Pistiros, one of the production centres of Odrysian toreutics could well have been there². The floral decoration of a large part of the Rogozen pitchers and calyces may well represent the main style of the Odrysian school. Of other drinking vessels with more modest decoration, calyces and similar cups were especially popular, besides phialae, which started already earlier. Pitchers or jugs, like those from the Rogozen treasure, were also among the most popular shapes in the Odrysian toreutics. The names of Odrysian kings are inscribed on many silver vessels, also on those found in the Rogozen treasure. The whole series of Odrysian and Bithynian art propagates keeping order, law and traditional religion, fulfilling duties towards the society, aristocracy, the king, and keeping traditional Thracian virtues. This propaganda resembles the program of Roman art at the time of Augustus. South Thracian myths depicted in the Odrysian toreutics were near to Greek mythology and they are better understandable for us than the art of northern Thrace.

The set of objects discovered in a tumulus from Dolna Koznica, distr. Kjustendil (Ancient Gold 1997, 104-117, nos. 7-27, by L. Staikova), in south western Thrace shows another previously unknown local school of Thracian toreutics. The magnificent animal combat on no. 7 and especially Heracles fighting lion on no. 20 are masterpieces derived from Macedonian models in a way different from other provinces of Thracian fourth century B.C. art. These items, however, represent a royalty with not less monumental heroic dignity of the deceased than those in found in other parts of Thrace.

Several tombs excavated recently by Daniela Agre in the Strandja area in SE Bulgaria show a particular school, in a way standing between the Bithynian and Odrysian schools, while some links with the South Getic region can also be traced here.

The area between Haemus Mountains and the Danube is less influenced by Greek imports, except for the direct vicinity of Greek Pontic towns. A few excep-

¹ Cf. also the new ones from the graves near Kazanlak, Ancient Gold 1997, nos. 1-7.

² For Pistiros cf. Lazov 2002, 243-247.

tions, like the golden ear-rings and wreath from a woman's grave in Vraca in north-west Bulgaria (Venedikov 1975; Marazov 1980; Венедиктов, Герасимов 1975, fig. 196-197), can best be explained as part of a dowry of Greek princess married to a far away king in one of the usual interdynastic marriages such as that of the Getic Meda married to Philip II. Vessels in a style less influenced by Greek art come from the area north of Haemus; they were apparently made for the aristocracy of the Triballoi. Besides Greek influence reflections of Persian art are also apparent.

The most important set of silver vessels from the area of the Triballoi was found at Rogozen village, distr. Vraca. The treasure was probably hidden in a hurry during a time of great danger; it contained 165 silver vessels, 31 of them are gilded. In total it weighs twenty kilograms (Fol 1989; Fol, Nikolov, Hoddinott 1986; Gergova 1989; Bouzek 2005b; Kull 1997; Marazov 1996). The bowls (phialae) are the most common shape; 108 bowls, 54 pitchers and three cups were part of the hoard. The set may have served two groups of 54 members drinking together, each sharing a pitcher with his partner. The set was probably put together over several generations. It contains objects produced in the 5th century (the earliest vessel dates from the time of the Persian occupation of Thrace), while most of them date from the 4th century, and several vases from its end. The hoard probably belonged to the ruler or to sanctuary and it was hidden probably at the time of the Celtic invasions around 300, or in 279 B.C. It belonged to a sanctuary dedicated to a female deity. Among the figural vessels representations of goddesses predominant; she may well be Bendis. Large part of the undecorated vases and the jugs with leaf calyx derive from the Odrysian school; some of the bowls bear names of Odrysian rulers

The golden juglet from the Vraca grave in the same area depicts twice Apollo driving a quadriga; it is a Triballian parallel to the Apolline scene on one of the Panagjurište rhyta (Vendiktov 1975; Marazov 1980). The model for the greave was the Greek cnemidae with the head of Gorgon, but the elaboration is in totally different spirit; the stylisation has parallel in greaves from the princely grave in Agighiol in Romania. The hoard from Bukjovci comes from the territory of the Triballoi as well and can best be ascribed to the school of this area.

The treasure found at Letnica, distr. Loveč, in the central part of northern Bulgaria consisted of small silver plaques which originally came from a horse harness (Венедиктов 1996, for drawings Kull 1997). On eight of the plaques a rider (predecessor of Thracian Hero) is depicted together with other symbols, among them with the head of a female companion or deity. On other plaques there are male and female deities; the sacred marriage and a woman feeding a snake with three heads. On other plaques from northern Bulgaria predators are shown attacking herbivores. Similar plaques were part of the treasure from Lukovit (distr. Loveč), where Thracian Hero-Rider is again depicted (Чичикова 1980; Ancient Gold 1997, nos. 42-49). In a barrow in Krалеvo (distr. Tărgoviște) the fight of gryphon with lion stands out; it is close to Scytho-Greek adaptations of the motif of

animal fights in a barrow in Kralevo (distr. Tărgoviște) The Letnica set was found in the area of the so-called “democratic” Thracians, those who lived without a centralized monarchy, and its masters, though closely related to the artistic school of the Triballoi, have shown here some particularities in execution and style.

The region around Sveštari and Sborjanovo was apparently the centre of the Getic kingdom, and several toreutic works from north-eastern Bulgaria form a particular group showing another kind of splendour, nearer to Greek art than the two previous schools situated north of the Haemus, but their style again has its particularities, and the details of anatomy, while being more expressive, are generally more schematically rendered than in the Odrysian figural art. The most important set comes from the hoard of Borovo (Ancient Gold 1997, nos. 173-177). The first rhyton shows Dionysiac scene in two rows the figures in the lower register remind one of the Scythian representations. Satyrs and maenads in the upper register can also be compared to some North Pontic items from Scythian tombs. The three other rhytons, with head of Sphinx, of horse and of bull are in identical style and they resemble also the famous rhyton from the Adygei³. The bowl with two handles and griffin in the centre is reminiscent of the plaques with griffins from the Kralevo hoard (Ginev 1983; Ancient Gold 1997, nos. 37-40), which is otherwise characteristic by its filigree bordure, similarly used also on other plaques from the same hoard, four of them with the head of Heracles and other with rosette, while this is also used as decorative motif on the item decorating the horse’s forehead from the same hoard. The Pegassos from Vranovo, distr. Razgrad (Ancient Gold 1997, no. 61; Gabrovski, Koljanov 1980, 77-82), expresses a monumentality well comparable to the vessels from the Borovo hoard.

North Getic art is known from four rich graves and from sixteen hoards, one of them being only intrusion in the otherwise different milieu in the Rogozen hoard (Alexandrescu 1983, 1984; cf. also Bouzek 2005b). The Getic art has a handful of earlier predecessors, like in the Gărčinovo matrix and its character shows that most of its models were in woodcarvings. But Getic silverware was produced only from the middle third of the 4th to the beginnings of the 3rd century B.C. It ended apparently at the time of the Celtic campaigns.

North Getic art is closer to the Persian and Scythian tradition than the arts of central and southern Thrace, but it developed an autonomous style which differed from all its neighbours. Not only that the movements are stopped here and models schematised against the more naturalistic Scythian Animal Art, but also the elements taken over from Iranian art were transformed and re-stylised (Venediktov 1969, 5-43).

The most popular subject in North Getic art is the horseman-hunter, the hero of the royal hunt. The physical training of a hunter was a necessary part of education even in Macedonia, where the son of the king could rest on a kline (no more on a throne with women) after he had killed a boar by his own hand. On the

³ Last survey Bouzek 2003, 138f. figs. 1-2.

Agighiol helmet a row of mounted warriors is depicted; on the Poiana helmet the hero kills a ram in the position similar to the pictures of Mithra killing the bull. Our royal hero also uses to drink from a rhyton (on the Baiăceni helmet), on the Agighiol greave he is represented as a rider, as a banqueteer, and with an eagle or similar bird of prey, who in other scenes attacks a hare. In other representations an animal predator attacks grass eaters. Many predators and other beings consisting of animal and human parts resemble Near Eastern representations in Persian Pre-Achaemenid art. Of other animals, the eight-legged stag is especially characteristic. Stag was the totem animal of several Eurasian nomads. The double number of legs symbolizes the swiftness of its running – such stag must have been the fastest animal in the world.

Most of the monuments of North Getic art served, as in the south, to represent the king and his most important followers. North Thracian art, reflecting a less stabilized state of affairs, stresses notably the military and hunting skills of the kings. But this is only one level of explanation. North Getic silver armour was used in ceremonies, North Getic silverware for ritual feasts. The apotropaic signs were to protect the bearer of the armour in the rituals, where he represented the divine Hero. The Geti emphasized the military qualities of their kings not only because of their less settled state of their affairs, but also because of their close relations to the Iranian religion and to the Eurasian shamanism, usual with the Scythians.

2. Scythian artistic schools

Scythian art derived from the earlier Geometric art of the Pontic steppe and Siberia, it took much from the Near Eastern art especially during the time of Scythian alliance with the Assyrians (Bouzek 2001; Damerji 1999). The Ionizing period of Scythian art starts in the third quarter of the 7th century B.C. Among the first clear examples are the mirror and the rhyton from Kelermes. The lions, the sphinxes and the Potnia Theron on the mirror, the griffon, goats and centaur on the rhyton can be compared with Late Protocorinthian and Middle White Goat II styles. Ephesian art, now better known, shows a mixture of Greek and Anatolian elements (Bammer 1988; cf. Галанина 1997; Isik 2001). A group of objects in Early Scythian gout from the Greek and Lydian towns (Boghazköy, Sardis, Ephesus etc.) represent a more sophisticated artistic level of the Early Scythian style. They were probably made in Ionian cities; they are much superior to what is known from Tli, Norsuntepe and Irmiler (fig. 1). They represent the style preferred by the Scythians and used by them⁴.

The ibex is the most common animal represented, the boar takes second place, while there are also figures of wild cat (lynx?), hare and a winged monster. Most of the items are of bronze and bone, a few of silver (fig. 1). P. Amandry has shown Greek predecessors of this style, known in Late Geometric art, and thus also this preparation for later Scythian art (Amandry 1965). The gold plaque in repoussé

⁴ Their list was composed by P. Amandry (1965) and enlarged by R. Stucky (1985, 1987), while new finds from the Austrian excavations in the Artemision of Ephesus have been published by A. Bammer (1988).



Fig. 1. Scythian-gout Ionian figurines, partly decorating horse trappings. 1 - Zürich, cll. Mildenberg, 2 and 5 - Ephesus, 3 - "Luristan", 4 - Sardis, 6 - Amlash, 7 - Ionia. Ivory and bronze (after Bouzek 1997).

with a monkey and a bird from the Melgunov tumulus and the ivory lion heads with amber-inlaid eyes from Smela are other examples of Archaic works probably made directly for upper class Scythians, in this case probably in early 6th century B.C. Most of the colonies in the Black Sea were founded by the Milesians, partly in alliance with their more northern Ionian compatriots. The Kostromskaja stag and the Kelermes panther may be quoted among the most characteristic examples of this 6th century B.C. art, besides some objects known from Hungary and Romania (cf. Bouzek 2001; Kossack 1983, 1987). The most sophisticated items found further west came from the Witaszkowo (Vettersfelde) treasure kept in Berlin are also their work. The famous fish from there is the work of an Ionian artist from c. 540/530 B.C. (Alexandrescu 1997; Boardman 1994) and its Etruscan parallels only document how, after the troubles with the Persians around 540, This early

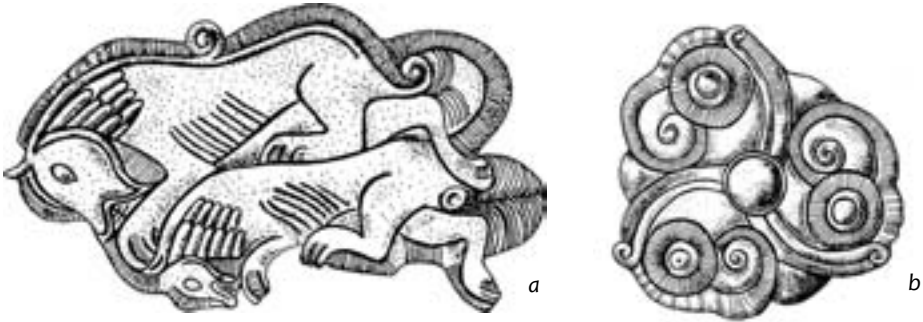


Fig. 2 ab. Vraca, Mogilanska mogila, plaques decorating horse harness (cheek. pieces, silver) (after Bouzek 2005).

Ionizing period of Scythian art ended in early 5th century B.C., when Attic masters took over the role of the Ionians (Bouzek 1990, 116f., 1991).

The 5th century B.C. is not well represented in Scythia, but the Animal style continued. The Maikop plaque with bird predator and fish from Maikop, Žurovka, the jewellery from the kourgans of the Seven Brothers and from Nymphaeum are good examples of this stage. Attic pottery replaced the Ionian in the Scythian milieu already at the end of the 6th century in the area, but the art of gold jewellery kept more of the Ionizing tradition, while its more 'barbarian' variety shows only few traits of Greek inspiration.

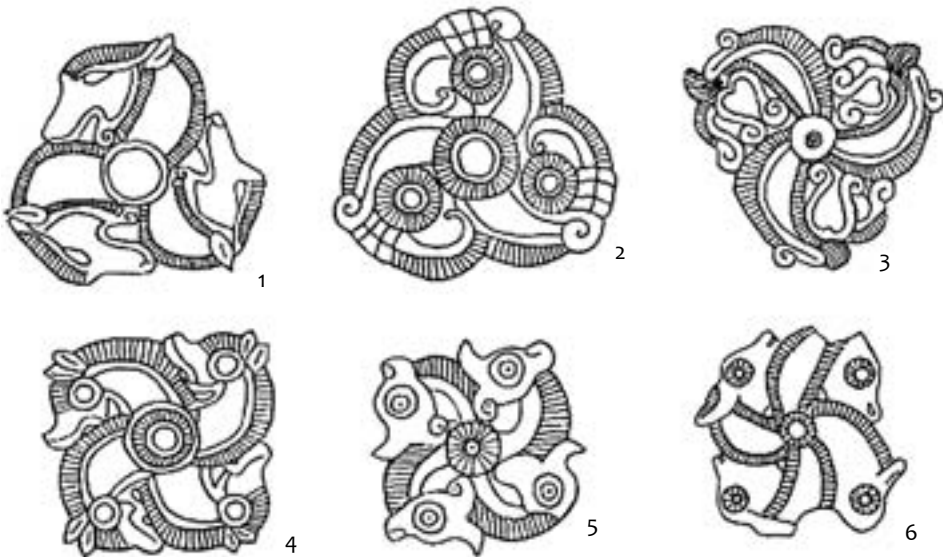


Fig. 3. Decorative plaques of horse harness from Thrace and SW Scythia. 1, 3-5 - Craiova, 2 - Letnica, 6 - Kurgan Kozel (after Bouzek 2005).



Fig. 4. Gold plaque, decoration of a cup, from Zavadskaia mogila 1, Ukraine (after catalogue *Gold der Steppe* – Archäologie der Ukraine, Schlesswig 1991).

Among the first oeuvres of the Graeco-Scythian art of the 4th century is the comb from the Solokha barrow, well comparable with the Dexileos stele in Athens. Most of the stylistic features can be compared with the Attic 4th century B.C. style, though some elements may speak also for North Greek and Macedonian participation among the artists working for their Scythian customer. The best 4th century artistic objects produced for the Scythians by leading Greek masters are usually divided into several workshop groups called after the best-known examples: Groups of the

Kul-Oba pectoral, of Kul-Oba Sphinx bracelet (with few Scythianizing traits), of the Čertomlyk amphora and of Kul-oba torques with Scythian riders. Another group is around the Solocha phiale and scabbard; it is usually followed by the group of scabbards and goryta with representations of Achilles' life, etc. (cf. Schiltz 1994; Artamonov, Forman 1970; Rolle et alii 1991).

The number of workshops of this spectacular art hardly exceeded ten, while other workshops were more modest and they worked in traditional nomadic Animal Style. The scenes with Achilles and the ex-vota in Achilles' sanctuaries in the NW corner of the Black Sea (Leuke Island and several near Olbia) show that the hero was also admired and worshipped by the Scythians. The Herodotus' version on the origin of the Scythians from Heracles and the Snake Goddess is reflected also on the Kul Oba vase. According to the refinement of chronology of Scythian royal tombs by S. Monachov (mainly based on revision transport amphorae) (Монахов 1999), these burials ended at the end of the 4th century, while only few of them are later than the defeat of Scythian king Ateas by Philip II in 339 B.C.



Fig. 5-6. Two cheek-pieces from Binjova mogila near Kazanlak, gold (after the preliminary publications by G. Kitov).



Fig. 7. Horse front decorative plaque, Ostruša mogila, silver (after the preliminary publications by G. Kitov).



Fig. 8. Horse front decorative plaque in Prague, from eastern Serbia, silver (after Bouzek 2005).

3. Horse trade

A class of decorative parts of horse harness, with some Greek inspiration transmitted via Thrace and in Scythian by the more indigenous Animal Style, is known in western Scythia and Thrace. It consisted from decorative sheets, of ornaments decorating the front of horse's head, of lateral parts of horse-bits, of other items decorating the bridle, crossings of straps and other plaques. The Thracian decorative plaques show less sense for the integral treatments of the animal body. Details are more emphasized, individual parts of the body separated; legs, heads, protomae and even the hind parts of the body appear also



Fig. 9. Kazanlak tomb, horses with decorative trappings (after Bouzek 2005).

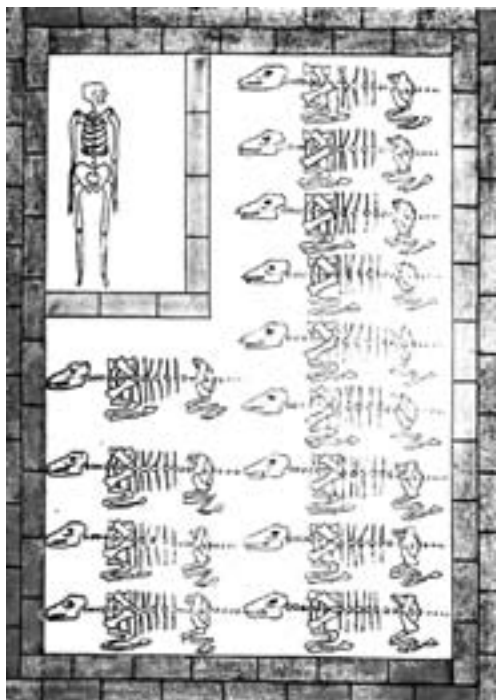


Fig. 10. Bratroljubskij kurgan, interment with horses (after Minns, Scythians and Greeks).



Fig. 11. Cheek-piece of horse-bit, fragment, Pistiros, mus. Septemvri.



Fig. 12. Silver rhyton in Prague, reputedly from Bulgaria (after Bouzek 2005).

as isolated items changed into spirals and similar ornaments showing torsion. Spirals and triquetra composed of animal protomae or heads are popular here, as well as other combination of elements, where the original animal can hardly be recognized any more. This artistic style of decorative plaques of horse's harness started in the 5th century and continued during the 4th century B.C., and even later. Though the ornaments of horse's forehead and the plaques are basically of the types identical with decorative pieces of armour from all parts of Thrace, the particular style of the group of objects differs in many traits from the local schools discussed above. Details are more emphasized, individual parts of the body separated; legs, heads, protomae and even the hind parts of the body appear also as isolated and changed into spirals and similar ornaments showing torsion. Spirals and triquetra composed of animal protomae or heads are popular here, as well as other combination of elements, where the original animal can hardly be recognized any more (figs. 2-3, 5-8). This artistic style of decorative plaques of horse's harness started in the 5th century and continued during the 4th century B.C., and even later. Though the ornaments of horse's forehead and the plaques are basically of the types identical with decorative pieces of armour from all parts of Thrace, the particular style of the group of objects differs in many traits from the local schools known as yet.

This Scytho-Thracian koine of ornaments of horse trappings can best be explained by the horse trade between the Thracians and Scythians. For all nomadic people there was the question of prestige to get the possibly best horses even from distant areas. Caesar wrote how much the Celts cared to procure good horses, all sources about later nomads in the Pontic steppe, up to the Mongols and Tatars, mention developed and sophisticated horse trade. Thracians and Scythians were much interested in good horses – for practical reasons and for prestige as well. Much effort was given to decoration of horse trappings (figs. 1-3, 5-8), as represented also in the Kazanlak wall painting (fig. 9). Graves with sacrificed horses were typical for Scythians (fig. 10) and Thracians as well. Tradition in horse trappings was kept very long, as shown by the Pistiros cheek-piece of bridle reminding one of much earlier Thracian Geometric bronzes (fig. 11) (Lazov 2002).

But these peoples and their neighbours shared also their interest in representing animals in dynamic curves, the Animal Style, though the Thracians showed more inclination to geometrisation and dissolution of the animal body (cf. figs. 2-6). Another phenomenon was also the common drinking habits, notably drinking from rhyta, which influenced also the Greeks who took over this Oriental drinking vessel into their repertory (fig. 12) (Svoboda, Cončev 1956; Маразов 1978).

As in later times, Moldavia was a country through which most of these links between the North Pontic steppe and the Balkans were transmitted, and its archaeology has yielded already much evidence showing this position in more detail. For this knowledge we all are to a large extent grateful to Prof. Niculița, to whose rounded birthday this volume is devoted⁵.

Bibliography

- Alexandrescu, P. 1983, *Le groupe des trésors thraces du nord du Balkan*, Dacia N.S. 27, 45-66.
 Alexandrescu, P. 1984, *Le groupe des trésors thraces du Nord des Balkans II*, Dacia N.S. 28, 65-97.
 Alexandrescu, P. 1997, *Zum goldenen Fisch von Witaszkowo (Vettersfelde)*. In: Chronos, Festschr. f. B. Hänsel, Espelkamp, 689-710.
 Ancient Gold 1997, *Ancient Gold – The Wealth of the Thracians*, ed. by I. Marazov, exh. cat. Washington etc.
 Artamonov, M., Forman, W. 1970, *Goldschätze der Skythen in der Eremitage*, Prague.
 Bammer, A. 1988, *Gold und Elfenbein von einer neuen Kultbasis aus Ephesos*, Österreichische Jahreshefte 58, 1-23.
 Boardman, J. 1994, *The Diffusion of Classical Art in Antiquity*, Princeton.
 Bothmer, D. von, 1984, *A Greek and Roman Treasury in the Metropolitan Museum of Art*, Bull Metr. Mus. 42, Summer 1984.
 Bouzek, J. 1985, *Macedonian, Thracian and Scythian arts in the 4th century B.C.*, Praktika tou XII Diethnous Synedriou Klassikes Archaologias, Athens 1983, vol. 1, 53-6.
 Bouzek, J. 1997, *Greece, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations during the Early Iron Age*, Jonsered (SIMA 122).

⁵ Cf. esp. *Фрако-скифские культурные связи 1975*, (Studia Thracica II), София and the acts of the 9th international congress of Thracology in Valul lui Vodă (Niculița, Zanoci, Băț 2004).

Bouzek, J. 2001, *Cimmerians and Early Scythians: the transition from Geometric to Orientalizing style in the Pontic area*. In: (Ed. Tsekhladze, G.R.) *North Pontic Archaeology, Recent Discoveries and Studies*, Leiden (Brill), 33-44.

Bouzek, J. 2005a, *Thracians and Their Neighbours*, Prague (Studia Hercynia IX).

Bouzek, J. 2005b, *Local schools of Thracian toreutics of the 4th century B.C. in a broader context*. In: *Ancient West and East* 4 2005, Leiden-Boston 2006, 318-387.

Bouzek, J., Ondřejová, I. 1990, *The Rogozen treasure and the art of the Triballoi*, *Eirene* 27, 81-91.

Bunker, C., Chatwin, C.B., Farkas A.R. (eds.) 1970, *Animal Style Art: from East to West*, New York.
Damerji, Muayad.Said Basim 1999, 'Gräber assyrischer Königinnen aus Nimrud', *Jb. Röm.Germ.Z-Museums Mainz* 45 1998, 1-84.

Dörig, J. 1987, *Les trésors d'orphèverrie thrace*, Roma.

Fol, A., Nikolov B., Hodinnot, R.F. 1986, *The New Thracian Treasure from Rogozen, Bulgaria*, London: British Museum.

Frey, O.-H. 1991, *Griechische Schutz Waffen, ihre Nachahmungen im illyrischen und thrakischen Gebiet*. In: 1. Symposium illyro-thrace, Sarajevo-Beograd, 199-210.

Gabrovski, M., Kolojanov, S. 1980: *Protome na Pegas*, *Vekove* 1980, 3, 77-82

Galanina, L., Grach, N. 1986, *Scythian Art: The legacy of the Scythian world, mid 7th - 3rd century B.C.*, Leningrad.

Isik, F. 2001, *Zur Rolle der anatolischen Plastik bei der Entstehung der attischen Klassik*. In: (Eds. D. Papenfuss, V.M. Strocka), *Gab es die griechische Wunder ?*, Griechenland zwischen dem Ende des 6. und der Mitte des 5. Jh. v. Chr. Tagungsbeiträge des 16. Fachsymposiums der Humboldt-Stiftung 1999 in Freiburg im Breisgau, Mainz, 147-162.

Kossack, G. 1983, *Tli Grab 85. Bemerkungen zum Beginn des skythenzeitlichen Formenkreises*, *AVA-Beiträge* 5, 89-186.

Kossack, G. 1987, *Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils*. In: *Skythika*, München (Abh. Bayer Akad. München NF 98), 24-86.

Kull, B. 1997, *Orient und Okzident: Aspekte der Datierung und Deutung des Hortes von Rogozen*. In: *Festschr. Hänsel* 1997, 689-710.

Lazov, G. 2002, *Toreutic poduction from Pistiros*. In: (Eds. Bouzek et alii) *Pistiros II*, 243-248.

Niculiță, I., A. Zanoci, M. Băț, eds. 2004, *Thracians and the Circumpontic World*, *Proceedings of the 9th International Congress of Thracology*, Chișinău - Vadul lui Voda, 2004, Chișinău.

Ogdenova, L. 1987, *Notes sur la phiale de trésor de Rogozen au motif d'Héraclès et d'Augé*, *Archeologia* 3, 28, Sofia, 47-55.

Ortiz Collection 1993, *The George Ortiz Collection, Antiquities from Ur to Byzantium*, Exhibition Catalogue St. Petersburg and Moscow.

Parzinger, H. et alii, eds. 2007, *Im Zeichen des goldenen Greifen, Königsgräber der Skythen*, Berlin-Munich.

Petrenko, V.G., Maslov, V.E. 2001, 'New examples of Early Scythian art', *Ancient Civilisations from Scythia to Siberia* 7, 152-167.

Rolle, R. et alii, eds. 1991, *Gold der Steppe – Archäologie der Ukraine*, Schlesswig.

Roth, P. 1988, *Svastika und Trikvetrum in der thrakischen Kunst*, *Listy fil.* 111, 1-4.

Shefton, B. 1986, *The Auge bowl*. In: (Eds. Fol, A., Nikolov, B., Hoddinott, R.F.) *The New Thracian treasure from Rogozen, Bulgaria*, London, 82-90.

Schiltz, V. 1994, *Les Scythes et les nomades des steppes*, Paris.

Stucky, R. 1985, 1987, 'Kleinplastiken, Anatolisches Zaumzeug aus Ost und West', *Arch. Mitt. aus Iran* 18, 119-124 and 20, 161-165.

Svoboda, B., Cončev, D. 1956, *Neue Denkmäler antiker Toreutik*, Prague.

Trejster, M. 1998, 'Ionia and the North Pontic area, Archaic metalworking: tradition and innovation', In: Tsekhladze, G., ed. 1998, *The Greek Colonisation of the Black Sea Area*, *Historia Einzelschriften* 121, Stuttgart, 179-200

- Trejster, M. 2005: *Masters and workshops of the jewellery and toreutics*. In: Braund, ed., 56-63.
- Venediktov, I. 1961, *Der Goldschatz von Panagjurische*, Sofia.
- Venediktov, I. 1969, *L'Iran préachéménide et la Thrace*, Известия на Българския археологически институт 31, 5-43.
- Венедиктов, И. 1996, *Тракийско съкровище от Летница*, София.
- Венедиктов, И., Герасимов, Т. 1973, *Тракийско изкуство*, София.
- Галанина, Л.К. 1997, *Келермеские курганы - Die Kurgane von Kelermes*, Москва.
- Гиниев, Г. 1983, *Сокровището от Кралево*, София.
- Маразов, И. 1978, *Ритоните в древна Тракия*, София.
- Медведская, И.Н. 1992, *Периодизация скифской архаики и Древний Восток*, РА 3, 86-97.
- Мелюкова, А.И., Мачкова, Н.С. (отв. ред.) 1976, *Скифско-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*, Москва.
- Монахов, С.Ю. 1999, *Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары*, Саратов.
- Погребова, М.Н., Раевский, Д.С. 1992, *Ранние скифы и Древний Восток*, Москва.
- Фрако-скифские культурные связи 1975, (*Studia Thracica II*), София.
- Чичикова, М. 1980, *Тракийското съкровище от Луковит*, София.

Prof. Dr. Jan Bouzek, Charles University, Ceetná 20, 11000 Praha 1, Czech Republic, e-mail: jan_bouzek@yahoo.com;

Dr. Lidia Domaradzka, Institute of Archaeology with Museum, 2 Saborna str., 1000 Sofia, Bulgaria, e-mail: l_domaradzka@hotmail.com

SCIPIO AFRICANUS – ISCUSIT COMANDANT DE OȘTI ȘI OM POLITIC AL REPUBLICII ROMANE

În istoria sa multiseclară Roma antică a lansat multe personalități marcante, care, prin energia, talentul și devotamentul lor au contribuit esențial la făurirea unuia dintre cele mai mari și mai durabile state din antichitate. Una dintre aceste personalități a fost Publius Cornelius Scipio Africanus (235-183 î. Hr.), învingătorul lui Hannibal la Zama. El provenea din celebra gintă patriciană a Corneliilor. Strămoșii lui după tată, Corneli, timp de două secole au ocupat cele mai înalte funcții în conducerea statului roman – cenzeni și consuli. Reprezentanții neamului Corneliilor au ocupat funcția de consul în anii 234-133 î. Hr. de 23 de ori (Бикерман 1975, 207-216). Un Cornelius, pentru sprijinul, inclusiv fizic, dat părintelui ajuns orb, a fost poreclit „Scipio” („toiag”, „baston”), întemeind familia Scipionilor (Трухина 1986, 64; Șarambei 1997, 355, n. 1).

Tatăl său omonim și unchiul Gneius Cornelius Scipio Calvus au luptat în prima perioadă a celui de-al II-lea război punic, atât împotriva lui Hannibal în Italia, cât și în peninsula Iberică.

Cea mai mare avuție a Scipionilor a fost educația lor nobilă. Această familie, una dintre primele a fost influențată de cultura grecească. Fiii lui Publius Scipio, consul în 218 î. Hr., vorbeau fluent greaca, cochetau în hlamide, erau pasionați de cunoștințe și plăceri mondene ale culturii raționale străine. Totodată, lor li se cultivau principiile spiritului de sacrificiu sever roman, prin care s-au distins câteva generații ale Scipionilor (Трухина 1986, 64).

Carierea militară a tânărului Scipio a început la vârsta de 17 ani, când, în toamna anului 218 î. Hr., a participat sub comanda tatălui său, consul, la prima bătălie înverșunată cu cartaginezii la Ticinus (afluent al fluviului Po), unde romanii au suferit o grea înfrângere. Publius a fost grav rănit, fiind dus în brațe de pe câmpul de luptă de către fiul său omonim. Tatăl și-a venerat fiul în fața ostașilor, numindu-l salvatorul său (Полибий 2004, X, 3; Ливий Тит 2005, II, 21, 46; Аппиан Александрийский 1950, 3).

După Ticinus, tânărul Scipio nu și-a urmat tatăl în Spania, unde acesta, împreună cu fratele său Gneius, poartă lupte grele cu frații lui Hannibal, Hasdrubal și Mago, și reușește să zădărnicească planurile lor de a-i acorda ajutor militar acestuia în Italia.

În vara anului 216 î. Hr., Publius cel Tânăr, în vârstă de 19 ani, participă la marea bătălie de la Cannae în calitate de tribun militar în legiunea a II-a. Fiind încercuți, romanii au suferit cea mai mare înfrângere în istoria lor. Aici a fost nimicită floarea soldaților și ofițerilor confederației romano-italice, a șaptea parte din numărul total al italicilor capabili să poarte arme. Pe câmpul de luptă au căzut circa 50000 de ostași, 10000 au fost luați prizonieri, 14000 s-au salvat cu fuga, printre ei fiind și Publius cel Tânăr (Ливий Тит 2005, II, XXII, 53).

În primul moment, după catastrofa de la Cannae, populația a fost cuprinsă de panică, disperarea fiind totală, în rândurile legiunilor zdrobite s-a instalat dezordinea, un grup de tineri nobili căutau nave să părăsească Italia. În această situație alarmantă cel mai tânăr comandant, Publius Scipio, a depus mari eforturi pentru a susține disciplina. Împreună cu câțiva camarazi, el s-a apropiat de cei răzvrățiți și, amenințându-i cu spada, i-a forțat prin jurământ să renunțe la uneltirile lor și să slujească patria. „Jur din tot sufletul, și așa să-mi ajute zeii că nu voi părăsi republica poporului roman, a declarat el categoric, și nu voi îngădui ca nici un alt cetățean să o părăsească... Îți pretind ție Marcus Caecilius să juri, și vouă celorlalți care sunteți aici, cine nu jură să știe că împotriva lui se îndreaptă această spadă.” (Ливий Тит 2005, II, XXII, 53). Datorită lui Scipio, din rămășițele risipite ale armatei romane, în orașele Canusium și Venusia se constituie un mic nucleu militar din aproximativ 10000 de oameni, formându-se două legiuni. Astfel, Scipio a demonstrat încă de pe atunci că poate fi un potențial învingător al lui Hannibal.

Trei ani după aceste evenimente îl întâlnim pe Scipio în calitate de candidat la postul de edil curul. Întrucât acest post putea fi ocupat de persoane mai în vârstă de 36 de ani (dânsul avea 22), tribunii plebei se pregăteau să pună piedici acestei cereri. Pe ei, însă, i-a intimidat răspunsul îndrăzneț al pretendentului: „Dacă toți cetățenii vor să mă aleagă edil, a declarat el, atunci eu am destui ani.” (Ливий Тит 2005, II, XXII, 2). În timpul votării pe triburi poporul a manifestat o afecțiune atât de mare față de Scipio, încât tribunii au renunțat la intențiile lor.

În anul 212 - începutul anului 211 î. Hr., în timpul celui de-al II-lea război punic au avut loc trei evenimente: armata romană a luat cu asalt Capua, al doilea oraș ca mărime din Italia după Roma, care trecuse de partea lui Hannibal după bătălia de la Cannae; talentatul general Claudius Marcelus a cucerit Siracuza, care trecuse de partea cartaginezilor în același timp cu Capua; în Spania în 211 î. Hr. în aceeași lună au căzut în luptă generalii romani, frații Gneius și Publius Scipio (unchiul și tatăl tânărului Scipio), care timp de șase ani au imobilizat trei armate cartagineze, reușind să atragă de partea Romei aliații spanioli ai Barchizilor (Трухина 1986, 67). După moartea ambilor Scipioni, în Spania senatul era preocupat de numirea unui nou comandant vrednic, demn de a-i înlocui pe cei doi căzuți în luptă. Au fost propuse ba o candidatură, ba alta, dar, spre uimirea tuturor, nimeni dintre generalii cu experiență nu cuteza să preia puterea în Spania și să lupte cu trei armate cartagineze victorioase. În aceste împrejurări, senatul a lăsat rezolvarea problemei în voia poporului. La început se aștepta că cel care se va considera demn de această funcție își va spune numele. „Așteptarea, constată cu amărăciune Livius,

a rămas zadarnică; a reînviat numai durerea despre înfrângerile suferite și jalea după comandanții dispăruți” (Ливий Тит 2005, II, XXVI, 18). Nimeni nu se hotărî să preia puterea în Spania. „Tristețea și tăcerea s-au așternut peste cei adunați” – consemnează și Appian situația îngrijorătoare (Аппиан Александрийский 1939, 2, 5, 18).

În această atmosferă încordată, pe neașteptate, Publius Scipio, feciorul omonim al celui mort în Spania, în vârstă de 24 de ani, a declarat că el pretinde la acest post și s-a urcat pe o înălțime ca să-l vadă toți (Ливий Тит 2005, II, XXVI, 18; Аппиан Александрийский 1939, 18; Аппиан Александрийский 1939, 2, 18). În legătură cu această decizie dârză a lui Publius Scipio cel Tânăr, reputatul istoric german Theodor Mommsen a făcut un splendid portret fizic și spiritual al tânărului general: „Fiul, care se ducea să războne moartea tatălui său, căruia îi salvase viața la Ticinus cu nouă ani mai înainte, tânărul bărbat, în frumusețea-i virilă, cu părul blond, care se oferise din propria-i pornire... pentru postul primejdios; simplu tribun militar, ridicat deodată de votul centurilor într-una din cele mai înalte magistraturi – toate acestea lăsară o impresie miraculoasă și neștearsă asupra cetățenilor și țăranilor romani, – un ofițer excelent și un diplomat de prima mână... unind educația elenă cu cel mai desăvârșit sentiment național roman, bun orator și cu maniere elegante, Publius Scipio a câștigat inimile soldaților și ale femeilor, ale concetățenilor și spaniolilor, ale rivalilor săi din senat și pe cea a marelui său adversar cartaginez. În curând numele său se afla pe buzele tuturor și el părea a fi steaua destinată să aducă patriei sale victoria și pacea.” (Mommsen 1987, I, 364-365). Printre calitățile sale autorii antici au reliefat manierele elegante, amabilitatea, mărinimia, agerimea și prudența (Полибий 2004, III, X, 3; Ливий Тит 2005, II, XXVI, 19).

Cucerirea Iberiei a fost prima mare acțiune militară a lui Scipio. În toamna anului 210 î.Hr., proconsulul a debarcat în Spania cu 10000 de pedestri, un detașament de 1000 de cavaleriști și cu 36 de vase militare. Mai mult n-a putut să ia, deoarece Hannibal se afla în Italia. În Spania, Scipio le-a unit cu unitățile care se aflau deja acolo. Odată sosit, a inspectat taberele sale militare și a luat măsuri de recunoaștere a dislocației armatelor cartagineze, a alcătuit planul general de luptă. Deși Scipio avea de a face cu adversari experimentați în arta militară, ca Hasdrubal, fiul lui Gisgon, frații lui Hannibal, Hasdrubal și Mago, a acționat foarte iscusit, îndreptățind încrederea concetățenilor săi. În anul 209 î. Hr., printr-o operație ingenioasă, combinată pe uscat și pe mare, talentatul general ocupă prin asalt noua Cartagină – capitala Barchizilor în Spania, principalul punct strategic și economic al cartaginezilor (Полибий 2004, X, 12-14; Ливий Тит 2005, II, XXVI, 43-46; Аппиан Александрийский 1939, 2, 20-23). Au fost capturate 18 corăbii de război și 63 de corăbii de transport, provizii de cereale, 10000 de prizonieri. Luarea capitalei a produs mare impresie la Roma, aducându-i lui Scipio o faimă deosebită.

În anul următor (208 î. Hr.) curajosul Scipio obține o nouă victorie asupra oștilor comandate de însuși Hasdrubal, fratele lui Hannibal, la Boecula (Andaluzia),

dar el n-a reușit să-l împiedice pe acesta să răzbată spre Italia în ajutor fratelui său, punând în mare primejdie Roma. După relatarea lui Appian, în bătălia de la Carmone, Scipio s-a luptat pedestru în fruntea soldaților. În momentul culminant al bătăliei, romanii, sub presiunea numerică a cartaginezilor, băteau în retragere. Atunci Scipio a descălecat, lăsând calul în grija sclavului, a smuls scutul de la un ostaș și s-a aruncat asupra dușmanilor strigând: „Romani, ajutați-l pe Scipio al vostru, care se află în primejdie!”. La chemarea comandantului, soldații au prins curaj și, cu strigătul „Alala!” („Ura!”), au atacat adversarul, obținând victorie (Аппиан Александрийский 1939, 2, 29).

Tânărul comandant a obținut cea mai grea victorie în bătălia de la Ilipa, unde a întâlnit o dărză rezistență a două armate cartagineze, conduse de Hasdrubal, fiul lui Gisgon, și Mago, fratele mai mic al lui Hannibal. Scipio a folosit aici tactica aplicată de Hannibal la Cannae: încercuirea și nimicirea inamicului. Victoria lui Scipio la Ilipa a pus capăt definitiv disputei de mulți ani pentru dominația în Iberia, rămășițele armatei cartagineze părăsind Spania pentru totdeauna (Ливий Тит 2005, II, XXVIII, 36). Îmbinând diplomația cu operații militare, Publius Scipio, împreună cu subalternii săi Caius Lelius, Marcus Iunius Silanus, fratele său Lucius, timp de cinci ani curăță Spania de cartaginezi, cucerind o țară bogată în resurse naturale și cu un sol foarte fertil.

După alungarea cartaginezilor din Spania, toți îl felicitau pe Publius și îl sfătuiau să se odihnească și să ducă o viață liniștită. El le mulțumi admiratorilor săi pentru urări de bine, enunțând alte planuri. „Până în prezent – le-a răspuns victoriosul general – cartaginezii s-au luptat contra romanilor, acum destinul le permite romanilor să înceapă război contra cartaginezilor” (Полибий 2004, III, XI, 24a).

Pe lângă talentul militar, istoricii antici au remarcat și capacitățile diplomatice ale lui Publius Scipio. Deja a doua zi după luarea Noii Cartagine au fost eliberați majoritatea cetățenilor orașului, meșteșugarilor li s-au impus prestații de muncă până la terminarea războiului, tinerii și sclavii au fost trimiși vâslași și lucrători la șantierul de construcție a corăbiilor. Orașului i s-a păstrat autonomia. Cel mai mult i-a impresionat pe spanioli grija manifestată de Scipio pentru protejarea femeilor și a fetelor, punându-le sub o pază sigură (Полибий 2004, X, 34; Ливий Тит 2005, II, XXVI, 47, 49). „Soarta de multe ori, relatează Polibiu, i-a oferit lui Scipio binele de-a gata, el însă a pus mai presus interesele patriei și datoria față de sine” (Полибий 2004, III, X, 40). Generozitatea de om politic și demnitatea de comandant ale lui Scipio s-au afirmat și atunci când soldații lui i-au adus în dar o tânără prizonieră de o rară frumusețe. El a mulțumit soldaților și le-a poruncit să-l cheme pe tatăl fetei. Aflând însă că ea este logodită, a eliberat-o și a înapoiat-o tatălui și mirelui, făcându-le cadouri scumpe și îndemnându-i să fie prieteni ai poporului roman. Peste câteva zile mirele, prinț al celteberilor, a adus sub comanda lui Scipio un detașament de 1400 de călăreți de elită (Полибий 2004, III, X, 19; Ливий Тит 2005, II, XXVI, 50). „Prin această comportare – conchide Polibiu – Scipio a reușit să inspire cetățenilor (spanioli) iubire și încredere față de sine și

față de stat” (Полибий 2004, III, X, 17). Popularitatea lui era atât de mare, încât iberii i-au oferit titlul de „mare rege” (Полибий 2004, III, X, 38; Cassius Dio 1973, I, XVII, frag. B57₄₈). Bunătatea tânărului general a ajuns celebră. Începând cu epoca Renașterii, „generozitatea lui Scipio” a devenit subiect popular în pictură. Pot fi menționate tablourile lui Federico de Madrazo, Karel van Mander, Giovanni Bellini, Nicolas Poussin. Polibiu avea să conchidă: „Publiu a dovedit prin acest gest iscusința de a avea stăpânire de sine..., dobândind astfel simpatia din partea poporului cucerit.” (Полибий 2004, III, X, 19).

Cinci ani, cât a condus armatele în Spania, Publius Scipio a câștigat reputația unui mare comandant de oști, atât în fața inamicului, cât și printre concetățenii săi. La vârsta lui Alexandru Macedon, cu care obișnuiau să-l compare mai târziu, el s-a manifestat strălucit în bătăliile de câmp, la asediul orașelor, în calitate de strateg principal al războiului. În aceeași perioadă el a acumulat experiență în arta diplomatică, a purtat tratative secrete și riscante cu prinți din nordul Africii, foști aliați ai Cartaginei, reușind să încheie alianță cu prințul Numidiei de Est Masinissa, care a fost un aliat fidel Romei în războiul cu Hannibal. Pe Masinissa l-a impresionat mult exteriorul maiestuos al lui Scipio, înfățișarea sa ca bărbat și ca ostaș (Ливий Тит 2005, II, XXVIII, 35, 6).

Aflându-se în Spania, Scipio întreprinde o călătorie riscantă în Libia, în vederea încheierii unei alianțe anticartagineze cu prințul Numidiei de Vest Syphax. Acesta i-a organizat o întâlnire cu generalul cartaginez Hasdrubal, fiul lui Gisgon. Întrevederea a fost intimă, ambii generali au conversat întinși pe aceeași lojă. Hasdrubal a rămas puternic impresionat de fermitatea și tactul lui Scipio. Mai târziu el a recunoscut prietenilor săi că generalul roman „inspiră frică nu numai în bătălii, dar și la ospăț.” (Аппиан Александрийский 1939, 2, 30).

După biruința definitivă asupra punilor în Spania, Scipio a cinstit memoria tatălui și a unchiului său prin organizarea jocurilor funerare în Noua Cartagină. Solemnitatea a fost organizată nu numai pentru romani, ci și pentru aborigeni. Pentru o parte din veteranii de război, care din anumite motive au rămas în Spania, a înființat așezarea Italica, prototipul viitoarelor colonii militare din provincii. Câteva secole mai târziu, acest oraș a devenit cunoscut drept patria împăraților romani Traian și Hadrian.

Cucerirea Spaniei l-a lipsit pe Hannibal de baza sa, fără de care el nu mai putea continua războiul. Deși timp de 4 ani el încă a continuat să opună rezistență plină de disperare, aceasta, după aprecierea istoricului S.I. Kovaliov „era deja o agonie” (Ковалев 1986, 247).

La sfârșitul anului 206 î. Hr., Publius Scipio a părăsit de urgență Spania fără a aștepta schimbul, pentru a participa la alegerile consulilor pentru anul 205 î. Hr. Cealți veterani s-au întors pe urmele comandantului lor. Scipio a adus din Spania în vistieria statului o sumă enormă de argint, devenind cea mai populară personalitate din Roma (Ливий Тит 2005, II, XXVIII, 38). La Roma senatul l-a întâmpinat pe gloriosul general cu rezervă. El miza că i se va organiza o întâlnire

pompoasă, dar din partea forului suprem s-a ales doar cu un sacrificiu de 100 de tauri. În schimb poporul l-a întâmpinat cu un mare triumf și, în pofida constituției, l-a ales consul pentru anul 205 î. Hr., la vârsta de numai 30 de ani (vârsta cerută pentru această magistratură până la reforma Gracchilor era de 37 de ani). Titus Livius relatează că popularitatea lui Scipio era atât de mare, încât „în tot timpul războiului la alegeri nu s-a adunat atâta lume, venind din toate părțile nu numai să voteze, ci și să-l vadă.” (Ливий Тит 2005, II, XXVIII, 18).

În postură de consul el a propus senatului să mute neîntârziat războiul în Africa, organizând o expediție militară, pe care o proiectase încă în Spania. Planul expediției în Africa a întâlnit o rezistență febrilă din partea bătrânilor senatori. Cel mai înfocat era Fabius Maximus, fost de două ori dictator, o dată censor și de cinci ori consul, pontifex maximus (216-203). După relatarea lui Titus Livius, el a ținut o cuvântare lungă în senat în care considera debarcarea în Africa o mare greșeală și cerea mai întâi înfrângerea și izgonirea lui Hannibal din Italia. Drept argument el a dat exemplul tragic al expediției în Africa în 255 î. Hr. a consulului Aetilius Regulus (Ливий Тит 2005, II, XXVIII, 40-42]. Scipio a răspuns senatorilor că el a fost ales consul nu pentru a purta război cu Hannibal, ci pentru a-l termina. El a prevăzut că în cazul debarcării expediției în Africa Hannibal va fi chemat neîntârziat să-și apere patria. „Eu îl voi sili să se lupte la el acasă, iar decorația îmi va fi Cartagina, dar nu cetățile semiruinăte ale brutienilor”, a declarat hotărât Publius Scipio (Ливий Тит, 2005, II, XXVIII, 44). Relativ la aceste dispute în senat, Th. Mommsen avea să observe: „Eleganța sa elenă, educația și concepțiile sale moderne displăceau părinților austeri, puțini rurali ai orașului.” (Mommsen 1987, I, 376). După mai multe ezitări, senatul a aprobat planul expediției în Africa sub comanda lui Scipio, dar i-a refuzat recrutarea armatei subvenționate pe contul statului, permițându-i doar să înroleze voluntari și să adune donații (Ливий Тит 2005, II, XXVII, 45; Аппиан Александрийский 1939, II, VIII, 7).

Fiind desemnat proconsul în Sicilia în 204 î. Hr., Scipio este preocupat insistent de pregătirea expediției africane. Planul mutării războiului în Africa era foarte popular în Italia. Pregătirile expediției au durat un an. El a completat armata de voluntari cu echipamentul necesar pe contul donațiilor din partea diferitelor orașe și comunități din Italia, pe calea împrumutului de la persoane particulare. Etruscii furnizau expediției arme, echipament, grâu, lemn de construcție; regiunile umbro-sabele au dat mulți ostași; sub supravegherea nerăbdătorului consul se construiau nave de război și de transport (Ливий Тит 2005, II, XXVIII, 45).

În primăvara anului 204 î.Hr., Publius Scipio, având o flotă de 40 de corăbii militare și de 400 de corăbii de transport, debarcă în apropiere de Utica, al doilea oraș ca mărime după Cartagina, cu o armată de 30000 de ostași, printre care 7000 de voluntari din rândul veteranilor (Mommsen 1987, I, 377). Sosit în Africa, Scipio încercă, fără succes, să cucerească Utica. Atunci el, „mai mult din viclenie decât din intenții serioase” relatează Th. Mommsen (Mommsen 1987, I, 378), simulează tratative de pace cu aliatul Cartaginei, regele Numidiei de Vest Syphax, pe care le tergiversează conștient. Africanul, crezându-se în siguranță datorită

tratativelor de pace, nu a luat măsuri de precauție și Scipio, profitând de această situație, atacă pe neașteptate noaptea, una după alta, taberele militare ale numizilor și cartaginezilor, incendiind colibebele lor de paie și papură. Focul a mistuit totul. Fiind neînarmați, fugarii, în învălmășeala nopții, erau răpuși de către detașamentele romane. Într-o singură noapte au fost măcelărite aproape în întregime două tabere militare și două armate. Au fost omorâți 50000 de oameni și 5000 au fost luați prizonieri. Puțini au scăpat cu fuga, printre care regele Syphax și generalul Hasdrubal, fiul lui Gisgon (Полибий 2004, III, XIV, 5; Ливий Тит 2004, II, XXX, 4-6). Istoricul Polibiu a avut o atitudine duplicitară față de această operație militară, numind-o „viclenie”, dar, totodată, o considera „cea mai strălucită și mai izbutită dintre mulțimea de fapte eroice pe care le-a săvârșit Scipio și care a schimbat cumpăna războiului în favoarea lui”. Polibiu notează: „Flagelul a fost atât de mare, încât a întrecut orice nenorocire cunoscută în trecut.” „Nici un muritor de rând, continua istoricul, nu-și poate imagina ceva asemănător cu ceea ce s-a întâmplat atunci.” (Полибий 2004, III, XIV, 5).

În vara anului 203 î. Hr. are loc bătălia pe Marile Câmpuri (câteva zile de mers până la Utica), unde cartaginezii și aliații lor au fost învinși, Syphax a fost capturat, Cartagina a rămas fără armată de uscat și fără aliat, a fost cucerită Utica.

După aceste pierderi, guvernul cartaginez a fost nevoit, după cum a prevăzut Scipio, să-l recheme pe Hannibal din Italia în Africa pentru a-și apăra patria. După 15 ani de lupte în Italia, neîmpăcatul dușman al Romei pleacă de acolo fără a avea vreo înfrângere grea, dar, de abia stăpânindu-și lacrimile, se tânguia că guvernul cartaginez nu i-a acordat ajutorul convenit în trupe și bani, spunând cu amărăciune: „...nu poporul roman, care a fost răzbit și pus pe fugă de atâtea ori, l-a biruit pe Hannibal, ci senatul cartaginez, prin refuzuri și prin pizmă.” (Ливий Тит 2005, II, XXX, 20, 1). Ultimul din „puii de lei” (remarca lui Th. Mommsen) ai lui Hamilcar Barcas, după absența de 36 de ani, s-a întors pe pământul patriei. Din inițiativa lui Hannibal, care vroia să obțină condiții mai favorabile în vederea încheierii unei păci, are loc renumita întrevedere tainică între cei doi generali. Titus Livius relatează despre acest eveniment de parcă ar fi asistat la el. „Când se aflară față în față, stătură o clipă încremeniți de admirație unul pentru altul și rămaseră muți.” (Proza istorică latină 1962, 209). Primul a vorbit Hannibal. Ofertele lui pentru încheierea unei păci onorabile n-au fost acceptate de Publius Scipio, și atunci, spune Livius, „ultimul cuvânt va fi cel al armelor și soarta lor va fi aceea pe care o vor hărăzi zeii” (Proza istorică latină 1962, 213). Vestitul istoric al artei militare, germanul Hans Delbrück, analizând starea generală a lucrurilor, neagă categoric posibilitatea întrevederii lui Hannibal cu Scipio în ajunul bătăliei de la Zama, considerând-o un produs al fanteziei poetului roman Ennius, care se afla în relații strânse cu învingătorul generalului cartaginez. „În această clipă, insistă dânsul, Hannibal era cel mai puțin predispus să ceară pace de la romani, iar Scipio era foarte departe de încrederea într-o victorie sigură.” (Дельбрюк 2004, I, 280).

Bătălia care a hotărât soarta războiului s-a dat la Zama (la o depărtare de 5 zile de drum de Cartagina), care, după unele date, s-a declanșat la 19 octombrie 202 î.

Hr. Ea s-a desfășurat după scenariul lui Scipio și în linii mari a copiat planul celei de la Cannae, dar de data aceasta în avantajul romanilor. „Deznodământul bătăliei, remarcă Polibiu, mult timp a rămas incert, întrucât ambele părți considerau drept datoria lor de a rezista până la ultima suflare.” (Полибий 2004, III, XV, 14). În bătălia de la Zama, Scipio aplică tactica de luptă eșalonată, folosită încă în Spania, când toate cele trei linii de apărare, fiind comasate, atacară masiv într-un singur front, presând asupra inamicului. Veteranii lui Hannibal respingeau bărbătește presiunea groaznică a romanilor. În cele din urmă, rolul decisiv l-a jucat superioritatea numerică a cavaleriei (6000 contra 2000), datorită trecerii de partea Romei a regelui Numidiei Masinisa. În urma atacului din spate, armata cartagineză a fost zdrobită, pe câmpul de luptă căzând 10000 de ostași și cam tot atâția fiind luați prizonieri (Полибий 2004, III, XV, 14). Astfel s-a terminat cel de-al doilea război punic, în care, după Livius, „mai aproape de catastrofă a fost învingătorul decât învinsul” (Ливий Тит 2005, XXI, 1, 2).

Hannibal s-a refugiat de pe câmpul de luptă cu un grup de călăreți, declarând guvernului cartaginez că a pierdut nu o bătălie, ci tot războiul și că singura ieșire din situație este pacea (Ливий Тит 2005, II, XXX, 35). În 201 î. Hr. a fost încheiată pacea, condițiile ei, dictate de către Scipio, erau mai grave decât cele anterioare. Cartagina își păstrează independența de stat, dar își pierde toate teritoriile extraafricane; i s-a interzis să poarte războaie oriunde fără aprobarea Romei; i s-a impus o contribuție de război de 10000 de talanți pe un termen de 50 de ani; a fost obligată să întoarcă prizonierii de război și dezertorii, să cedeze flota de război, lăsându-i-se 10 corăbii de strajă; a fost obligată să restituie toate teritoriile lui Masinisa. Drept garanție a respectării păcii, trebuia să predea Romei 100 de ostatici pe care îi va numi Scipio, nu mai tineri de 14 și nu mai în vârstă de 30 de ani (Полибий 2004, III, XV, 19; Ливий Тит 2005, II, XXX, 37). Scipio a fost acuzat în senat că ar fi acordat inamicului condiții prea favorabile. Mommsen consideră că Scipio ar fi putut cuceri și distruge capitala acum. Încheind, însă, pace cu Cartagina, „nu făcu uz de zădărnicia și vulgaritatea victoriei”, nu vede rostul nimicirii complete „a unui străvechi centru al comerțului și al agriculturii și dărâmării condamnable a unui pilon al civilizației timpurilor acelea” (Mommsen 1987, I, 381). În urma acestui război, atotputernicia Cartaginei a fost înfrântă, iar Roma a devenit cel mai influent stat din bazinul mediteranean de vest. Analizând și apreciind victoria romanilor la Zama, Hans Delbrück conchide: „În acest minut cu adevărat s-a hotărât soarta lumii” (Дельбрюк 2004, I, 274).

După încheierea păcii cu Hannibal, armata romană s-a întors cu bine în portul Ostia, iar victoriosul general nu și-a putut refuza plăcerea de a reveni la Roma, probabil din portul Puteoli, pe uscat, de la sud la nord, prin toată Italia, fiind aclamat de mulțimea exaltată care îi ieșise în cale. La Roma, relatează Titus Livius, „i s-a organizat cel mai mare triumf din câte au fost până la el, după care au urmat multe zile de solemnități splendide. Cetățenii își manifestau dragostea nețărmuită pentru idolul lor. Țara se bucura de pace nu mai puțin decât de victorie.” (Ливий Тит 2005, II, XXX, 45, 7). Din mijlocul mulțimii triumfătoare a răsunit supranu-

mele „Africanul” – era cadoul onorabil al poporului învingătorului lui Hannibal (Трухина 1986, 85). Publius Scipio a fost primul comandant de oști roman care a căpătat titlul după denumirea poporului pe care l-a învins (Ливий Тит 2005, II, XXX, 45, 7). După triumful african, posibil, pentru a-l imita pe Alexandru Macedon, a fost numit Scipio cel Mare (Полибий 2004, III, XXXII, 12, 13).

După terminarea celui de-al doilea război punic, Publius Scipio se implică în vitregiile vieții politice romane. Istoria internă a republicii Romane din prima jumătate a secolului al II-lea î.Hr. se caracterizează prin rivalitatea dintre două grupări politice ale nobilimii romane, care concureau între ele pentru obținerea magistraturilor, îndeosebi a consulatului, pe care nobilii și-l treceau din mână în mână. O situație excepțională a dobândit neamul Corneliilor, și mai cu seamă familia Scipionilor, după înfrângerea lui Hannibal. În decurs de 10 ani, după bătălia de la Zama, reprezentanții acestui neam au ocupat de 7 ori postul de consul. Alte magistraturi superioare aparțineau persoanelor din anturajul lor. Ambele războaie răsăritene (al II-lea macedonian și cel sirian) au fost conduse și câștigate de reprezentanții grupării Scipionilor. Însuși Scipio Africanul, care se bucura de o mare popularitate, a fost ales în anul 199 î. Hr. censor, distincție pe atunci exclusivă, iar în 194 î. Hr. devine pentru a doua oară consul. Concomitent, timp de 15 ani (199-184 î. Hr.) ocupă postul onorific de princeps senatus (cel dintâi senator).

În politica internă, „partida” Scipionilor prevedea împrăștierea cetățenilor săraci și, în primul rând, a veteranilor cu câte 2 iugăra (0,5 ha) pentru fiecare an de serviciu în Spania și Africa. Plebeii se bucurau de pâine ieftină provincială, soldații numărau câștigul și decorațiile mărinimosului și liberalului general. În postura de censor, Scipio și adepții lui au întemeiat pentru veterani zeci de colonii militare costiere, care aveau misiunea să apere litoralul de eventualele atacuri ale flotei siriene. În domeniul politicii externe, gruparea lui Scipio se pronunța pentru înființarea unor state dependente de Roma, neintroducând în ele administrație provincială și acordându-le o anumită independență. Influența lui Scipio în domeniul vieții politice era atât de mare, încât adversarii săi îl acuza de instaurarea dictaturii personale. După relatarea lui Titus Livius, ei afirmau: „În tot imperiul Roman un singur om e capul și coloana puterii romane, cetatea romană Roma, stăpâna întregului pământ, stă ascunsă în umbra lui Scipio, și un singur semn al lui face cât toate decretul senatului și toate hotărârile poporului” (Ливий Тит 1962, IV, XXXVIII, 51).

Politica autoritară a Scipionilor a provocat formarea unei opoziții puternice, conservatoare și austere a nobilimii în frunte cu influentul Marcus Porcius Cato, provenit din rândurile ordinului cavalerilor, care, datorită energiei, inteligenței și integrității morale, s-a impus drept una dintre cele mai remarcabile figuri ale Republicii romane în prima jumătate a secolului al II-lea î. Hr. În domeniul politicii interne, gruparea lui Cato se manifesta ca adeptă a vechilor obiceiuri romane. Cato și adepții lui criticau aspru gruparea lui Scipio pentru familiarizarea lor cu cultura elenistică și pentru preluarea obiceiurilor elene, pronunțându-se pentru puritatea vechilor moravuri. În domeniul politicii externe, Cato critica politica li-

berală a lui Scipio și pleda pentru transformarea țărilor cucerite în provincii cu scopul unei exploatare cât mai mari a populației locale și a bogățiilor naturale. El insista asupra distrugerii Cartaginei. În anul 195 î. Hr., „partida” tradiționaliștilor, în frunte cu Cato, a cerut guvernului cartaginez extrădarea lui Hannibal. În luarea de cuvânt în ședința senatului, Scipio a ieșit în apărarea lui Hannibal și împotriva amestecului Romei în treburile interne ale Cartaginei. Scipio n-a fost ascultat. Atunci când în Cartagina a sosit o solie a senatului cu acuzații împotriva sa, Hannibal a fugit în mod tainic la răsărit, refugiindu-se la regele Siriei Antioch al III-lea, devenind sfetnicul acestuia. Primirea excepțională ce i se făcu acestuia echivala cu declarația de război Romei (Mommsen 1987, I, 419).

La începutul secolului al II-lea î. Hr. regele Siriei Antioch al III-lea (242-187 î. Hr.), supranumit cel Mare, după ce a lărgit enorm teritoriul statului său la răsărit, încercă să cucerească orașele grecești din Asia Mică și Tracia, atacând astfel interesele Romei în regiune. În Grecia deja staționau armatele romane după înfrângerea regelui Macedoniei Filip al V-lea în cel de-al II-lea război macedonian (200-197 î. Hr.). Antioch al III-lea se declara eliberatorul grecilor de sub dominația romană. Situația a devenit și mai acută când s-a aflat că la curtea lui Antioch al III-lea a sosit Hannibal, dușmanul de moarte al romanilor. Senatul roman încercă să aplaneze relațiile cu ambițiosul Antioch pe calea tratativelor, trimițând în repetate rânduri la răsărit misiuni diplomatice.

La începutul anului 192 î. Hr. în componența unei solii a participat și Scipio Africanul. În Ephes, unde se desfășurau tratativele, avu loc a doua întrevedere a sa cu Hannibal, care se afla în refugiu la Antioch. Din relatarea lui Plutarh reiese că convorbirile dintre cei doi generali au decurs în timpul plimbărilor, deoarece Publius i-a oferit cavaleriește lui Hannibal să meargă înaintea sa, deși locul onorabil s-ar fi convenit învingătorului și nu învinsului (Plutarh 1963, II, XXI). În timpul dialogului interlocutorii au adus vorbă despre comandanții de oști. Scipio l-a întrebat pe Hannibal pe cine dânsul îl consideră drept cel mai mare comandant de oști. Cartaginezul, după cum era și firesc, l-a numit primul pe Alexandru Macedon, al doilea pe regele Epirului Pirrhos și al treilea pe sine. Publius atunci adaugă zâmbind ce-ar fi spus Hannibal dacă dânsul l-ar fi învins pe Scipio. „Atunci, într-adevăr, răspunse cartaginezul, eu aș fi fost și înaintea lui Alexandru și a lui Pirrhos și înaintea tuturor celorlalți comandanți.” (Livius Titus 1962, IV, XXXV, 14). Livius remarcă faptul că Scipio nu s-a așteptat la răspunsul lingușitor al lui Hannibal, considerându-l „un conducător fără egal” (Livius Titus 1962, IV, XXXV, 14). Foștii dușmani s-au despărțit cavaleriește, lui Antioch nu i s-au înaintat careva pretenții în legătură cu prezența la curtea sa a fugarului periculos. Cu această ocazie, Plutarh nu scapă prilejul să compare „blândețea și mărinimia” lui Publius Scipio în atitudinea față de Hannibal cu cruzimea generalului roman Titus Flamininus, care, aflând întâmplător că acesta trăia în taină la regele Bitiniei Prusias, ca „o pasăre lipsită, din cauza bătrâneții, de aripi și de coadă”, l-a urmărit, impunându-l să se sinucidă. Pentru aceste însușiri, conchide istoricul, „cei mai mulți îl admirau pe Scipio și îl criticau pe Titus, pentru că își pusese mâinile pe un cadavru care nu era al romanilor.” (Gellius Aulus 1965, XXI).

Tratatul romanilor cu Antioch a eșuat, ceea ce a provocat la declanșarea războiului sirian (192-188 î. Hr.). Scipio Africanul I-a însoțit pe fratele său Lucius, „lipsit de calități militare” (remarca lui Th. Mommsen), consul în 190 î. Hr., în calitate de legat (locțiitor al comandantului suprem) și de fapt a condus operațiile militare și tratativele diplomatice. Când deveni cunoscut cine în realitate va comanda armata, se înrolară 5000 de voluntari din timpul războiului cu Hannibal. Soarta războiului a fost hotărâtă în bătălia de la Magnezia în anul 190 î. Hr. Antioch a fost înfrânt, pierzând pe câmpul de luptă peste 50000 de morți și prizonieri. El a fost nevoit să accepte condițiile dictate de Publius Scipio și mai apoi aprobate de senat. Antioch trebuia să renunțe la toate teritoriile europene și la întreaga Asie Mică, să plătească timp de 12 ani o contribuție de război în sumă de 12000 de talanți (ceea ce echivala cu 360 tone de argint), să cedeze flota, să nu mai țină elefanți de luptă, să trimită 20 de ostatici drept garanție a respectării păcii și, la cerințele senatului, să-l extrădeze pe Hannibal (Полибий 2004, III, XXI, 45; Livius Titus 1962, IV, XXXVIII, 38). Pacea a distrus definitiv influența Siriei în bazinul Mării Egee. Frații Scipio s-au întors din campania asiatică în primăvara anului 188 î. Hr. Încărcați cu bunuri capturate și plini de glorie. Lui Lucius i s-a organizat un triumf splendid și i s-a conferit titlul onorific Asiaticul. Pentru prima dată romanii priveau cu ochii proprii bogățiile Orientului elenistic (Livius Titus 1962, IV, XXXVII, 58, 59).

„Partida” Scipionilor nu s-a bucurat mult timp de situația dominantă în conducerea Republicii. După campania asiatică, opoziția, instigată de Cato, a pornit un val de procese contra Scipionilor. În anul 187 î. Hr., la ședința senatului, lui Lucius i se impută însușirea a 3000 de talanți din contribuția de război plătită Romei de către Antioch. Lui i s-au cerut conturile din campania asiatică. Publius, prezent la proces, a luat apărarea fratelui. El a cerut să i se aducă registrele de conturi și, în loc să se disculpe cu cifre, le-a rupt în semn de protest în fața onorabilei instituții de stat romane, recomandând acuzatorului să le restabilească din bucăți, amintind în continuare senatorilor despre serviciile sale aduse Republicii (Полибий 2004, III, XXIII, 14; Livius Titus 1962, IV, XXXVIII, 35; Gellius Aulus 1965, IV, XVI-II, 143-144). Reacția opoziției la acest gest a fost tăioasă: tribunii poporului i-au amendat pe mulți adepți ai Scipionilor, iar Lucius a fost condamnat la închisoare. Numai datorită vetoului tribunului poporului Tiberius Sempronius Gracchus, tatăl viitorilor reformatori, a fost anulată umilitoarea sentință și Lucius fost salvat de pușcărie, alegându-se cu o amendă enormă, pe care au achitat-o rudele și prietenii. După cum relatează Livius, procesul a fost înscenat. Questorii, care au făcut percheziție în casa lui Lucius, n-au găsit nici o urmă de averi și bani aduși din campania orientală (Livius Titus 1962, IV, XXXVIII, 49).

Un proces și mai scandalos, instigat de Cato, a fost lansat de opoziție contra lui Scipio Africanul, el fiind citat în fața adunării poporului și acuzat că „a vândut pacea” lui Antioch pentru bani și pentru eliberarea fără răscumpărare a fiului său din prizonierat (Livius Titus 1962, IV, XXXVIII, 51, 58; Plutarh 1964, I, XV). În ziua când trebuia să fie pronunțată sentința, Scipio Africanul s-a prezentat la tribunal

nu într-o haină ponosită de solicitant smerit, dar în îmbrăcăminte de sărbătoare, înconjurat de o ceată de prieteni și de clienți (Livius Titus 1962, IV, XXXVIII, 51; Аппиен Александрийский 1946, 40). Întâmplător, data pronunțării sentinței a coincis cu ziua când Publius obținuse victorie asupra lui Hannibal la Zama. În loc de justificare el a făcut o dare de seamă în fața poporului, în care a pomenit un șir de bătălii și victorii obținute de romani sub comanda lui, iar apoi i-a chemat pe toți să-l urmeze în Capitoliu ca să mulțumească zeilor pentru victoriile obținute. Astfel, atât adunarea poporului în întregime, cât și scribii și judecătorii i-au părăsit pe acuzatori și în urma lui Scipio au plecat să serbeze aniversarea victoriei, lăsându-i pe aceștia în singurătate. „Această zi atât de însemnată a strălucit pentru cea din urmă oară pentru Scipio”, conchide cu tristețe Titus Livius (Livius Titus 1962, IV, XXXVIII, 52).

Acțiunea îndrăzneță a lui Scipio a stârnit și mai mult ura dușmanilor săi politici. Pe lângă fraude financiare, dânsul era acuzat și de acapararea puterii în stat. Tribunii plebei, Petilii, instrumente ale opoziției conduse de Cato, îl acuzau pe Scipio de instaurarea dictaturii personale. „Roma, afirmau ei, stăpâna întregului pământ, stă ascunsă în umbra lui Scipio, și un singur semn al lui face cât toate decretul senatului și toate hotărârile poporului” (Livius Titus, 1962, IV, XXXVI-II, 51). Titus Livius a utilizat caracteristici care redau impresia generală privind comportamentul autoritar al Scipionilor în armată și în senat: „obiceiuri regale” (Ливий Тит 2005, II, XIX, 19), „obârșia lor nobilă și purtarea tiranică în senat” (Livius Titus 1962, IV, XXXVIII, 54), etc. E de recunoscut că aceste considerente conțineau o doză de adevăr: „Educația aleasă a lui Publius, exteriorul impunător erau însoțite de orgoliu și îngâmfare – nu suporta acțiuni adverse. Odată questorii i-au refuzat legitim să deschidă tezaurul, atunci el a cerut cheia și a declarat categoric că va deschide tezaurul care a ajuns să fie închis datorită lui.” (Livius Titus 1962, IV, XXXVIII, 65). Altă dată, când fratele său era dus în cătușe către temniță, l-a îmbrâncit pe lictorul de lângă frate, apoi a recurs la violență și față de tribunul plebei, care intervenise în acest caz, atacând astfel autoritățile statului (Livius Titus, 1962, IV, XXXVIII, 56); se considera în drept a nu se supune justiției, rupând în bucăți conturile din campania asiatică (Livius Titus 1962, IV, XXXVIII, 55; Gellius Aulus 1965, IV, 18, 7).

În aceeași ordine de idei, Theodor Mommsen susține această nuanță de aroganță a lui Scipio Africanul: „caracterul său mândru, convingerea sa de a fi altfel și mai bun decât alții... îi răniră pe mulți și nu fără temeii” (Mommsen 1987, I, 434).

În procesele intentate lor, Scipionii, însă, au avut nu numai acuzatori, ci și ocrotitori, care au apărat onoarea gintei Cornelia, evocând meritul tatălui și al unchiului Scipionilor, care s-au jertfit pentru Republică luptând în Spania, însirând faptele eroice ale lui Publius însuși și ale fratelui său, Lucius Scipio, în Spania, Africa și în Asia (Livius Titus 1962, IV, XXXVIII, 58). Lipsa de probe în privința corupției a fost dovedită și prin percheziția de către questorii a casei lui Lucius, unde nu a fost descoperită nici urmă de bani luați de la Antioh. Titus Livius consideră că procesul Scipionilor a fost o rușine „pentru poporul roman” și pentru „cetatea roma-

nă” (Livius Titus 1962, IV, XXXVIII, 52, 59). Th. Mommsen susține această opinie: „Acuzațiile de corupție a fraților Scipio au fost neîndoielnic o calomnie sinuoasă, insuficientă pentru a motiva această îndârjire” (Mommsen 1987, I, 434).

Presimțind că adversarii săi politici vor continua să-l hărțuiască în noi procese judecătorești, având sănătatea șubredă și considerând mai prejos de demnitatea sa de a se prezenta în fața judecătorilor, Publius Scipio a părăsit Roma și s-a retras la vila sa din Liternum (colonie costieră de veterani ai războiului cu Hannibal, întemeiată în campania din timpul consulatului său). Titus Livius avea să consemneze în legătură cu această hotărâre: „Scipio avea un suflet mult prea mare, și, prin firea sa, deprins numai cu situații strălucite, pentru a se obișnui cu gândul că acum e un acuzat ca oricare altul, și deci trebuie să-și plece capul cu umilință ca aceia care se apără când sunt trimiși în judecată” (Livius Titus 1962, IV, XXXVI-II, 52). Într-adevăr, adversarii săi au reluat urmărirea exilatului voluntar. Când a sosit ziua procesului, între adepții și adversarii Scipionilor s-au încins dezbateri aprinse, până când, sub presiunea opiniei publice, al doilea proces a fost anulat.

Idolul uitat al publicului roman își trăia ultimele zile în liniște la vila lui modestă. Odată, în puterea nopții, o bandă de tâlhari s-a apropiat de vilă. Slugile s-au repezit să închidă în grabă geamurile, dar oaspeții nepoftiți s-au jurat că au intenții pașnice și au rugat să li se permită să-l vadă pe învingătorul lui Hannibal, fapt care a demonstrat popularitatea lui Scipio Africanul. El a poruncit slugilor să tragă zăvoarele și a primit delegația neobișnuită. Tâlharii i s-au închinat evlavios și s-au îndepărtat într-o dispoziție plină de venerație (Трухина 1986, 95).

Sănătatea lui Publius, care i-a făcut probleme încă în Spania și Asia, s-a agravat brusc. El a decedat în anul 183 î. Hr., la vârsta de 52 de ani, în același an cu adversarul său principal Hannibal. Potrivit tradiției gintei Cornelia, corpul lui Publius a fost înhumat, și nu incinerat. El a interzis să fie înmormântat la Roma. Două sute de ani mai târziu, Titus Livius a văzut la Liternum mormântul lui Publius cu o piatră doborâtă de timp. Efigia dăltuită în piatră vestea: „Patrie ingrată, te părăsesc și osemintele mele” (Трухина 1986, 99).

Două secole și jumătate mai târziu, vestitul filozof roman Seneca a vizitat vila lui Scipio și a rămas profund impresionat de anturajul modest în care a trăit spaima Cartaginei. Vila lui, construită din blocuri mari de piatră, semăna mai mult cu o fortăreață decât cu o casă elegantă: ziduri înalte care o apărau de atacurile piraților și ale tâlharilor locali, în interior nu se afla nimic măreț, nimic care să fie demn de omul care l-a zdrobit pe Hannibal. Camera de baie era strâmtă, întunecoasă, luminată prin niște crăpături în pereți în loc de ferestruici, întocmai ca într-o cetate. După Seneca, Scipio își călea corpul, ocupându-se cu munca câmpului (Сенека Луций Анней 2000, LXXXV, 1-12).

Soarta lui Scipio Africanul aparține aceluiași paradoxuri pe care le-au suportat multe personalități marcante ale antichității.

Apreciind rolul lui Scipio Africanul în istoria Romei, Titus Livius conchide că „acesta a fost singurul roman care a dobândit cea mai strălucită slavă prin ter-

minarea războiului punic, cel mai mare și cel mai primejdios din câte au purtat romanii vreodată” (Livius Titus 1962, IV, XXXVIII, 53).

Publius Cornelius Scipio Africanul a fost cel mai mare general roman până la Iulius Caesar.

Publius Cornelius Scipio Africanus (235-183 î. Hr.) este unul dintre marile figuri ale Republicii romane.

Talentat comandant de oști, a învins trei armate cartagineze în Spania, pe temerarul general cartaginez Hanibal în Africa, împreună cu fratele său Lucius l-a învins în Asia Mică pe regele Siriei Antioh cel Mare.

Între anii 199-183 î. Hr. a ocupat cele mai înalte posturi de stat (cenzor, de două ori consul, 15 ani a fost princeps-senatus (cel dintâi senator)).

Bibliografie

- Cassius Dio 1973, *Istoria romană*, vol. I., Cluj-Napoca.
 Gellius Aulus 1965, *Noaptele atice*, București.
 Livius Titus 1962, *De la fondarea Romei*, vol. IV, Cluj.
 Mommsen, Th. 1987, *Istoria romană*, vol. I. București.
 Plutarh, Titus Quinctius Flamininus 1963, *Vieți paralele*, vol. II. București.
Proza istorică latină 1962, București.
 Șarambei, I. Șarambei, N. 1997, *99 personalități ale Lumii Antice*, București.
 Аппиан Александрийский 1939, *Испано-римские войны. Иберика*, ВДИ 2, 265-300.
 Аппиан Александрийский 1946, *Сирийские дела*, ВДИ 4, 289-317.
 Аппиан Александрийский 1950, *Римская история*, ВДИ 3, 235-292.
 Бикерман, Э. 1975, *Хронология Древнего Рима*, Москва.
 Дельбрюк, Г. 2004, *История военного искусства*, том. I, Москва.
 Ковалев, С.И. 1986, *История Рима*, Москва.
 Ливий Тит 2005, *От основания города*, том. II, Москва.
 Полибий 2004, *Всеобщая история*, том. III, Москва.
 Плутарх. Катон 1961, *Сравнительные жизнеописания в трех томах*, том. I, Москва.
 Сенека Луций Аней 2000, *Нравственные письма к Луцилию*, Москва.
 Трухина, Н.Н. 1986, *Политика и политики „Золото века Римской республики”* (II век до н.э.), Москва.

Publius Cornelius Scipio Africanus (235–183 BC) is one of the greatest figures of the Roman Republic

Abstract

Being a talented commander, he defeated three Carthaginian armies in Spain, the brave Carthaginian general Hannibal in Africa and, together his brother Lucius, he defeated the king of Siria Antioh the Great in Asia Minor.

Between the years 199-183 BC he occupied the highest positions in state (censor, twice consul, 15 years he has been princeps-senatus (the first senator)).

Dr. Vladimir Potlog, Universitatea de Stat din Moldova, str. A. Mateevici, 60, MD-2009 Chișinău, Republica Moldova

DECORUL CERAMICII GETO-DACICE DIN MUNTENIA ÎN SECOLELE II a. Chr. - I p. Chr.

Îmbinarea utilului cu frumosul a constituit din totdeauna o preocupare umană. Orice obiect bine finisat produce, indirect, „spor la treabă”. Situația este valabilă și pentru obiectele frumos împodobite.

Uneori motivul decorativ are la origine și o anumită semnificație care cu timpul s-a pierdut.

Ornamentica geto-dacică este limitată ca varietate a motivelor și a schemelor compoziționale. Predomină geometricul dar cu reminiscențe antropo- și zoomorfe din epocile anterioare. Ea, de altfel, reflectă modificările din viața socială, religioasă și politică constatate din interpretarea diferitelor izvoare istorice, atât scrise cât și arheologice.

În cele ce urmează vom prezenta elemente de decor întâlnite pe ceramica getică din Muntenia secolelor II a. Chr. - I p. Chr.

I. Elemente decorative în relief

1. *Butonul apucătoare* – constituie cel mai simplu element de decor, care avea însă și un pronunțat rol utilitar – apucarea vasului pentru a fi mutat de pe loc. Se întâlnește în special pe borcane și vasele de tip clopot, mai rar pe căni sau vasele pântecoase și foarte rar pe castroane sau cratere – toate vase lucrate numai cu mâna. În general în număr de patru, uneori de doi, butonii apucătoare sunt dispuși pe partea superioară a corpului la borcane și căni, iar la vasele clopot sau pântecoase sub diametrul maxim.

După formă pot fi:

- cilindrici sau mai curând tronconici, cu suprafața superioară simplă, alveolată de 1-3 ori, cu linii simple – în „X” sau în cruce ($\frac{+}{\times}$) – incizate (fig. 1/1).
- prismatici, de obicei cu patru fețe, ce redau în secțiune un pătrat sau un dreptunghi, acesta din urmă prevăzut adesea cu „praguri”. Rareori întâlniți.
- semicirculari simpli sau cu prag, dispuși oblic, în sus ori în jos, sau drepți. Uneori, atât pe borcanele mari, cât și pe castroane sau cratere, acești butoni sunt dispuși orizontal și perforați transversal.
- plat-discoidali prevăzuți cu 4-6 alveole.

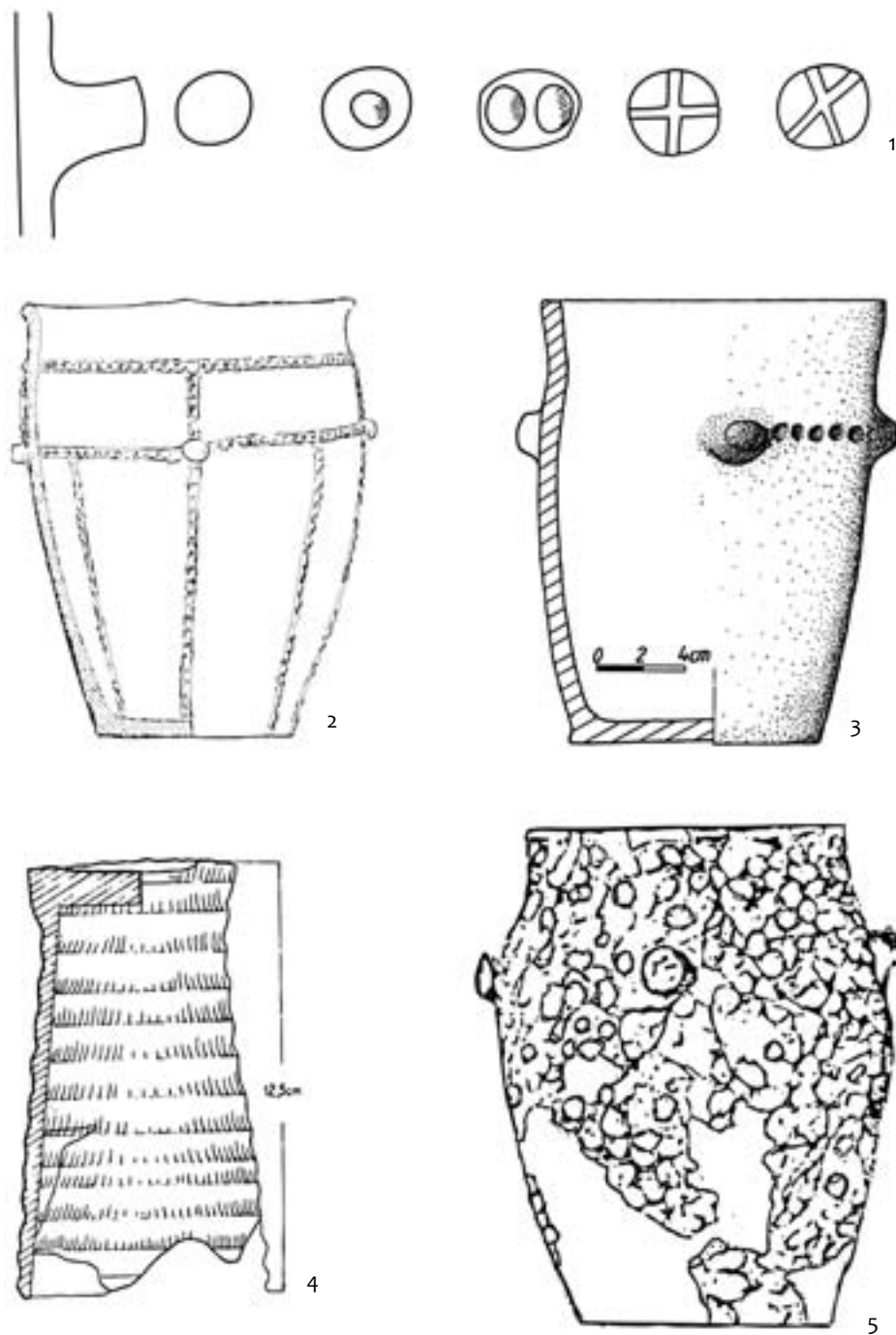


Fig. 1. Decor pe vase geto-dacice: 1 - butoni alveolați; 2 - brâu alveolat; 3 - brâu de impresiuni; 4 - nervuri în relief; 5 - pastile.

- alungiți, dispuși orizontal sau vertical, de obicei cu 1-3 alveole.
- conici.

Pe același vas se poate întâlni utilizarea unor variante diferite de butoni-apucătoare.

2. *Brâul alveolat* – realizat în relief și lipit de corpul vasului înainte de ardere. Se întâlnește pe borcane și căni – unind doi butoni – precum și pe cești sau castroane – vase lucrate cu mâna (fig. 1/2).

Disponerea poate fi orizontală, verticală (simplă sau dublă), în ghirlandă, în formă de „J”, de „V” sau intersectat.

3. *Brâul crestat* – realizat în relief și lipit de corpul vasului înainte de ardere în cazul borcanelor. La chiupuri sau pe buza borcanelor ori ceștilor el putea fi trasat direct pe suprafața exterioară a vasului. Se întâlnește doar pe vase lucrate cu mâna (fig. 2/2).

4. *Brâu (șir) de impresiuni* – realizate digital sau cu un instrument între doi butoni. Poate fi simplu sau dublu (mai rar). Se întâlnește pe borcane dispus orizontal, rareori vertical, prin urmare doar pe vase lucrate cu mâna (fig. 1/3).

5. *Nervura (profilatura) sau brâul în relief* – dispusă în general câte una sau în grupaj de două-trei pe zona de legătură a corpului cu piciorul fructierelor. Mai poate fi întâlnită pe corpul cănilor sau strecurătoarelor, pe fundul cupelor, pe capace, precum și pe piciorul fructierelor (fig. 1/4). Vasele respective pot fi lucrate atât cu mâna, cât și la roată.

Pe umărul vaselor pântecoase sau la baza toartelor unor căni se întâlnesc uneori motive decorative în relief, în formă de virgule sau „șarpe” (fig. 2/4). Pe borcane poate fi întâlnit, rareori, câte un brâu în relief. Toate aceste vase sunt lucrate numai cu mâna.

Tot aici trebuiesc amintite toartele torsionate de căni descoperite în numeroase așezări.

6. *Pastila* – de formă discoidală, dispusă de obicei pe corpul borcanelor fără o schemă bine stabilită. Câte o pastilă se mai întâlnește uneori pe partea superioară a torții unor căni lucrate cu mâna (fig. 1/5).

7. *Barbotina* – sub formă de dungi, pe corpul borcanelor, de multe ori în asocieră cu un brâu alveolat.

II. Decorul incizat – dispus atât pe vase lucrate cu mâna cât și la roată. Poate consta din:

1. *Linia simplă* – trasată în diferite feluri (fig. 2/1):

- a) dispusă vertical sau mai curând oblic, pe corpul borcanelor.
- b) dispusă orizontal pe buza cupelor fie la interior, fie la exterior, fie pe ambele părți; deasupra diametrului maxim al cănilor; pe buza fructierelor sau castroanelor; pe corpul fructierelor, castroanelor sau vaselor mari pântecoase. Uneori poate fi repetată în mai multe exemplare paralele.

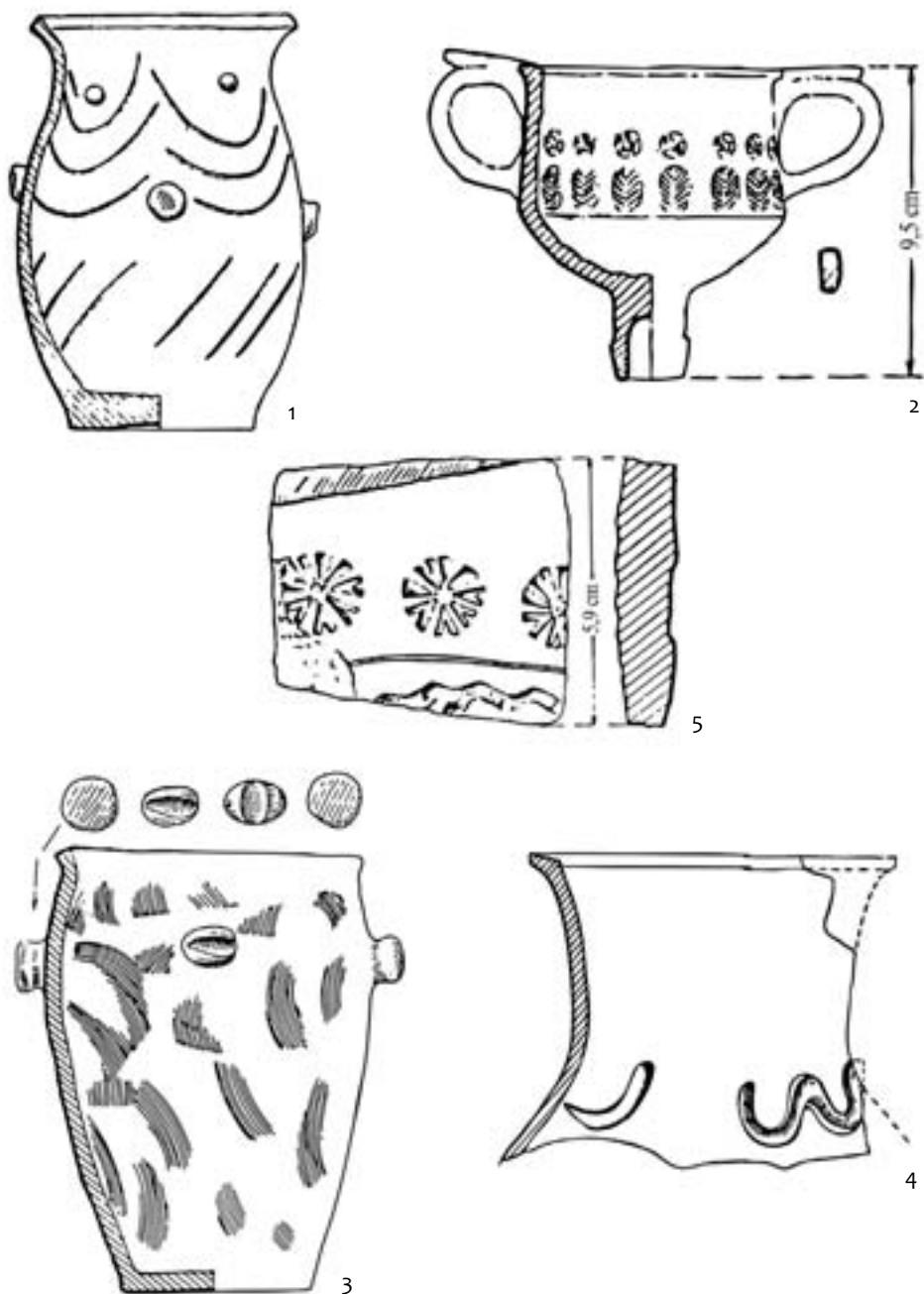


Fig. 2. Decor pe vase geto-dacice: 1 - linii incizate; 2 - decor imprimat; 3 - decor cu pieptenele; 4 - decor în relief; 5 - decor ștampilat.

- c) meandrul (linia în val) pe corpul borcanelor. Pe vasele lucrate la roată poate fi în mai multe exemplare paralele (fig. 3/4), uneori între linii orizontale, pe corpul cănilor, strecurătoarelor, vaselor pântecoase, pe piciorul fructierelor și pe partea interioară a buzei unor vase pântecoase. Pe partea superioară a corpului unei căni de la Ciolănești (Petrescu-Dîmbovița 1974, 285-294) se află un meandru întrerupt de astfel de linii, iar pe umărul unor chiupuri de la Sprâncenata (Preda 1986, 60, 95, pl. 44/1-2) sunt grupe de linii în val dispuse între linii orizontale.
- d) „brăduț” pe corpul ceștilor sau borcanelor, precum și pe buza unor fructiere – decor ce reprezintă, după opinia unei părți a specialiștilor, „*arborele vieții*” (Comșa 1994, 315-334).
- e) linie în forma literei grecești psi (Ψ) pe buza unor chiupuri.
- f) combinații de linii, cercuri sau puncte pe corpul fusaiolelor.

2. *Striuri trasate cu măturica sau pieptenele* – dispuse vertical, oblic, în val, în val între linii. Se întâlnesc de obicei pe borcane, iar mai rar pe căni sau pe piciorul fructierelor. Pe umărul unor chiupuri mici lucrate la roată, de la Sprâncenata, așa după cum am mai spus puțin mai sus, sunt grupe de linii în val dispuse între linii orizontale (fig. 2/3).

III. Decorul imprimat – obținut cu ajutorul unor „ștampile” (matrițe) sau diverse ustensile în pasta încă moale a vasului înainte de ardere. În general vasele cu acest tip de decor sunt lucrate la roată. În cadrul decorului imprimat se remarcă:

- a) frunză – pe corpul unor kantharoi (fig. 2/2), pe buza fructierelor, precum și pe o pateră (farfurie) lucrată la roată, arsă oxidant dar acoperită cu un slip cenușiu, descoperită la Popești (Vulpe 1957, 237, fig. 13/5-6).
- b) rozeta – cu șase-opt raze late (fig. 2/5). Se întâlnește pe partea superioară a corpului vaselor mari pântecoase, lucrate la roată și arse atât reducător cât și oxidant, pe cupele cu decor în relief, precum și pe toartele ștampilate ale unor amfore de la Căscioarele, Popești, Zimnicea și Cetățeni (Moscalu 1968, 631, fig. 4/1; Moscalu 1983, 94-97 cu bibliografia).

Fiind repetată la o distanță relativ egală, în cazul vaselor pântecoase, ea nu poate reprezenta o marcă de olar, cum s-a sugerat uneori (Čičikova 1979, nr. 64), ci un motiv decorativ.

Acest tip de decor a apărut în mileniul II a. Chr., în lumile hittită (Rimchneider 1963, planșe) și miceniană (Daux 1958, 644, fig. 4), el reîntâlnindu-se în secolele IX-VIII a. Chr. în arta persană, iar apoi în cea greacă (Berciu 1974, 133). Pe ceramica nord-dunăreană apare după sfârșitul sec. V a. Chr., dar perioada de maximă folosire este cuprinsă între a doua jumătate a sec. IV și mijlocul sec. I a. Chr. Pentru perioada mai veche îl întâlnim la Zimnicea, Fântânele și Orbeasca de Sus, iar pentru cea mai recentă la Cetățeni, Popești, Mănăstirea, Cozia Veche, Poroschia (Moscalu 1983), Sprâncenata (Preda 1986, 60, pl. 43/2) și Vlădiceasca (Trohani 1976, 115, fig. 21/2), pentru a nu ne referi decât la teritoriul Munteniei. Se poate astfel constata, dacă adăugăm pentru faza mai veche descoperirea de la Govora

Sat – Poieni (Berciu 1967, 82, fig. 4; Petre 1970, 479, fig. 7/11; Zirra 1971, 226, fig. 23), iar pentru cea mai nouă pe cele de la Ocnița, Rudele (Munții Orăștiei) și Brad (Ursachi 1995, 170) o răspândire de la sud spre nord a acestui element de decor. Faptul poate fi coroborat și cu descoperirile din aria tracică sud-dunăreană, unde apare cândva pe la mijlocul sec. V a. Chr.

- c) călăreț – redat în relief. Se întâlnește doar pe vase mari pântecoase, lucrate la roată și arse reducător. S-au descoperit doar patru astfel de vase – două la Zimnicea (Alexandrescu 1980, 63)¹ și două la Fântânele (lângă Zimnicea) într-un tumul (Mateescu, Babeș 1968, 289, fig. 5 și 6) – și au fost datate între a doua jumătate a sec. IV - sfârșitul sec. III / începutul sec. II a. Chr.

Respectivul motiv decorativ ar putea fi preluat de pe monetele macedonene ale lui Filip al II-lea ce au circulat și în zona nord-dunăreană, iar apoi au fost imitate de către geto-daci cât și de celții din Europa centrală (Moscalu 1983, 93 cu bibliografia).

- d) linii dispuse în unghi (“>”) sau în formă de soare, cum este cazul la Popești (Vulpe 1959, 313, fig. 10/7).
- e) cerculețe repetate și dispuse neordonat – pe un fragment ceramic de la Popești (Vulpe 1961, 334, fig. 7/5a-b) dar și pe buza unei fructiere de la Bor-dușani (Trohani 2006, *passim*).
- f) cruce adâncită pe buza unor chiupuri descoperite la Căscioarele-Cătălui (Cantacuzino, Trohani 1979, 273, fig. 12/13) și Greaca (Sîrbu 1996, 67, fig. 107/8).
- g) motive geometrice ce se întâlnesc pe ștampilele anepigrafe de pe toartele unor amfore locale.

Interesant este și tiparul plat cu decor antropomorf, descoperit la Tei-București (Sîrbu, Florea 1997, 87 cu bibliografia), reproducând un personaj masculin nud, cu mâinile îndoite din cot și ridicate, iar deasupra palmelor sunt două vase în timp ce deasupra capului se află o roată cu spițe. În față se află un alt personaj.

Tot aici trebuie să menționăm tiparele utilizate în decorarea cupelilor cu decor în relief cu o gamă foarte diversă de motive – antropomorfe, geometrice, vegetale, monete etc.

IV. Decorul lustruit – se întâlnește atât pe vase lucrate cu mâna, dar sub formă de dungii neregulate, de obicei verticale, cât și pe vase lucrate la roată. La acestea din urmă se constată o anumită preocupare „artistică” în dispunerea motivelor ce constau din (fig. 3/1):

- a) linii verticale pe piciorul fructierelor, corpul cănilor sau al unor castroane ori kantharoi și pe gâtul strecurătoarelor.
- b) linii orizontale pe corpul fructierelor, castroanelor și strecurătoarelor.
- c) hașuri pe corpul fructierelor, castroanelor, cănilor. Pot fi trasate și pe partea interioară a buzei cănilor mari.

¹ Un fragment este inedit și se păstrează în Muzeul din Alexandria.

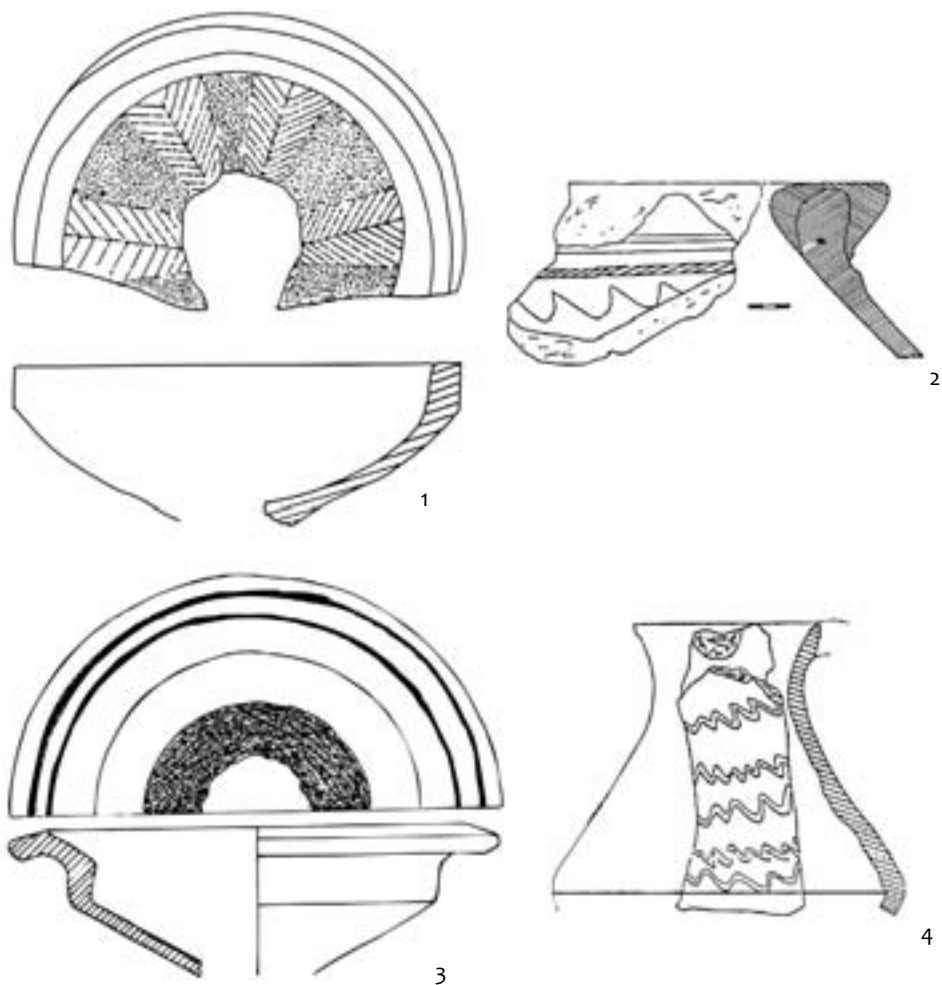


Fig. 3. Decor pe vase geto-dacice: 1 - decor lustruit; 2 - brâu crestat și linie incizată; 3 - decor pictat; 4 - linii incizate în val.

- d) grupaj de linii dispuse în cruce – în interiorul unei străchini.
- e) grupaj de linii dispuse în stea numai în interiorul străchinilor.
- f) linie ondulată (meandru, val) pe corpul fructierelor și cănilor, dar în special pe buza fructierelor.
- g) linie ondulată (meandru, val) între benzi largi pe corpul fructierelor și castroanelor sau pe piciorul fructierelor.
- h) linie ondulată (meandru, val) între linii drepte pe fructiere și castroane.
- i) linia în spirală sau mari cercuri concentrice în interiorul fructierelor.
- j) „brăduțul” – pe căni, ulcioare și străchini. În aceste cazuri, spre deosebire de decorul incizat, se constată o diversificare a modului de redare, fapt ce

ar putea reprezenta și o amplificare a valorii sale simbolice. După părerea Mariei Comșa (Petrescu-Dîmbovița 1974, 285-294) dacă este redat culcat semnifică *nașterea*, cu vârful în sus simbolizează *căsătoria, viața*, iar cu vârful în jos *moartea*. Pot fi însă și îngemănări de moduri de reprezentare de 2-5 ori ba chiar de 6-8 ori, precum și cu alte elemente de decorație.

- k) benzi largi pe piciorul fructierelor, pe corpul cănilor și strecurătoarelor, uneori în combinație cu linii drepte sau în val.

Tehnica lustruirii este cunoscută din epocile anterioare. Utilizată, în epoca Latène, în special pe ceramica lucrată la roată, dar fără a o evita și pe cea lucrată doar cu mâna, ea apare în lumea geto-dacică în sec. II a. Chr. Perioada de maximă dezvoltare, pe baza descoperirilor de la Bordușani (Trohani 1995, 59-67), poate fi stabilită după mijlocul sec. I a. Chr., așa cum s-a observat și la Ocnița (Vâlcea), Barboși, Răcătău sau Brad.

La origine motivele decorative probează o influență celtică (Crișan 1969, 143). Dar cu timpul se constată o utilizare și a motivelor specifice geto-dacilor, care însă până acum se obțineau cu ajutorul altor tehnici, în special prin incizie.

Surprinde numărul mic al vaselor decorate în acest mod descoperite în Transilvania – câteva fragmente la Tilișca (Lupu 1989, 67), Slimnic (Glodariu 1981, 39) și Comana de Jos (Glodariu, Costea, Ciupea 1980, 51).

V. Decorul pictat se aplica pe o ceramică de culoare cărămiziu-gălbuie sau chiar cenușie dar acoperită pe toată suprafața cu o angobă alb-gălbuie. Deasupra acesteia din urmă erau trasate, prin pictare, linii-benzi – simple motive geometrice – brun-cărămizii ori brun-închise (fig. 3/3).

Formele pe care s-a aplicat decorul pictat sunt fructiera, castronul, cana, ulciorul, capacul, vasul colonetă și strachina. El este dispus pe buză, în cazul fructierelor și castroanelor, pe corpul cănilor, pe partea interioară și mai rar exterioară a corpului fructierelor, castroanelor și străchinilor, cât și pe piciorul fructierelor. Cu o singură excepție, constatată la Vlădiceasca – fragment de borcan sau castron (?) lucrat cu mâna și decorat cu două benzi arcuite, în relief, acoperite cu un strat de vopsea brun-cărămizie (Trohani 1976, 128, fig. 21/10) – toate vasele decorate prin pictare sunt lucrate la roată.

Decorul este reprezentat de:

- a) linii sau mai curând benzi dispuse orizontal sau vertical, uneori oblic, trasate drept, curb, circular sau sinusoidal. Prin întretăieri ele pot da naștere la hașuri.
- b) val alergător.
- c) puncte sau pete.
- d) triunghiuri sau romburi.

Fiecare element de decor poate fi întâlnit izolat, repetat sau combinat cu un altul. Predominante sunt benzile și liniile orizontale singure sau repetate, deseori asociate cu linii în val orizontale sau verticale.

În Muntenia vase pictate s-au descoperit la Piscu Crășani (Conovici 1981, 572-573), Budureasca – Vadu Săpat, com. Fântânele, jud. Prahova (Glodariu 1974, 220, pl. 18), Tinosu (Glodariu 1974, 220, pl. 23), Popești (Glodariu 1974, 216-217; Trohani 1997, 213-216, pl. 31-32), Gura Vitioarei (Comșa, Georgescu 1981, 271-282), Dara (Dupoi 1997, 99-113), Mănăstirea, Vlădiceasca și Bordușani. Ele au apărut însă numai în nivelurile superioare, iar pe baza analogiilor de la Ocnița (Berciu 1981, 28-29, 36, 85; Babeș 1982, 250-251, 254) și mai ales din davae-le identificate în Moldova (Ursachi 1987, 43-52/97; Ursachi 1995, 202-207) datarea este atribuită, cu predilecție, celei de a doua jumătăți a sec. I a. Chr. - prima jumătate a sec. I p. Chr.

O primă clasificare a ceramicii pictate a fost făcută de către I.H. Crișan (Crișan 1969, 199-201), care a împărțit-o în două grupe:

1) în stil geometric, de factură: a) „Latène târzie în stil celtic” cu benzi alternative de culoare roșie-brună și albă, și b) de influență elenistică constând dintr-o angobă și dungi înguste cu o culoare contrast.

2) cu motive vegetale și zoomorfe.

Recent Gelu Florea (Florea 1998, 12-14), într-o lucrare specială consacrată tocmai acestei categorii ceramice, în afara unei împărțiri în secundară – când pictura este aplicată pe angobă – și de culoare așezată direct pe pasta vasului, a clasificat-o astfel:

1) decorată cu benzi – incluzând-o atât pe cea celtică cât și pe cea de influență elenistico-romană.

2) decorată în stil geometric – cu linii, triunghiuri, hașuri, zig-zaguri, puncte.

3) decorată în stil figurativ – cu elemente vegetale și zoomorfe.

Decorația pictată apare încă de la sfârșitul sec. II / începutul sec. I a. Chr., născându-se, probabil, în zona extracarpatică. Ca izvor de inspirație pentru acest tip de decor trebuie luate atât vasele celtice cât și cele elenistice (Florea 1998, 235-254) ce au circulat, ca importuri, pe toată perioada secolelor IV-I a. Chr.

După părerea noastră se pot distinge mai multe categorii ceramice cu decor pictat:

1) o primă categorie ceramică reprezentată de vase de culoare roșie sau rozgălbuie, dintr-o pastă fină și pictată cu motive geometrice sau vegetale, ce poate fi datată:

a) în sec. IV-III a. Chr. – este reprezentată în special prin vase askoi decorate pe una din fețele lor cu benzi și linii de culoare roșie, în cercuri concentrice. Astfel de vase s-au descoperit într-un mormânt la Chirnovi (Șerbănescu, Trohani 1975, 274; Șerbănescu f.an, fig. 73), la Vlădiceasca (Trohani 1975, 163, fig. 23) și în special în nordul Dobrogei și pe litoralul apusean al Mării Negre (Venedikov 1963, 376; Oberländer-Târnoveanu 1980, 60, pl. 4/8 cu bibliografia; Harțuche 1983, 149, fig. 7/1).

b) la sfârșitul sec. II - sec. I a. Chr. – este reprezentată de un fragment de lagynos de la București (Glodariu 1974, 210, nr. 7/b, pl. 18) și diferite vase provenind de la Tinosu (Glodariu 1974, 220, nr. 46/a-d, pl. 18), Popești (Vulpe 1957, 237, fig. 15; Vulpe 1959, 342; Vulpe 1961, 330, fig. 7/3) și Bordușani. Este interesantă constatarea, în special pentru piesele de la Bordușani, că decorația este compusă cu elemente vegetale și are un „stil arhaizant”.

Toate aceste fragmente provin din import, din lumea elenistică (Lungu, Trohani 2000, 137-162).

2) o a doua categorie ceramică, de culoare roșie cu nuanțe violacee uneori, dintr-o pastă fină și pictată cu benzi largi de culoare brun-cărămizie în alternanță cu benzi alb-gălbui, este reprezentată doar de câteva fragmente și un vas de la Popești (Vulpe 1959, 342, fig. 15). Reprezintă importuri din zona mijlocie a Dunării și este denumită „de tip celtic” sau „ceramică pictată Latène târzie” (Crișan 1969, 199-201).

3) o a treia categorie ceramică o constituie cea roz-gălbuie, cărămizie sau chiar cenușie, uneori acoperită pe toată suprafața cu o culoare alb-gălbuie, având la exterior o decorație pictată constând din linii-benzi, simple motive geometrice brun-roșcate sau brun închise. Arderea nu mai este atât de puternică, dar în grosime este omogenă. Această categorie ceramică reprezintă ceramica getică pictată ce se va răspândi apoi în toată zona locuită de geto-daci, punctul culminant fiind atins la Sarmizegetusa, la sfârșitul sec. I a. Chr. și în special în sec. I p. Chr.

VI. Obiecte cu semne și litere – sunt de obicei semne grafice și mai rar litere. Se întâlnesc atât pe fragmente de vase cât și pe obiecte, în special fusaiole. Sunt realizate prin incizare atât înainte de ardere cât și după.

a) semne grafice – redau un motiv liniar, linii în X, Y, Ψ, L sau J (ultimele patru putând fi și răsturnate), cruce (+) ori zvastică – ce ar putea sugera o încercare de redare a unor litere, ba chiar inscripții. Se întâlnesc atât pe fusaiole, cât și pe vase întregi, miniaturale ori fragmentare. Pentru exemplificare redăm câteva dintre descoperiri :

- fusaiolă bitronconică de la Popești (Trohani 1975, 212, pl. 22/6) cu opt L-uri răsturnate pe partea superioară a corpului ce suprapun mai multe linii singure, întretăiate, în X și o zvastică.
- fusaiolă bitronconică de la Barboși (Sanie 1988, 53-103, fig. 4/7).
- borcane miniaturale de la Grădiștea (Șirbu 1996, 52, fig. 40/12, 70/9, 72/6, 91/4 și 95/4) și Popești (Trohani 1975, 215, pl. 25/5) cu linii în X, Y sau Ψ (ultimele două răsturnate) între butonii apucătoare.
- fund și corp provenind de la cești descoperite la Grădiștea (Șirbu 1996, 52, fig. 12/10, 49/1) și Sprâncenata (Preda 1986, 145, pl. 15/9) cu linii în X.
- fragmente de fructieră de la Grădiștea (Șirbu 1996, 52, fig. 68/11, 91/5 și 95/5) cu linii în X, L (răsturnat și întors) și J.

b) litere latine – pe un fragment de fructieră lucrată la roată, arsă reducător, descoperită la Piscu Crășani (Conovici 1981, 576-578, fig. 4) – la exterior,

pe două rânduri un sgraffito SILW sau SILVAN(us) / SAX(a). Ar reprezenta cea mai veche inscripție datând de la sfârșitul sec. II / începutul sec. I a. Chr. sau din prima jumătate a sec. I a. Chr.

Toate aceste inscripții se înscriu în grupul celor de la Ocnița (Berciu 1981, 136-148)² redactate atât în latină cât și în greacă.

În concluzie, se poate afirma că prin decorația ceramicii se poate ajunge la o cunoaștere mai aprofundată a spiritualității și creativității artistice a geto-dacilor. Iar prin elementele de decor se face o mai bună stabilire în timp a creării și utilizării respectivelor recipiente.

Bibliografie

- Alexandrescu, A.D. 1980, *La nécropole gète de Zimnicea*, Dacia N.S. XXIV, 19-126.
- Babeș, M. 1982, Recenzie la D. Berciu, *Buridava dacică I*, SCIVA 2, 33, 250-254.
- Berciu, D. 1976, *Les Celtes et la civilisation de La Tène chez les Gète-Daces*, Bulletin of the Institute of Archaeology, nr. 6, London, 1967, 75-94.
- Berciu, D. 1974, *Contribution à l'étude de l'art thraco-gète*, București.
- Berciu, D. 1981, *Buridava dacică I*, București.
- Cantacuzino, G., Trohani, G. 1979, *Săpăturile arheologice de la Cătălui-Căscioarele, jud Ilfov*, în CercArh 3, 261-274.
- Čičikova, M. 1970, *Seuthopolis*, Sofia.
- Comșa, M. 1994, *Brăduțul (arborele vieții) pe ceramica geto-dacică și semnificația sa simbolică*. In: (Ed. P. Roman, M. Alexianu) *Rérelations Thraco-Illyro-Hellénistiques*, București, 315-334.
- Comșa, E., Georgescu, V. 1981, *Cetățuia geto-dacică de pe Dealul Movila de la Gura Vitioarei*, SCIVA 2, 32, 271-282.
- Conovici, N. 1981, *Piese ceramice de interes deosebit descoperite la Piscu Crăsani*, SCIVA 4, 32, 571-579.
- Crișan, I.H. 1969, *Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania*, București.
- Dupoi, V. 1997, *Așezarea geto-dacică de la Dara, comuna Pirtroasele, județul Buzău*. In: *Timpul Istoriei. I. Memorie și patrimoniu. In honorem emeritae Ligiae Bârzu*, București, 96-113.
- Florea, G. 1998, *Ceramica pictată dacică. Artă, meșteșug și societate în Dacia preromană (sec. I a. Chr. - I p. Chr.)*, Cluj.
- Glodariu, I. 1974, *Relațiile comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj.
- Glodariu, I. 1981, *Așezări dacice și daco-romane la Slimnic*, București.
- Glodariu, I., Costea, Fl., Ciupea, I. 1980, *Comana de Jos. Așezările de epocă dacică și Prefeudală*, Cluj-Napoca.
- Hartușche, N. 1983, *Importuri grecești în mormintele geto-dace din județul Brăila*, Istros 2-3, 145-152.
- Lungu, V., Trohani, G. 2000, *Vases hellénistiques à décor peint de la Plaine Roumaine*. In: *Istro-Pontica. Muzeul Tulcean la a 50-a aniversare. 1950-2000*, Tulcea, 137-162.
- Lupu, N. 1989, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Cătănaș*, București.
- Mateescu, C.N., Babeș, M. 1968, *Cercetări arheologice și săpături de salvare la Fintinele*, SCIV 2, 19, 283-291.
- Moscalu, E. 1968, *Așezarea dacică de la Cozia Veche (jud. Vâlcea)*, SCIV 4, 19, 629-642.
- Moscalu, E. 1983, *Ceramica traco-getică*, București.
- Petre, Gh.I. 1970, *Descoperiri arheologice din epoca fierului în județul Vâlcea*, MCA IX, 467-489.

²După părerea noastră „inscripțiile” REB, cel puțin o parte dintre ele, ar putea reprezenta niște ... jocuri ... Dacă s-ar citi invers ar putea da numele „descoperitorului” ...

- Petrescu-Dîmbovița, M. 1974, *Descoperirea de vase dacice de la Ciolăneștii din Deal, județul Teleorman*. In: *In Memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 285-294.
- Preda, C. 1986, *Geto-dacii din bazinul Oltului inferior. Dava de la Sprâncenata*, București.
- Rimchneider, M. 1963, *Lumea hitiților*, București.
- Sanie, S. 1988, *Cetățuia geto-dacică de la Barboși, (II)*, ArhMold XII, 53-103.
- Sîrbu, V. 1996, *Dava getică de la Grădiștea, județul Brăila, I*, Brăila.
- Sîrbu, V. et al. 1996, *Așezări din zona Căscioarele-Greaca-Prundu. Mileniile I î. Hr. - I d. Hr.*, Brăila.
- Sîrbu, V., Florea, G. 1997, *Imaginar și imagine în Dacia preromană*, Brăila.
- Șerbănescu, D. *Muzeul de Arheologie Oltenița. Ghid*, f.an.
- Șerbănescu, D., Trohani, G. 1975, *Noi cercetări arheologice privind cultura materială a geto-dacilor din zona est-centrală a Munteniei*, Muzeul Național 2, 273-286.
- Trohani, G. 1975, *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în așezarea geto-dacică de la Vlădiceasca, jud. Ilfov*, CercArh 1, 151-175.
- Trohani, G. 1976, *Săpăturile din așezarea geto-dacică de la Vlădiceasca*, CercArh 2, 87-134.
- Trohani, G. 1995, *Decorul ceramicii lucrate la roată din așezarea geto-dacică de la Bordușani, jud. Ialomița*, ArhMold XVIII, 59-67.
- Trohani, G. 1997, *Așezarea de la Popești, jud. Giurgiu. Campaniile 1988-1991. Secțiunea II. Raport preliminar*, CercArh 10, 193-229.
- Trohani, G. 2006, *Locuirea getică din partea de nord a Popinei Bordușani*, vol. I și II, Târgoviște.
- Ursachi, V. 1987, *Ceramica dacică pictată din cetatea de la Brad, comuna Negri, județul Bacău*, Memoria Antiquitatis 15-17, (1983-1985), 1987, 43-52/97.
- Ursachi, V. 1995, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, București.
- Venedikov, I. 1963, *Apollonia*, Sofia.
- Vulpe, R. 1957, *Șantierul arheologic Popești*, MCA 3, 227-246.
- Vulpe, R. 1959, *Șantierul arheologic Popești*, MCA 5, 339-349.
- Vulpe, R. 1960, *Șantierul arheologic Popești*, MCA 6, 307-324.
- Vulpe, R. 1961, *Șantierul arheologic Popești*, MCA 7, 32-338.
- Zirra, V. 1971, *Beiträge zur Kenntnis des keltischen Latène in Rumänien*, Dacia N.S. XV, 171-238.

Le décor de la céramique géto-dace de la Munténie aux II^e siècle av. J.C. - I^{er} siècle ap. J.C.

Résumé

Les motifs ornementsés de la céramique géto-dace sont assez limités comme variété et comme schéma compositionnel. Il y a une prédominance du géométrique avec des réminiscences anthropo- et zoomorphe des époques antérieures. Ils reflètent, d'ailleurs les changements de la vie sociales, religieuse et politique constatés par l'interprétation des diverses sources historiques, autant écrites que archéologiques.

Comme décor on rencontre des motifs en relief, incisés, imprimés, polis et peints. De même il y a des signes et des lettres.

On peut affirmer que par la décoration de la céramique on arrive à une meilleure compréhension de la spiritualité et de la créativité artistique des géto-daces. A l'aide des éléments de décor ont peu mieux définir l'époque de l'utilisation des respectifs récipients.

Explication des figures

Fig. 1. Décor sur des vases géto-daces: 1 - boutons alveolés; 2 - bande d'alveoles; 3 - bande d'impressions; 4 - nervures en relief; 5 - pastilles.

Fig. 2. Décor sur des vases géto-daces: 1 - lignes incisées; 2 - décor imprimé; 3 - décor avec le peigne; 4 - décor en relief; 5 - décor imprimé.

Fig. 3. Décor sur des vases géto-daces: 1 - décor poli (lustré); 2 - bande entaillée et ligne incisée; 3 - décor peint; 4 - lignes incisées en vague.

Dr. George Trohani, Muzeul Național de Istorie a României, Calea Victoriei, 12, Sector 3, București, România, e-mail: gtrohani@yahoo.com

DESPRE VETRELE-ALTAR DIN DAVA DE LA RADOVANU-GORGANA A DOUA, JUD. CĂLĂRAȘI, ROMÂNIA

Pe teritoriul localității Radovanu, județul Călărași, au fost identificate mai demult, și apoi cercetate în câteva campanii arheologice, două *dave* getice din sec. II-I a. Chr., ambele fiind amplasate pe malul drept, înalt și abrupt al fostului curs al râului Argeș. Din păcate, cele două fortificații au fost afectate de-a lungul vremii de alunecările de teren, dar, mai ales, de intervențiile antropice.

Urcând pe Argeș dinspre sud-est, prima dintre *dave*, este cea din punctul „*Gorgana I*”. Despre dimensiunile ei inițiale, astăzi se pot spune prea puține. Bănuim că, foarte probabil, peste 5/6 din ea au fost distruse. Sumare investigații arheologice a întreprins în anii ‘80 ai secolului trecut Eugen Comșa (1989). Recent (Șerbănescu et al. 2007; Șerbănescu et al. 2008; Schuster et al. 2009), au fost reluate săpăturile în cadrul unui program internațional de cercetare (româno-americanobulgar).

O atenție deosebită s-a acordat valului de pământ și șanțului de apărare. Fără a intra în detalii, căci altul este scopul prezentei intervenții, amintim că, sub val a fost descoperit un strat subțire aparținând culturii Cernavodă I și altul mai consistent, Gumelnița. Interesant este că, stratul Cernavodă I și un complex (locuință) Gumelnița au fost perforate de un mormânt Jamnaja.

În partea interioară a fortificației au fost depistate o zonă cu resturile a trei vase mari de provizii (chiupuri), urmele unor case de suprafață și, chiar lângă val, ale unui bordei cu un cuptor menajer, toate aparținând geților.

În afară de cuptor, alte instalații de foc nu au fost reperate până în prezent. În schimb o mulțime de instalații de foc au putut fi cercetate în punctul „*Gorgana a doua*”, situat la nord-vest la cca 400 m în linie dreaptă de „*Gorgana I*”. Și aici a existat o *dava*, care, chiar dacă a suferit și ea în urma alunecărilor de teren și a intervenției omului, se prezintă mult mai bine (Morintz, Șerbănescu 1985; Șerbănescu 1998, 80 sqq.; Șerbănescu et al. 2006, 279; Șerbănescu et al. 2007, 285; Șerbănescu et al. 2008, 247; Schuster, Șerbănescu 2007, 241, fig. 1).

Cele două *dave*, care au fost în uz în aceeași secvență temporală, au făcut parte dintr-un sistem militar-administrativ, care controla accesul dinspre Dunăre pe Argeș în sus, supraveghind astfel o rută comercială importantă, pe care erau

transportate pe apă bunuri și materii prime (în special sare). Terasa din jurul „*Gorganei a doua*” a fost și ea intens locuită de geți, ceea ce demonstrează că respectivele *dave* au fost areale destinate elitei comunității.

Într-una din construcțiile aparținând nivelului II, investigate începând din 1971 și în anii următori, notată *Locuința nr. 2*, ce a avut dimensiunile de 11,50×5,30 m, în segmentul ei de nord, a putut fi cercetată o vatră-altar rotundă (Morintz, Șerbănescu 1985, 22; Șerbănescu 1998), cu diametrul de 1,20 m, ușor convexă, ornamentată cu cinci cercuri, realizate în lutul moale cu o sfoară răsucită. Toate cercurile erau de 0,09 m în diametru, unul dintre ele era situat în centrul vetrei, iar celelalte se găseau la marginea ei, fiind amplasate pe margine, pe direcția celor patru puncte cardinale.

Este evident că acest edificiu a avut un rol aparte, nefiind o simplă construcție de locuit. În acest sens vorbesc și amenajările, precum și materialele descoperite în perimetrul ei.

O a doua vatră-altar decorată a fost reperată în centrul *Locuinței-sanctuar nr. 9* (Șerbănescu 1998). Chiar dacă s-a păstrat numai parțial, s-a putut determina forma ei, aceasta fiind pătrată (0,50×0,50 m?). Pe margine a fost conturată cu un chenar imprimat în lutul moale cu șnurul. Alt pătrat, latura fiind de 0,32 m, realizat, de asemenea, tot cu șnurul, a fost dublat interior de un al treilea pătrat de 0,22×0,22 m, modelat prin același procedeu. În fiecare din colțurile acestui din urmă pătrat s-a imprimat cu șnurul câte un cerc (0,10 m).

Campania arheologică din anul 2005 a permis identificarea în *Secțiunea XXV* a două vetre-altar decorate, realizate pe un postament din lut bătut, ridicate înafara unor complexe (Șerbănescu et al. 2006, 279-280). Prima dintre vetrele-altar, din *caroul 5* al secțiunii, care a avut o suprafață păstrată de 1,20×1,10 m, era situată aproape de marginea de nord-vest-sud-est a gorganei. Și ea prezenta un ornament făcut cu șnurul răsucit (fig. 1). Este vorba de două axe dispuse în cruce, orientate nord-vest-sud-est, respectiv nord-est-sud-vest.

A doua vatră-altar (fig. 2), cea din *caroul 15*, cu suprafața păstrată de 1,10×1,40 m, era prevăzută cu un șnur dublu dispus în diagonală, fiind orientat pe direcția punctelor cardinale (Șerbănescu et al. 2006, 280). Această vatră suprapunea parțial o alta, nedecorată, situată la 0,25 m sub ea.

În campania din anul 2008 a fost descoperită în *Caseta Q* (4,00×4,00 m) o nouă vatră-altar exterioară decorată, aparținând nivelului II, situată în spațiu dintre două construcții (fig. 3). Aceasta a avut o formă pătrată (1,00×1,00 m?), orientată nord-sud, afectată în bună parte, fiind identificată sub o altă instalație de foc. Chenarul era alcătuit din două linii-șnur imprimate în lutul moale. Pătratului îi fuseseră trasate și diagonalele, realizate tot cu șnurul, orientate nord-vest-sud-est, respectiv nord-est-sud-vest.

O altă vatră-altar decorată (fig. 4), mult mai prost păstrată, aparținând aceluiași nivel II, aflată de data aceasta în perimetrul unei construcții de suprafață, a

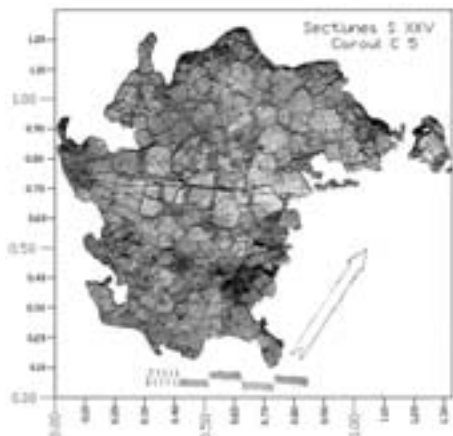


Fig. 1. Radovanu-Gorgana a doua: Vatra-altar din Secțiunea XXV, caroul 5.

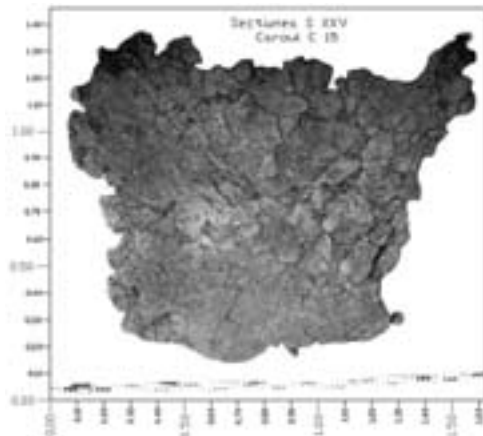


Fig. 2. Radovanu-Gorgana a doua: Vatra-altar din Secțiunea XXV, caroul 15.

fost surprinsă în *Caseta R* (4,00×4,00 m). Nu-i știm exact dimensiunile, dar și ea a fost, foarte probabil, pătrată, dar de mai redusă ca mărime decât vatra din *Caseta Q*. Au putut fi recunoscute numai diagonalele incizate cu șnurul. Și acestea erau orientate nord-vest-sud-est, respectiv nord-est-sud-vest.

Așadar, recapitulând, la Radovanu-Gorgana a doua au fost identificate până în prezent șase vetre decorate, una rotundă, celelalte pătrate, toate aparținând nivelului II getic. Dintre acestea trei erau amplasate în perimetrul unor construcții, restul fiind exterioare. Dacă vatra rotundă din *Locuința nr. 2* și cea din *Locuința nr. 9* își aveau locul în perimetrul unor complexe cu caracter special (sanctuare), aceea din *Caseta R* s-a găsit într-o simplă construcție de locuit.

Interesant este că, în zona cercetată până în 1985, adică aproape întreaga suprafață din partea de vest a gorganei, de altfel foarte bogată în complexe (19 lo-

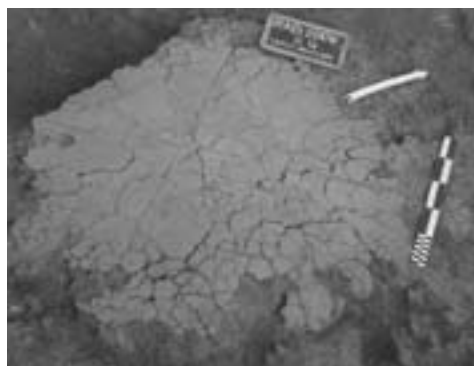


Fig. 3. Radovanu-Gorgana a doua: Vatra-altar din *Caseta Q*.



Fig. 4. Radovanu-Gorgana a doua: Vatra-altar din *Caseta R*.

cuințe și 65 de gropi), au fost descoperite numai două vetre, este drept, ambele în construcții socotite a fi cu destinație specială. În partea de est a *davei*, unde săpăturile se derulează din 2003 și care au permis investigarea a aproximativ o jumătate din arealul ei, au fost documentate până în prezent patru vetre.

După cum s-a văzut, în *Caroul 15* al *Secțiunii XXV* vatră decorată suprapunea una fără ornamente. În schimb, în *Caseta Q* vatra nedecorată se afla deasupra celei ornamentate. Cum toate cele patru vetre erau exterioare, se pune întrebarea dacă nu cumva vatra decorată din caseta menționată nu și-a „pierdut” menirea, fiind înlocuită de cea din *Secțiunea XXV*? Suntem oare în fața unui transfer de atribuții? Mai ales că ambele vetre decorate, situate relativ apropiat, deserveau, probabil, mai multe case/familii. Vatra din *Caseta R*, pe de altă parte, aflată în perimetrul unei simple locuințe, a avut un clar rol de altar al unei singure familii, al casei.

Vetrele-altar decorate nu sunt o raritate în Muntenia. Astfel de „instalații” de cult au fost descoperite la Popești-Nucet (Vulpe R., Vulpe E. 1955, 245; Vulpe R. 1957, 234, fig. 18/2; Vulpe R. 1959, 307-310, fig. 1; Vulpe A., Gheorghiuță 1979, 95; Turcu 1979, 85, fig. 9, 10/1; Comșa 1996, 130-132, fig. 4-6), Schitu-La Conac (inedit), Popești-Leordeni (Turcu 1971, 90-91; Turcu 1979, 86, fig. 10/2; Comșa 1996, 129-130, fig. 3), București-Dealul Mihai Vodă/Dealul Arhivelor Statului (Morintz, Cantacuzino 1954, 334 sqq., fig. 1; Morintz, Rosetti 1959, 29, fig. 10; Cantacuzino 1959, 95, fig. 10; Turcu 1979, 85, fig. 11; Comșa 1996, 129, fig. 2), Piscu Crăsani (Sîrbu 2006, 68), Vlădiceasca-Gherghălăul Mare (Trohani 1975, 152, 158, fig. 3; Trohani 1976, 88, 90, fig. 2/3; Trohani 1987, 54, pl. XLVI/8-9; Comșa 1996, 132-134, fig. 7), Bordușani-Popină (Trohani 2005, 17, pl. 23), Târcov (Gugiu 2004), Cârломănești (Gugiu 2004), Fântânele (Mateescu, Babeș 1968, 287-288, pl. I), Zimnicea (Alexandrescu 1980, 21, 39, fig. 59/2-3).

De la Radovanu-Gorgana a doua, pornind pe Argeș în sus, în cunoscuta și intens cercetată, dar, din păcate, mai puțin publicată, *dava* de la Popești-Nucet au fost descoperite mai multe vetre decorate. Primele dintre acestea a fost identificate în campania arheologică din anul 1954. Se pare, în lipsa unor imagini și informații care să ne lămurească exact, că respectivele instalații de foc, în număr de trei, erau „de un caracter, desigur, ritual, aveau crusta decorată cu linii adâncite formând chenare simple și cruci diagonale sau cercuri” (Vulpe R., Vulpe E. 1955, 245). Un fragment de vatră, cu mărimea de 0,21×0,10 m, decorat cu figuri geometrice (Vulpe R. 1957, 234, fig. 18/2), a fost găsit în campania din 1955.

În construcția absidală de 11 m lungime și 7,50 m lățime, împărțită în două camere, și cercetată în 1957, a fost descoperită o nouă vatră decorată (Vulpe R. 1959, 307 sqq., fig. 1). Aceasta, de formă pătrată (1,20×1,20 m), și-a avut locul în camera absidală.

Ornamentul, realizat cu șnurul, se compunea dintr-un chenar, diagonale, orientate nord-est-sud-vest, respectiv sud-est-nord-vest, câte cinci „cârliche” pe fiecare latură a chenarului, un cerc central pe mijlocul vetrei (în mijlocului se intersectau diagonalele), în triunghiurile de vest și est se găseau câte un oval dublu, iar în triunghiurile de nord și sud câte un dreptunghi cu diagonale și câte patru ovale.

În *Secțiunea II* (săpată între 1988-1991), în *Locuința nr. 1*, care a aparținut Latène-ului târziu (*Lt. II.1*), în arealul de mijloc al părții ei de nord, au fost descoperite „trei vetre suprapuse ce sugerează efectuarea unui anumit ritual al purificării prin foc” (Trohani 1997, 200). *Vatra nr. 3*, de formă pătrată (laturile de 0,62 m), afectată parțial, ce suprapunea *Vatra nr. 2*, avea în centrul ei un cerc adânc incizat, cu un diametru exterior de 0,05 m și cel interior de 0,03 m (Trohani 1997, 201).

Nivelului *Lt. II.5* i-a aparținut *Groapa nr. 31* de forma clopotului (dim. 2,40×1,85 m), care a avut ca inventar bucăți de vatră, rezultate în urma dezafectării unor amenajări, între care s-a identificat un fragment ornamentat cu o linie incizată (Trohani 1997, 205).

Și în *Sectorul Σ*, în nivelurile *Lt. II.2* și *Lt. II.3* „s-au găsit și câte o vatră decorată cu chenar și cercuri imprimare în lutul încă moale” (Palincaș 1997, 183).

Nu departe de Radovanu, la Căscioarele, în punctul „*D'aia Parte*”, într-un areal lipsit de construcții civile, au fost descoperite două complexe socotite a fi edificii religioase, care s-au suprapus în același loc (Șerbănescu 1998). În perimetrul primului dintre acestea, au fost identificate două vetre de foc, dintre care una „decorată cu un chenar rectangular de patru linii, executate cu sfoara răsucită” (Sîrbu 1994, 30). Lângă vatra-altar (Șerbănescu 1998, fig. 20/1), s-a putut investiga o groapă rituală cu patru recipiente din lut ars.

Cu prilejul investigațiilor de salvare de la Schitu-*La Conac* (Sîrbu, Schuster, Popa 1997), sit situat pe terasa înaltă din dreapta Călniștei, într-o groapă menajeră, printre mai multe fragmente de vatră, a fost identificat și unul de mici dimensiuni decorat cu o linie realizată cu șnurul în lutul moale.

Pe teritoriul de astăzi al Bucureștiului, pe fostul deal al „*Arhivelor Statului*”, cunoscut și sub numele de „*Dealul Mihai Vodă*”, a putut fi cercetată o construcție dreptunghiulară de suprafață din sec. I a. Chr. - I p. Chr. (dim. 3,60×3,00 m), ce adăpostea o vatră fragmentară, pătrată (1,50×1,50 m), care era decorată la suprafață cu două dreptunghiuri incizate (Morintz, Rosetti 1959, 29, fig. 10). Orientarea dreptunghiurilor era pe axa nord-sud cu laturile lungi, iar în colțurile nord-estic și sud-vestice fost identificat un cerc incizat (diam. 0,25 m).

Nu departe de București, la Popești-Leordeni, în centrul unui bordei, a fost descoperită o vatră dreptunghiulară (0,80×0,60 m), pe a cărei suprafață s-au identificat două dreptunghiuri incizate, care se întretaiau între ele (Turcu 1981, 90 sq.; Turcu 1979, 86, fig. 10/2).

În *Locuința nr. 53* de la Vlădiceasca-*Gherghălăul Mare*, cu dimensiunile de 5,00×3,00 m, orientată nord-sud, nu departe de colțul de sud-est, s-a descoperit *Vatra nr. 18*, pătrată (0,97 m), orientată ușor nord-est-sud-vest (Trohani 1987, 54-55, fig. 2/9). Din păcate, instalația de foc a fost distrusă parțial în segmentul ei vestic de o groapă. Vatra, a fost împodobită cu un chenar, format din două linii paralele incizate, care s-au păstrat pe laturile de nord și sud. O bandă realizată cu șnurul a fost identificată pe latura de nord, în afara perimetrului chenarului.

Un alt lăcaș de cult, se pare, a fost *Locuința nr. 30*. (Trohani 1975, fig. 2; 1976, 90, 119, fig. 2/3). Aceasta, dreptunghiulară (7,35×5,50 m), adăpostea trei vetre, din care una, aproximativ pătrată (0,66×0,64 m), era împodobită cu două pătrate concentrice, realizate prin linii duble incizate. În lăuntru acestora se găsea un patruleter, figurat tot prin linii duble, care avea trasate și diagonalele. Orientarea vetrei era aproape nord-sud, având o ușoară deviere, iar diagonalele pătratului interior se plasau pe axele nord-est-sud-vest, respectiv nord-vest-sud-est.

În *dava* de la Piscu Crăsani, în curtea interioară a zonei sacre, au fost surprinse resturile unei vetre, care purta ornamente asemănătoare celor de la Popești și Vlădiceasca (Comșa 1996, 134).

Locuința nr. 4 (dim. 7,00×4,30 m) de la Bordușani-*Popină* a fost deservită de două vetre (Trohani 2005, 17). Cea apropiată peretelui de nord, de formă pătrată (0,94×0,94 m), era decorată cu un pătrat incizat (0,80×0,80 m), căruia i s-au trasat și diagonalele (Trohani 2005, 17, pl. 23). În arealul intersecției acestora au fost practicate, tot prin incizii, patru cercuri.

O altă vatră decorată a funcționat probabil în *Locuința nr. 6*, așa cum par să indice resturile fragmentare cu linii incizate ale acesteia (Trohani 2005, 20). Aceasta din urmă locuință a fost datată în sec. II a. Chr., iar *Locuința nr. 4* în sec. I a. Chr. (Trohani 2005, 26).

În *dava* de la Cârломănești-*Cetățuia* au fost descoperite mai multe vetre decorate (Babeș et al. 2005, 107 sqq; Babeș et al. 2007, 118; Gugiu 2004). Două dintre acestea, exterioare, aflate între două construcții, au fost identificate în anii '70 ai secolului trecut (Gugiu 2004, 249 sq., fig. 2). Altele au fost cercetate recent. Este vorba de *Vatra nr. 27* din edificiul absidat *Complexul 1* și *Vatra nr. 28*, anterioară construcției amintite. Decorul acestor vetre rectangulare/pătrate era realizat cu șnurul. Este vorba de diagonale și bucle elipsoidale în cazul *Vetrei din arealul E1c-Nord/1972* și *Vatra nr. 27*, respectiv incizii meandrice adânci pe fiecare latură la *Vatra nr. 28*. O nouă vatră decorată cu șnurul, *Complexul 47B*, se pare că a avut o formă romboidală cu laturile ușor inegale. Peste această vatră a fost ridicată alta (*Complexul 47A*), foarte prost păstrată, posibil și aceasta decorată. Alte resturi de vetre decorate au apărut printre materialele din *Complexele 18, 21A și 25*.

Și în Dobrogea, în așezarea de la Satu Nou-*Valea lui Voicu*, în *Nivelul II*, datat la mijlocul sec. I a. Chr., pe centrul unei locuințe de suprafață ce avea podeaua lutuită, s-a descoperit o vatră patruleteră, orientată nord-nord-vest-sud-sud-est, ridicată pe un pat din pietre, ornamentată pe margine cu un chenar adâncit (Irimia, Conovici 1989, 120, 127; Conovici 1992, 5).

În *Nivelul VI (VII?)*, în *Secțiunea I, caroul 17 N*, la adâncimea 2,35-2,40 m, a fost identificat un altar pătrat (laturile păstrate 0,80 m), decorat cu un „*chenar simplu, cu laturile trasate la 4,50 cm de margine și intersectat de două diagonale; în cele patru colțuri, de o parte și alta a capetelor diagonalelor*”, existând „*câte un mic cerc, cu diametrul de 3,30 cm. Chenarul, diagonalele și cercurile apar sub forma unor caneluri imprimate inegal în lutul moale*” (Irimia, Conovici, Dobrinescu 1999, 100).

Altarul își avea locul într-o locuință, fiind supraînălțat față de podeaua acesteia și având orientarea nord-sud.

Tot la Satu Nou, dar în punctul „*Vadu Vacilor*”, chiar dacă nu a fost descoperită o vatră decorată *in situ*, resturile unei astfel de instalații, ornamentată cu șanțuri/caneluri largi de 0,04 m, au putut fi recuperate din *Groapa nr. 4* (Irimia, Conovici, Ganciu 2007, 87, fig. 8/1). Din păcate, este imposibil a reconstitui tabloul întreg al suprafeței vetrei.

Așadar, după cum s-a văzut, vetre decorate au fost descoperite în sudul României atât în perimetrul unor construcții, dar și în afara acestora. Resturi de vatră au fost identificate și în mormintele unor posibili luptători (Șirbu 2006, 127, fig. 87/3). Exemple ar fi în acest sens mormântul de la Fântânele-Albești (Mateescu, Babeș 1968, 287 sq., pl. I) și monumentele funerare *C2M10* și *C18M68* de la Zimnicea (Alexandrescu 1980, 21, 39, fig. 59/2-3), ambele datate sec. IV-III a. Chr.

Acest tip de vatră era de *foc* (Vulpe R., Vulpe E. 1955, 245), de *cult* (Vulpe R. 1957, 234; Turcu 1979, 85-86; Sanie 1995, 44; Comșa 1996; Gugiu 2004), dar este numit în literatura de specialitate și *vatră-altar* (Iconomu 1980, 239) sau altare de tip *escharai* (Șirbu 2006, 67-68). Acestea din urmă, fiind în lumea greacă „*simple vetre*” (Pippidi 1976, 29).

Radu Vulpe (Vulpe R., Vulpe E. 1955, 245) vorbește în cazul descoperirilor de la Popești de „*vetre cu caracter ritual*”. Alexandru Vulpe și Marieta Gheorghiuță (1979, 95) afirmă că pe vetrele de la Popești-Nucet au fost „*imprimate o serie de simboluri din religia geto-dacă*”. În opinia lui Silviu Sanie, vatra de la Popești are „*în centru – ideograma pentru an cu cele 4 anotimpuri și de o parte și cealaltă, soarele și luna, semnificând eternitatea, unul dintre cercuri necesitând a fi completat cu raze. Cele patru semne centrale pot semnifica de asemeni cele 4 elemente ca și cifra cu numere egale pare și impare, a căror sumă este 10, esența tuturor numerelor succesive*”. După alți specialiști (Comșa 1996, 138), faptul că decorul s-a realizat cu șnurul/funia ar simboliza legătura „*dintre lumea pământeană și cea astrală, respectiv „funia cerului” din credința populară la români*”. Sau, în cazul figurilor geometrice solare, este vorba de vetre-altar destinate cultului soarelui. Un exemplu ar putea fi vatra rotundă de la Radovanu-Gorgana a doua. Iar când apar crucile, s-ar putea vorbi de simbolul casei și al familiei.

George Trohani (1986) consideră că vetrele de cult getice dovedesc puternice influențe elenistice. De altfel, și Radu Vulpe (1957, 234) era de părere că vatra de la Popești ar prezenta analogii în ornamentică cu „*motivul grecesc al talazurilor*”. Ipoteză agreată parțial și de Constantin Iconomu (1980, 239), care face comparații cu valurile mării, motiv drag grecilor. Cert este că, avându-se în vedere și descoperirile din mediul tracic sud-dunărean – Seuthopolis (Dimitrov, Čičikova 1978, 48 sqq., fig. 74, 76), mediu puternic influențat de greci, pare foarte logic ca vatra-altar să fi pătruns și la nord de fluviu, fiind prezentă, în special, în sudul României (Muntenia, Oltenia, Dobrogea, sudul Moldovei).

Bibliografie

- Alexandrescu, A.D. 1980, *La nécropole gète de Zimnicea*, Dacia N.S. XXIV, 19-126.
- Babeș, M. et al. 2005, *Cârlomănești, com. Vernești, jud. Buzău, Punct: Cetățuia*. In: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România*. Campania 2004. A XXXIX-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Jupiter-Mangalia, 25-28 mai 2005, București, 107-109.
- Babeș, M. et al. 2007, *Cârlomănești, com. Vernești, jud. Buzău, Punct: Cetățuia*. In: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România*. Campania 2006. A XLI-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Tulcea, 29 mai-1 iunie 2007, București, 117-121.
- Cantacuzino (Cantea), Gh. 1959, *Cercetări arheologice pe dealul Mihai Vodă și împrejurimi*. In Ionașcu, I. (red.), *Bucureștii de odinioară în lumina săpăturilor arheologice*, București, 93-143.
- Comșa, E. 1989, *Așezarea fortificată getică din punctul „Gherghelău” de la Radovanu*. In: *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 290-292.
- Comșa, M. 1996, *Vetre de cult getice din zona extracarpatică a României*. In: *Istorie și tradiție în spațiul românesc*, 3, 129-155.
- Conovici, N. 1992, *Noi date arheologice privind începuturile culturii Poienești-Lukaševka și prezența bastarnilor în Dobrogea*, SCIVA 43/1, 3-13.
- Dimitrov, D.P., Čičikova, M. 1978, *The Thracian City of Seuthopolis*, British Archaeological Reports, Supplementary Series 38, Oxford.
- Gugiu, D. 2004, *Decorated hearts discovered in the Cârlomănești-Cetățuia settlement (the county of Buzău)*. In: *Daco-geții – 80 de ani de cercetări arheologice sistematice la cetățile dacice din Munții Orăștiei*, Deva, 249-258.
- Iconomu, C. 1980, *Un aspect al influenței elenistice în lumea geto-dacică*, *Cercetări Istorice* XI, 229-247.
- Irimia, M., Conovici, N. 1989, *Așezarea getică fortificată de la Satu Nou-„Valea lui Voicu” (com. Oltina, jud. Constanța). Raport preliminar*, *Thraco-Dacica* X/1-2, 115-154.
- Irimia, M., Conovici, N., Dobrinescu, I.C. 1999, *Satu Nou „Valea lui Voicu”, com. Oltina, jud. Constanța*. In: *Cronica Cercetărilor Arheologice*. Campania 1998. A XXXIII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Vaslui, 30 iunie-4 iulie 1999, București, 100.
- Irimia, M., Conovici, N., Ganciu, A. 2007, *Le site gélique de Satu Nou (comm. D’Oltina, dép. Constanța), le lieu dit „Vadu Vacilor”*. *Observations préliminaires*, *Istros* XIV, 81-118.
- Mateescu, C.N., Babeș, M. 1968, *Cercetări arheologice și săpături de salvare la Fintînele*, SCIV 19/2, 283-291.
- Morintz, S., Cantacuzino, Gh. 1954, *Săpăturile arheologice din Sectorul Mihai Vodă a dealului Mihai Vodă (Arhivele Statului)*, *Studii și referate* I, 333-342.
- Morintz, S., Rosetti, D.V. 1959, *Din cele mai vechi timpuri și pînă la formarea Bucureștilor*. In: Ionașcu, I., (red.), *Bucureștii de odinioară în lumina săpăturilor arheologice*, București, 11-47.
- Morintz, S., Șerbănescu, D. 1985, *Rezultatele cercetărilor de la Radovanu, punctul Gorgana a doua (jud. Călărași)*. 1. *Așezarea din epoca bronzului*. 2. *Așezarea geto-dacică*, *Thraco-Dacica* 6/1-2, 5-30.
- Palincaș, N. 1997, *Scurtă prezentare a săpăturilor din sectorul Σ al așezării de la Popești (jud. Giurgiu)*. *Campaniile 1988-1993, Cercetări Arheologice* X, 173-192.
- Pippidi, D.M. 1976, *Altar*. In: Pippidi, D.M. (coord.), *Dicționar de Istorie Veche a României (Paleolitic – sec. X)*, București, 29-30.
- Sanie, S. 1995, *Din istoria culturii și religiei geto-dacice*, Iași.
- Schuster, C., Șerbănescu, D. 2007, *Zur Spätbronzezeit an der unteren Donau. Die Kulturen Coslogeni und Radovanu und ihre Verbindungen mit dem östlichen Mittelmeerraum*. In: Lang, F., Reinholdt, C., Weilhartner, J. (ed.), *ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΑΡΙΣΤΕΙΟΣ. Archäologische Forschungen zwischen Nil und Istros. Festschrift für Stefan Hiller zum 65. Geburtstag*, Wien, 241-250.
- Schuster, C., Șerbănescu, D., Popa, T., Morintz, A. 2009, *Radovanu (Bezirk Călărași) und Mironești (Bezirk Giurgiu), zwei Grabungsorte am rechten Argeș-Ufer*. In: Comșa, A., Bonsall, C., Nikolaeva, L., Alaiba, R. (ed.), *The Neo-Eneolithic Period in Central and South-Eastern Europe*. Proce-

edings of the International Symposium dedicated to the 85th Birth Anniversary of Eugen Comșa, București (sub tipar).

Sanie, S. 1995, *Din istoria culturii și religiei geto-dacice*, Iași.

Sîrbu, V. 1994, *Considerații asupra habitatului getic din zona Căscioarele, jud. Călărași*, Revista Bistriței VIII, 25-33.

Sîrbu, V. 2006, *Oameni și zei în lumea geto-dacilor – mărturii arheologice/ Man and Gods in the Geto-Dacian World – archaeological testimony*, Brașov.

Sîrbu, V., Schuster, C., Popa, T. 1997, *Noi descoperiri getice din județul Giurgiu (așezările de la Schitu, Bila, Cămineasca, Mironești, Mihăilești, Adunații Copăceni, Mogoșești, Milcovățu, Letca Noua, Letca Veche)*, Istros VIII, 237-255.

Șerbănescu, D. 1998, *Contribuții arheologice la civilizația geto-dacilor din centrul Câmpiei Române*, București (Teză de doctorat).

Șerbănescu, D., Schuster, C., Morintz, A., Comșa, A., Semuc, C., Constantin, C., Mecu, L., Mocanu, A., Lungu, S. 2006, *Radovanu, com. Radovanu, jud. Călărași, Punct: Gorgana a doua*. In: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2005. A XL-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*, Constanța, 31 mai-3 iunie 2006, București, 279-281.

Șerbănescu, D., Schuster, C., Morintz, A., Mocanu, A., Petkov, E., Mecu, L., Nica, T., Nălbitoru, A., Lungu, S. 2007, *Radovanu, com. Radovanu, jud. Călărași, Punct: Gorgana a doua*. In: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2006. A XLI-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*, Constanța, 29 mai-1 iunie 2007, București, 285-286.

Șerbănescu, D., Schuster, C., Morintz, A., Mocanu, A., Petkov, E., Mecu, L., Nica, T., Nălbitoru, A., Lungu, S. 2008, *Radovanu, com. Radovanu, jud. Călărași, Punct: Gorgana întâi și Gorgana a doua*. In: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2007. A XLII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*, Iași, 14 mai-18 mai 2008, București, 247-248.

Trohani, G. 1975, *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în așezarea geto-dacică de la Vădiceasca, jud. Ilfov, în anul 1973*, Cercetări Arheologice I, 151-175.

Trohani, G. 1976, *Săpăturile din așezarea geto-dacă de la Vlădiceasca, Cercetări Arheologice II*, 87-134.

Trohani, G. 1986, *Influences hellénistiques dans la décoration des âtres Géo-Daces*, Ancient Macedonia 4, 661-666.

Trohani, G. 1987, *Săpături arheologice pe Ghergălul Mare, satul Vlădiceasca, comuna Valea Argovei, jud. Călărași (III)*, Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos III-IV, 53-61.

Trohani, G. 1997, *Așezarea de la Popești, jud. Giurgiu. Campaniile 1988-1991, secțiunea II. Raport preliminar*, Cercetări Arheologice X, 193-229.

Trohani, G. 2005, *Locuirea getică din partea de nord a Popinei Bordușani (com. Bordușani, jud. Ialomița)*, vol. I, Muzeul Județean Ialomița. Seria Situri Arheologice II, Târgoviște.

Turcu, M. 1971, *Note arheologice pe șantierele de construcții din București. Săpăturile de salvare de la Popești Leordeni*, București VIII, 89-91.

Turcu, M. 1979, *Geto-dacii din Cîmpia Munteniei*, București.

Vulpe, R. 1957, *Șantierul arheologic Popești (reg. București, r. Mihăilești)*, MCA III, 227-246.

Vulpe, R. 1959, *Șantierul arheologic Popești (r. Domnești, reg. București)*, MCA VI, 307-324.

Vulpe, R., Vulpe, E. 1955, *Șantierul arheologic Popești. Raport preliminar*, SCIV VI/1-2, 239-269.

Vulpe, A., Gheorghiuță, M. 1979, *Șantierul arheologic Popești, com. Mihăilești, jud. Ilfov. Raport preliminar asupra rezultatelor din campania anilor 1976-1977*, Cercetări Arheologice III, 95-104.

Über die Altäre-Feuerherde aus der *dava* von Radovanu-Gorgana a doua, Bezirk Călărași, Rumänien

Zusammenfassung

Die Verfasser berichten über die sechs verzierten Altäre-Feuerherde, die in der getischen Festung bei Radovanu-Gorgana a doua durch ältere und neuste (2005, 2008) Forschungen ent-

deckt wurden. Es handelt sich um einen runden und weitere fünf rechteckige (quadratische) mit der Schnur verzierte Herde. Die Ornamentik besteht je nach Fall aus Kreisen, bzw. Quadraten mit Diagonalen. Die rechteckige Altäre haben eine nordsüdliche Ausrichtung, während je einer der vier seitlichen Kreise des runden Herdes in einer der Himmelsrichtungen zu finden war.

Im zweiten Teil des Aufsatzes wird auf weitere Funde der gleichen Art in Muntenien, Oltenien, Dobrodgea und Südmoldau hingewiesen. Es werden desgleichen über Funktion, Symbolik der Verzierung und Ursprung der Altäre gesprochen.

Erklärung der Abbildungen:

Abb. 1. Radovanu-Gorgana a doua: Altar-Feuerherd im Schnitt XXV, Quadrat 5.

Abb. 2. Radovanu-Gorgana a doua: Altar-Feuerherd im Schnitt XXV, Quadrat 15.

Abb. 3. Radovanu-Gorgana a doua: Altar-Feuerherd aus der Casette Q.

Abb. 4. Radovanu-Gorgana a doua: Altar-Feuerherd aus der Casette R.

Done Șerbănescu, Muzeul Civilizației Gumelnița, str. Argeșului, 101, Oltenița, jud. Călărași, România, e-mail: muzeul_gumelnitz@expert-net.ro;

Dr. Cristian Schuster, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Centrul de Tracologie, Casa Academiei, Calea 13 Septembrie, 13, Sector 5, București, România, e-mail: cristianschuster@yahoo.com;

Alexandru S. Morintz, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Centrul de Tracologie, Casa Academiei, Calea 13 Septembrie, 3, Sector 5, București, România, e-mail: alexmorintz@yahoo.com

CISTERNELE CETĂȚII GETO-DACE DE LA CETĂȚENI

Situl geto-dacic de la Cetățeni (Măndescu 2006, cu bibliografia) este amplasat în nord-estul județului Argeș, într-un cadru natural de o rară frumusețe, în imediata apropiere a Munților Leaota. Relieful este alcătuit din dealurile înalte subcarpatice străbătute de la nord la sud de Râul Dâmbovița, ce formează aici un defileu caracteristic cursurilor râurilor în sectoarele montane.

Stațiunea din cea de-a doua epocă a fierului cumulează trei componente esențiale: o așezare deschisă (Vulpe 1966, 38-42, fig. 32-33, 36, 37; Rosetti 1962, 86, fig. 6/1, 4; 7/1-4; Chițescu 1976, 163-170, fig. 8-9; Chițescu, Sion, Cristocea 1983, 73-74, fig. 12/1-6; Conovici 1985, 75; Babeș 1999, 26-29, fig. 5, 9-10; Măndescu 2006, 25-26, 77-95), întinsă pe circa 1 km de-a lungul malului stâng al Râului Dâmbovița, fortificația (cetatea) (Rosetti 1962, 73-77, fig. 2; Rosetti, Chițescu 1973, 55-58; Chițescu 1976, 156-162, fig. 5-7; Chițescu 1981, 71-74; Glodariu 1983, 79-80; Conovici 1985, 75; Trohani 1992-1994, 68-69, fig. 1; Măndescu 2006, 27-28, fig. 4-6/1) aflată imediat la est de așezarea deschisă, pe vârful monticolului „Cetățuia” ce se înalță abrupt până la altitudinea de 723 m, precum și o mică necropolă (Rosetti 1969, 91-92; Babeș 1999, 14-17, fig. 1-4; Măndescu 2006, 30-31, pl. 7-8/1) situată în aval de așezare, pe terasa dreaptă a râului.

Cetatea (fig. 1), situată pe malul stâng al Dâmboviței, pe vârful monticolului stâncos cu pante abrupte, greu accesibil, acolo unde astăzi se află schitul ortodox „Cetățuia Negru Vodă” constituit în jurul unei mici biserici rupestre, beneficia de o poziție dominantă, aparent inexpugnabilă. Urmele geto-dace de pe platoul îngust de pe vârful monticolului au fost reperate încă din timpul sondajelor din 1958 (Rosetti 1962, 77, fig. 2), însă fortificația geto-dacă a fost cercetată și cunoscută în special grație săpăturilor consistente și focalizate pe acest obiectiv, efectuate în 1969 de către Dinu V. Rosetti și Lucian Chițescu (Rosetti, Chițescu 1973, 55-58). Cetatea geto-dacă de pe vârful stâncos era mărginită pe latura sudică de un zid din piatră legată cu pământ, gros de 2,0-2,5 m. Deși abruptă, latura de sud era cea mai vulnerabilă; chiar și astăzi poteca de acces spre schitul de pe vârf șerpuieste pe panta vestică și apoi pe cea sudică. Pe celelalte laturi elementele artificiale de apărare nu au mai fost necesare, pereții acestora, deosebit de înalți, fiind aproape verticali. Paramentele erau construite din gresie locală nisipoasă, fațetată, fără mortar (ca liant fiind folosit pământ nisipos), iar emplectonul din piatră. La con-

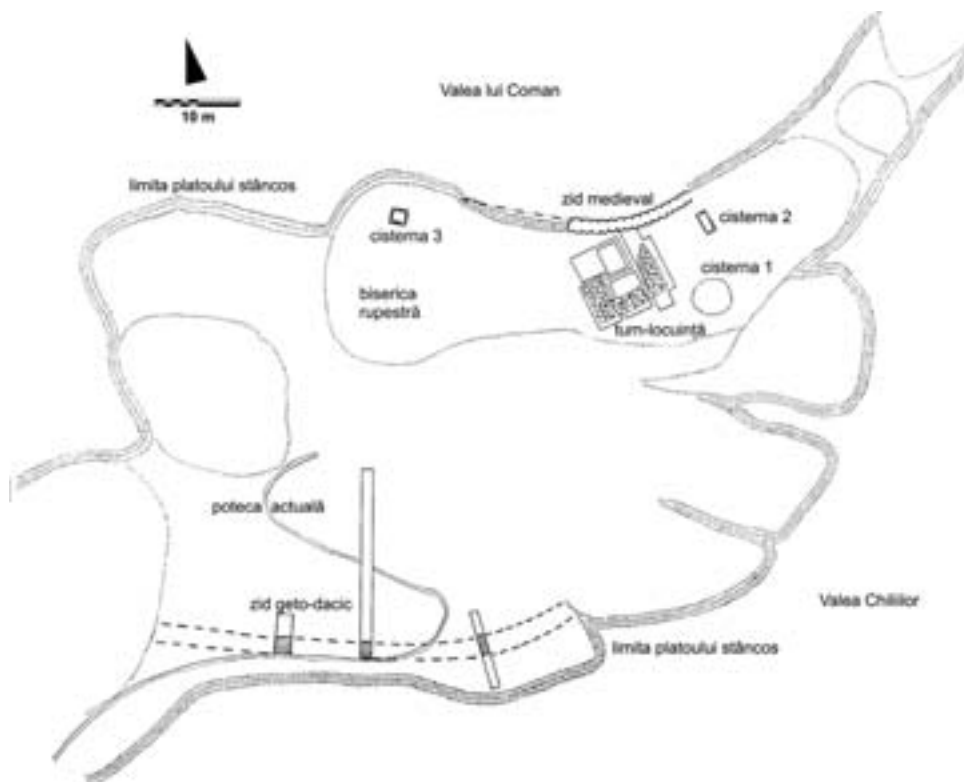


Fig. 1. Planul schematic al vestigiilor antice și medievale de pe vârful monticolului „Cetățuia” (după D. Rosetti și L. Chițescu, prelucrare grafică D. Măndescu).

struirea zidului nu au fost utilizate bârnele transversale de lemn menite sporirii solidității paramentelor (nu au fost evidențiate „babele” necesare fixării capetelor unor astfel de bârne). Zidul s-a păstrat pe o lungime de 56 m, cu o înălțime maximă de 0,4 m (Rosetti, Chițescu 1973, 55, 57, fig. 4; Glodariu 1983, 79). Spre Valea lui Coman, la limita de nord a platoului, există un alt zid, datând însă din epoca medievală (Rosetti 1962, 74, fig. 1/3-4; 2), despre care nu se poate ști dacă a dublat sau a suprapus vreun zid antic, corespondentul zidului sudic al fortificației geto-dace. Nu există dovezi certe care să ateste utilizarea în epoca geto-dacă a micii grote din sectorul nordic al cetății (transformată în evul mediu în biserică rupestră), însă este de presupus acest lucru. Ce poate fi însă cert legat de perioada funcționalității cetății geto-dace este o construcție (probabil un turn-locuință) cu bază rectangulară din piatră de râu și gresie nisipoasă locală, fără mortar, ale cărei urme au fost dezvelite tot în zona nordică a platoului de pe vârful monticolului, la est de biserică rupestră. S-a păstrat întregă doar latura de sud a construcției și doar o parte din laturile de est și de vest, latura de nord prăbușindu-se odată cu partea de stâncă ce o susținea. Latura de sud este lungă de 9 m la exterior și 5 m la interior, grosimea zidului fiind de 2 m. În interiorul zidurilor de piatră și peste

Întreaga structură păstrată a fost reperat un puternic nivel de arsură, cu grosimea maximă de 0,5 m. Construcția cu baza patrulateră din piatră a fost datată pe baza fragmentelor ceramice din stratul de arsură în sec. II și la începutul sec. I a.Chr. (Rosetti, Chițescu 1973, 55, fig. 5; Chițescu 1976, 157, fig. 3, 5-6). De asemenea, în nivelul de arsură din interiorul turnului a fost descoperită o monedă romană republicană, din argint, emisă în anul 88 a. Chr., aceasta constituind un argument forte pentru datarea incendierii cetății și a distrugerii turnului-locuință ce nu va mai fi niciodată refăcut (Rosetti, Chițescu 1973, 55, nota 7; Chițescu 1976, 157-158; Chițescu 1981, 71)¹.

Alături de amenajarea rupestră, de turnul-locuință și de cele două segmente de ziduri (unul geto-dacic, celălalt medieval), pe vârful monticolului „Cetățuia” există nu mai puțin de trei cisterne săpate direct în rocă, având forme și dimensiuni variabile, asupra cărora vom stăruii în cele ce urmează.

Cea mai mare dintre aceste cisterne se află aproape de extremitatea estică a platoului, în imediata apropiere a urmelor turnului-locuință cu baza de piatră, la 3,5 m sud-est de acesta. Bazinul este rotund, cu diametrul de 3,5 m, cu peretele vertical, adâncit în rocă până la 3,5 m, în prezent fiind utilizat drept rezervor pentru apă, în cadrul anexelor mănăstirii „Cetățuia Negru Vodă” (fig. 3-4). Un al doilea rezervor este amplasat la 11 m est de turn, în colțul nord-estic al platoului, fiind rectangular în plan (1,8 m lungime, 0,8 m lățime) și mult mai puțin adânc decât precedentul (doar 0,7 m adâncime). Și acesta este utilizat de actuala mănăstire, transformat în groapă pentru var (fig. 4). În fine, cel de-al treilea bazin, rectangular, cu laturile de 2 m, a fost săpat până la 2,5 m adâncime pe vârful stâncii bisericii rupestre, așadar deasupra lăcașului de cult (Rosetti, Chițescu 1973, 56, nota 9; Chițescu 1976, 160; Chițescu 1981, 71; Măndescu 2006, 28).

Primele informații privind existența unei cisterne săpate în stâncă pe platoul îngust din vârful monticolului de la Cetățeni ne sunt oferite de către Dimitrie C. Butculescu, un pasionat anticar și arheolog autodidact, care face aici unele săpături în anul 1876, vizitând din nou situl în 1881: „La sud de citadelă și aproape de nivelul bisericii, pe platforma unui colț, mai există încă vechiul rezervor de apă, săpat cu târnăcopul, cunoscut sub denumirea de Baia lui Negru Vodă. Este, cum v-am mai spus, o cisternă încăpătoare, lungă de 10 metri, cu o lărgime de 3,96 m și o adâncime variind între 0,90 m și 0,40 m la extremități” (fig. 2) (Rosetti 1975, 268-269, fig. 4). Se observă că atât dimensiunile cât și amplasamentul cisternei descrise de Butculescu nu corespund niciunuia dintre rezervoarele de pe monticol, așa cum le cunoaștem astăzi. Nu putem decât presupune că fie Butculescu notează eronat respectivele dimensiuni, fie se referă la o cu totul altă cisternă, amplasată către limita sudică a platoului și între timp dispărută, acoperită probabil de construcțiile mănăstirii.

Cert este că încă de la mijlocul sec. al XIX-lea o „baie a lui Negru Vodă” (poate aceeași la care se referă Butculescu trei decenii mai târziu) era evocată pe monti-

¹ Pentru o datare târzie, la începutul sec. II p. Chr., vezi Glodariu 1983, 79.

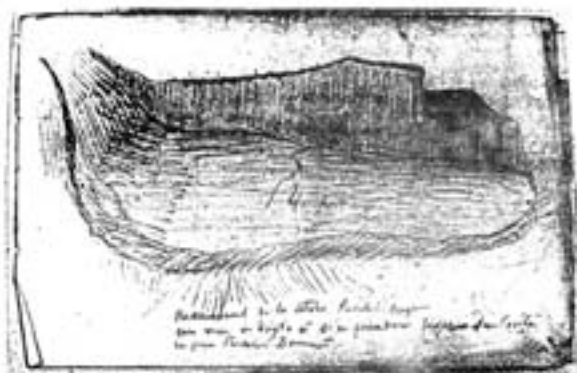


Fig. 2. Cisternă săpată în stâncă din cetatea de la Cetățeni. Desen de Dimitrie Butculescu (1881) (după D. Rosetti).



Fig. 3. Cisterna mare de la Cetățeni (după „Mănăstirea Cetățuia Negru Vodă – Album foto”).

colul de la Cetățeni: în discuția cu interlocutorul său imaginar, purtată în fața vestigiilor respectivei cisterne, Constantin D. Aricescu preciza că „acolo a fost baia de scaldătoare a lui Negru Vodă, unde se îmbăia cu grațioasa doamnă a Măriei Sale, după vechea datină romană” (Aricescu 1856, 98), ceea ce demonstrează că nu întotdeauna funcția reală a acestor excavații făcute în piatra de pe vârful „Cetățuiei” a fost cunoscută.

Cea mai mare dintre cele trei cisterne reperabile astăzi la Cetățeni, și anume cea rotundă („Beciul”) (fig. 3), a fost parțial cercetată prin intermediul secțiunii V din cadrul sondajului efectuat în anul 1958 de Dinu V. Rosetti. Încă de atunci conformația terenului („o depresiune”) și denumirea locului („Beciul”) constituiau elemente îndeajuns de sugestive, însă autorul cercetării nu punctează în chip expres că avem de a face cu o amenajare săpată în stâncă destinată captării și depozitării apei (Rosetti 1962, 77, fig. 2).

Toate cele trei cisterne au fost cercetate integral în cadrul săpăturilor sistematice efectuate în 1969 în cetatea de pe vârful monticolului „Cetățuia” de către același Dinu V. Rosetti în colaborare cu Lucian Chițescu. Cercetarea respectivă nu a putut aduce date concludente relative la atribuirea cultural-cronologică a cisternelor, întrucât pământul din interiorul acestora era răvășit, iar materiale arheologice amestecate. Cu toate acestea, pe criterii ce țin de amplasament și de relaționarea spațială cu celelalte obiective de pe promontoriu, la care s-au adăugat și observații asupra unor detalii tehnice, cisterna mare, rotundă (fig. 3), precum și cea rectangulară, situate în proximitatea turnului locuință, în sectorul estic al platformei de pe vârful monticolului (fig. 1, 4), au fost atribuite epocii geto-dace. Cel de-al treilea rezervor, săpat pe platforma de pe vârful stâncii bisericii rupestre, așadar aflat în directă relaționare cu aceasta, legătură întărită și de asemănarea tehnicilor de cioplire aplicate în cazul ambelor amenajări, a fost datat în evul mediu (Rosetti, Chițescu 1973, 56, nota 9; Chițescu 1976, 160). Putem adăuga că



Fig. 4. Sectorul estic al cetății geto-dace de la Cetățeni. Vedere dinspre est. 1 - vestigiile turnului-locuință; 2 - cisterna mare, rotundă, acoperită și reutilizată de mănăstire; 3 - cisterna mică, rectangulară, transformată în groapă de var (foto D. Măndescu, aprilie 2007).

prin forma sa rectangulară cu laturile sensibil egale, cu pereții verticali și baza tăiată drept, cel de-al treilea rezervor de la Cetățeni se apropie de aspectul cisternei din cetatea de la Poienari, datată în sec. al XV-lea, aceasta din urmă având însă o construcție mult mai elaborată (Cantacuzino, Băzu 1970, 65-68).

Prin dimensiunile lor, cele două cisterne din estul platoului, din zona turnului-locuință, erau destinate stocării unor cantități însemnate de apă, cantități total disproporționate față de nevoile reale ale comunității reduse numeric ce locuia în incinta cetății de pe vârful monticolului. Amintim că în afară de turnul-locuință, eventual și de adăpostul rupestru transformat în evul mediu în biserică, cercetările arheologice nu au mai evidențiat pe platoul îngust din vârf alte amenajări destinate locuirii care să poată fi atribuite epocii geto-dace. Adevărata eficiență a unor astfel de rezervoare se releva însă în împrejurările unor asedii prelungite, când, poate, o mare parte din locuitorii satului din vale, de pe terasa stângă a Dâmboviței, își găseau refugiul în cetatea de pe vârful monticolului înconjurat de prăpăstii adânci.

Cum pe platoul stâncos din vârf nu există vreun izvor (cu excepția micului fir de apă ce izvorăște din altarul bisericuței rupestre de astăzi) sau altă sursă de apă care să alimenteze cisternele, și cum ne este greu să credem că apa destinată acestora era exclusiv cea pluvială, care, oricât de abundentă ar fi fost și oricât de

eficient ar fi fost captată (cisternele sunt săpate la baza unei pante care coboară destul de abrupt către vest – fig. 4 –, ceea ce sugerează o oarecare intenție de captare a apelor pluviale), tot nu ar fi reușit să umple rezervoarele, putem presupune că apa stocată în ele era adusă din râul Dâmbovița ce curge la baza stâncii cetății sau dintr-unul din pâraiele afluențe ce curg la nord (Valea lui Coman) și la sud (Valea Chiliilor) de monticol. De altfel, Constantin D. Aricescu menționează că apa potabilă era adusă pe vârful „cu scripeți dintr-o vâlcea cu apă cristalină despre răsărit” (Aricescu 1856, 96), care nu poate fi alta decât cea de pe Valea Chiliilor, pârâu ce se varsă în Dâmbovița după ce înconjoară pe la sud-est baza monticolului. Situația nu este unică, ci are un corespondent în cazul cisternei cetății medievale de la Poienari, în care apa era adusă, probabil în burdufuri de piele de animal, din râul Argeș ce curge la baza promontoriului, printr-un elaborat sistem de scripeți ale cărui urme încă mai puteau fi văzute la fața locului, la mijlocul sec. al XIX-lea, așa cum rezultă din însemnările lui Alexandru Pelimon (Ciobanu, Moisescu, Ciobanu 1984, 54-55).

Desigur că cisternele cetății geto-dace de la Cetățeni nu se ridică la nivelul tehnologic al unor instalații cu aceeași destinație, însă ceva mai târziu, de la cumpăna sec. I-II p. Chr., descoperite și cercetate în zona capitalei regatului dac, ai căror pereți de piatră erau dublați de pereți de scânduri de lemn prinse între două straturi de lut (Grădiștea Muncelului, Costești) (Gheorghiu 1996, 376-377, fig. 2/1; Gheorghiu 1997-1998, 177 și urm.) ori erau chiar construite în întregime conform sistemului roman, cu tencuială în *opus signinum* (Blidaru) (Glodariu 1983, 37-38, fig. 21/4-5). Însă prin dimensiunile lor considerabile (capacitatea lor, însumată, este de circa 35 m³), cisternele geto-dace de la Cetățeni domină categoria rezervoarelor de apă tipice pentru fortificațiile amplasate pe înălțimi, amenajări analoge, însă cu dimensiuni mai modeste, fiind descoperite într-o serie de situri precum Piatra Roșie, Costești și Tilișca (Glodariu 1983, 37).

Bibliografie

- Aricescu, C. 1856, *Istoria Câmpulungului, prima rezidență a României*, II, București.
- Babeș, M. 1999, *Stațiunea geto-dacă de la Cetățeni. Descoperiri și informații recuperate*, SCIVA 1-2, 50, 11-31.
- Cantacuzino, Gh., Băzu, O. 1970, *Date noi cu privire la un element din arhitectura cetății Poienari, recent descoperit*, BMI 39, 4, 65-68.
- Chițescu, L. 1976, *Cercetări arheologice la Cetățeni, județul Argeș*, CAMNI 2, 155-188.
- Chițescu, L. 1981, *Cetatea de piatră de la Cetățeni, jud. Argeș – centrul unei formațiuni statale geto-dace dinaintea de Burebista*, Muzeul Național 5, 71-74.
- Chițescu, L., Sion, A., Cristoccea, Sp. 1983, *Cercetările arheologice efectuate la complexul de monumente feudale de la Cetățeni, jud. Argeș*, CAMNI 6, 73-77.
- Ciobanu, M., Moisescu, N., Ciobanu, R.Ș. 1984, *Cetatea Poienari*, București.
- Conovici, N. 1985, *Așezări fortificate și centre tribale geto-dacice din Muntenia (sec. IV î. e. n. - I e. n.)*, Istros 4, 71-87.
- Gheorghiu, G. 1996, *Cisterna dacică de la Grădiștea de Munte*, ActaMN 33/1, 375-386.
- Gheorghiu, G. 1997-1998, *Cisterne descoperite în zona capitalei regatului dac*, Sargetia 27/1, 177-189.

- Glodariu, I. 1983, *Arhitectura dacilor – civilă și militară (sec. II î.e.n. - I e.n.)*, Cluj-Napoca.
- Măndescu, D. 2006, *Cetățeni. Stațiunea geto-dacă de pe valea Dâmboviței superioare*, Brăila.
- Rosetti, D. 1962, *Șantierul arheologic Cetățeni*, MCA 8, 73-88.
- Rosetti, D. 1969, *Au fost amazoane în Dacia?*, Magazin istoric 3, 11 (32), 90-94.
- Rosetti, D. 1975, *Cetățeni Argeș. Istoricul cercetărilor arheologice (I)*, CAMNI 1, 1975, 261-288.
- Rosetti, D., Chițescu, L. 1973, *Cetatea geto-dacică de la Cetățeni*, BMI 42, 4, 55-58.
- Trohani, G. 1992-1994, *Așezări geto-dacice apărute natural și fortificate din Muntenia*, Sargetia 25, 65-75.
- Vulpe, R. 1966, *Așezări getice din Muntenia*, București.

The cisterns of Geto-Dacian fortress at Cetățeni

Abstract

The paper is focused on two from the three water reservoirs graved directly in stone, on the peak of the rocky hill „Cetățuia” at Cetățeni, where in antiquity existed a Geto-Dacian fortress (2nd-1st centuries BC). The two cisterns were assigned to Geto-Dacian fortress by the spatial relationship with a tower-house with squared stone basement, destroyed by fire in the first half of the 1st century BC. The first cistern is round, having 3,5 m in diameter and the vertical walls until the depth of 3,5 m. The second one is squared, with the dimensions of 1,8×0,8×0,7 m. A third cistern, located about 40 m toward West, was assigned to medieval period. By theirs sizeable proportions (a totaled capacity around 35 m³), the Geto-Dacian cisterns from the fortress at Cetățeni dominate the category of water reservoirs typical for the strongholds positioned on pitches.

List of figures:

Fig. 1. The schematic lay-out of the antiques and medieval vestiges from the peak of the „Cetățuia” rocky hill (according to D. Rosetti and L. Chițescu, graphic processing by D. Măndescu).

Fig. 2. Cistern graved in rock from the fortress at Cetățeni. Drawing by Dimitrie Butculescu (1881) (according to D. Rosetti).

Fig. 3. The big cistern from Cetățeni fortress (according to „Mănăstirea Cetățuia Negru Vodă – Album foto”).

Fig. 4. The eastern place of the Geto-Dacian fortress at Cetățeni. View from East: 1 - the traces of the tower-house; 2 - the big round cistern, covered and reused by the actual monastery; 3 - the small squared cistern, converted in lime pit (photo by D. Măndescu, taken in 2007, April).

Dragoș Măndescu, Muzeul Județean Argeș, str. Armand Călinescu, 44, 110047 Pitești, România, e-mail: dragos_mandescu@hotmail.com

O CEȘCUȚĂ DACICĂ CU VALENȚE CULTUALE DESCOPERITĂ LA RACOȘ - PIATRA DETUNATĂ, JUDEȚUL BRAȘOV

În cei treisprezece ani de săpături arheologice sistematice desfășurate în situl „Piatra Detunată” de la Racoșul de Jos au fost scoase la lumină o serie de artefacte interesante, databile pe parcursul celor trei epoci în care dealul a fost locuit și fortificat: epoca Bronzului – cultura Wietenberg, Prima și a Doua epocă a Fierului – epoca dacică (Costea 1997, 39-76; Costea 1998, 59-75; Costea 1999, 105-119; Costea, Bauman 2001, 1-5; Costea, Bălos, Scurtu 2003, 11-13; Costea, Crișan 2006, 93-112; Costea, Savu, Bălos 2008, 267-274) (pl. I-II).

În prezentul articol prezentăm o ceșcuță (Db = 25 mm, Dg = 50 mm; H = 31 mm; capacitate = 18-20 ml), descoperită în anul 2008.

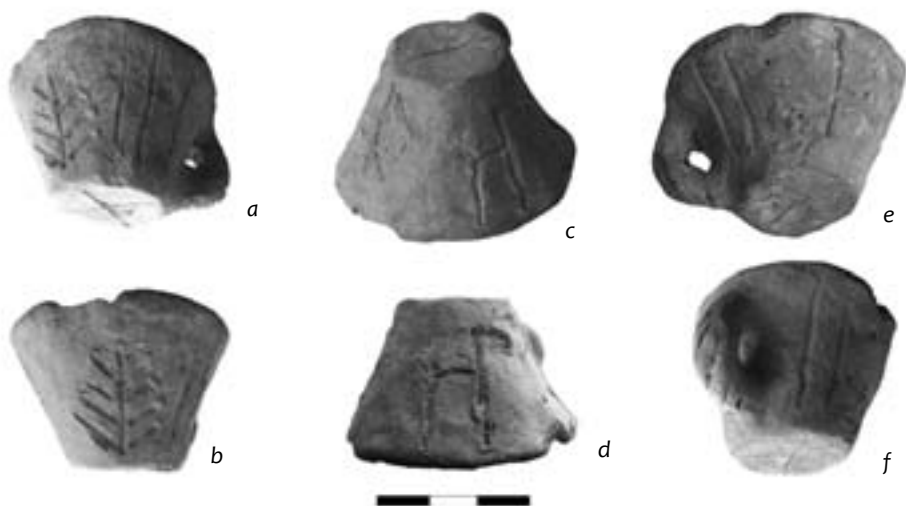
Este o ceșcuță¹ modelată cu mâna din pastă semifină, cu nisip și mică în compoziție, descoperită într-o locuință, în Secțiunea II/2008, m. 7, la adâncimea de 42 cm, în apropierea zidului de apărare. Stratigrafic, vasul aparține primului nivel de locuire dacică, incendiat în cursul unui eveniment ce a premers cu puțin timp transformarea Daciei în provincie romană. Faptul că ceșcuța s-a găsit la extremitatea sudică a locuinței, lângă perete, este un indiciu că, în mod obișnuit, ea se păstra pe un raft, împreună cu alte obiecte, față de care putea avea o expunere care să o scoată în evidență.

Ceea ce diferențiază ceșcuța de la Racoș de alte exemplare similare este *decorul incizat în pasta moale*, deci înainte de ardere, a cărui desfășurare va fi descrisă în continuare.

a). „Brăduț” (H = 20 mm, l. max. = 18 mm) cu trunchiul bine marcat, cu vârful în sus, în cazul în care vasul se află în poziție funcțională; pe fiecare parte are șase rămurele (pl. I/a-b; II/a).

b). Mamiferul este reprezentat prin incizii adânci, în poziție statică, cu destulă stângăcie (pl. I/c-d; II/f); se poate considera că ceea ce l-a preocupat pe meșter nu au fost veleitățile artistice, ci semnificația reprezentării. În sens heraldic, animalul este reprezentat în mers spre dreapta; capul este redat prin două incizii, cea supe-

¹ Colecția MJ1 Brașov, nr. inv. II 7189. Ceașca v-a mai fi publicată în *Angustia* 12, 2008, într-o formă diferită și în limba engleză.



Planșa I. Racoș-Piatra Detunată: ceașcă dacică de cult cu decor incizat (foto).

rioară mai adâncă, indicându-se o serie de detalii: ochiul printr-un punct, iar sub mandibulă se văd trei linii verticale, fine, ce ar putea reprezintă barba. Corpul este marcat de două linii accentuate; inciziile fine, verticale sau oblice, de pe corp sau de sub el, ar putea reprezenta blana; coada este scurtă, oblică, ridicată în sus.

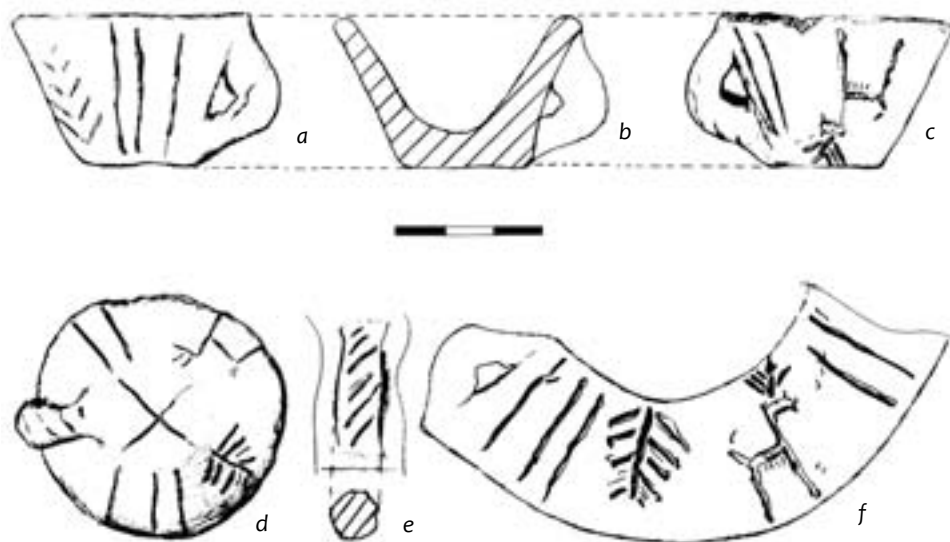
Întrucât reprezentarea figurativă este destul de stângace și lipsesc o serie de detalii există două posibilități de interpretare, pe care le vom discuta în continuare.

b1). *Cerb?* Din partea superioară a capului pornesc, oblic, două incizii cu ramificații ce ar putea reprezenta coroana și coarnele unui cerb; este de observat faptul că eventualele coarne pornesc de pe la mijlocul capului și nu din ceafă (pl. I/d; II/f).

b2). *Țap?* Dacă avem în vedere ansamblul reprezentării, detaliile din jurul capului (de ex., inciziile de sub bot ce ar putea indica barba) și coada ar putea fi vorba și de un țap. În acest caz, deasupra capului animalului ar putea fi redat un „brăduț” (pl. I/d; II/f).

Impresia generală este că modelatorul a ținut la înfățișarea integrală, dar schematică, a animalului, obținând o imagine căreia i se pot reproșa nerespectarea proporțiilor (înălțimea depășește lungimea corpului – 30/20 mm) ori lipsa unor detalii specifice unui anumit animal.

c). *Alte elemente de decor.* Pe toată se află șase crestături oblice, dreapta-sus, stânga-jos, practicate pe curbura maximă, iar pe fund sunt două incizii perpendiculare în „cruce”. Pe peretele vasului, la exterior, dacă ceșcuța se află cu gura în sus, începând de la toartă spre dreapta, din direcția privitorului, în fața cerbului se găsesc două incizii verticale, de sub buză până în apropiere de bază; alte trei incizii, practicate cu același instrument, se află între „brăduț” și toartă (pl. I; II).



Planșa II. Racoș-Piatra Detunată: ceașcă dacică de cult cu decor incizat (desen).

Prin ansamblul caracteristicilor sale (dimensiuni reduse, decorul figurativ) este puțin probabil să avem de-a face cu un vas de uz cotidian, gospodăresc. Decorul figurativ este realizat prin incizie, tehnică rarisimă în cazul reprezentărilor animaliere de pe olăria dacică, până în prezent fiind cunoscute doar trei cazuri, toate situate în afara arcului carpatic (Sîrbu 1995, 188).

Întrucât stângăcia meșterului face posibilă interpretarea reprezentării figurative în două direcții (cerb sau țap), ambele extrem de rar întâlnite în epoca Regatului dac, le vom analiza pe rând.

Cerbul mai apare pe unele vase pictate din zona Munților Orăștiei (Florea 1998, 201, pl. 63/5,8) ori pe un tipar ceramic din *dava* de la Răcătău, pe Siret (Căpitanu 1986-1987, 79, fig. 2/24). Trebuie luate în considerare și statuetele de cerbi de la Cârломănești, jud. Buzău, redată pe suporturi conice din lut (Babeș 1977, 329-332, fig. 6-7).

Țapul, de asemenea, mai este reprezentat doar pe un bol cu decor în relief descoperit la Căscioarele-*Ostrovel*, aproape de malul drept al Dunării (Marinescu-Bîlcu 1966, 114-115, fig. 1-2).

„Decorul” are particularități ce se cer relevate, întrucât el pare să aibă o logică a cărei cheie nu ne este clară, dar care ține, foarte probabil, de sfera sacralului. De aici concluzia că nu avem de-a face cu motive decorative obișnuite, ci cu simboluri destinate unei anume interpretări. Privite din această perspectivă aceste reprezentări (vegetală, animalieră sau „neutră”) pot fi considerate componente ale unui limbaj coerent și explicit. Exceptând cerbul sau țapul, celelalte elemente decorative sunt foarte frecvente pe olăria dacică, uzuală sau de cult. Împreună, însă,

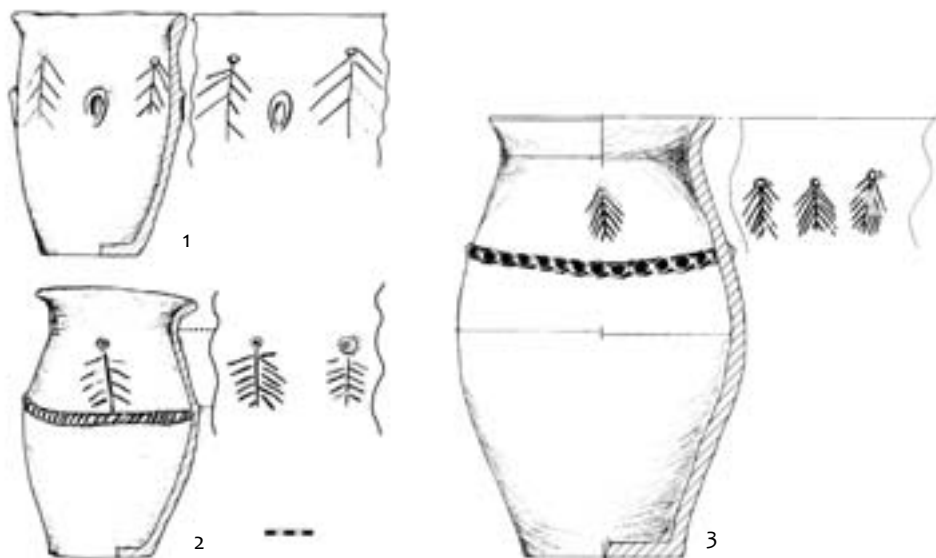


Planșa III. Însurăței: cană dacică cu decor incizat (după V. Sîrbu 1999).

chiar dacă ascuns nouă, limbajul lor ne introduce, fie și parțial, în domeniul unor sintagme codificate ale „...unor credințe, mentalități și practici religioase, magice sau mitologice” (Sîrbu 1993, 67). Dar, ca și în cazul ceramicii dacice pictate, „în absența unor scheme coerente, cu un conținut „epic” care să asambleze imaginile zoomorfe într-un posibil „scenariu”, tentativele de a identifica anumite semnificații se plasează în sfera speculațiilor” (Florea 1998, 207). De aceea, și noi, precum cercetătorul clujean, „ne vom rezuma la constatări generale și analogii prudente” (Florea 1998, 207), punând accentul, de data aceasta, pe simbolistica generală a semnelor în discuție.

„**Brăduțul**” este un motiv frecvent întâlnit pe diverse tipuri de vase ceramice sau pe alte artefacte dacice, deseori evidențiat în studiile dedicate religiei ori mitologiei și, de aceea, este superfluu să mai fie dezbătut pe larg și aici. Ne vom limita, de aceea, la câteva remarci. Numai în cetatea de pe *Piatra Detunată* numărul reprezentărilor de „brăduți” depășește 20 de exemplare, între care menționăm un borcan cu acest semn inversat, provenind chiar din aceeași locuință cu ceșcuța (pl. IV/3). Menționăm că tot aici, adâncit în podea, se afla un alt vas modelat cu mâna înconjurat, la doar câțiva centimetri depărtare, de o gardină de lut groasă de 2-4 cm, ceea ce ar putea sugera desfășurarea unor activități de cult în locuință.

„**Brăduțul**” este un motiv întâlnit, practic, în toate așezările dacice unde s-au întreprins săpături de o oarecare amploare (Sîrbu 2010) (pl. IV-V). Dorim să amintim aici doar două gropi rituale, Groapa 105 de pe Terasa V-a de la Ocnița, unde s-au găsit, între altele, 12 cești-opaițe și 12 borcane, pe două exemplare din ultimul

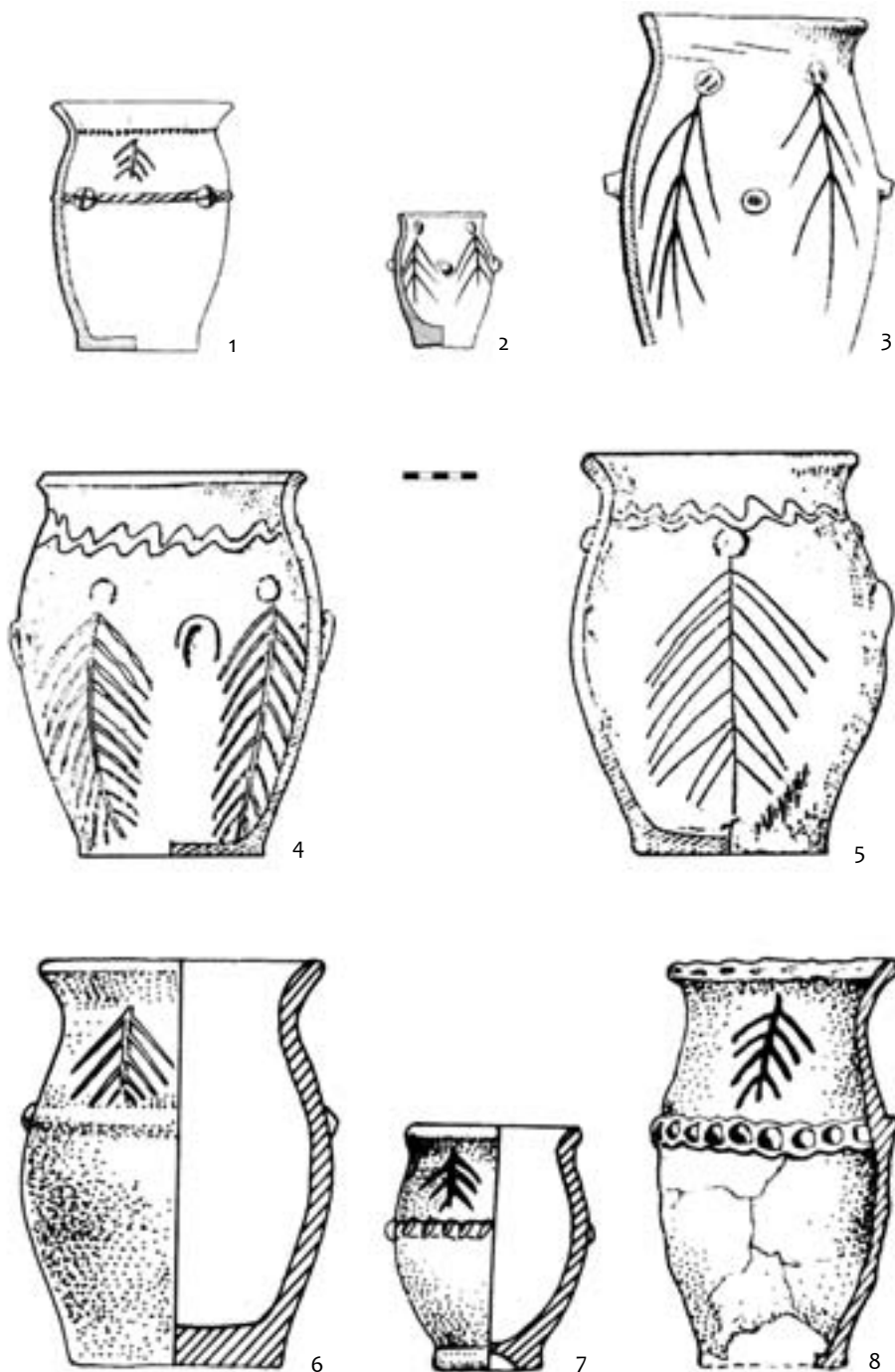


Planșa IV. Vase cu „brăduți” incizați, așezați cu vârful în jos: Ormeniș-Tipia Ormenișului (1); Racoș-Piatra Detunată (2-3, piesa nr. 3 din aceeași locuință cu ceașca).

tip de vase fiind incizați și brăduți (Berciu, Iosifaru, Diaconescu 1993, 149-156) și Groapa nr. 55 de la Moigrad - *Măgura Moigradului*, jud. Sălaj, unde erau, printre altele, 25 vase întregi ori fragmentare, pe unele borcane fiind incizat același semn (Macrea, Rusu, Mitrofan 1962, 485-502). De asemenea, e de evidențiat prezența unui registru orizontal de „brăduți” pe un capac cu terminația în forma unui cap de vultur, descoperit în „câmpul de gropi” de la Russe (Varbanov, Dragoev 2006, 192, fig. 5). Toate acestea, având în vedere contextele rituale ale descoperirilor, sugerează probabilele valențe sacre ale reprezentărilor de „brăduți”.

Pentru aria geto-dacilor amintim doar câteva caracteristici ale reprezentărilor de „brăduți”: nu se cunosc descoperiri anterioare sec. III a. Chr., majoritatea fiind obținute prin incizie înainte de ardere și se află pe gâtul vaselor; cele mai multe sunt pe borcane și cești-opaițe, câteodată sunt mai multe exemplare, repartizate pe registre, găsimdu-se în așezări, dar și în morminte (Sîrbu 2010). Amintim aici doar o cană descoperită într-un mormânt de la Însurăței - *Popină*, jud. Brăila, pe care se află doi brăduți obținuți prin lustruire, tot invers redați și asociați cu o reprezentare antropomorfă (Sîrbu 1999, 363-366) (pl. III). Este, deci, de evidențiat asocierea motivului „brăduțului” atât cu reprezentările antropomorfe, cât și cu cele zoomorfe. Poate nu e lipsit de semnificație nici faptul că motivul „brăduțului” nu este prezent pe vasele ceramice celtice din Transilvania.

Este motivul cu una dintre cele mai bogate simbolistici, Mircea Eliade evidențind doar șapte, pe care le consideră esențiale. Toate conduc spre concluzia că ne aflăm în fața unui „Cosmos viu”, în veșnică regenerare. Copacul, în general, este



Planșa V. Vase cu „brăduți” incizați de la: Sprâncenata (1-3), Căpâlna (4-5), Ocnița (6-7) și Moigrad (8) (după C. Preda 1986; D. Berciu 1981; Macrea, Rusu, Mitrofan 1962).

„simbol al vieții în continuă evoluție, în ascensiune spre cer”; el are caracteristicile unui centru, ceea ce face ca Arborele lumii să fie sinonim cu Axa lumii, iar arborii care nu-și pierd frunzele (ex., coniferele) sunt simboluri ale nemuririi (Eliade 1964, 125). Pe unele artefacte dacice „brăduțul” este răsturnat, deci cu rădăcinile în sus (spre „cer”). Reprezentarea este comună multor popoare, din Extremul Orient până în America și își are explicația în credința asupra rolului determinant al soarelui și al luminii asupra nașterii și creșterii a tot ce este viu. „Ființele își trag seva de sus și caută să o facă să pătrundă în jos...Viața vine din cer și pătrunde în pământ” (Eliade 1964, 127).

Gilbert Durand crede că această inversare a arborelui este un „simbol al verticalității ascendente..., al schemei reciprocității ciclice” (Durand 1963, 371 *apud* Chevalier, Geerbrant 1995, 1, 127). Din punct de vedere sexual, arborele este simbolul androginului inițial. La greci o rudă a bradului, anume pinul (vezi mitul Attis – Cybele), capătă o alură pur masculină păstrând, în continuare, semnul dedublării, al Mamei (Cybele, mamă a zeilor și sursa primordială a fecundității). O simbolistică similară poate fi sesizată și la romani care, în ziua de 22 martie (începutul primăverii calendaristice, n.n.), aduceau un arbore pe Palatin pentru celebrarea *Arborelui intrat* (Chevalier, Geerbrant 1995, 1, 130).

De altfel, acest simbol nu reprezintă doar bradul, ci și alți copaci, întrucât el apare și în simbolistica unor popoare unde acest copac nu crește (de. ex., în unele zone din Africa); generic, deci, acest semn indică un copac/o crenguță. La multe popoare arhaice, îndeosebi din Siberia ori Asia Centrală, Arborele Lumii reprezintă „scara” cu ajutorul căreia șamanul face legătura între diferitele lumi (Eliade 1997, 253-256).

Desigur, dacă avem în vedere zona unde se află situl de la Racoș este probabil ca acest simbol să se refere la brad. Este dificil de găsit un răspuns cert la întrebarea: de ce bradul și nu alt arbore sau altă plantă apare atât de frecvent în simbolistica geto-dacilor? E mai mult decât probabil să nu fie vorba de un răspuns univoc, ci de interpretări diverse, în funcție atât de tipul de sit și de complexul în care a fost descoperit, cât și de asocierile cu alte categorii de piese.

Din aceste considerente ne vom rezuma a face doar unele sugestii privitoare la gama de interpretări posibile ce ar putea explica frecvența acestui motiv pe artefactele geto-dacice. Consistența și longevitatea „moștenirii (încă din neolitic, de la începuturile agriculturii), ca și la alte popoare” (Eliade 1992, 40-45), sunt de la sine înțelese la un popor ce avea ca principale îndeletniciri agricultura și creșterea animalelor, chiar dacă izvoarele antice nu pomenesc nimic despre existența unor asemenea zeități la daci. Acest semn apare, de exemplu, în aria carpatică pe unele vase eneolitice ale culturii Cucuteni-Tripolie (Nițu 1975, 97, fig. 13/10, 107, fig. 23/3) ori din epoca bronzului, în cultura Otomani (Bader 1978, 174, fig. XXIII/11).

„Brăduțul” este, conform concluziilor la care ajunge Mircea Eliade, „izvorul de viață care se află în acest vegetal” (Eliade 1964, 261). Prezența motivului atât în

regiunile bogate în conifere, cât și în cele în care nu doar coniferele lipsesc, ci pădurile în general, este dovada incontestabilă a generalizării simbolisticii sale. În simbolistica românească „brăduțul” este prezent în diferite creații populare până în epoca modernă (Costea 1999, 105-119; Costea, Bălos 2001, 217-241).

Bradul are în mitologia românească semnificații polivalente, fiind considerat un arbore sfânt, el apărând în trei ipostaze principale: a) de arbore cosmic propriu-zis, b) de arbore ceresc și c) de arbore al vieții, astfel explicându-se prezența lui în legende, balade, colinde, proverbe și strigături (Vulcănescu 1985, 484-487).

Cerbul. Rarisim în imagistica bestiariusului din epoca târzie, dar mai prezent pe toreașica sec. IV-III a. Chr., în reprezentările ce privesc mitologia ori religiile altor popoare, cerbul s-a bucurat de una dintre cele mai bogate literaturi și, în consecință, interpretări.

Încheindu-și comentariul asupra iconografiei și atributelor lui Cernunnos în religia celților, Mircea Eliade afirmă: „Totuși simbolismul religios al cerbului este extrem de complex. Pe de o parte, în zonele întinzându-se, în preistorie, din China până în Europa Occidentală, cerbul, din cauza reînnoirii periodice a coarnelor sale, este un simbol de creație perpetuă și de *renovatio*” (Eliade 1952, 216). La celți și la germani „el era, în plus, unul din simbolurile cele mai însemnate ale fecundității, și, totodată, animal funerar și călăuză a morților; el era, mai ales, vânatul preferat al regilor și eroilor; omorârea, vânarea sa, erau solidare simbolic cu moartea tragică a eroilor” (Eliade 1986, 145).

„Cerbul a fost deseori asemuit arborelui vieții din cauza coarnelor lui rămu-roase care se reînnoiesc periodic. Este simbolul fecundității, al ritmurilor creșterii, al renașterii” (Chevalier, Gheerbrant 1995, 1, 290).

Atributelor respective sau altele asemănătoare, considerate uneori principale/secundare, se întâlnesc și în credințele popoarelor de pe alte continente. Amintim o practică a indienilor nord-americani ce poate fi asociată motivelor de pe vasul nostru, cu titlu de analogie îndepărtată în spațiu și timp: „Dansurile și cosmogoniile indienilor din America de Nord exprimă tocmai această legătură dintre cerb și arborele vieții” (Chevalier, Gheerbrant 1995, 1, 290). „Legătura dintre pin și specia cervidelor (dansul cerbului în jurul unui pin înălțat în piață) poate ține în parte doar de imagistica pădureană; totuși, nu este imposibil ca la un nivel mult mai profund, ea să conțină simbolismul care asociază cerbul nu numai cu răsăritul și cu zorii zilei, ci și cu începuturile vieții ivită odată cu facerea lumii... În mai multe cosmogonii amerindiene elanul sau cerbul lopătar, prin mugetele lui, trezește viața creată; în arta indiană, arborele este deseori reprezentat răsărind din coarnele ramificate ale cerbului, ca în tradiția europeană despre viziunea Sfântului Hubert” (Burr 1962, 55).

E dificil de explicat prezența destul de frecventă a cerbului în iconografia tezaurelor din aur și argint ale sec. IV-III a. Chr. și lipsa lui de pe tezaurele de argint din epoca Regatului (sec. II-I a. Chr.); în schimb, deși rar, cerbul apare pe unele piese din ceramică în această ultimă perioadă (Racoș, Răcățau, Cârломănești). În ce

măsură prezența motivului se datorează unor influențe externe (scitice, greco-romane sau celtice) sau unor moșteniri locale reprezentă o altă problemă la care nu se poate răspunde cu certitudine. În „epoca de aur” a civilizației getice (sec. IV-III a. Chr.) reprezentarea cerbului este indisolubil legată de ideologia și arta elitelor, fapt dovedit și de reprezentarea lui pe piesele de artă princiară (Berciu 1969, 54-56, fig. 26-38; 89-93, fig. 66; Alexandrescu 1984, 85-87, fig. 1; Sîrbu, Florea 1997, fig. 10-12; 16/2; 25/2; Sîrbu, Florea 2000, fig. 4, 6; 12/2-3; 23/2b; Bouzek 2005, 79-104, fig. 81-82; 84 etc.). „În arta dacică „clasică” animalele – *cerbi, căprioare* (s.n.) – sunt tratate liniar, cu convenții de perspectivă amintind pe cele orientale... Această stilizare aduce din nou aminte de maniera tratării motivelor animaliere de pe piesele de argint” (Florescu 1968, 25).

Simbolistica cerbului nu poate diferi mult de cea întâlnită la alte popoare aflate în stadii de dezvoltare asemănătoare, esențiale pentru toate fiind sintagmele naștere-creștere-moarte, reînviere-renaștere, fertilitate-fecunditate. Asocierea lui pe același „suport” cu un arbore cu frunze perene, în cazul nostru bradul, trebuie interpretată ca o subliniere a ideii religioase a compoziției: reînvierea ciclică a tot ce este viu este, deopotrivă, „garantată” de cele două simboluri.

În folclorul românesc cerbul este, uneori, asociat cu bradul, poate și datorită asemănării ramificațiilor coarnelor sale cu coroana acestuia, așa cum apare într-un colind: „Leru-i ler de Domn,/cerbuțul păștea,/în ramuri purta,/un mic de brăduț,/cu stea în creștet,/Cerbul de păștea/brăduțul creștea,/mare și fălos,/într-un brad frumos,/... (Vulcănescu 1985, 510).

Țapul. Dacă în reprezentare este vorba de un țap, atunci simbolismul acestuia este la fel de relevant. În mentalitățile unor popoare, deci și în religiile acestora, țapul a jucat un rol important, dar contradictoriu: pe de o parte era un prădător, deoarece distrugea vegetația și, pe de altă parte, a fost un simbol al fertilității și fecundității. În Grecia antică, așa cum se cunoaște, țapul era, îndeosebi, sacrificat lui Dionysos, dar și Afroditei ori lui Pan. Din această ambivalență a animalului s-a născut tragedia greacă, cuvântul însemnând, literalmente „cântecul țapului”.

În folclorul popoarelor creștinate din sud-estul Europei țapul a devenit, dintr-o făptură ce semnifică fecunditatea și fertilitatea, o întruchipare a desfrâului și un simbol al nenorocirilor; de aici și credința în „țapul ispășitor” ce era alungat din comunitate după ce el devenea „recipientul” păcatelor acesteia (Vulcănescu 1985, 517-518).

Capridele apar incizate pe piciorul unei fructiere a culturii Basarabi (Vulpe 1986, 72, Abb.1/17), dar e prea puțin pentru a demonstra continuitatea unui motiv peste secole. Totuși, e de evidențiat faptul că țapul apare în cunoscuta „procesiune a animalelor” de pe pocalele de argint de la Agighiol, Rogozen ori pe cel aflat la Metropolitan Museum din New York (Berciu 1969, 54-56, fig. 26-38; 89-93, fig. 66; Alexandrescu 1984, 85-87, fig. 1; Marazov 1996, 220-242, fig. 138-148; Sîrbu 2006, 235, fig. 47-48; 245, fig. 57/2, 4, 5).

Este de menționat aici și o ceașcă-opaiț de la Poiana, jud. Galați, pe care sunt redată în relief două căprioare, de o parte și de alta a toartei (Sîrbu 2006, fig. 72/8).

Nu este exclus nici faptul ca să se fi dorit reprezentarea unui animal compozit, cu trăsături specifice atât cerbului, cât și țapului, prin așa-numita unire morfică. Este un fenomen întâlnit la geto-daci, atât în sec. IV-III a. Chr., cât și în sec. I a. Chr. - I p. Chr. Un animal compozit cu opt picioare, ce îmbină trăsăturile cerbului, calului și țapului, apare în deja amintita „procesiune a animalelor” (Berciu 1969, 54-56, fig. 29-30, 34, 38) cât și la Cârломănești, unde unele reprezentări de cerbi au coarne de bour (Babeș 1977, 330, fig. 6/1; Sîrbu 2006, fig. 32/5).

În descrierea noastră s-a precizat că animalul este în poziție normală doar dacă vasul este inversat, deci cu gura în jos, respectiv când brăduțul își „înfige” rădăcinile în cer. Aceasta a fost, probabil, poziția dorită a vasului, adică de expunere a sa; ar putea fi vorba și de o utilizare temporară a vasului în cult, chiar dacă imaginea era inversată. Am vrea doar să menționăm faptul că o serie de alte reprezentări figurative erau pe fundul vaselor, deci invizibile în timpul utilizării (amintim, din nou, pocalele de argint de la Agighiol, Rogozen și Metropolitan Museum din New York).

Alte simboluri de pe vas

Cele două diagonale perpendiculare de pe fundul ceșcuței pot fi apreciate ca un semn în formă de „cruce”; dacă considerăm perimetrul bazei vasului drept cerc atunci este posibil să se sugereze un simbol solar (pl. II/d). Poate că nu este întâmplător faptul că asemenea semene apar pe unele cești în miniatură întrucât ele pot sugera o funcție culturală, mai ales dacă acestea sunt descoperite în complexe care întăresc această ipoteză, ca acelea din așezarea dacică de la Grădiștea (Sîrbu 1996, 48-51 și fig. 12/10; 40/12; 51/3).

Inciziile verticale sunt grupate câte două sau câte trei, primele în fața mamiferului, între acesta și toartă, iar celelalte între „brăduț” și toartă (pl. II/d-f). E posibil ca numărul lor să fi fost astfel executat încât ele să ne transmită un mesaj. Altfel, dată fiind disponibilitatea spațiului, numărul lor putea fi oricare altul, după cum la fel de bine ele puteau fi înlocuite de alte semne. E posibil, astfel, ca, pe lângă amplasare, numărul inciziilor din fiecare grupare, dar și totalul lor, să fi avut o anume semnificație, dar care nu poate fi precizată.

Dacă avem în vedere raritatea reprezentărilor figurative de pe vasele ceramice geto-dacice rezultă atât importanța piesei prezentate de noi, cât și faptul că interpretările propuse rămân în sfera ipotezelor. Intenția noastră a fost, în primul rând, aceea de a face cunoscută această piesă arheologilor și istoricilor care se preocupă de viața spirituală a daco-geților, convingși fiind că numai pe baza unui corpus cât mai mare de piese interpretările devin credibile.

Addenda

Albești, jud. Constanța În 1979, într-o locuință, situată *extra muros*, deci în așezarea nefortificată de aici, s-a descoperit un fragment din corpul unui vas getic, modelat cu roata, din argilă fină, compactă, cu miezul cenușiu și angoba brună, pe suprafața căruia au incizate motive animaliere. Acum vom prezenta, sumar, doar câteva aspecte ale reprezentărilor deoarece fragmentul va face obiectul unui articol separat (Sîrbu, Buzoianu, Bărbulescu 2010).

În partea inferioară a fragmentului ceramic sunt redați doi cerbi, așezați unul după altul, în picioare, în poziție statică, cu boturile ridicate și gurile deschise; coroanele, cu câte șapte sau opt ramificații, sunt impozante și realist ilustrate. Deasupra cerbului din față este redat, foarte probabil, un cerb mai mic, ramificațiile coroanei acestuia fiind abia la început. De asemenea, în partea superioară, stângă, a fragmentului se mai păstrează picioarele și corpul altui animal, probabil tot cerb. E posibil ca pe acest fragment ceramic să mai fi fost redade, așa după cum reiese din reprezentările păstrate, și alte animale, organizate în „scene”.

Importanța acestei descoperiri trebuie evidențiată, cel puțin, din trei motive: a) raritatea unor asemenea reprezentări, b) contemporaneitatea ei cu epoca marilor tezaururi nord-tracice din argint și aur, așa cum este și cel de la Agighiol unde, pe două pocale din argint, au fost redați doi cerbi (Berciu 1969, 54-56, fig. 29, 33, 36-37) și c) accentuează rolul deosebit al cerbului în mitologia tracilor.

Bibliografie

- Alexandrescu, P. 1983, *Le groupe de trésors thraces du Nord des Balkans* (I), *Dacia* N.S. 27, 45-66.
- Alexandrescu, P. 1984, *Le groupe de trésors thraces du Nord des Balkans* (II), *Dacia* N.S. 28, 85-97.
- Babeș, M. 1977, *Statuetele geto-dace de la Cârlomanești (jud. Buzău)*, *SCIVA* 3, 28, 319-352.
- Bader, T. 1978, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică*, București.
- Berciu, D. 1969, *Arta traco-getică*, București.
- Berciu, D. 1981, *Buridava dacică* (I), București.
- Berciu, D., Iosifaru, M., Diaconescu, M. 1993, *Descoperiri și însemnări de la Buridava dacică*, *Thraco-Dacica* XIV, 149-156.
- Bouzek, J. 2005, *Thracians and their Neighbours: their Destiny, Art and Heritage*, *Studia Hercynia* IX, Praga, 1-274.
- Burr, A.H. 1962, *Le Cercle du Monde*, Paris.
- Căpitanu, V. 1986-1987, *Obiecte cu semnificație culturală descoperite în dăva de la Răcățău, județul Bacău*, *Carpica* 18-19, 71-101.
- Chevalier, J., Gheerbrant, A. 1995, *Dicționar de simboluri*, București.
- Coman, M. 1996, *Bestiarul mitologic românesc*, București.
- Costea, Fl. 1997, *Așezarea Wietenberg de la Racoș-Piatra Detunată*, *Angustia* 2, 39-76.
- Costea, Fl. 1998, *Ce sunt de fapt vasele dreptunghiulare puțin înalte din ceramica Wietenberg?*, *Angustia* 3, 59-75.
- Costea, Fl. 1999, *O depunere rituală de vase de la Racoșul de Jos, județul Brașov. Încercare de descifrare a posibilelor simboluri din ornamentica olăriei dacice* (I), *Angustia* 4, 105-119.
- Costea, Fl., Bauman, I. 2001, *Două fibule hallstattiene de tip „Augustin”*. In: *Studii de istorie antică. Omagiu Profesorului Ioan Glodariu*, Cluj Napoca, 1-5.

Costea, Fl., Bălos, A. 2001, *Un „brăduț” sculptat în piatră descoperit în fortificația dacică de la Racoș-Piatra Detunată*. In: *Studii de istorie antică. Omagiu Profesorului Ioan Glodariu*, Cluj Napoca, 217-241.

Costea, Fl., Bălos, A. 2003, *Corrigenda*, *Cumidava* 25, 23-31.

Costea, Fl., Bălos, A. Scurtu, L. 2003, *O marcă de olar (?) descoperită în fortificația dacică de la Racoș-Piatra Detunată*, *județul Brașov*, *Cumidava* 25, 11-13.

Costea, Fl., Crișan, V. 2006, *Dacians and Celts in South-East Transylvania*. In: *Thracians and Celts. Proceedings of the International Colloquium from Bistrița*, 18-20 mai 2006, Cluj-Napoca, 93-112.

Costea, Fl., Savu, L., Bălos, A. 2008, *Un fragment de coif roman descoperit în așezarea dacică de la Racoșul de Jos-Piatra Detunată*, *județul Brașov*, *Tyragetia S.N.* 1, vol. II [XVII], 267-274.

Durand, G. 1963, *Les structure anthropologiques de l'imaginaire*, Paris.

Eliade, M. 1952, *Images et symbols*, Paris.

Eliade, M. 1964, *Traité d'histoire des religions*, Paris.

Eliade, M. 1986, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, București.

Eliade, M. 1992, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, Chișinău.

Eliade, M., Culianu, I.P. 1996, *Dicționar al religiilor*, București.

Florea, G. 1995, *Observații asupra ornamenticii figurative a ceramicii pictate din zona capitalei statului dac (secolul I d. Hr.)*, *ArhMold* 18, 79-82.

Florea, G. 1998, *Ceramica pictată. Artă, meșteșug și societate în Dacia preromană (sec. I a. Chr.-I p. Chr.)*, Cluj-Napoca.

Florescu, R. 1968, *Arta dacilor*, București.

Macrea, M., Rusu, M., Mitrofan, I. 1962, *Șantierul arheologic Porolissum*, *MCA VIII*, 485-502.

Marazov, I. 1996, *The Rogozen Treasure*, Sofia.

Marinescu-Bîlcu, S. 1966, *Cîteva descoperiri geto-dacice de la Căscioarele*, *SCIV* 1, 17, 113-123.

Nițu, A. 1975, *Decorul zoomorf pictat pe ceramica Cucuteni-Tripolie*, *ArhMold VIII*, 15-119.

Preda, C. 1986, *Geto-dacii din bazinul Oltului Inferior. Dava de la Sprâncenata*, București.

Sanie, S. 1995, *Ornamentica unor vase miniaturale geto-dacice*, *ArhMold* 18, 83-93.

Savu, L., Bălos, A. 2007, *Două unelte agricole din fier de epocă dacică descoperite în sud-estul Transilvaniei*, *Cumidava* 29, 82-87.

Sîrbu, V. 1993, *Credințe și practice funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Galați-Brăila.

Sîrbu, V. 1995, *Reprezentări animaliere pe recipiente ceramice în lumea geto-dacilor*, *ArhMold* 18, 69-77.

Sîrbu, V. 1996, *Dava getică de la Grădiștea*, *județul Brăila*, (I), Brăila.

Sîrbu, V. 1999, *O reprezentare antropomorfă pe o cană dacică descoperită într-un mormânt de înhumăție (sarmatic?) de la Însurăței*, *jud. Brăila*, *Istros IX*, 363-366.

Sîrbu, V. 2006, *Oameni și zei în lumea geto-dacilor/Man and Gods in the Geto-Dacian World*, Brașov.

Sîrbu, V. 2010, *Despre semnificația unor semne incizate pe vasele ceramice geto-dacice (studiu în pregătire)*.

Sîrbu, V., Florea, G. 1997, *Imaginar și imagine în Dacia preromană*, Brăila.

Sîrbu, V., Florea, G. 2000, *Les Geto-Daces. Iconographie et imaginaire*, Cluj-Napoca.

Sîrbu, V., Buzoianu, L., Bărbulescu, M. 2010, *Reprezentări de cerbi pe un fragment ceramic getic (sec. III a. Chr.) din așezarea de la Albești*, *jud. Constanța* (va apare în *Pontica* 43, 2010).

Varbanov, V., Dragoev, D. 2006, *A New Thracian Pit Sanctuary in Russe (a preliminary report)*, *Istros XIII*, 181-193.

Vulcănescu, R. 1985, *Mitologie română*, București.

Vulpe, Al. 1986, *Zur Entstehung der geto-dakischen Zivilisation. Die Basarabikultur. I. Teil. Forschungsgeschichte, Definition, Fundstoff, Verbreitung*, *Dacia N.S.* 30, 49-90.

A Dacian cup with cult meanings found in the fortification from Racoș-Piatra Detunat, Brașov county

Abstract

This article introduces a cup (Dbase = 25 mm, Dmouth = 50 mm, H = 31 mm, capacity = 18-20 ml), found in 2008, whose decoration, made by incision in the soft paste, namely before the vessel was burned, renders a mammal, a “little fir tree” and a few other geometric signs. We are dealing with a rush-light cup, characteristic of the Dacian pottery, hand-modeled out of common clay and put through oxidizing burn.

The mammal is rendered, quite crudely, by deep incisions, in a static position: it seems that the craftsman’s concern was not the artistic side but the meaning of the representation. In a heraldic sense, the animal is shown going to the right; the head consists of two incisions, with the upper one deeper, indicating a number of details: the eye is a dot and under the mandible there are three fine, vertical lines, which could be showing the beard. The body is shown by two stressed lines. The fine, vertical or oblique lines that are on the body or under it could be the fur. The tail is short, oblique and upright.

Since the figurative representation is rather crude and some of the anatomical details are missing, we can interpret the rendering as either a deer or a he-goat.

The upper part of the head is the starting point for two oblique incisions with ramifications, which could be the crown and antlers of a deer. It is worth mentioning that the would-be horns start from the middle of the head and not from the back of the head.

However, if we take into account the whole of the representation, the details around the head (e.g. the incisions under the mouth could be a beard), it can also be a he-goat. In this case, the representation above the animal’s head could be a “little fir tree”.

The “little fir tree” is one of the signs most frequently encountered on the Dacian pottery, rendered by incision, polishing or embossing, often in complexes and in association with other types of items which could point to cult meanings.

Since the zoomorphic and anthropomorphic representations on the Dacian pottery are extremely rare, the authors’ aim is to also analyze the possible ritual meanings of the decoration on the cup, in the context, of course, of the Geto-Dacian figurative art.

List of illustrations:

Plate I. Racoș-Piatra Detunată: Dacian cult cup with incised decoration (photo).

Plate II. Racoș-Piatra Detunată: Dacian cult cup with incised decoration (drawing).

Plate III. Însurăței: Dacian small mug with incised decoration (after V. Sîrbu 1999).

Plate IV. Vessels with “little fir trees” shown upside down: Ormeniș-Tîpia Ormenișului (1); Racoș-Piatra Detunată (2-3, item no. 3 from the same dwelling as the cup).

Plate V. Vessels with incised “little fir trees” from: Sprâncenata (1-3), Căpâlna (4-5), Ocnița (6-7) and Moigrad (8) (after Preda 1986; Berciu 1981; Macrea, Rusu, Mitrofan 1962).

Desene: Mihaela Cioc

Fotografii: Paul Pavel, Florea Costea

Dr. Florea Costea, Muzeul Județean de Istorie Brașov, str. Nicolae Bălcescu, 67, 500019 Brașov, România, e-mail: cst_florea@yahoo.com;

Dr. Valeriu Sîrbu, Muzeul Brăilei, Piața Traian, 3, 810153 Brăila, România, e-mail: valeriu_sirbu@yahoo.co.uk;

Radu Ștefănescu, Muzeul Județean de Istorie Brașov, str. Nicolae Bălcescu, 67, 500019 Brașov, România;

Lucica Savu, Muzeul Județean de Istorie Brașov, str. Nicolae Bălcescu, 67, 500019 Brașov, România, e-mail: lucica_scurtu@yahoo.com;

Angelica Bălos, DJCCPCN Hunedoara, Piața Unirii, 9, 330152 Deva, jud. Hunedoara, România, e-mail: angelicabalos@yahoo.it

HISTOIRE POLITIQUE DES GÈTES À L'ÉPOQUE DE BUREBISTA ET DE SES SUCCESSEURS

Dans la situation compliquée et contradictoire sur les Balkans avant le milieu du 1^{er} siècle av. J.-C., Burebista crée, dans les terres frontalières de la Thrace, une union d'Etat considérable qui provoque le respect même des Romains. Ce fait attirera, dans la tradition écrite, un intérêt particulier vers sa personnalité, depuis Strabon jusqu'à Jordan. Pratiquement, il ne devrait pas avoir de doutes concernant l'origine ethnique gète du souverain, comme à raison des informations détaillées chez Strabon, ainsi à la base des inscriptions de Dionysopolis et de Messambria où des variantes sont conservées aussi. La forme préférée était Burebista, de la façon qu'elle était écrite dans les inscriptions mentionnées et chez Strabon (Detschew 1976, 96; Crișan 1978, 42). D'après l'une des étymologies, préférée par Crișan (Crișan 1978, 42-43), le nom signifie «le premier homme», «un homme illustre», «commandant». Dans ce cas, ce qui est important, c'est que Burebista, en sa fonction de commandant, était immuablement dénommé «basileus» comme dans les sources, ainsi dans les inscriptions (Димитрова 2004, 13; Славова 2007, 33, 100, 102, 109).

Malheureusement, les problèmes non résolus liés au gouvernement de Burebista sont plus nombreux que les faits certains et connus. Ainsi, par exemple, on dispute sur l'époque de son gouvernement. Le renseignement de Jordan sur le fait que Dicinéus (Décénéus) arriva chez Burebista, le roi des Goths (Gètes), à l'époque où Rome était envahie par Sulla, représente un argument suffisant pour certains historiens pour admettre l'année 82 av. J.-C. comme date initiale de son gouvernement. Dans l'objectif d'être persuasifs, certains chercheurs font des calculs et des parallèles chronologiques compliqués qui n'ont pas de valeur pratique particulière. Je fais rappeler la réflexion logique de Crișan. Pourquoi ne pas admettre que Burebista avait gouverné pendant 38 ans, de 82 à 44 av. J.-C., réfléchit-il, si Corillus, encore chez Jordan, avait régné pendant 40 ans, l'Odrisse Théressus avait atteint l'âge de 92 ans, et Mitridat VI Eupator avait été souverain de 120 à 63 av. J.-C. (Iord. *Getica*, 67, 73; Crișan 1978, 45) (!) Je trouve que ce type de conclusions et d'hypothèses n'ont pas besoin de commentaire. Dans ce cas, Jordan ne pourrait pas être considéré comme une source chronologie sûre, car il est éloigné de ces événements en six centaines. Pourtant Strabon ou Dion Chrysostome ne mentionnent rien sur le début de son gouvernement. De même,

dans le passage suivant de Jordan le moment moralisateur est évident, il y raconte que César subjuga presque le monde entier, il occupa la Bretagne aussi mais, malgré ses nombreuses tentatives, il ne réussit pas à vaincre les Goths (Gètes) (Iord. *Getica*, 68).

En interprétant faussement un passage de l'exposition détaillée de Strabon sur la nouvelle histoire des Gètes, certains historiens (Strabo. 7, 3, 11; Crişan 1978, 73) supposent que Burebista avait soumis toute la Thrace jusqu'à la Macédoine et l'Illyrie. L'hypothèse n'est pas soutenue par les auteurs des temps plus avancés, ceux qui décrivent la confrontation entre certains tribus thraces, provoquées par Mitridat VI Eupator et le gouverneur de la Macédoine entre 74 et 72 av. J.-C., Gaius Scribonius Curion, qui n'eut aucun succès considérable. Mais parmi ces événements, Burebista (Tit Liv., *Per.*, 92, 95; Ruf. *Fest. Brev.*, 7, 5; Flor. 1, 39, 3; Eutrop. 6, 2;; Oros. 5, 23, 20; Papazoglu 1969, 138-140) et les Gètes ne sont nulle part mentionnés. Le même concerne l'expédition de son successeur Marcus Terentius Varone Lucullus en 72-71 av. J.-C., quand pour la première fois l'arme romaine affronta les tribus de la Thrace du Nord. Il est possible que certaines des dynasties gètes aient fait partie de ces événements, mais le nom de Burebista n'est pas, de nouveau, rencontré dans les sources (Strabo. 7, 6, 1; Tit Liv., *Per.*, 97; Eutrop. 6, 10; Flor. 1, 39, 6; Oros. 6, 3; *Amm. marc.* 27, 4, 10; Pippidi 1975, 165-167; Минчев 2007, 38-39). Ce qui est sûr dans ce cas, c'est que Lucullus porta un coup écrasant sur les villes pontiques Byzantion, Messambria et Odessos, après lequel elles ne seraient jamais entièrement récupérées. Une autre question touche le fait, jusqu'à quel degré elles se trouvaient sous le plein contrôle de l'administration romaine, ce qui semble forcé (Eutrop. 6, 10; Ruf. *Fest.* 9; Iord. *Rom.* 221; Avram 2003, 316). Ces doutes sont marqués, bien qu'en bref, dans l'historiographie contemporaine (Фол, Фол 2005, 74-75).

Une décade plus tard Gaius Antonius Hybrida, collègue de Cicéron et proconsul dans la province de la Macédoine pendant deux ans, a, en 62-61 av. J.-C., détruit par sa politique irraisonnable tous les succès antérieurs de l'arme romaine sur les Balkans. Premièrement il fut repoussé par les Dardaniens et les tribus voisins en lâchant tout son butin. Il essaya de procéder aussi perfidement avec ses alliés en Mésie mais il fut écrasé par les Scythes, les Bastarnes, les colonistes et les dynasties gètes locales, au pied d'Istria. Ce dernier est plutôt une déduction logique qu'une affirmation et est basé sur un autre passage chez Dion Cassius où il décrit le siège de Génucla par Marcus Crasse. D'après la tradition, on y avait caché les aigles capturés après la défaite d'Hybrida (Tit Liv., *Per.*, 103; Dio. Cass. 38, 10, 1-3; 51, 26, 5-6; Avram 2003, 316¹; Димитрова 2004, 13-14). Dans ce cas, il n'y a pas de doute quant à la vraisemblance des renseignements de l'auteur, mais ceux-ci ne peuvent pas être une preuve sûre, comme le croient certains chercheurs, du fait que Burebista avait participé à la coalition victorieuse anti-romaine. Dans ce cas, la critique de St. Dimitrova est bien argumentée (Pippidi 1975, 168-169; Crişan 1978, 74; Димитрова 2004, 14).

¹ Qui donne la datation 61-60 av. J.-C.

Le matériel épigraphique enrichit considérablement les informations sur Burebista et son époque. Après elles, c'est le Décret à la gloire d'Acornion de Dionysopolis qui a une importance particulière (IGBulg., I², 13, 51-56; Crișan 1978, 46-54; Минчев 2007, 40), édité et commenté plusieurs fois pendant les dernières années. Malheureusement, le début de l'inscription est fortement endommagé, ce qui crée de grandes difficultés pour les chercheurs.

La première mission diplomatique du citoyen honorable était favorable mais les problèmes autour d'elle restent irrésolus. On sait avec certitude qu'Acornion avait visité le père d'un dynaste, probablement gète, à Argedava ou Sargedava. Dans la littérature spécialisée la polémique concernant le nom de la ville est pratiquement illimitée. Quelle que soit la préférence après la comparaison avec les Argedava et Zargidava chez Ptolémée (Ptol. 3, 8, 4; 3, 10, 8; Geog. Rav. 204, 4; Detschew 1976, 22, 176) ou bien Arkidaba chez le géographe de Ravenne, la discussion sur sa localisation est encore plus interminable. Selon les hypothèses des différents auteurs, la ville a été cherchée au Banat contemporain, dans la région de la rivière Arges (Crișan 1978, 57-64) et identifiée avec la forteresse Popești (Vulpe 1976, 69-70) aux alentours de Bucarest. D'après une intuition de Suceveanu (Suceveanu 1975, 111; Radulescu 1977, 65-68) Argedava n'est pas en Moldavie, ni en Transylvanie, mais en Dobroudja de Nord, à l'hinterland de l'Istria où une inscription avec le nom de la ville Arkidava est connue, datant de l'époque de Marc Aurèle (161-180).

D'après les dernières recherches, Argedava semble avoir été relativement proche de Dionysopolis, aussi à cause de la/les visite/s diplomatique/s d'Acornion. C'est une autre question si la résidence est la Génucla plus tardive, probablement à Nord du delta de l'Istros. Il existe une supposition que la localité fortifiée près de Barbosi, ayant frappé de la monnaie au milieu du 1^{er} s. av. J.-C. et détruit à l'époque d'Octavian Auguste, pourrait être identifiée avec Argedava-Génucla et Barbosi contemporain (Dio. Cass. 51, 26, 4-6; Димитрова 2005, 359-367).

Pendant cette première mission diplomatique d'Acornion, la participation de Burebista et son père reste dans le domaine de la supposition. Du texte de l'inscription il est évident que le citoyen honorable avait été prêtre de Dionysos durant le séjour dans la ville de Gaius Antonius Hybrida. Jusqu'à la fin de sa vie il était aussi prêtre des dieux thraces. Des mérites diplomatiques et politiques exclusifs d'Acornion envers Dionysopolis s'en suivent. Quand Burebista devint le plus fort parmi les rois de la Thrace et conquiert toutes les terres jusqu'à et au-delà de l'Istros celui-là était envoyé chez lui, lia amitié, conseilla le basileus puissant et c'était pour cela que sa bienveillance envers la ville était si grande. En été de 48 av. J.-C. (probablement en juin), après la bataille de Dirachion et avant la défaite de Pompée près de Pharsale, Acornion était intermédiaire diplomatique entre Burebista et l'autocrator des Romains en Héraclée du Pont (IGBulg., I², 56). Pompée, évidemment, voulait attirer vers soi le souverain gète à la veille du combat décisif avec César. L'inscription ne donne plus de détails mais on peut supposer que l'hégémonie politique gète depuis Olbia jusqu'à Messambria avait été reconnu par

Pompée (Suceveanu 1978, 107-114; Никулицэ 1987, 235). Bien que tardif, le renseignement de Dion Chrysostome (Dio. Chrys. Borys. 36, 1) confirme qu'Olbia avait reçu un coup si fort de la part des Gètes de Burebista, que la ville n'était plus capable de se récupérer très longtemps (Kryzhytskyu, Krapivina, Lejpunskaja, Nazarov 2003, 410).

Certainement, il est probable que le roi gète ait eu des relations diplomatiques avec Pompée qui était très fort pendant les années 50 du 1^{er} s. av. J.-C. et l'un des membres du Premier triumvirat. Cependant, l'avis, que Pompée avait reçu une promesse de soutien militaire dans son futur conflit avec Gaius Jules César contre la reconnaissance de l'hégémonie gète dans les villes du Pont Occidental, paraît incertain (Димитрова 2007, 57-88). Tout simplement, Burebista, beaucoup de temps avant la bataille de Pharsale, avait été assez fort militaire- et politiquement pour s'allier dans le conflit entre Pompée et César qui semblait inévitable.

Il existe l'hypothèse que la politique «pontique» de Burebista, liée aussi à la politique de Rome, passa en deux étapes. Dans la première, l'important ce sont les relations stables entre le souverain gète et Pompée le Grand, probablement autour et après l'an 60 av. J.-C. C'est la bataille de Pharsale en 48 av. J.-C. qui marque le limite entre les relations plus ou moins ennemies de Gaius Jules César envers le suzerain gète. Du point de vue stratégique, il est évident que les intérêts de Rome, ici de la part de César, soient contraires à ceux de Burebista, l'unique force militaire et politique sérieuse sur le littoral pontique occidental. Il semble que le souverain gète avait des positions assez fortes à Nord de Hémus et même il avait des prétentions bien fondées pour le Sud, en raison de la faiblesse de la dynastie – odryse ou astéenne avec le centre en Bysie. Donc tout cela montre que les guerres de César entre 48 et 45 av. J.-C. privèrent de soutien le foyer royal odryse (astéen?). C'est notamment en ce moment où Burebista renforça ses positions comme à Nord, ainsi à Sud de Hémus.

Une inscription de Messambria, fortement fragmentée (IGBulg., I², 323, 283-284), confirma le combat avec le basileus thrace (gète) puissant. À cette documentation épigraphique on doit ajouter le Décret d'Istria à la gloire d'Aristagor, fils d'Apaturius. Il était en tête d'une délégation pour négocier avec les «barbares» qui dominaient la région du delta au milieu du 1^{er} s. av. J.-C. Le nom du commandant des attaquants n'est pas mentionné dans l'inscription, mais il est bien probable qu'il s'agisse du souverain gète. La ville a répondu au voisin puissant par une grande force armée et a été vaincue. Les citoyens mentionnés, ayant gagné des honneurs, ont activement participé à la deuxième fondation de la ville (Pippidi 1962, 193-201; Димитрова 2007, 22-23).

Un passage de Dion Chrysostome, plusieurs fois interprété (Dio. Chrys. Or., 36, 1-4; Crișan 1978, 44, 112; Минчев 2007, 40-41), soutient les documents épigraphiques d'Istria, Dionysopolis et Messambria. Il s'agit du célèbre discours de l'illustre historien et rhéteur Borysthène. Il explique pourquoi Olbia avait perdu son ancienne gloire. La ville était souvent en guerre avec ses voisins et était vaincu.

En 55 av. J.-C. environ, les Gètes la contrôlaient, eux aussi, comme ils l'avaient fait avec toutes les villes du Pont gauche, même jusqu'à Apollonia.

L'analyse des trouvailles monétaires datant du milieu du 1^{er} s. av. J.-C. permet d'élaborer une datation plus précise des opérations militaires et politiques de Burebista sur le littoral pontique. Généralement elles étaient posées entre 55 av. J.-C., quand, selon les paroles de Dion Chrisostome, Olbia avait été envahie, et l'inscription de Dionysopolis où sont décrites les négociations, en été de 48 av. J.-C., entre Pompée et Burebista par l'intermédiaire d'Acornion. Dans les trouvailles monétaires du village Ohoden (Димитрова-Чудилова 1972, 23-31), région de Vratza, du village Oriahovitza, région de Pléven, du village Obzor, région de Burgas, des villages Médovo et Pravoslav, région de Stara Zagora, ainsi que de Satu-Nou, Dunareni, Strimba, Targoviste, etc., existe un hiatus à travers de l'an 53 av. J.-C. Ce fait, comparé avec les sources et le matériel épigraphique, a permis de déterminer plus exactement l'avancement de Burebista vers le littoral pontique. Le plus probablement, on doit lier cette activité du souverain gète à la période entre 50 et 48 av. J.-C., c'est-à-dire au combat entre César et Gnaeus Pompée, décidé par la bataille de Pharsale en août 48 av. J.-C. (Avram 2003, 317; Димитрова 2007, 22).

Les dernières années du règne de Burebista restent imprécises malgré certaines informations obscures dans les sources. D'après Strabon (Strabo. 7, 3, 5; 7, 3, 11; Минчев 2007, 41-42) César le Divin préparait une guerre contre lui, mais avant, il fut détrôné par des rebelles. Ses successeurs ont divisé l'Etat en quelques parties. Pendant la révolte et ensuite, elles étaient 4, et à l'époque d'Octavian Auguste – 5. César (Suet. Jul. 44, 3; Octav. 8, 2 (Ihm); App. Ill. 13; Bel. civ. 2, 110; Vell. Pat. 2, 59, 4; Tit. Liv. Per. 117; Dio. Cass. Per. 43; Carcopino 1965, 427-428) avait l'intention de procéder à une opération à grandes dimensions et bien préparée contre l'Etat des Gètes, qui évidemment était la seule force considérable sur les Balkans à cette époque-là.

Dans l'historiographie contemporaine domine l'avis que Burebista n'avait pas été assassiné par des comploteurs, mais qu'après la décomposition de l'Etat en quatre parties, il était resté à la tête du noyau initial de l'Etat. On ne pourrait pas considérer comme sûr le fait que Jules César et Burebista avaient presque simultanément quitté la scène politique le 15 mars 44 av. J.-C., quand l'assassinat au Sénat du dictateur romain avait été enregistré. Il semble que la suppression de Burebista devrait dater de l'époque de la guerre civile en Rome, entre 44 et 42 av. J.-C., quand Octavian et Marc Antoine sont entrés dans un combat décisif avec les assassins de César – Brute et Cassius. L'analyse plus précise des sources et de la numismatique installe l'évènement en 43 av. J.-C. (Dimitrova 2007, 159-172 et surtout 170-171).

Après la mort de Burebista les forces centrifuges prédominèrent et amenèrent logiquement à l'affaiblissement de l'Etat des Gètes. D'après certaines recherches, le souverain gète était descendu de la scène politique vers 42 av. J.-C., puisqu'à la

bataille de Philipi entre Octavian et Antoine et les républicains Brute et Cassius, apparaît le roi gète Cotison. Svétinius explique qu'il avait été fiancé avec Julie, la fille d'Octavian, au milieu des années 30 du 1^{er} s. av. J.-C. Des monnaies avec la légende ΚΟΣΩΝ sont publiées (Suet. Aug. 63, 2; Vulpe 1976, 60; Winkler 1972, 173-197). Probablement commandés par Coson, et selon la tradition écrite – Cotison, étant le premier nom de préférence à cause des émissions d'or datant de 43 av. J.-C., les Gètes ont participé à la bataille décisive de Philipi par un détachement. Ce qui est plus probable, c'est que Coson était le successeur direct de Burebista (Димитрова 2004, 16).

Ensuite les événements suivent leur direction naturelle. Octavian Auguste ordonna au proconsul de la Macédoine, Marcus Licinius Crasse, de procéder, en 29-28 av. J.-C., à une opération à grandes dimensions en Mésie contre les Bastarnes, les Gètes et les Daces, décrite en détails dans le 51^{ème} livre du tardif Dion Cassius. En hiver de 29 av. J.-C., il commença sa campagne contre les tribus de la région d'Hémus, sous prétexte que les Bastarnes auraient traversé l'Istros/le Danube (Tit Liv. Per. 135, 144; Flor. 2, 26; 2, 28; Dio Cass. 51, 23, 2-7). Les Gètes (Daces) de Cotison adhèrent aussi à eux(?). L'autre commandant des Daces (?) avait déjà pris d'avance la part de Marc Antoine. Le troisième souverain Scorillo observait les événements et préférait la neutralité. La bataille décisive avec les Bastarnes se déroula à l'embouchure de la rivière Cibrice, près de l'Istros, où Crasse personnellement avait tué le commandant des «barbares», Deldo. Une partie des vaincus se cacha dans une forteresse voisine (probablement Raziaria) (Иванов 1999, 20; Иванов, Атанасов, Донеvски 2006, 60).

Au début de l'année suivante, 28 av. J.-C., le proconsul soumit les Serdes et les Meldes (Mèdes?), et puis, presque sans problèmes, envahit les Besses et les Odryses. Peu après, l'allié gète Roles, qui contrôlait les terres autour du futur centre de la légion Durostorum, demanda à Crasse de l'aide contre un autre souverain gète, Dapix. Les légionnaires romains gagnèrent facilement contre lui et contre l'autre dynaste Zyrah. Les villes du Pont gauches passèrent volontairement sous l'administration romaine, ce que fit la plupart des tribus de la région de l'Istros/le Danube.

Il est connu aussi un souverain gète, dénommé Dicom, qui était allié de Marc Antoine à la veille de la bataille d'Accium en 31 av. J.-C. se tournant fatale pour l'hégémonie de l'Orient. Il promettait venir avec une grande armée. Dion Cassius indique le même en soulignant expressément que les Gètes ne pouvaient être utiles à personne puisqu'ils étaient en guerre entre eux (Plut. Ant., 63; Dio Cass. 51, 22, 8; Flor. 4, 12, 18; Hor. Carm. 3, 8, 18 (Kiesling-Heinze); Detschew 1976, 257; Crişan 1978, 243-245).

En revanche de tous ses succès, Marcus Licinius Crasse reçut le droit de triomphe à Rome le 4 juillet 27 av. J.-C., mais le titre de l'«empereur», si souhaité, lui a été catégoriquement refusé par le princeps Octavian Auguste. L'évènement fut inclus dans les Fasces triomphales intitulé «ex Thracia et Geteis» (Иванов 1999, 20).

Dans la littérature spécialisée on admet que pendant 12 ans le procès de formation de la province de Mésie fut définitivement achevé. La preuve c'est le fait qu'en 12 Gaius Pompée Sabine fut nommé envoyé de l'Empereur en Mésie et en 15 sous son gouvernement entraient l'Achaïa et la Macédoine.

Littérature

Avram, A. 2003, *Histria*. In: (Ed. G.V. Gramenos, E.K. Petropoulos) *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, vol. I. Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece, nr. 4. Thessaloniki, 279-341.

Crișan, I.H. 1978, *Burebista and his time*, București.

Carcopino, J. 1965, *Jules César*, Paris.

Dimitrova, St. 2007, *The Military-Political and Diplomatic Activities of Burebista in the Lower Danube Region*, Thracia XVII, 159-172.

Detschew, D. 1976, *Die Thrakischen Sprachreste*, Wien.

Kryzhytsky, S.D., Krapivina, V.V., Lejpunskaja, N.A., Nazarov V.V. 2003, *Olbia - Berezan*. In: (Ed. G.V. Gramenos, E.K. Petropoulos) *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, vol. I. Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece, nr. 4. Thessaloniki, 389-505.

Papazoglu, F. 1969, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba (tribali, autarijati, dardanci, scordisci i mezi)*, Sarajevo.

Pippidi, D.M. 1975, *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noire*, București-Amsterdam.

Pippidi, D. 1962, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias in hellenischer und römischer Zeit*, Berlin.

Radulescu, A. 1977, *Dobrogea lui Burebista*, Pontica X.

Suceveanu, A. 1978, *Unele reflecții în legătura cu regatul lui Burebista*, ActaMN 15, 107-114.

Vulpe, R. 1976, *Le Gète Burebista, chef tous les gèto-daces*. In: (Ed. R. Vulpe) *Studia Thracologica*, Bucarest, 39-61.

Winkler, I. 1972, *Consideratii despre moneda "Koson"*, SCIV 2, 23, 173-197.

Димитрова, Ст. 2007, *Буребиста и Помпей – съюзници или врагове*. В: Сп. БАН, год. СХХ, 4, 57-88.

Димитрова, Ст. 2004, *Държавата на Буребиста – етно-културни и политически взаимоотношения (ок. 60 - ок. 42 г. пр. Хр.)*. Автореферат, София.

Димитрова, Ст. 2005, *Още едно мнение по въпроса за резиденцията Аргедава*. В: МИФ, 9. Тракия и околния свят. Научна конференция, Шумен, 359-367.

Димитрова-Чудилова, С. 1972, *Съкровище от римски монети от с. Оходен, Врачански окр.*, Археология 2, 14, 23-31.

Иванов, Р. 1999, *Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий*, София.

Иванов, Р., Атанасов, Г., Донеvски, П. 2006, *История на Силистра*. Т. I. Античният Дуросторум, Силистра-София.

Минчев, Ал. 2007, *Одесос през елинистическата епоха (края на IV в. пр. Хр. - началото на I в. сл. Хр.)*, Варна.

Никулицэ, И.Т. 1987, *Северные фракийцы в VI - I вв. до н.э.*, Кишинев.

Славова, М. 2007, *< / > диграфата в тракийските имена*, София.

Фол, А., Фол, В. 2005, *Траките*, София.

Dr. Kiril Jordanov, Centre de Thracologie Professeur Alexandre Fol, rue Moskovska 13, 1000 Sofia, Bulgaria, e-mail: thracologia@abv.bg

NOTE REFERITOARE LA ISTORIA VECHE A TERITORIILOR NORD ȘI VEST-PONTICE

0.0 Sursele istorice pe care le deținem în prezent ne indică, de la sfârșitul epocii bronzului și până în cea de-a doua epocă a fierului, teritorii imense ocupate de traci, de la Marea Neagră și Marea Egee, spre vest – până la hotarul Macedoniei, spre nord – până la râul Pripet, spre est – până în preajma Mării de Azov (Eremia 2004, 181). Faptul că litoralul nord-pontic era locuit de traci în prima jumătate a mileniului I a. Chr. este relevat atât de izvoarele istorice, cât și de numeroase descoperiri arheologice.

La Olbia, în marea cetate a grecilor milesieni, din apropierea Odesei de astăzi, în complexele ceramice din secolele VIII-VI a. Chr., din zona de jos a orașului, a fost descoperită ceramică hallstattiană specifică tracilor (Leipunskaja 1996, 400). În secolele VI-I a. Chr., în siturile arheologice din partea de nord-vest a Mării Negre, descoperirile tracice, în special produsele ceramice, sunt frecvente, evidențiind contactele strânse ale geților din Bugeac și din bazinul inferior al Nistrului cu sciții (Okhotnikov 1996, 403). Herodot (IV, 47; IV, 99) descrie teritoriul locuit de sciți ca fiind „... **o câmpie acoperită de pășuni și bine udată**”, care începea la Istru (Dunărea) și se termina la Tanais (Don). „**În fața pământului scit, spre mare, se întinde Tracia**” (Piatkovski, Vanț-Ștef 1961-1964; *FHDR*, I, 31, 51). Se confirmă astfel și afirmațiile lui Tucidide despre „...**geții peste care dai dacă treci munții Hemus, și toate celelalte populații stabilite dincoace de Istru, mai ales în vecinătatea Pontului Euxin. Geții și populațiile din acest ținut se învecinează cu sciții, au aceleași arme și sunt toți arcași călări...**” (Tucidide, II, 96, 1).

0.1 Eșecul campaniei lui Darius împotriva sciților și conflictul care i-a urmat, dintre sciți și traci, datorat expansiunii sciților spre sud-vest, încheiat prin anul 480 a. Chr., cu o înțelegere între conducători, bazată pe o relație matrimonială, au fost evenimente care au întrerupt provizoriu relațiile normale dintre cele două populații (Ruscu 2002, 52-55).

Dacă în secolul al V-lea a. Chr., la Olbia și în împrejurimile sale (în *chora*), lipsește ceramica getică, din secolul al IV-lea p. Chr., însă, și, mai ales, după campania lui Zopyrion, aceasta reapare, fiind întâlnită în toate siturile din zona Nistrului Inferior: la Tyras, Nikonion, Pivdenoe, Ovidiopol I, Nicolaevka, Nadlimanskoe III și în fortificația de la Nadlimanskoe în care s-au efectuat ample săpături arheologice

(Samoilova 1996, 405), ca și în siturile de la Belozerskoe, Zolotoj Mys, Annovskoe și Ljubimovskoe, în care s-a găsit și ceramică getică modelată cu mâna¹. Aceste produse ceramice și săbiile de „tip tracic”, cu un singur tăiș, descoperite în toată aria nord-pontică (Nazarov 1996, 401), evidențiază, prin extensie, prezența *de facto* a geților. La Berezan, în sec. al IV-lea și la Olbia, în secolele IV-I a. Chr., tracii sunt documentați și antropologic (Nazarova 1996, 402), într-o perioadă în care, despre triburile trace din spațiul de la est de Nistru, izvoarele narrative amintesc abia la începutul erei creștine. „...**Litoralul de la Delta Dunării până la gurile râului Boristene (Nipru)**, – menționa în *Geografia* sa Ptolemeu – **precum și regiunile din interiorul continentului până la râul Hierasos (Siret) erau ocupate de harpi (carpi)**², iar mai jos de ei locuiau *tyrageții*”³.

Un studiu recent (Cojocaru 2004), istorico-epigrafic, destinat cunoașterii influențelor diferitelor etnii sub raport antropomic, în contextul evoluției istorice a comunităților grecești nord și nord-vest pontice, prezintă un tabel cu antroponime trace din perioada secolelor VI-I a. Chr., care cuprinde 13 purtători de nume dinastice (în majoritate membri ai dinastiei Spartokizilor) și 45 purtători de nume private. Cea mai timpurie mărturie a prezenței tracice în zona cercetată datează de la începutul secolului al V-lea a. Chr. și provine din insula Berezan. Inscricțiunile din secolul IV menționează șase traci la Chersones, cinci la Olbia, doi la Pantikapaion și unul la Tyras. În secolul al III-lea, opt sunt menționați la Chersones, șapte în Regatul Bosporan, unul la Olbia și unul la Callatis. În secolele II-I a. Chr. cunoaștem patru antroponime trace la Pantikapaion, două la Chersones, două la Olbia, două la Tomis și două la Callatis (Cojocaru 2004, 13-14).

Două, din concluziile importante ale autorului, spun următoarele: a) în primul rând, prezența tracilor în acest areal geografic are mai multe explicații: legăturile dinastice dintre sciți și geți, fenomenul mercenariatului, dar mai ales, *autohtonismul etniei respective la nordul Mării Negre*; b) în al doilea rând, trebuie să se țină seamă de evidența arheologică, conform căreia ceramica lucrată cu mâna, de factură tracică, este prezentă atât la Tyras și Olbia, cât și în Regatul Bosporan, până la realizarea sintezei pontice a lui Mithridates al VI-lea Eupator.

1.0 O paralelă între istoria ținuturilor de nord și de vest ale Pontului Euxin devine indispensabilă, în condițiile unei evoluții similare, cel puțin, din a doua jumătate a secolului al VII-lea a. Chr. și până în secolul al III-lea a. Chr., când situația politică din zona istro-pontică revendică democrația militară.

Într-o încercare de periodizare a procesului de cristalizare a civilizației getice (Simion 2003, 181), în spațiul istro-pontic se pot distinge trei etape istorice, prima fiind cea, de după invazia cimerienilor, de la mijlocul secolului al VII-lea până la sfârșitul acestui secol, perioadă în care se desfășoară un amplu proces de fondare a primelor colonii grecești (Alexandrescu 1985, 48-52; Avram 1989, 71).

¹Vezi și planurile acestor situri arheologice de pe Niprul Inferior, publicare de Былкова 2004, 139-163.

²Cunoscuți la nord de Nistru, în Podolia cu numele de *carpiani* – vezi, Bolșacov-Ghimpu 1999, 50.

³Ptolemeu, *Geografia*, III, 5, 6 și urm. – apud Eremia 2004, 182.

De la sfârșitul sec. VII, până la mijlocul sec. VI a. Chr. are loc migrația unor grupuri culturale seminomade de silvostepă și din stepele nord-pontice, care întrerupe evoluția culturii Babadag⁴, specifică tracilor din zona Dunării de Jos. De la sfârșitul secolului al VI-lea până în pragul secolului al IV-lea a. Chr. se constată arheologic o asimilare rapidă a enclavelor constituite de către triburile autohtone ale geților. În cea de-a doua etapă, invaziile sciților din secolul al V-lea au loc în contextul întemeierii de noi colonii grecești pe litoralul vest-pontic. Ultima etapă începe la sfârșitul secolului al V-lea a. Chr. și cunoaște încheierea procesului de cristalizare a civilizației getice, sub acțiunea convergentă a celor doi factori, greci și sciți, și sub presiunea unei explozii demografice care, în pragul sec. al III-lea a. Chr, produce modificări structurale în viața economică, socială și politică a geților.

1.1 Ca reflex al proceselor de aculturație și inter-culturație, zona nord-pontică, supusă unor influențe diverse, este creatoare a unei *arte a stepelor* și a unui stil animalier specific, de factură eurasiatică (Jettmar 1983). A doua jumătate a mileniului I a. Chr. este perioada celei mai mari răspândiri a motivului animalier, de la Pacific și până la Atlantic. China este iradiată de motivul animalier scito-siberian, Altaiul, legat de Iran și de drumul aurului către Asia anterioară, dezvoltă un stil propriu, iar vasta regiune caspică și nord-pontică, legată de Iran prin Transcaucazia și de Grecia, prin coloniile de pe litoral, creează arta scitică (Gramatopol 1982, 42). Concepția care stă la baza acesteia are în vedere confruntarea, lupta care stimulează și dezvoltă forțele creatoare ale vieții (Cf. Eliade 1981, 45).

În zona vest-pontică, arta traco-getică a fost direct influențată de arta grecească și, mai ales, de toreutica acesteia, cu o puternică dominantă iraniană. Dovada o constituie antropomorfismul prezent în marile tezaure traco-getice, antropomorfism care își împarte egal reprezentările cu motivul animalier (Gramatopol 1982, 43), specific artei stepelor, și cu motivul vegetal, într-o cosubstanțialitate mitică care exprimă o viziune particulară asupra morții și postexistenței (Vulcănescu 1987, 185). Asocierea unor elemente, precum grifonul și Cavalerul trac într-un cadru vegetal, întâlnită în thanatologia geto-dacilor în epoca clasică, relevă credința în nemurire specifică acestora⁵. Până în epoca romană, geto-dacii s-au dovedit păstrători ai unor străvechi concepții mitice de obârșie indo-europeană, pe care și le-au reprezentat artistic sub influența stilului animalier al stepelor și al antropomorfismului grecesc, și, ca atare, nu au suportat influențe care ar fi putut produce modificări în plan spiritual.

1.2 O interesantă problemă care contribuie la înțelegerea istoriei vechi a ținuturilor nord și vest-pontice este aceea a căsătoriilor mixte, care au dat o coloratură specifică societăților coloniale, au creat o comunitate de interese greco-scitice, respectiv greco-getice, relevantă în preluarea constantă de către băștinași a modelelor culturale grecești, începând cu progresele tehnice și terminând cu limba

⁴ Simion 2003, 167: „Mormântul de la Sabangia... marchează ca jalon direcția mării avalanșe din a doua jumătate a secolului al VII-lea a. Chr. pe care au parcurs-o acești călăreți nord-pontici...”.

⁵ Vezi, în acest sens, și articolul nostru – Baumann 1991, 247-267.

și datinile⁶. „De la primele importuri de ceramică pictată și până la impunerea reprezentărilor antropomorfe în arta scitică sau în cea traco-getică, de la primele căsătorii mixte și până la exercitarea unor magistraturi grecești de către purtători de nume *barbare*, orașele grecești aveau să confere fenomenului de inter-culturație un caracter ireversibil” (Cojocaru 2004, 421).

Din secolul al IV-lea asistăm la modificări profunde în relațiile grecilor cu băștinașii. În hinterlandul nord-pontic, sub presiunea sarmaților și a celților⁷, sciții, dislocați din zona de silvostepă, întrerup relațiile pașnice tradiționale cu grecii și geții. La Dunărea de Jos apar formațiuni statale, care încep să-și exercite controlul asupra cetăților grecești. Astfel de „protectorate”, ca cel al lui Zalmodegikos sau Rhemaxos mai târziu, asupra Histriei, născute din nevoia orașelor grecești de a se apăra, devin o practică uzuală până în ajunul dominației romane (Pippidi 1965, 215-216; Pippidi 1967, 178). În ținuturile nord-pontice se constituie regate barbare, de coloratură elenistică, care înglobează o seamă de cetăți grecești⁸, precum Regatul Bosporan, în zona Mării de Azov și Regatul Sciților din Crimeea, cu centrul la Neapolis, lângă Simferopol.

1.3 Schimbarea raportului de forțe dintre greci și autohtoni, în favoarea acestora din urmă, determină serioase modificări pe plan social – economic și politic, concretizate mai întâi în intrarea cetăților grecești în uniunea politică a regelui Mithridates al VI-lea Eupator al Pontului (Pippidi 1965, 269-272), îndreptată împotriva Romei și, îndeosebi, în politica „pontică” a marelui rege al geto-dacilor – Burebista.

Ostilitățile dintre greci și geți, declanșate după înfrângerea lui Pompeius la Pharsalos, ca urmare a tendințelor tot mai fățișe ale oligarhiei din colonii de a trece de partea lui Caesar, s-au concretizat în intervenția promptă și rapidă a regelui Burebista de anexare a litoralului de vest și a celui nord-pontic⁹, de la Messambria până la Olbia, marelui său stat geto-dacic. Această acțiune politico-militară ar fi de neînțeles dacă, dincolo de interesele economice și politice ale noului stat, n-am avea în vedere configurația etnică a teritoriului de la nord de Gurile Dunării până în zona bazinului inferior al Niprului, teritoriu locuit, în cea mai mare parte, de triburile tyrageților, aflați, până în acel moment, în relații excelente cu sciții (Okhotnikov 1996, 403), și, mai apoi, după moartea prematură a lui Burebista, cu bastarnii germanici. Sub presiunea sarmaților și ajutați de geții din stânga Dună-

⁶ A. Avram consideră că, după toate probabilitățile, *mixellenes* din decretul olbian în cinstea lui Protogenes, și *mi-gades Hellénas* (= greci amestecați) din Ps.-Scymnos, erau populații mixte puternic elenizate, dar care nu se bucurau de toate drepturile cetățenești. Acești *mixobarbaros* locuiau așezările de la marginile *chorei*= teritoriul orașelor grecești (Avram 1989, 81-82) – vezi, N.V. Safranskaja, în *Analele româno-sovietice*, s. istorie, 11, 1957, 2, p. 16-17.

⁷ Cf. Ptolemeu (ed. Müller, I, 1, p.463): „**locuiesc Moesia Inferior, regiunile de deasupra Istrului: harpii sub tirageții sarmați, britogallii deasupra gurilor**” – apud Pârvan 1982, 143. Toponimele de la Gurile Dunării: Arrubium, Noviodunum și Aliobrix, situate în dreptul vadurilor fluviului, primul spre câmpia neîmpădurită a Bărăganului, cel de-al doilea spre șesul Bugeacului, susțin afirmațiile lui Ptolemeu, referitoare la o prezență celtică la nord de Gurile Dunării (vezi și Simion 2008, 22).

⁸ Referitor la teoria „protectoratului” scitic asupra cetăților grecești de pe litoralul de nord al Mării Negre, și, în special, asupra Olbiei, a se urmări comentariul lui Cojocaru 2007, 109-120

⁹ Suceveanu 1977, 17, n. 35 unde este citat Alföldi 1942, 6-9, cu privire la data când au avut loc aceste evenimente.

rii, bastarnii¹⁰ vor încerca în anul 29 a. Chr. să emigreze în Balcani. Înfrângerea lor de către romani a fost urmată de supunerea micilor stătuțe getice, formate în ținuturile istro-pontice după dispariția lui Burebista, Roma izbutind, astfel, să-și întindă autoritatea pe Dunăre până la Mare. Cassius Dio care relatează aceste evenimente, menționează și un episod interesant petrecut în zona Gurilor Dunării. „Regele” get Zyraxes, gonit din propria cetate, Genucla, a fost silit să se refugieze la nord de Dunăre¹¹, foarte probabil la tyrageții din Bugeac.

În orice caz, intrarea teritoriului istro-pontic în sfera de influență romană a coincis cu atitudinea pro-romană a majorității coloniilor grecești de pe litoralul de vest și de nord a Pontului Euxin, interesate în asigurarea ordinii într-o lume frământată de războaie (Vulpe 1968, 36). Geții din stânga Dunării nu au acceptat de bună voie vecinătatea Romei, atacurile lor soldându-se de multe ori cu recucerirea vechilor lor fortificații de pe linia Dunării, așa cum s-a întâmplat cu Aegysus în anul 12 p.Chr. și cu Troesmis în anul 15 p. Chr., evenimente relatate de poetul Ovidius în *Ex Ponto* (I, 8, 11-20; IV, 7, 19-54).

Depopularea sistematică a șesului Munteniei, efectuată la începutul secolului I p. Chr. de către generalul roman Aelius Catus și pacificarea ținuturilor transdubiene din nordul Mării Negre, în a doua jumătate a secolului, de către Plautius Silvanus Aelianus, guvernatorul noii provincii de la Dunărea de Jos, Moesia Inferior, a îndepărtat pentru o vreme pericolul geților și al sarmaților.

2.0 La începutul mileniului II p. Chr., istoria politică a ținuturilor nord-pontice era determinată, în mare măsură, de relațiile cu Imperiul Roman (Utcenco et al. 1959, 684- 690). Regatul Bosporan intrase în sfera de influență a Romei în timpul lui Augustus, iar în timpul lui Claudius I a devenit stat clientelar, instituind cultul imperial după modelul roman, regele fiind și preot suprem. În vremea lui Nero, după despresurarea Chersonesului, oraș grecesc aliat Romei încă din anul 25 a. Chr., din asediul sciților din Crimeea, de către Plautius Silvanus Aelianus, pe țăr-mul sudic al Crimeei, probabil și în Regatul Bosporan, au fost instalate garnizoane romane. În secolul al II-lea p. Chr., după ce Roma își trimite trupele în Chersones și fixează o garnizoană romană la Olbia, până atunci principala poartă comercială a Regatului scit de Neapolis, teritoriile respective devin dependente de guvernatorul Moesiei Inferior. Prezența legionarilor romani din armata Moesiei Inferior la Olbia este documentată la începutul secolului al III-lea p. Chr. de prezența statuii zeului Mithras, al cărui cult era extrem de popular în rândul militarilor romani (Krapivina 1996, 399). În cel mai important centru al geților nord-vest pontici, la Tyras, unde prezența acestora este bine documentată arheologic în cursul secolului II și III p. Chr., produsele romane, respectiv, material amforic, țigle și olane, opaițe și fibule, ceramică variată, sunt întâlnite până în secolul al IV-lea p. Chr. (Opriș, Cojocar 1999, 223-312).

¹⁰ Despre bastarni, vezi Babeș 1969, 195-217 și Bolșacov-Ghimpu 1999, 40-43, care-i consideră slavi.

¹¹ Cassius Dio, LI, 23-26 - apud Pârvan 1926, 85-90.

Odată cu întărirea Regatului Bosporan, Imperiul Roman își retrage trupele din interiorul acestuia, îi plătește subvenții în schimbul unor mercenari și-l sprijină în asigurarea supremației asupra sarmaților și tauro-sciților din Crimeea. Aceeași politică o va aplica Imperiul Roman în cursul secolelor II-IV p. Chr., în relațiile sale cu populațiile germanice, după așezarea acestora în stepele nord-pontice.

2.1 Vreme de secole, politica elastică a Romei, în relațiile sale cu populațiile transdanubiene și nord-pontice, a avut ca urmare crearea unui climat favorabil răspândirii culturii și civilizației romane, dincolo de hotarele sale nord-estice.

Din secolul I p. Chr., centrele grecești din vestul și nordul Mării Negre sunt contaminate de produse ale culturii materiale romane, ceea ce produce un fenomen de întrepătrundere culturală care are ca urmare realizarea unor produse asemănătoare celor din Imperiu (Кошеленко и др. 1984, 256-261, рис. 69-74; 316, рис. 125a; 320, рис. 129). Acest aspect este vizibil în producția obiectelor de lux: ceramică, sticlărie, mobilier, ceea ce evidențiază o cerere permanentă din partea păturilor înstărite din centrele vest și nord-pontice, fenomen de altfel valabil în toată lumea romană (Крапивина 1993, *passim*). În același timp, aceste orașe devin exportatoare de astfel de produse, care circulă în tot bazinul Mării Negre, multe dintre ele fiind descoperite în centrele romane din Moesia Inferior, și un exemplu concludent îl constituie ceramica *terra sigillata* de factură nord-pontică descoperită la Noviodunum (Baumann 2008, *passim*), într-unul din cele mai importante centre de tranzit de la Gurile Dunării. Prezența produselor de proveniență nord-pontică în această zonă reprezintă un fenomen firesc în evoluția teritoriilor circumpontice după marea colonizare greacă. Atât existența unor raporturi comerciale avantajoase între vechile colonii grecești din spațiul pontic, pe de o parte, cât și vehicularea de variate produse prin intermediul negustorilor și militarilor romani, pe de altă parte, explică prezența *sigilatelor* nord-pontice la Noviodunum, în cursul secolelor II și III p. Chr., demonstrând, în același timp, importanța deosebită acordată locurilor de comerț, târgurilor și bălciurilor, de către autoritățile romane, în raporturile directe pe care le au cu populațiile „barbare”, aflate în zonele de interes și de influență ale Imperiului.

Descoperirea unor obiecte de origine nord-pontică și prelucrarea unor produse ceramice specifice Regatului Bosporan, în secolul al IV-lea p. Chr., în complexul meșteșugăresc de la Telița-*Valea Morilor*, din teritoriul noviodunens, evidențiază și prezența *de facto* a unor elemente etnice provenite din zona nord-pontică. Pot fi amintite astfel: capul unui idol antropomorf modelat din argilă, cu analogii pe malurile Azovului (Кругликова 1970, 100 sqq., рис. 2, таб. 50-51), o sabie din fier forjat de tip alanic, întâlnită în mediul bosporan în secolele III și IV p. Chr.¹², amfora de Telița, *tip III Valea Morilor* = *tip II Myrmekion*, întâlnită numai pe litoralul Mării de Azov, în centrele grecești de la Tanaïs și Myrmekion (Гайдукевич 1952, 206, рис. 124; Зеест 1960, 90-91), și o serie de suporturi ceramici pentru recipiente, întâlniți la Tiritaki, tot în zona de nord a Mării Negre, din secolul V a.

¹² Planșă realizată de D.A. Maslenikov (Кошеленко и др. 1984, 316, таб. 125a)

Chr. până în secolul al IV-lea p. Chr. (Гайдукевич 1952, 24, рис. 14; 37, рис. 33), pe care ceramiștii nord-pontici îi întrebuințau în procesul de producție, în special pentru susținerea amforelor. Aceste descoperiri evidențiază prezențe nord-pontice în *officina* de pe Valea Morilor și, prin extensie, la Gurile Dunării, în secolul al IV-lea p. Chr., și se adaugă exercițiului nostru referitor la istoria teritoriilor nord-pontice, în relație directă cu zona istro-pontică, demonstrând încă o dată rolul civilizator al elenismului și importanța romanității dunărene în evoluția unor populații autohtone cu adânci rădăcini tracice.

3.0 Evenimentele din secolele III și IV p. Chr. se desfășoară, în ținuturile de la nordul Dunării de Jos, într-o configurație etnică nouă, caracterizată prin așezarea unor triburi germanice în teritoriile locuite de dacii liberi și de sarmați. Încă din secolul al II-lea, sarmații timpurii, ajungând în dese rânduri până la Carpați, au creat puternice enclave pe teritoriul Moldovei, iar la începutul secolului al III-lea cetele lor controlează Câmpia Munteniei (Diaconu (1963) 2003, 113). Între populația autohtonă, a carpilor din Moldova și a dacilor liberi din Muntenia, pe de o parte, și sarmați, pe de altă parte, se produce un contact strâns, în cadrul căruia au loc influențe culturale reciproce (Bichir 1961, 268).

Schimbarea raportului de forțe la mijlocul secolului al III-lea, în favoarea carpilor, provoacă criza și apoi lichidarea puterii politice a sarmaților la începutul secolului al IV-lea p. Chr., odată cu pătrunderea taifalilor germanici, avangarda viziștilor, în aceste regiuni (Diaconu (1963) 2003, 116). Bine organizați din punct de vedere militar în puternice confederații de triburi, goții-thervingi sau vizigoții își extind în secolul al IV-lea dominația de la Nistru până la Carpați, din nordul Moldovei până la Dunăre și Olt, în timp ce ținuturile răsăritene nord-pontice, până la Don și Marea de Azov, intră sub stăpânirea goților-greuthungi, a ostrogoților¹³.

3.1 Secolul al IV-lea este perioada înfloritoare a culturii *Sântana de Mureș-Cerneahov*, prima mare cultură de sinteză romanică care acoperă teritoriul României, Republicii Moldova și Ucrainei apusene. Cele mai timpurii monumente ale acestei culturi sunt întâlnite la sfârșitul secolului al II-lea și începutul în secolului al III-lea p. Chr. pe cursul superior al Nistrului, dezvoltate pe fondul unor culturi de coloratură germanică veche, purtătoare a unor elemente provincial – romane, preluate din Dacia și din zona Moesiei Inferior (Diaconu (1961) 2003, 52-53).

Cu toată diversitatea elementelor etnice care au participat la geneza acestei culturi și s-au făcut purtătorii ei, cultura Sântana de Mureș-Cerneahov este unitară pe vasta ei întindere. Caracterul ei unitar se datorează faptului că s-a format printr-un proces istoric în care factorii principali pe care s-au grefat celelalte elemente au fost fondul autohton pregotic și civilizația romană. Descoperirile arheologice atestă o conviețuire a mai multor populații în același loc; pe baza riturilor

¹³ Pare interesantă această împărțire a teritoriilor din nordul și nord-vestul Pontului Euxin, întrucât ține seamă de principalul fond etnic, locuitor statornic pe aceste mari spații geografice: partea vestică locuită de populații de origine tracică, partea estică, populată de numeroase triburi semi-nomade aflate până atunci sub controlul Regatului Bosporan.

și ritualurilor de înmormântare, se disting trei componente principale: *gato-sarmatică, carpo-dacică și taifalică* (Diaconu (1964) 2003, 125-140).

Ordinea asigurată de vizigoți pe vaste teritorii vreme de un secol a fost prielnică sporirii raporturilor comerciale și culturale cu lumea romană. Populațiile din regiunile nord-dunăreană și nord-vest pontică au realizat în această perioadă un progres puternic și continuu, bazat pe folosirea elementelor culturale autohtone și romane provinciale. În spațiul carpato-nistrean se desfășoară un proces de romanizare, în condiții cu totul diferite față de provinciile romane. Exceptând sudul Moldovei, din vecinătatea provinciei istro-pontice, unde romanizarea s-a încadrat în tiparele clasice, în restul teritoriului carpato-nistrean acest proces s-a realizat prin iradierea continuă a romanității dunărene (Ioniță 1990, 58), datorat aceluiași fenomen de inter-culturație, specific societăților nord-pontice, indiferent de epoca istorică în care s-a desfășurat.

Bibliografie

- Alexandrescu, P. 1985, *Histria în epoca arhaică*. I, Pontica 18, 48-52.
- Alföldi, A. 1942, *Zür Geschichte des Karpatenbeckens im I Jh. v. Chr.*, Budapest.
- Avram, A. 1989, *Pentru o fenomenologie a raporturilor dintre geți și greci*. In: *Symposia Thracologica* 7, Tulcea, 71.
- Babeș, M. 1969, *Noi date privind istoria și arheologia bastarnilor*, SCIV 2, 20, 195-217.
- Baumann, V.H. 1991, *O piesă deosebită de toreutică romană. Grifonul de la Telița*, Pontica 24, 247-267.
- Baumann, V.H. 2008, *Ceramica terra sigillata de la Noviodunum*, Peuce N.S. 6, 207-250.
- Bichir, Gh. 1961, *Necropolele de tip Poienești din Moldova*, SCIV 2, 253-271
- Bolșacov-Ghimpu, A.A. 1999, *Moldova, din vechime până la Voievodat*, București.
- Cojocar, V. 2004, *Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI-I î.e.n. pe baza izvoarelor epigrafice*, lași.
- Cojocar, V. 2007, *Despre așa-numitul „protectorat” scitic asupra orașelor grecești nord-vest pontice*, Peuce S.N. 3-4, 2005-2006, 109-120.
- Diaconu, Gh. 2003, In: *Târgșor – un sit milenar. Studii de istorie și arheologie*, Ploiești.
- Eliade, M. 1981, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, I, București.
- Eremia, A. 2004, *Considerații privind toponimia românească de origine traco-dacică*. In: *Thracians and Circumpontic World. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology* (sept. 2004, Chișinău-Vadul lui Vodă), III, Chișinău, 180-184.
- Iliescu, V., Popescu, V.C., Ștefan, Gh. 1964, *Fontes ad Historiam Daco-Romananiae Pertinentes – Izvoare privind istoria României*, I, București, 25-71.
- Gramatopol, M. 1982, *Artă și arheologie dacică și romană*, București.
- Ioniță, I. 1992, *Continuitate dacică, migratori și romanizare în spațiul carpato-nistrean în prima jumătate a mileniului I e.n.* In: *Probleme actuale ale istoriei naționale și universale*, Chișinău, 88-98.
- Jettmar, K. 1983, *Arta stepelor*, București.
- Krapivina, V.V. 1996, *About the Cult of Taurochthonous Mithras at Olbia*. In: *The Thracian world at the crossroads of civilizations. The 7th International Congress of Thracology* (Constanța-Mangalia-Tulcea, 20-26 May 1996). Reports and summaries, Bucharest, 399.
- Leipunskaia, N.A. 1996, *Thracian elements in ceramic complexes from Olbia (end 8th - early 5th centuries B.C.)*. In: *The Thracian world at the crossroads of civilizations. The 7th International Congress of Thracology* (Constanța-Mangalia-Tulcea, 20-26 May 1996). Reports and summaries, Bucharest, 400

Nazarov, V.V. 1996, *Single – edged swords of „Thracian type” in the North Pontic Area*. In: *The Thracian world at the crossroads of civilizations. The 7th International Congress of Thracology (Constanța-Mangalia-Tulcea, 20-26 May 1996)*. Reports and summaries, Bucharest, 401.

Nazarova, T. 1996, *Zür Frage der Thraken in Olbia (antropologischer Anblick des Problems)*. In: *The Thracian world at the crossroads of civilizations. The 7th International Congress of Thracology (Constanța-Mangalia-Tulcea, 20-26 May 1996)*. Reports and summaries, Bucharest, 402.

Oprîș, I., Cojocaru, V. 1999, *Raport preliminar privind cercetările arheologice de la Cetatea Albă – punctul Citadelă (1997-1998)*, Istros 10, 223-312.

Okhotnikov, S. 1996, *The Thracian elements in the sites of the North-Western Black Sea region steppes 6th-1st B.C.* In: *The Thracian world at the crossroads of civilizations. The 7th International Congress of Thracology (Constanța-Mangalia-Tulcea, 20-26 May 1996)*. Reports and summaries, Bucharest, 403.

Pârvan, V. 1926, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București.

Pârvan, V. 1982, *Getica. O protoistorie a Daciei* (ed. R. Florescu), București.

Pippidi, D.M. 1965, *Străinii de peste mări*. In: D.M. Pippidi, D. Berciu, *Din istoria Dobrogei*, I, București.

Pippidi, D.M. 1967, *Contribuții la istoria veche a României*, București.

Piatkovski, A., Vanț-Ștef, F. 1961-1964, *Herodot, Istorii*, București.

Ruscu, L. 2002, *Relațiile externe ale orașelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca.

Samoilova, T. 1996, *Les Thraces comme partie de la population des habitats antiques de la région du Bas Dniestr au Vie - Ier siècles av. n.è. (d'après les matériaux modelés)*. In: *The Thracian world at the crossroads of civilizations. The 7th International Congress of Thracology (Constanța-Mangalia-Tulcea, 20-26 May 1996)*. Reports and summaries, Bucharest, 405.

Simion, G. 2003, *La population de la région du Bas-Danube au VII-e - V-e siècles av. J.-C.* In: *Culturi antice în zona Gurilor Dunării*, vol. I. Preistorie și protoistorie, Tulcea.

Simion, G. 2008, *Istrul și geții în cartografia ptolemeică*, Steaua Dobrogei, anul X, nr. 1-2 (37-38), Tulcea, 19-28.

Suceveanu, A. 1977, *Viața economică în Dobrogea romană*, București.

Tucidide 1964, *Istoria războiului peloponezic*, II, 96,1. In: *Izvoare privind istoria României*, vol. I, București.

Utcenco, S.L., Kalistov, D.P., Pavlovskaja, A.J., Struve, V.V. 1959, *Istoria universală*, II, București.

Vulcănescu, R. 1987, *Mitologie română*, București

Vulpe, R. 1968, *Dobrogea sub regii odrîși*. In: R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, București.

Былькова, В. 2004, *Гетская керамика с поселений на нижнем Днепре*. In: *Thracians and Circumpontic World. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology (sept. 2004, Chișinău-Vadul lui Vodă)*, II, Chișinău, 139-163.

Гайдукевич, В.Ф. 1952, *Раскопки Туритаки в 1935-1940*. В сб.: МИА, вып. 25, Москва-Ленинград, 15-134.

Кошеленко, Г.А., Кругликова, И.Т., Долгоруков, В.С. 1984. *Античные государства Северного Причерноморья*. В: Археология СССР, Москва.

Крапивина, В.В. 1993, *Ольвия. Материальная культура I-IV вв. н.э.*, Киев.

Кругликова, И.Т. 1970, *Терракоты Северного Причерноморья*. В сб.: Археология СССР. САИ, Г 1-4, Москва.

Зеест, И.В. 1960, *Керамическая тара Босфора*. В сб.: МИА, вып. 83, Москва-Ленинград.

Notes concernant à l'ancienne histoire aux territoires nord et vest-pontiques

Résumé

Dès la préhistoire, les territoires circumpontiques ont représenté une zone étendue d'interférence géo-historique dans laquelle ont agit divers facteurs qui ont produit des phénomènes de mélange culturel, l'interculturalisation étant vue comme un phénomène *sine qua non* dans le processus de compréhension de l'histoire ancienne des communautés humaines qui vivent sur ces parages.

La colonisation grecque du littoral d'Ouest et de Nord du Pontus Euxinus pendant les siècles VII-V av. J.-C., avec l'éventail d'aspects de nature économique, sociale et culturelle qui a accompagné ce grandiose phénomène historique, et, puis, la dispersion de la culture et de la civilisation romaine, dans les I-IV siècles ap. J.-C., phénomène qui a continué après la victoire du christianisme, ont pleinement contribué à la conservation de l'unité dans la diversité dans l'entière aire circumpontique.

À la base de cette évolution historique ont existé des éléments durables et de continuité, et, on doit premièrement tenir en compte le genre nombreux et vigoureux des Tracs, qui ont marqué, pendant la protohistoire et l'histoire ancienne, tous les autres genres humains, avec des accents plus forts ou plus limités. Tout ça, s'est passé sans doute, dans le même processus d'interférence multiculturelle.

On rencontre dans l'espace nordique et d'Ouest du Pontus Euxinus, dans la seconde moitié du Premier millénaire av. J.-C., un phénomène intéressant, celui des mariages mixtes, qui donnent un coloris spécifique aux sociétés coloniales, qui créent une communauté d'intérêts grecque-scythiques et grecque-gétiques, phénomène très important pour le découpage constant des modèles culturels grecques de la part des autochtones, commençant avec les progrès techniques et finissant avec la langue et les coutumes.

Comme un reflet des processus d'acculturation et interculturalisation, l'aire nord-pontique, soumise aux divers influences, a créé l'art des steppes et un style animalier spécifique, de nature euro-asiatique, du aux scythes. Jusqu'à l'époque romaine, les gètes-daces ont prouvé d'être les conservateurs des conceptions mythiques anciennes de nature indo-européenne, représentées dans une manière artistique sous l'influence du style animalier des steppes et de l'anthropomorphisme grecque.

Pendant des siècles, la politique élastique du Rome, dans ses relations avec les peuples transdanubiennes et Nord-pontiques, a eu comme résultat la création d'un climat favorable à la dispersion de la culture et de la civilisation romaine, au dehors de ses confins de Nord et d'Est.

Hors le Sud de la Moldavie, le territoire entre les Carpates et Nistre, situé auprès de la province hystro-pontique, a été romanisé au fur, à travers l'irradiation continue de la romanité danubienne, du au même phénomène d'interculturalisation spécifique aux sociétés nord-pontiques, indifféremment de l'époque historique dans laquelle ce phénomène a été développé.

Dr. Victor H. Baumann, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea, str. 14 Noiembrie, 3, RO-820009, Tulcea, România, e-mail: victor_baumann@yahoo.fr

МАКЕДОНИЯ И НИЖНЕЕ ПОДНЕСТРОВЬЕ В ДОРИМСКУЮ ЭПОХУ (контакты, конфликты, последствия)

Связи Северо-Западного Причерноморья и конкретно Нижнего Поднестровья с Македонией прослеживаются на основании имеющихся материалов только с IV в. до н.э. Нельзя исключать, что знакомство Македонии с землями Северо-Западного Причерноморья уходят корнями в более древнюю эпоху, но это пока только предположение, не подкрепленное фактами. Представляется, что Македония вследствие особенностей своего развития и не могла иметь устойчивый интерес в этом регионе в отличие от Атики или других греческих территорий Средиземноморья или Причерноморья. Более пристальное внимание к этой территории стало проявляться у македонских правителей лишь в IV в. до н.э., когда на политическую арену вследствие кризиса, охватившего всю греческую полисную систему, начинают выходить так соседние, называемые «варварские» государства, в том числе и Македония (Фролов 1990, 32 и сл.)¹. Социально-политическое устройство Македонии отличалось от полисной системы собственно Греции. Во времена царствования Филиппа II и последующих царей это была монархия с сильными пережитками более раннего родоплеменного строя и господством аристократии, среди которых царь был только первым среди равных. Большое значение играло собрание вооруженных воинов, исполнявшее функции народного собрания. Естественно более сплоченная Македония начала усиливаться и приобретать все большее значение на Балканах в период, когда полисная система переживает кризис.

Кризис полисной системы, несомненно, должен был затронуть и греческие государства в Причерноморье, как с точки зрения политической, так и экономической. Не вдаваясь в подробности данного процесса, тем не менее, следует отметить ряд моментов, имевших существенное значение в жизни эллинов Северного и Северо-Западного Причерноморья. Во-первых, кризис проявился здесь в более поздний период и, кроме того, он не имел того оттенка безотрадности, как в Элладе (ср.: Фролов 1990, 42). Во-вторых, конец V-IV в. до н.э. – это период расцвета и Ольвии, и Тиры. Для этого времени

¹ Племена, обитавшие в Македонии, этнически отличались от эллинов, которые считали их не греками, а полуварварами или даже варварами. Достаточно сослаться на Демосфена, который называет царя Филиппа варваром, а Македонию жалкой страной, где прежде нельзя было купить порядочного раба (Dem. III.16; IX.31).

характерно активное жилое строительство, расширение городской территории, создание мощных и дорогостоящих систем обороны, расширение хоры (а Тира впервые ее создает именно в IV в. до н.э.), развитие денежных систем (Тира же только начинает чеканить свою монету), расцвет торговли и т.д. Это происходило на фоне всеохватывающего и всепроникающего кризиса в Элладе, сопровождающегося разрушительными войнами (Пелопонесская война, Коринфская война, Союзническая война и т.д.), социальными потрясениями (резня в Элиде, аристократический заговор и избиевание знати демократами в Коринфе, столкновения аристократов и демократов на Родосе, возрождение института тирании в конце V в. до н.э.). Несомненно, что греческие полисы Северо-Западного и Северного Причерноморья не могли прямо участвовать в этих событиях, хотя и не находились полностью в стороне от них, так города Северного и Северо-Западного Причерноморья входили в определенный период в Афинский морской союз (Карышковский, Клейман 1985, 45). Отдельные черты кризиса полисной системы могли проявляться и в эллинских центрах Северо-Западного Причерноморья. Так, на основании анализа эпиграфических данных было высказано предположение об установлении тиранического правления в Ольвии (Виноградов 1989, 109 и сл.), которое нельзя считать единственно возможным (Зубарь, Сон 2007, 68-69). Тем не менее, определенные изменения в государственном управлении Ольвии в сторону установления олигархического или даже тиранического образа правления можно проследить (Карышковский 1984, 49). Тира же не обладает источниками, которые могли бы позволить предположить изменения в государственном устройстве Тире.

В результате кризиса полисной системы экономические связи с материковой, островной и малоазийской Грецией античных центров Северо-Западного Причерноморья должны были пострадать, хотя в целом античная торговля развивалась по восходящей линии и становилась все более специализированной, что вело к расцвету международной торговли. Археологические находки в эллинских центрах Нижнего Поднепровья свидетельствуют о тесных экономических контактах в конце V-IV вв. до н.э. с Атикой, Гераклеей Понтийской, Фасосом, Синопой, Хиосом, а так же Истрией, Ольвией, греческими городами Крыма.

К IV в. до н.э. в Северо-Западном Причерноморье складывается своеобразная и сложная политическая ситуация. С одной стороны, резко увеличивается количество кочевого скифского населения в Днестро-Дунайском междуречье (Андрух 1991, 23; 1995, 27), появляется, по мнению ряда исследователей, достаточно мощное скифское государство во главе с царем Атеем (Шелов 1965, 16-40; 1970, 55)². Последнему обстоятельству благоприятствовали в определенной степени междоусобицы внутри Одрисского царства и его дальнейший распад после гибели царя Котиса I на три само-

² В литературе существует точка зрения, что Атей не являлся владыкой мощной скифской державы, а был предводителем одного племени или небольшого союза племен (Каришковский 1971; Андрух 1995, 80).

стоятельных враждующих государства. В это время еще наблюдается инерция движения скифов на запад и юго-запад. Одновременно возрастает число гетского населения в бассейне Среднего и Нижнего Днестра (Никулицэ 1987).

К середине IV в. до н.э. скифы довольно прочно обосновываются на правом берегу Дуная, хотя это и встречало сопротивление племен, здесь проживавших. Атей вел в Северо-Западном Причерноморье активную политику, простирая свои устремления вплоть до Византия, жителям которого он отправил письмо с угрозой напоить своих коней у стен города. Скорее всего, скифы, обитавшие к востоку от Дуная, так же подчинялись Атею (Мелюкова 1979, 235 и сл.; 1994, 131). Не вызывает в принципе возражений факт военных конфликтов между скифами и фракийцами. Интересным в этом случае представляется отрывок из трагедии «Рес», которая долгое время приписывалась Еврипиду. По мнению некоторых исследователей, это произведение было написано неизвестным автором в IV в. до н.э. (Радциг 1977, 296), и там можно отследить отзвук каких-то реальных событий, произошедших в IV в. до н.э., а именно конфликт между скифами и фракийцами. «Живущий в соседней (с Фракией – Т.С.) земле скифский народ, – говорит в трагедии фракийский герой Рес – завязал со мной войну, когда я собирался двинуться в путь к Илиону; я прибыл к берегам Эвксинского Понта, двинув фракийское войско. Там проливалась копьем на землю скифская кровь и смешанная с ней фракийская... Когда же я разбил скифов, взяв в заложники их детей и назначив приносить в мой дом ежегодную дань...» (424-431). Этот упомянутый в литературном произведении разгром скифов имел место, вероятно, еще до воцарения Атея (Андрух 1999, 16). В свою очередь Атей успешно воевал с трибаллами, постепенно укореняясь на новой территории. Основным движущим мотивом скифской политики был экономический мотив – военный грабеж и дань с покоренных народов. С другой стороны, сосуществование на одной территории гетских поселений, как это имело место в Нижнем Поднестровье, и скифов свидетельствует, в целом, о достаточно спокойных отношениях номадов и земледельцев.

Движению номадов на запад противодействовала политика македонского царя Филипп II. С середины IV в. до н.э. Македонская держава начинает играть решающую роль в жизни Балкан. Объединив все македонские племена под властью одного царя, македонские цари в противовес, сотрясаемым внутренними и внешними конфликтами греческим полисам, стали, по мнению определенных греческих слоев, единственной силой, которая могла сплотить греков, разгромить Персию и, соответственно, перекачать себе ее богатства (Isocr. Phil. 30-31, 127). Отец Александра, Филипп II, провел несколько успешных войн, направленных первоначально на подчинение многочисленных племен, проживавших на Балканском полуострове и в Западном Причерноморье. Именно здесь и произошло столкновение интересов македонских царей и скифов. Может быть, собственно Северо-Западное и,

тем более, Северное Причерноморье и не привлекали македонского царя в качестве земельного приобретения, но он понимал, что именно оттуда шло движение скифских племен, представлявших угрозу его завоевательной политике. Продвижение номадов необходимо было остановить. Древние историки – Помпей Трог в изложении Юниана Юстина, Страбон, Лукиан Самосатский, Фронтин достаточно подробно описали историю конфликта скифского царя Атея с Филиппом II и историческая литература, посвященная этому конфликту достаточно большая (Шелов 1971). Конфликт явился следствием столкновения интересов македонского государства и кочевников скифов, стремившихся закрепиться к югу от Дуная. Атей, проводя политику расширения своих владений, был вынужден конфликтовать с обитавшими здесь племенами. В частности он вел борьбу с истрианами, одним из северных гето-фракийских племен, но успех был не на его стороне. Это заставило скифского царя обратиться за помощью к Филиппу, который, стремясь подчинить земли Малой Скифии, выдвинул условие: за оказанную помощь Атей, которому в это время уже исполнилось 90 лет, должен был сделать его своим наследником. Но в это время умирает царь истриан, и война между ними и скифами прекратилась. Вследствие этого Атей отправил Филиппу ответ, в котором заявил, что у него есть свой сын и другой наследник ему не нужен. В 339 г. до н.э. македонцы выступили против скифов, которые проиграли сражение, ставшее роковым для Атея. Это поражение скифов явилось важным моментом в судьбе скифов в Северо-Западном Причерноморье и они до конца III в. до н.э. покидают Днестро-Дунайское междуречье. Об этом свидетельствуют материалы скифских могильников в этом регионе. В частности амфорные клейма, найденные в скифских погребальных комплексах, не выходят за рамки последней четверти IV в. до н.э. (Самойлова, Редина 1997). В результате ослабления скифов в устье Дуная активизируются трибаллы, которые разбили Филиппа, возвращавшегося с добычей после разгрома скифов (Just. IX.3, 1-3). Эти события должны были определенным образом отражаться на жизни эллинов Нижнего Поднестровья, но непосредственных источников, на основании которых можно было бы представить полную картину политических событий в регионе у нас нет. С другой стороны состояние скифских памятников в Буджакской степи и к востоку от нее свидетельствует о том, что численность скифского населения после скифо-македонского конфликта была стабильной (Андрух 1995, 81). В письменных источниках ничего не говорится по поводу состояния региона в это время, так же как отсутствуют и необходимые эпиграфические материалы. Единственным пока косвенным свидетельством этих событий являются находки тетрадрахмы и статера Филиппа II на Роксоланском городище и из Ларгуцкого клада (Карышковский, Клейман 1985, 58-60). Очевидно, Филиппа совершенно не интересовали земли к востоку от Дуная ни с точки зрения их захвата, ни с точки зрения укрепления экономических отношений, так как Македония в это время не была значительным торговым партнером. Тем не менее, можно предположить, что македонский царь продолжал ощущать тревогу в отношении возможных нападений скифов.

Политику подчинения племен Западного и Северо-Западного Причерноморья продолжил и Александр Великий. В 335 г. до н.э. на северный берег Дуная, стремясь иметь перед восточным походом спокойный тыл, он совершает поход против гетов. «Он (Александр Македонский – Т.С.) считал, что, отправившись в дальний путь..., не следует оставлять у себя за спиной соседей, которые до конца не усмирены» (Arr. Anab., I.1, 4). Это было естественным для Александра, который помнил о поражении, которое потерпел Филипп от трибаллов. Вначале Александру удалось одержать победу над фракийцами у горы Гем, а затем он вторгается в земли трибаллов. Царь выигрывает битву с ними у р. Лигин, отстоявшей от Дуная в трех днях пути. Царь трибаллов – Сирм бежал на остров Певку (Arr. Anab., I. 2, 1), который традиционно помещают в устье Дуная. В погоне за ним Александр подошел к Дунаю, имея намерение высадиться на Певку. Но ряд обстоятельств не позволили ему это сделать. Тогда Александр решает «замирить» гетов, проживавших в этом регионе и в частности на правом берегу Истра. Македонцы ночью переправляются через реку, нападают на неожиданных их атаки гетов, которые вначале отошли к своему укрепленному городу, расположенному в 5,5 км от Дуная, а потом, бросив его, ушли в пустынные степи. Александр разрушил этот город. После этого успешного похода в лагерь македонского царя прибыли посольства от различных племен, проживавших возле Дуная, был заключен союз с трибаллами и кельтами (Arr. Anab., I.48). Интересным является то обстоятельство, что Александр угрожал по свидетельству Плутарха, не только трибаллам и гетам, но и скифам (1, 3), стремясь создать против них плацдарм и не дать им возможность для нового вторжения в земли к югу от Дуная (Ткачук 1999, 291). Естественно, что эти события, происходившие в достаточной близости от Нижнего Поднестровья, должны были бы определенным образом сказаться на жизни эллинов, здесь обитавших. Но с другой стороны анализ археологических материалов показывает, что на Тиру, как, впрочем, и на ее соседку Ольвию, в экономическом отношении они не оказали неблагоприятного воздействия. Описанные в литературных источниках перипетия борьба Александра с племенами Западного и Северо-Западного Причерноморья показывают, что в его политике кроме основного вектора – восточного, в направлении Персии и затем Индии, формируется устойчивый, хотя и второстепенный – северо-восточный вдоль северо-западного и северного побережья Понта Евксинского. Интерес македонских владык к Северо-Западному Причерноморью подтверждается и большим, чем ранее числом македонских монет. Так, было известно о находках золотой, двух серебряных и медной монет Александра Македонского в г. Белгород-Днестровском (Протокол 1890, 32; Фурманская 1959). В результате работы Белгород-Тирской экспедиции в последние годы были найдены еще несколько медных монет, принадлежавших Александру Македонскому (определение С.А. Булатович).

После начала восточных походов интерес македонцев к этому региону не исчезает. Так, они под предводительством полководца Александра Зопириона, который именуется в источниках «префектом Скифии» или «префектом на Понте» (Just. II.3, 4; XII.1, 4; 2, 16; XXXVII.3, 2), пытаются нанести новый удар по скифам в 331 г. до н.э. Организуется поход в северо-восточном направлении. Поход был направлен опять же, как против скифов, так и гетов, но и против античных городов, которые без удовольствия подчинялись македонским правителям. Очевидно, Тира и Никоний, как и Ольвия должны были подвергнуться нападению македонцев. Сведения о походе Зопириона сохранились у различных авторов: Макробия, Помпея Трога в изложении Юстина, Страбона, Арриана, Павла Оросия (Macr. Sat. I.11, 33; Just. II.3, 4; Oros. Hist. III.18. 1; 4; Strabo. VII.3. 14, 17; Arr. Anab. I.4.). Пройдя по причерноморским степям до низовьев Днепра войско Зопириона осадило Ольвию в 331 г. до н.э.

У нас нет ни одного упоминания в письменных источниках о том, как отразился этот поход на Тире, тем более, что нигде в письменных источниках нет вообще упоминания о Тире этого времени. Единственно, что есть в распоряжении исследователей – это археологические материалы, а так же то соображение, что Зопирион не мог в своем движении не войти на территорию Тирасского полиса и миновать Тиру. Археологические исследования показали, что часть оборонительной системы Тиры приходит в упадок именно в это время, в последствие происходит тотальная перестройка жилых кварталов города, что могло произойти только вследствие военного разрушения (Самойлова 1993, 48-49)³. Археологические исследования Никония так же показали, что в конце третьей четверти IV в. до н.э. его оборонительные сооружения так же были разрушены, а жилые постройки погибли в пожаре (Секерская 1989, 48; 1997, 10). Похожая картина наблюдается и в Ольвии (Крыжицкий, Лейпунская 1988; Лейпунская, Самойлова 1993), которая, как говорят письменные источники, подверглась нападению Зопириона (Латышев 1887, 65, 66) и, возможно, пострадала от него. Несмотря на отсутствие письменных источников схожесть археологической картины как в Тире, так в Никонии и в Ольвии, их одновременность укладываются в рамки одного военного похода с запада на восток, которым и был поход Зопириона. Он должен был осуществляться достаточно большим отрядом, так как имел своей целью разгром скифов на значительной

³ Утверждение В.М. Зубаря и Н.А. Сон о том, что наше предположение о захвате Тиры войсками Зопириона является сомнительным, основано на факте отсутствия следов пожара на поселениях тирской хоры (Зубарь, Сон 2007, 84-85), что не соответствует действительности. Следует отметить, что в отличие от ольвийской хоры тирская сельскохозяйственная округа почти не исследовалась, за исключением поселения Пивденное, на котором, в частности, пожар был зафиксирован (Сальников 1966, 183-184). Это можно было бы предположительно связать с походом Зопириона. Небольшой объем раскопок поселения и недостатки их методики не позволяют пока высказаться более определенно. Тем не менее, анализ амфорных клейм, происходящих с поселений Днестровского лимана, показывают, что окончательно они прекратили свое существование не позднее второй четверти III в. до н.э., т.е. не менее, чем через 50 лет после похода Зопириона (Самойлова 1997, 222).

территории. Войско македонцев прошло вплоть до Днепра, где было осуществлено нападение на Ольвию, о чем и говорит Макробий. Существует, правда, и иная точка зрения на направление похода Зопириона (Яйленко 1990), в соответствии с которой ставится под сомнение возможность отражения 30-тысячного войска македонцев жителями Ольвии. Не останавливаясь на подробной критике данной гипотезы, следует отметить несколько моментов, которые не имеют своего подтверждения ни письменными, ни археологическими источниками. Следует остановиться на интерпретации разрушений и перепланировок в Ольвии, датируемые концом IV в. до н.э., как не связанных с походом Зопириона⁴; попытке доказать, что борисфениты это не жители Ольвии, а скифы, проживавшие возле Днепра; утверждении, об отсутствии враждебности между македонцами и античными городами Северо-Западного Причерноморья (Яйленко 1990, 249 и сл.). Мы придерживаемся той точки зрения, что Зопирион конечным пунктом своего похода имел Ольвию. Причем Макробий, описывая подготовительные мероприятия борисфенитов: освобождение рабов, наделение гражданскими правами чужеземцев, пересмотр долговых списков (Macr. Sat. 1, 2, 33), имел в виду, несомненно, греческий город, а никак ни скифского городище - Каменское⁵, Любимовское, Белозерское или пр. (ср. Яйленко 1990, 253), в рамках которого чужеродными являлись все перечисленные мероприятия. Дополнительным аргументом в пользу нападения Зопириона на Тиру являются находки последних лет в эллинистических слоях нескольких свинцовых метательных пращевых снарядов, которые использовались македонцами. Такие же снаряды были обнаружены в окрестностях Ольвии (Anochin, Rolle 1998, 837-848), так же как граффити с именем Зопириона (Виноградов, Головачева 1990).

Не сумев уничтожить ольвийский полис, тесным образом связанный со скифским населением степи и лесостепи, Зопирион был вынужден повернуть назад. На обратном пути он и его огромное 30-тысячное войско погибли (Just., XII.2, 16) в «гетской пустыне» или, возможно, на море, если таким образом можно интерпретировать слова Курция Руфа о гибели Зопириона, во время бури и грозы (Curt. X.1, 44).

При отсутствии источников сложно судить об отношении Тиры к походу Зопириона. Исходя из археологических материалов, нельзя предположить, что оно было абсолютно лояльным. Скорее всего, принимая в расчет географическое расположение полиса, его удаленность от Македонии и тес-

⁴ Аналогичная картина, наблюдается и в Тире и датируется тем же временем, таким образом, можно полагать, что причиной этому были одни и те же события, которые связываются исследователями именно с походом Зопириона.

⁵ Кстати, Каменское городище представляло собой не единый центр, а «конгломерат разновременных кочевнических поселков» (Гаврилюк 1999, 60). В плане оборонном Ольвия с ее системой оборонительных сооружений представляла собой более значимое препятствие, чем любое скифское городище. Кроме того, ничто не мешало ольвиополитам призвать на помощь себе и варваров, проживавших вблизи от города. Тем более, что между ними в период V-IV вв. до н.э. существовали прочные экономические связи (Гаврилюк 1999, 343-344).

ные экономические и политические контакты с варварским окружением, против которого и был направлен поход Зопириона, Тира должна быть более зависима от хорошего отношения варваров, чем от благожелательности македонцев. Македония была далеко, Александр – занят войнами на Востоке и устройством своей державы, экономически эллины, жившие в низовьях Днестра никак не были связаны с Македонией, тогда как контакты со скифами и гетами были жизненно необходимы для них. Несмотря на несомненный урон, который нанес Тире поход Зопириона, экономика полиса не была подорвана.

После неудачного похода Зопириона, Фракия на некоторое время отделяется от Македонии (Curt. X.1, 45), что приводит к ослаблению позиций Македонии на Западном и Северо-Западном побережье Понта. Но сам Александр пытается завязать отношения с причерноморскими скифами после захвата среднеазиатских областей. Известно о посылке царем посольства к скифам, обитавшим в Северном Причерноморье и о предложении скифов заключить брак между македонским царем и скифской царевной (Arr. Anab. IV.1, 4-5; Curt. VII.6, 13-15).

Завоевательная политика Александра Македонского, объединившая в рамках одной империи различные по культуре, уровню экономического и социального развития народы и племена, привела к большим изменениям в жизни народов, как Европы, так и Азии. Коснулись они и античных городов Северного и Северо-Западного Причерноморья. Резко расширились экономические связи, появились новые торговые контрагенты, эллинская культура впитывает многие черты культур в основном Ближнего Востока. В значительной мере из-за постоянных столкновений македонских царей Филиппа II и Александра с варварами в районе Дуная и в Добрудже изменилась политическая ситуация в причерноморских степях, в III в. до н.э. потеряли свое могущество скифы, исчезают в степной зоне погребальные памятники скифов и в тоже время отсутствуют памятники иной этнической принадлежности. Единственный массив варварских памятников, наиболее близких к Тире, – это комплекс Чобручи-Глинное, пока не исследованный до конца, и этническая принадлежность которого окончательно не прояснена (Четвериков 2002). Именно в это время вдоль нижних течений Прута и Днестра было сокрыто несколько кладов монет, что свидетельствует о нестабильности обстановки (Булатович 1970; Нудельман 1969).

После смерти Александра Македонского, в конце IV в. до н.э. в западно-понтском регионе македонские правители и, в частности, царь Лисимах продолжали попытки удержать регион в орбите своего влияния. Но в своих устремлениях он испытывал сопротивление своей политике со стороны и варваров, гетов и скифов, и эллинских городов. Диодор приводит сведения о конфликте западнопонтских городов с Лисимахом, правда, не упоминая в их числе Тиру.

В 313 г. до н.э. восставшие жители Каллатиса во время царствования царя Лисимаха изгнали македонский гарнизон. Они освободили соседние города в том числе и Истрию и образовали антимакедонский союз, к которому присоединились фракийские и скифские племена. Правда, вскоре счастье отвернулось от союзников и Лисимах добился капитуляции некоторых греческих городов, ввел туда свои гарнизоны и вытеснил скифов на восток за Дунай (Diod. XIX.73). На северном берегу Дуная вначале III в. до н.э. племена варваров образовали царство Дромихета. Существуют разные точки зрения на этническую окраску данного объединения, но представляется, исходя из свидетельств древних авторов о столкновении Дромихета и Лисимаха, что это были геты (Strabo. VII.3, 8; 3, 14). Трудно сказать что-либо определенное о границах этого государства, но анализ письменных источников позволяет предполагать, что Днестро-Дунайское междуречье входило в его состав (ср. Pârvan 1926, 61-64; Daicoviciu 1957, 179-182). А ядро его державы находилось, возможно, в пределах современной Молдовы (Щукин 1994, 82). В Днестро-Дунайском междуречье, которое соотносится в с упоминаемым древними авторами «гетской пустыней», в 293-292 г. до н.э., судя по описаниям древних авторов, произошло столкновение Дромихета с Лисимахом, в котором последний потерпел поражение (Diod. XXI. 12, 1-2; Strabo. VII.3, 14). Полиен также в связи с македонско-гетским конфликтом упоминает «гетскую пустыню», куда геты заманили македонцев (Pol. VII. 25). Таким образом, упоминаемая в источниках «гетская пустыня» собственно и соприкасалась с Тирасским полисом. Несомненно, вся эта конфликтная ситуация непосредственно отражалась на политическом и экономическом положении Тире. В этой связи ей приходилось все время избирать такой стиль политического поведения, чтобы с одной стороны, не вызывая недовольства тех или иных варварских царей, оставаться в дружеских отношениях с соседними греческими полисами, а с другой – стараться не ссориться с македонцами. Это не всегда удавалось осуществить, о чем может говорить факт многочисленных перестроек и ремонтов оборонительных стен в Тире. Тем не менее, экономической состояние полиса было еще достаточно благополучным. Политическое влияние на жизнь Тире в период конфликта македонцев с гетами в Северо-Западном Причерноморье подтверждается находками в Тире и ее окрестностях золотых статеров Лисимаха, а так же чеканка своих золотых монет такого типа (Булатович 1983; Зограф 1957, 27, 60; Кнауэр 1892, 12; Отчет 1891, 5, 32; Струве 1867, 607). В 281 г. до н.э. в результате неудачных войн Лисимаха с гетами Фракия обретает независимость. Последними свидетельствами контактов Тире с Македонией являются находки в последние годы двух медных монет Пирра (287-286 гг. до н.э.)⁶, и медной монеты Антигона Гоната или Антигона Дозона (Фурманская 1961, 30). После потери Фракии Македония продолжает все более клониться у заката. Около 280 г. до н.э. началось кельтское нашествие против Македонии и затем Греции. Македонская армия была разгромлена и в Македонии началась борьба за

⁶ Определение С.А. Булатович.

престол, завершившаяся победой Антигона Гоната (Кошеленко 1990, 144-145), но это не привело к возрождению былой мощи Македонии. Она продолжала участвовать в ряде военных конфликтов в Греции. Естественно, в этой ситуации все более обостряющейся антимакедонской борьбы цари Македонии не имели возможности контролировать ситуацию к северо-востоку от Дуная. В конце III в. до н.э. начинаются войны Рима с Македонией, приведшие к середине II в. до н.э. к разгрому Македонии.

Таким образом, анализ всех имеющихся в нашем распоряжении весьма немногочисленных источников показывает, что торговые связи Тира с Македонией не носили, сколько бы то ни было интенсивного характера. Все необходимое Тира получала от других торговых партнеров, точно так же как и не было необходимости и в сбыте своих товаров в этом направлении. Находки в Тире монет македонской чеканки, свидетельствуют скорее о политических контактах, нежели торговых. В IV начале III вв. до н. э. Тира оказалась в центре политических интриг связанных с противоборством Македонии со Скифским царством, фракийцами и эллинскими городами Северо-Западного Причерноморья. О македонском присутствии в этом регионе свидетельствуют данные о походе Александра Македонского и его полководца Зопириона, македонского царя Лисимаха.

Библиография

- Андрух, С. І. 1991, *До питання про перебування скіфів у Північно-Західному Причорномор'ї*, Археологія 1, 20-33.
- Булатович, С.А. 1970, *Клад кизикинов из Орловки*, ВДИ 2, 73-86.
- Булатович, С.А., 1983, *К вопросу о золотых статерах лисимаховского типа, чеканенных в Тире*, МАСП 9, 172-179.
- Виноградов, Ю.Г. 1999, *Истрия, Тира и Никоний, покинутый и возрожденный*, НЭ XVI, 50-71.
- Виноградов, Ю.Г., Головачева, Г.В. 1990, *Новый источник о походе Зопириона*. В сб.: Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы, Кишинев, 15-30
- Гаврилюк, Н.А. 1999, *История экономики Степной Скифии VI-III вв. до н.э.*, Киев.
- Зограф, А.Н. 1957, *Монеты Тире*, Москва.
- Зубарь, В.М., Сон, Н.А. 2007, *Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху*, Симферополь.
- Каришковський, П.Й. 1971 *Скіфи Дунаї*, УІЖ 9, 54-60.
- Каришковський, П.О. 1984, *Ольвийские мольвы*. В сб.: Северное Причерноморье (материалы по археологии), Киев, 42-51.
- Карышковский, П.О., Клейман, И.Б. 1985, *Античный город Тира*, Киев.
- Кнауэр, Ф.И., 1892, *Список археологических предметов, найденных в разных местах Аккерманского уезда*. В сб.: Чтения в Историческом обществе Нестора летописца, 6, 12-13.
- Кошеленко, Г.А. 1990, *Греция в эллинистическую эпоху*. В сб.: Эллинизм: экономика, политика, культура, Москва, 141-185.
- Крыжицкий, С.Д., Лейпунская, Н.А. 1988, *Комплекс Западных ворот Ольвии*, АДСП, Киев, 10-32.
- Лейпунская, Н.А., Самойлова, Т.Л. 1994, *Раскопки в Нижнем городе Ольвии (1985-1993, предварительные итоги)*. В сб.: Ольвия-200. Тезисы докладов международной конференции, посвященной двухсотлетию археологического открытия Ольвии, Николаев, 75-76.

Латышев, В.В. 1987, *Исследования об истории и государственном строе Ольвии*, Санкт Петербург.

Мелюкова, А.И. 1979, *Скифия и фракийский мир*, Москва.

Мелюкова, А.И. 1994, *К вопросу о скифо-фракийских взаимоотношениях в IV-начале III в. до н.э.* В сб.: Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов международной конференции, Запорожье, 130-132.

Никулицэ, И.Т. 1987, *Северные фракийцы в VI-I вв. до н.э.*, Кишинев.

Нудельман, А.А. 1969, *Античный клад из Лэгульца*, В сб.: Труды Кишиневского историко-краеведческого музея, Кишинев, 129-134.

Отчет 1891, *Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1889 по 14 ноября 1890 г.*, Одесса.

Протокол 1890, *Протокол заседания Одесского общества истории и древностей №254 от 8 сентября 1890 г.*, Одесса.

Радциг, С.И. 1977, *История древнегреческой литературы*, Москва.

Сальников, А.Г. 1966, *Итоги полевых исследований у с. Пивденное*, МАСП 5, 176-225.

Самойлова, Т.Л. 1988, *Тира в VI-I вв. до н.э.*, Киев.

Самойлова, Т.Л. 1993, *Поход Зопириона и Северо-Западное Причерноморье*. В сб.: Древности Причерноморских степей, Киев, 46-51.

Самойлова, Т.Л. 1997, *Синопский импорт в Нижнее Поднестровье (по данным керамической эпиграфики)*. В сб.: Никоний и античный мир Северного Причерноморья, Одесса, 220-223.

Самойлова, Т.Л., Редина, Е.Ф. 1997, *Клейма из скифских курганов Днестро-Дунайского междуречья*, В сб.: Чобурчский археологический комплекс и вопросы взаимоотношения античной и варварских культур (IV в до н.э. - IV в. н.э.), Тирасполь, 57-63.

Секерская, Н.М. 1989, *Античный Никоний и его округа в VI-IV вв. до н.э.*, Киев.

Секерская, Н.М. 1997, *Итоги исследования Никония за 40 лет (1957-1997гг)*. В сб.: Никоний и античный мир Северного Причерноморья, Одесса, 7-13.

Струве, Ф.А. 1867, *Археологические заметки по поводу посещения Аккермана и его окрестностей в летнее время 1866 г.*, ЗООИД 6, 605-611.

Ткачук, М.Е. 1999, *Гетика, которую мы потеряли (из антологии хронологических разрывов)*, *Stratum plus* 3, 274-304.

Фролов, Э.Д. 1990, *Исторические предпосылки эллинизма*. В сб.: Эллинизм: экономика, политика, культура, Москва, 14-58.

Фурманская, А.И. 1959, *Отчет о работе Белгород-Днестровского отряда античной экспедиции в 1959 г.*, Архив ИА НАН Украины.

Фурманская, А.И. 1961, *Отчет о работе Белгород-Днестровского отряда античной экспедиции в 1961 г.*, Архив ИА НАН Украины.

Четвериков, И.А. 2002, *Варварское население левобережья Нижнего Днестра во второй половине III в. до н.э. (попытка этно-политической реконструкции Тираспольской группы)*. В сб.: Северное Причерноморье от энеолита к античности, Тирасполь, 234-246.

Шелов, Д.Б. 1965, *Царь Атей*, НИС 2, 16-40.

Шелов, Д.Б. 1971, *Скифо-македонский конфликт в истории античного мира*, ПСА, 54-63.

Шукин, М.Б., 1994, *На рубеже эр*, Санкт Петербург.

Яйленко, В.П. 1990, *Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху*. В сб.: Эллинизм: экономика, политика, культура, Москва, 249-309.

Anochin, V.A., Rolle, R. 1998, *Griechische Schleuderbleie bei Mauern von Olbia*. In: *Archäologische Studien in Kontaktzonen der antiken Welt*, Göttingen, 837-848

Daicoviciu, C. 1957, *Țara lui Dromichaites*. *Enlékönys Kelemen Layos, Kolozsevar*

Pârvan, V. 1926, *Getica: o protoistorie a Daciei*, București.

Macedonia and Lower Dniester in a Hellenistic epoch (contacts, conflicts, percussions)

Abstract

Communications of ancient Tyras are traced only since the rule of Philip II Macedonian, who wanted to subdue territory of Thrace and to secure his state against the bellicose Scythians. The campaign of Alexander's general Zopyrion led to destruction of Tyras and archaeological researches showed the tracks of destructions of the defensive system, dated by this period. The last possible communications Tyras with Macedonia are traced during the rule the tsars Lysimachus, Pyrrus and Antigonus Gonatas or Dozonas. The trade communications of Tyras with Macedonia did not carry intensive character. Finds in Tyras macedonian coins testify rather to the political contacts, than about economic relations.

Др. Татьяна Л. Самойлова, Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья, Институт археологии НАН Украины, Одесса, Украина

REPREZENTAREA FAMILIEI PE MONUMENTELE FUNERARE DIN DACIA ROMANĂ

În Dacia, ca și în întreg Imperiul Roman, baza societății o constituia familia. În contextul în care semnalăm această dimensiune putem avea în vedere familia ca și uniune a două persoane, în sens restrâns, ce dau naștere urmașilor, dar și un neam, în sens extins, care este parte integrantă a unei societăți, precum spunea și Cicero – „*Prima societas in ipso coniugio est, proxima in liberis, deinde una domus communia, id autem est principium urbis et quasi seminarium rei publicae*” (Cicero, 1, 54), adică – căsătoria, familia și casa stau la originea Cetății, fiind ca o pepinieră a Republicii. Acest lucru nu era doar o afirmație somptuoasă expusă în timpul unui discurs, ci era o realitate. Ideea de familie și însăși instituția căsătoriei avea o mare importanță pentru romani, de aceea în concepția lor căsătoria era o uniune încheiată pentru întreaga, viață între un bărbat și o femeie, ce era susținută de *affectio maritalis* (Stănescu 2003, 124). Astfel stăteau lucrurile și în provincia romană Dacia, aceasta adoptând în *grosso modo* modul de gândire și de viață roman.

Texte scrise care să se refere la familia în Dacia nu avem, în schimb există monumente figurative ce pot să ne „vorbească” despre aceasta. În Dacia astfel de monumente sunt stelele cu reprezentarea defunctului și familiei acestuia, care constituie un grup important din întreg numărul de stele din Dacia. Acest fapt lasă să se înțeleagă un lucru important, și anume că familia pentru locuitorul din Dacia era importantă, la fel ca și imaginea unui familist convins, în special pentru un bărbat.

Deseori realitatea de pe reprezentare nu corespunde cu cea din inscripție. Faptul că un monument funerar este dedicat doar unei persoane, în timp ce pe acesta este reprezentată întreaga familie poate fi interpretată diferit. Ideea de a rămâne în memoria posterității în calitate de *pater familias*, și de *mater* era o urmare a influenței curentului stoic, care impunea celor doi parteneri ce încheiau o căsătorie să conștientizeze rolul pe care îl aveau în societate (Grimal 2000, 271). Concept filosofic care a avut influență asupra populației promovând în rândurile femeilor tendința spre castitate, inocență, pietate, epitete atribuite soțiilor de către soți (Stănescu 2006, 613), acestea educându-și copiii prin aceste valori. Bineînțeles că acest concept a pătruns și în Dacia, deoarece a fi fondatorul și membrul unei familii era o onoare. Să nu apară în acest context o întrebare ce comportă un

caracter retoric, de ce persoane care provin din familii importante sunt reprezentate singure pe stele. Tocmai de aici vine și răspunsul, această familie din care făceau ei parte le dădea siguranța zilei de mâine și că desigur în cazul decesului, vor beneficia de un monument funerar. Apartenența la această uniune socială este exprimată prin alte mijloace și anume prin inscripție, care conține numele și explicit calitatea decedatului, precum ar fi exemplul Corneliei Faustina (IDR III/2, 403) soția duumvirului Caius Spedius Clemens sau a Aeliei Asimina (IDR III/3, 158), soția lui Marcus Antonius Viator. Bineînțeles că în astfel de cazuri este vorba despre niște familii cu tradiții și desigur venituri substanțiale, care vor putea să acopere cheltuieli pentru executarea mai multor monumente.

În situația când veniturile unei familii erau mai modeste se confecționa un monument care să-i redea pe toți membrii acesteia. Dar și în acest caz se ridică o serie de probleme și discuții, în primul rând legate de prefabricarea monumentului, care este achiziționat de un individ sau altul chiar dacă el exprimă realitatea sau nu. Astfel de caz ar fi stela lui Aurelius Valerius și a Aureliei Banea (IDR III/3, 437), reprezentați împreună cu un copil. Faptul că în inscripție apar doar ei și nimic nu se pomenește despre copil poate iarăși fi interpretat în diverse moduri. Cel mai plauzibil ar fi totuși că eroii ar fi vrut să rămână în memoria posterității ca o familie, adică nu doar un cuplu, dar să arate că au și urmași, pe de altă parte nu se poate ști sigur, chiar dacă din inscripție nu se subînțelege, că aceștia nu aveau sau nu ar fi avut un copil. Ne dăm seama că în alegerea unui monument erau luați în considerare mai mulți factori, printre care, cu o importanță primordială, costul acestuia, dar și reprezentarea însăși. În situația în care relația dintre inscripție și reprezentare este ambiguă și deseori apar semne de întrebare în ceea ce privește concordanța acestora, important este faptul că se dorea reprezentarea unei familii, reprezentarea urmașilor.

Imaginile copiilor artistic nu se deosebesc de cele ale maturilor. Neputința artizanilor și neîndemânarea lor de a individualiza portrete se distinge ușor, spre exemplu am putea aminti stela de la Tibiscum care reprezintă doi bărbați. Portretele acestora sunt executate în același mod: fața rotundă, părul creț, amândoi cu mustață, ce poate fi mai puțin probabil ca tatăl și fiul să aibă același chip. Totuși până la urmă importantă este tendința de a reprezenta copiii, aceștia fiind un simbol al familiei procreatoare. Aceștia sunt redați de obicei în registrul inferior al imaginii, așezați în fața părinților. Asemenea aranjamente ale figurilor există în reprezentări atât pe stele, cât și pe medalioane și altare.

O astfel de stelă este cea a lui Iulius Secundus (IDR III/3, 263), descoperită la Orăștioara de Sus. Ea reprezintă doi adulți și un copil, al cărui sex nu poate fi determinat și care este plasat în fața tatălui, chiar dacă în inscripție nu se pomenește nimic despre femeie și copil (Stănescu 2003a, 117). Decedatul a fost un militar, care probabil a trăit în concubinată cu femeia și a avut un copil, probabil moștenitorul, care a comandat și monumentul, după dorința primului a vrut să fie reprezentată de fapt familia acestuia, chiar dacă ea nu se încadra în termenii legali ai vremii. Dacă într-adevăr astfel au stat lucrurile și intenționat s-a plasat copilul

în fața tatălui, atunci nu vedem altceva decât afecțiunea și legătura acestuia cu cel mic. Dar până la urmă nu putem ști sigur care au fost adevăratele motive, pentru că în alte cazuri când apare doar un copil acesta este situat în centru. Un astfel de exemplu ar fi stela cu medalion funerar descoperită la Micia (Floca 1937-1940, 342), în reprezentarea căreia unicul copil este plasat în registrul inferior în centru. O reprezentare similară este pe o stelă descoperită în castrul de la Brâncovești (Protase, Zriny 1975, 61); o alta provine de la Napoca (Țeposu-Marinescu 1982, 139), reprezentări în cadrul cărora unicul copil este plasat la mijloc în fața părinților, îmbrăcat fiind cu veșminte asemănătoare cu cele ale lor. Aceste monumente, dar și altele, se remarcă printr-o execuție artistică mai deosebită, demonstrând existența unui lapidar bine pregătit în zonă.

Altă stelă ce reprezintă familia este cea a lui Antonius Valentinus (IDR III/3, 162), unde apar doi copii, plasați simetric în fața părinților. Starea de păstrare precară și executarea rudimentară nu permite să se aprecieze sexul copiilor și să dăm prea multe detalii, doar că după textul inscripției, care spune că Antonius pune epitaf mamei și surorii sale, distingem o neconcordanță între acestea două. Desigur că și în acest caz am putea face anumite presupuneri, precum că cel care a comandat monumentul a vrut să arate că toți împreună, poate cu ceva timp în urmă, au fost o familie completă, cu prezența ambilor părinți, copiii din imagine fiind Antonius și sora sa. Un astfel de aranjament – doi părinți, doi copii – mai întâlnim pe stela lui Publius Aelius Aelianus (IDR III/3, 157). Din inscripție rezultă că acesta a avut doar un băiat – Publius Aelius Ianuarius. În cazul în care acesta poate și-a mai dorit un copil nu credem că ar fi comandat să fie reprezentat, sau poate al doilea copil era doar al soției, rezultat dintr-o căsătorie anterioară. Până la urmă se pare că acest monument este unul din categoria celor prefabricate.

În cazul stelelor funerare, când imaginile sunt însoțite de inscripție putem da unele interpretări mai complexe, spre deosebire de cele din medalioane, când inscripția nu există. Și fără inscripție astfel de monumente sunt indispensabile studiului despre familia din Dacia. Medalion cu un astfel de aranjament este cel descoperit la Pătrânjeni, jud. Cluj, în nișa căruia sunt reprezentați doi adulți și un copil (Florescu 1930, 123), reprezentat în centru cu dimensiuni reduse și care pare a se pierde în partea inferioară a imaginii, acesta fiind unul din puținele cazuri când figura copilului pare ne semnificativă, precum ar fi și pe o stelă descoperită la Roșia Montana (Țeposu-Marinescu 1982, 134). La fel trei persoane sunt reprezentate pe un medalion funerar descoperit la Micia (Floca 1939-1940, 341). Copilul este situat în centru, are o vestimentație asemănătoare cu cea a adulților, poartă părul scurt cu o tunsoare identică cu cea a personajului masculin, ceea ce ne determină să-l considerăm băiat. Un caz interesant și unic, când apare un băiat, este acela a medalionului din Apulum, care reprezintă două persoane (Florescu 1930, 126). Este vorba de un bărbat în fața căruia este un copilul, ce pare a fi băiat, imagine ce nu mai apare în Dacia pe nici un alt fel de monument funerar. Iarăși intrăm pe domeniul supozițiilor, spunând că poate tatăl și-a crescut singur progenitura, mama fiind moartă, sau a vrut doar să arate că este un tată iubitor și grijuliu care se mândrește cu urmașul său. Apare doar tatăl cu urmașul său pe

o stelă funerară descoperită la Gherla (Wollmann, Ardevan 2006, 669), doar că aceasta este fragmentară, iar o posibilă reîntregire a ei duce la ideea că în partea dreaptă a acestuia ar mai fi existat una sau două persoane, stela în discuție integrându-se printre monumentele tipice familiale, precum ar fi și cazul unui fragment de stelă de la Apulum (Țeposu-Marinescu 1982, 122).

Un medalion ce prezintă interes în cadrul discuției noastre este un exemplar provenind de la Sarmisegetusa ce se află în muzeul din Deva (Alicu, Pop, Wollmann 1979, 505). În „tablou” apare o familie compusă din doi adulți și doi copii, dispuși în fața părinților. Interesant este faptul că bărbatul ține în mâna stângă un volumen, iar copilul din partea dreaptă un obiect alungit având forma unui stil; și celelalte două persoane au ceva în mână, doar că starea de conservare a monumentului nu permite o apreciere sigură în acest sens. În acest caz s-a urmărit reprezentarea unei familii de intelectuali, fapt argumentat de însemnele caracteristice acestei pături sociale – volumenul, stilul.

Chiar dacă medalionul ar părea un monument în care s-ar încadra un număr mic de persoane, avem cazuri de reprezentări cu mai mult de trei persoane. Un astfel de exemplu este cel de la Ampelum, în nișa căruia apar doi adulți și trei copii ce poartă părul scurt, îmbrăcați în cămăși largi, care după fizionomii par a fi băieți (Florescu 1930, 123). Aceștia sunt aranjați în felul următor: „doi dintre ei imediat în fața părinților, iar al treilea la mijloc un pic mai în față. Nu cinci, ci chiar șase persoane sunt reprezentate pe un medalion ce se păstrează în muzeul din Deva” (Alicu, Pop, Wollmann 1979, 504): trei persoane adulte în registrul superior, doi bărbați, la dreapta și o femeie – la stânga, în fața fiecăruia este câte un copil; greu de determinat alte amănunte. Ambele personaje masculine poartă barbă, poate că unul dintre ei este un bunic al copiilor, caz în care am avea reprezentarea unei familii pe trei generații. Și mai multe persoane sunt reprezentate pe un medalion de la Porolissum (Țeposu-Marinescu 1982, 194), care reprezintă o familie compusă din opt persoane, părinții și șase copiii. Imediat în fața părinților sunt plasați trei fete și un băiat, iar în fața acestora se pare un băiat și o fată. Probabil că în acest caz artistul, chiar dacă s-a ghidat după vreun model oarecare, până la urmă a vrut să reprezinte situația reală, insistând să încadreze într-un medalion funerar întreaga familie.

Un alt medalion cu șase persoane este și cel de la Apoldul Mare (Florescu 1930, 124), ce are o execuție destul de îngrijită. În registrul superior sunt părinții în fața cărora stau patru copii, două fete în mijloc și doi băieți pe exterior. Este interesantă poziționarea copiilor. Probabil lapicidul a vrut să arate că fetele fiind niște firi mai sensibile trebuie să fie protejate, de aceea le-a plasat în centru. Un alt medalion la fel care prezintă interes în acest caz este cel de la Alburnus Maior (Milea 1971, 437), personajele sunt prezentate în felul următor, părinții în registrul superior, iar în fața lor sunt doi copii. Interesantă este poziționarea subiecților și din acest tablou – fata în fața tatălui, iar băiatul în fața mamei. Toate personajele au aproximativ aceeași îmbrăcăminte și coafurile seamănă între ele, a fetei cu cea a mamei, doar că fata are un coc pe creștet și respectiv a băiatului cu cea a tată-

lui, ambii au părul ondulat, foarte bogat, tuns scurt. Ne-am întreba în acest caz de ce artistul a ales un astfel de aranjament al familiei, poate să arate cui și care copil îi era mai drag, bineînțeles că așa o categorisire ar fi nepotrivită, oricare din părinte iubind la fel pe fiecare copil, dar o astfel de întrebare se impune, oricum. Sau poate a vrut să arate faptul că mamele sunt mai atașate uneori de băieți, iar tații de fete? Aceste semne de întrebare vor rămânea și nu credem că enigma va fi rezolvată vreo dată, dacă e să nu fie totuși o întâmplare.

Nu credem să fi fost o regulă pentru aranjarea persoanelor într-un „tablou”, deoarece în cazul unei stele cu medalion, execuția impecabilă a căreia vorbește clar că a fost executată de un lapidar profesionist, de la Apulum (Florescu 1930, 103), unde distingem foarte bine fizionomiile celor din portret, se vede clar că fetița este aranjată în fața mamei, iar băiatul în fața tatălui, chiar și coafurile și vestimentația tind să fie o imitație a maturilor.

În general, atunci când pe monumentele funerare sunt reprezentate trei sau patru persoane, îl luăm în considerare și cel cu șase de la Apulum Mare, copiii stau în fața părinților aranjați simetric, ceea ce ar vrea să demonstreze tutela părinților și sentimentul de protecție a acestora față de cei mici. De asemenea nu trebuie să excludem faptul că atunci când s-a făcut comanda pentru aceste monumente, poate că părinții au vrut să-și arate copiii, să-i scoată în evidență și să arate trecătorului urmașii lor, la fel și faptul că sunt o familie, deoarece copiii nu sunt redați undeva în spate și cu dimensiuni mai mici ca ceva fără semnificație.

Dacă e să ne referim la dimensiuni, bineînțeles că copiii sunt, de obicei redați mai mici, asta probabil că vrea să arate și vârsta acestora, în principiu până la majorat. Când am zis dimensiuni mai mici să nu înțelegem că în cazul unui alt medalion de la Apulum Mare (Florescu 1930, 125), care reprezintă șase persoane, cea dintre ele cu dimensiuni foarte mici este mai puțin importantă pentru părinți. Ba din contra, în acest caz este vorba de un bebeluș, pe care părinții l-au vrut a fi reprezentat chiar între ei, astfel vrând să arate că acesta are mai multă nevoie de atenție și îngrijire decât ceilalți care sunt de o vârstă mai mare. Ceilalți trei copii sunt dispuși în fața adulților, o față între doi băieți. Iarăși avem o situație în care fata este situată în mijloc, probabil această poziționare tinde să demonstreze grija fraților față de soră. Bineînțeles nu se poate exclude ipoteza că artistul a vrut poate doar o poziționare simetrică a personajelor.

O situație similară este în cazul unei stele descoperite la Alburnus Maior și care se află în muzeul din Turda (Milea 1971, 435). Asemănarea dintre prezenta lucrare și precedenta este situarea unui copil între părinți iar a celorlalți în față. Este vorba de un băiat de vârstă mai mare, poate adolescent, situat între părinți, dar totuși nu ca și în cazul bebelușului ci un pic în spate, iar alți doi copii o față și un băiat în față. Băiatul din spate pare a fi de vârstă mai mare, acesta oare să fi fost motivul care a determinat redarea lui un pic mai în spate. Probabil că da, acesta îmbrăcase deja toga virilă și acum putea să fie plasat în rând cu adulții, chiar și îmbrăcăminte la făcând aluzie la acest lucru. Ca și în cazul medalionului descoperit tot la Alburnus Maior (tată – față, mamă – băiat), fetița este plasată în fața

tatălui, iar băiatul în fața mamei. Alte asemănări nu se pot distinge între cele două lucrări ca să poată fi atribuite aceluiași autor, de aceea am considera că aranjarea personajelor a fost făcută după dorința comanditarilor.

Pe o stelă funerară de la Micia sunt redați copii ce au vârstă mai mare, lucru determinat cu ajutorul inscripției care s-a păstrat. Aceasta este un epitaf pus de către mamă, copiilor și soțului, soțul a trăit 50 de ani, fiul mai mare 20, al doilea băiat 19 și fetița 18 (IDR III/3, 166). Concordând inscripția cu imaginea putem să concretizăm că în spate sunt reprezentați părinții cu băiatul mai mare, iar în față băiatul mai mic împreună cu sora lor. Astfel de cazuri, când corespunde textul inscripției cu ceea ce este reprezentat pe imagine, sunt destul de rare în Dacia.

Chiar dacă fiecare monument se individualizează și în execuția lui vedem mâna unui anume artist, am spune că existau niște stereotipuri, niște modele de care se ghidau lapidarii. Astfel distingem imaginea cea mai des întâlnită cu părinții în spate și de obicei un copil, sau doi în față. În afară de monumentele despre care am vorbit ar trebui să amintim încă câteva. Printre acestea ar fi stela descoperită la Cristești (Țeposu-Marinescu 1982, 116), Târnava (Țeposu-Marinescu 1982, 117), alta ce se află în muzeul din Deva (Florescu 1930, 94), care reprezintă doi părinți cu un copil în fața lor. În aceeași categorie se încadrează și câteva altare: partea superioară a unui altar cu cornișă, descoperit la Apulum (Florescu 1930, 111), are reprezentat părinții și în fața lor doi copii. Starea de conservare este precară, dar totuși se definește coafura doamnei cu coc pe creștet și se pare că în aceeași manieră este coafat și copilul din fața ei, acesta fiind o fată, celălalt plasat în fața bărbatului ar avea și el o coafură asemănătoare, deci e un băiat. În acest caz avem o situație analogă cu stela de la Apulum, în care fata este în fața mamei, iar băiatul în fața tatălui. Chiar dacă alte elemente comune între aceste două monumente nu se observă, diferite fiind și coafurile, și îmbrăcămintea personajelor s-a ales de către artizani același mod de a plasa persoanele, spre deosebire de cei de la Alburnus Maior care aranjau invers copiii, fapt ce se poate datora unei mode sau dorinței comanditarilor. La fel doi copii aranjați în fața părinților sunt reprezentați pe un altar cu toate patru laturi decorate în relief, descoperit la Sarmizegetusa (Țeposu-Marinescu 1982, 173), sexul cărora nu poate fi determinat. Un alt altar pe o latură a căruia este reprezentată o scenă de familie este cel descoperit la Ampelum și se păstrează în muzeul din Cluj (Florescu 1930, 111-112). Chiar dacă figurile personajelor sunt greu de distins ne putem da seama că în fața părinților la centru a fost cioplit bustul unui copil. Imaginile de pe altare după cum am văzut se încadrează în general în șablonul clasic – părinții în spate și copiii în fața acestora.

Imagini mai diverse în privința scenelor familiale conțin stelele și medalioanele. Chiar dacă existau stereotipuri de imagini care circulau în provincie prin intermediul acelor caiete model de care se ghidau lapicizii, uneori aceștia improvizau, introducând noi elemente. Distingem o altfel de reprezentare a familiei pe o stelă cu inscripție descoperită la Potaissa (Pop, Jude 1972, 7-8), care reprezintă scena banchetului funebru în care apare și un copil, reprezentat lângă defunct, în centrul imaginii, iar în stânga monumentului se află o femeie. Din inscripția, care s-a

păstrat fragmentar, s-ar putea întregi totuși cuvântul *filia*, care se referă probabil la copilul reprezentat. Probabil că autorul a vrut să combine imaginea familiei cu banchetul funerar. O situație similară este redat pe fragmentul unei stele ce se află în muzeul din Cluj (Florescu 1930, 87), copilul este plasat în mijloc, chiar între părinți și ține în mână un obiect în formă de ulcior.

Copilul, mai apare reprezentat pe câteva monumente ce nu se încadrează neapărat în tabloul familial, dar ținem să le amintim totuși, ele conținând elementul esențial al familiei – copilul. Printre acestea distingem o placă de marmoră descoperită la Porolissum (Gudea 1997, 73). Plăcuța reprezintă scena cavalerilor danubieni dispusă în două registre; în cel inferior în centru se distinge o figură feminină ce ține un copil în brațe, caz unic și interesant de reprezentare a copilului în Dacia. Tot în astfel de scene mai apăreau copiii, de obicei plasați în spatele calului, ținând coada acestuia. Un exemplu în acest sens ar fi un alto-relief al cavalerului trac descoperită lângă Ostrov (Russu 1936-1939, 37), doar că imaginea copilului este mutilată. Chiar dacă este vorba de scene votive care erau executate după niște prototipuri, poziționarea copilului în tablou, credem că vrea să arate implicarea acestuia în activitatea maturilor.

Dar să ne întoarcem la imaginea clasică a unei familii, reprezentată pe monumente funerare, care redau familia așa cum este ea sau cum ar vrea să fie comanditarul. Un monument ce reprezintă familia și copilul în cadrul acesteia este o stelă, care a fost descoperită la Avrig și se află la muzeul Bruckental (Florescu 1930, 90). În nișa acesteia sunt reprezentate busturile a șase persoane dispuse în două registre. Este vorba de un bărbat ce poartă barbă, în dreapta căruia sunt două femei, cea din mijloc ține în mâna dreaptă un obiect greu de identificat. Persoanele sunt reprezentate practic în toată ținuta, iar în fața lor se disting busturile a trei copii, o fată flancată de doi băieți. Un caz similar am mai amintit când am vorbit despre medalioane, îl avem în vedere pe cel ce se păstrează în muzeul din Deva, cu busturile a trei maturi, doi bărbați și o femeie și trei copii în fața lor. Spre deosebire de acesta stela în discuție îi prezintă pe maturi în ținuta întregă și apar două doamne, despre copii, iarăși este situația în care fata este în mijloc. Același aranjament îl avem pe o stelă descoperită la Vințu de Jos și se păstrează în muzeul din Alba Iulia (Florescu 1930, 96). Este vorba de busturile a trei persoane mature plasate în registrul superior și a trei copii în cel inferior. Starea monumentului nu permite alte comentarii, dar totuși se pare că ar fi doi bărbați, cel din mijloc cu mustață. Interesantă este această combinație trei maturi și trei copii. Să fie vorba despre un bunic sau o bunică, sau este vorba despre frați, care vor să arate propria progenitură? La aceste întrebări nu vom putea da niște răspunsuri certe, de fiecare dată rămânând loc și de alte interpretări.

O altă stelă ce nu se încadrează în tiparul general al reprezentărilor este cea descoperită la Gherla (Florescu 1930, 87) și conține portretul unei familii, compusă din trei membri. Toate persoanele sunt plasate în același rând, copilul în mijloc, tatăl în dreapta și mama în stânga, primul ar avea ceva în mână, greu de identificat, dar credem că poate să fie o jucărie. În acest context ținem să mai amintim o stelă

familială, descoperită la Turda (Pop, Jude 1972, 9), unde se și păstrează, ce reprezintă figurile până la genunchi. Familia este compusă din trei membri – părinții și o fetiță. Bărbatul se află în dreapta, poartă părul scurt, mustața și barbă stufoasă, îmbrăcat într-o tunica și peste umeri are o mantie. Mâinile îi sunt aduse la piept și în cea stângă are un volumen. În partea stângă a stelei se află femeia cu părul lung, ondulat și bine aranjat. Între adulți este redată o fetiță cu părul ondulat, ce poartă veșmânt lung, iar deasupra o mantie până la genunchi. Mâna dreaptă este îndoită, iar în cea stângă ține două obiecte rotunde greu de identificat, legate de o sfoară, posibil ceva jucării. Iată că în acest tablou avem reprezentate ocupațiile tatălui și a copilului. Bărbatul cu un volumen în mână este mai degrabă un funcționar public, decât un profesor, precum am fi tentați să o credem, deoarece în primul caz, acesta avea și o stare materială mai bună, care să-i permită procurarea unui astfel de monument, în timp ce profesorii, știm după practica din imperiu, erau slab remunerați. Și ce ține de ocupația copilului, fiind credem de o vârstă mică, e preocupat de jucării, precum au fost și sunt copiii din toate timpurile. Totuși credem că trebuie menționat faptul că prezența volumenului într-o scenă familială, nu în mod cert reprezintă familii de intelectuali, deoarece putea fi vorba de o modă sau de o dorință a comanditarului, ca să fie reprezentat într-o astfel de manieră, în ideea de a rămâne în memoria posterității ca un cunoscător de carte. Chiar dacă ar fi vorba doar de o modă, oricum, ținem să credem că totuși în aceste cazuri este vorba de niște familii în casele cărora cunoștința de carte era ceva obișnuit.

Despre cunoștința de carte și despre faptul că copii erau instruiți în Dacia romană ne vorbește un perete de aedicula, ce provine din Germisara (Gostar 1956, 81). Acest relief reprezintă o familie romană cu doi copii – un băiat și o fată. Vrând să arate calitatea de discipol, artistul a pus în mâna dreaptă a băiatului două condeie de scris – stili, iar în mâna stângă o traistă, confecționată din piele sau pânză, unde elevul își punea obiectele de scris – crumena. Fetița are în mână un obiect ce nu poate fi determinat cu precizie, dar pare a fi o pasăre sau un recipient din sticlă. Nu credem că este loc de comentarii de genul că doar băieții învățau, deoarece în acea perioadă la școală mergeau împreună fetele cu băieții.

În urma studiului și analizelor făcute asupra monumentelor ce reprezintă familia, din care face parte în mod obligatoriu copilul, putem spune că acesta este reprezentat ca o copie în miniatură a celor adulți. În cele mai dese cazuri ei vin să reproducă coafurile și vestimentația părinților, cel mai mult fiind reprezentați băieții. Când apar doi copii, avem cazuri când este un băiat și o fată, astfel împărțirea este simetrică; aici putem încadra și medalionul care reprezintă doi băieți și două fete. Atunci când apar mai mulți copii, regula este ca să fie doar o fată, aranjată în mijloc. Acest lucru probabil că vrea să scoată în evidență rolul de protector și de conducător al bărbaților, care le este insuflat copiilor încă din primii ani de viață. Rolul mamei de a avea grijă de casă și de copii se subînțelege, dar o reprezentarea de pe o aediculă funerară ne vorbește foarte clar acest lucru. Este cazul unui asemenea monument descoperit la Micia (Florescu 1930, 80). Pe peretele lateral din dreapta este reprezentat un bărbat care ține în mână un volumen, lângă el o femeie ce ține mâna dreaptă pe umărul unui copil, ce are în mână o floare, probabil

aceasta este o fată, iar mâna stângă pe umărul altui copil ce ține în mână un fruct, probabil un băiat. Iarăși avem cazul unei familii de „intelectuali”, dar gestul mamei de a ține mâinile pe umerii copiilor credem că a vrut să arate grija față de ei și faptul că, în mare parte, ea se ocupă de educația acestora, tatăl fiind preocupat de alte probleme. Aceasta mai poate fi interpretat ca și un semn de apartenență la această familie, la acest neam.

Dincolo de maniera artistică în care au fost lucrate monumentele pe care apare familia, dincolo de felul în care au fost aranjate personajele și celelalte elemente definitorii, importantă este reprezentarea familiei, care include urmașii ei – viitoarea generație a neamului. Dorința de a rămâne în memoria posterității ca membru a unei familii era importantă atât pentru bărbați cât și pentru femei, ideile ce se desprind din inscripții, care sunt comandate deopotrivă de ambii parteneri. Numărul unor astfel de monumente poate fi relativ mic, dar nicidecum nu vorbește de o ignoranță față de familie și o diminuare a importanței acesteia în societatea antică. Ba din contra, modul de reprezentare și poziția pe care o ocupă copiii, demonstrează tendința spre o familie cu urmași, dar și protecția față de generația viitoare.

Bibliografie

- Alicu, D., Pop, C., Wollmann, V. 1979, *Figured Monuments from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Oxford.
- Cicero, *Scrisori către prieteni*, București, 1969.
- Floca, O. 1937-1940, *Monumenti romani inediti del distretto di Hunedoara*, Dacia VII-VIII, 337-344.
- Florescu, Gr. 1930, *Monumenti funerari della Dacia Superior*, *Ephemeris Dacoromana* 4, 72-148.
- Gostar, N. 1956, *Inscripții și monumente de la Germisara*. In: *Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara*, Deva, 56-99.
- Grimal, P. 2000, *Viața în Roma Antică*, București.
- Gudea, N. 1997, *Castrul roman de pe vârful dealului Pomet-Moigrad. Porolissum I*, Zalău.
- IDR, *Inscripțiile Daciei Romane III/2* (I.I. Russu, I. Piso, V. Wollmann), București, 1980.
- IDR, *Inscripțiile Daciei Romane III/3* (I.I. Russu, O. Floca, V. Wollmann), București, 1984.
- Milea, Z. 1971, *Sculpturi romane de la Alburnus Maior în Muzeul de Istorie din Turda*, *Apulum IX*, 435-441.
- Pop, C., Jude, M. 1972, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de Istorie Turda*, Cluj-Napoca.
- Protase, D., Zrinyi, A. 1975, *Castrul roman de la Brâncovenești în valea Mureșului*, *Marisia V*, 57-69.
- Russu, I.I. 1936-1939, *Monumente sculpturale din Durostorum*. In: *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, III, 23-56.
- Stănescu, A. 2003, *Familia*. In: *Funeraria Dacoromana*, Cluj-Napoca, 124-163.
- Stănescu, A. 2003a, *Monumentul funerar: text și imagine*. In: *Funeraria Dacoromana*, Cluj-Napoca, 107-123.
- Stănescu, A. 2006, *Castitas, Innocentia, Pietas. Epithets and stoic virtues on sepulchral inscriptions of women in Roman Dacia*. In: *Fontes historiae, Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița-Cluj-Napoca, 612-619.
- Țeposu-Marinescu, L. 1982, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, Oxford.
- Wollman, V., Ardeva, R. 2006, *Disiecta membra*. In: *Fontes historiae, Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița-Cluj-Napoca, 667-672.

La représentation de la famille sur les monuments funéraires en Dacie Romaine

Résumé

La famille comme base de la société constitue un sujet appartenant aux représentations de toutes sortes de monuments funéraires de Dacie Romaine. Elle inclut les parents, un ou plusieurs enfants, qui plus souvent sont placés dans le registre inférieur de l'image. Le positionnement des personnages ne s'effectue selon une règle quelconque, lorsque toujours quand il y a plusieurs enfants, les filles sont situées au centre. La nonconcordance entre l'image et l'inscription, alors quand celle-ci existe, démontre que ces monuments font partie de la catégorie de préfabriqués. Le désir de rester dans la mémoire de la postérité comme membre d'une famille déterminait les daco-romains de commander et de procurer des monuments avec l'image de la famille, même si elle ne représentait absolument la réalité.

Dr. Ana Voloșciuc-Bîtcă, Institutul Patrimoniului Cultural, AȘM, bd. Ștefan cel Mare, 1, MD-2001 Chișinău, Republica Moldova, e-mail: anisoarabitca@yahoo.com

BUCUREȘTI – MILITARI „CÂMPUL BOJA”. AȘEZAREA DIN SECOLELE II-IV p. CHR.

La o jumătate de secol de la primele săpături arheologice de la București-*Militari*, „Câmpul Boja” (Negru, Schuster, Moise 2000, cu lit. mai veche; Schuster, Negru 2006; Negru 2007; Negru, Schuster, Bădescu, Comșa, Morintz 2008), un bilanț al rezultatelor investigațiilor privind așezarea din secolele II-IV p. Chr. este un demers util atât pentru stadiul cercetărilor în acest sit, cât și la scara culturii Militari-Chilia, manifestare atribuite geto-dacilor din Muntenia în secolele amintite.

În cele 23 de campanii arheologice întreprinse în perioada 1958-2008, au fost descoperite în total un număr de 102 de complexe arheologice din secolele II-IV p. Chr.: 32 de locuințe, două cuptoare de olar, un atelier de prelucrare a bronzului, cinci gropi de cult și 62 de gropi menajere.

Habitatul

Cele mai intense cercetări au avut loc în sectorul central-vestic al sitului, dar locuințe și gropi de provizii au fost descoperite și în sectoarele de nord, est și vest ale obiectivului arheologic.

Locuințele de suprafață. În anul 2005, în sectorul din partea de est a sitului au fost identificate și cercetate primele două locuințe de suprafață (numite *L.S. 1*, respectiv *L.S. 2*), din așezarea de tip Militari-Chilia a acestui sit. Ele sunt de formă aproximativ dreptunghiulară și au podeaua adâncită cu 0,05 până 0,12 m față de nivelul antic de călcare. Unele gropi de mici dimensiuni (cu diametrele cuprinse între 0,25 și 0,36 m) par a indica sistemul susținerii pe stâlpi din lemn adânciți în pământ în cazul locuinței *L.S. 2*. În *L.S. 1* au fost descoperite cantități importante de pământ ars la roșu, care sunt indiciile unui incendiu puternic, în urma căruia locuința nu a mai fost utilizată. Ambele locuințe de suprafață au avut un inventar arheologic foarte sărac. El constă în fragmente de vase ceramice modelate cu mâna sau la roată, specifice secolelor II-III p. Chr.

Bordeiele. Bordeiele descoperite aveau forma aproximativ rectangulară cu colțurile rotunjite (pl. I/2). Pereții acestora erau ridicați din bârne de lemn și nuiele împletite apoi lutuite (așa-numitul sistem paiantă de construcții). Doar în două cazuri însă au fost găsite gropi de stâlpi cu adâncimi de 0,40-0,50 m și diametre de 0,45-0,60 m (*Bordeiul nr. 39* și *Bordeiul nr. 41*).



1



2

Pl. I. 1 - Bordeiu nr. 7 din anul 1960; 2 - Bordeiu nr. 60 din anul 2008.

Podeaua era, de obicei, fără amenajări speciale. Ea se afla la adâncimi cuprinse între 0,60 m (*Bordeiu nr. 4/1983*), 1,05 m (*Bordeiu nr. 41/2005*), respectiv 1,30 m (*Bordeiu nr. 1/1958*) de la nivelul antic de călcare.

Unele bordeie au în interiorul lor trepte, situație similară unor bordeie cercetate în cadrul culturii Militari-Chilia la Mătăsaru, Dulceanca și Colonești-Mărunței (Negru 2000, 81).

Instalații de foc. O caracteristică a bordeielor descoperite la *Militari-Câmpul Boja* este raritatea instalațiilor de foc. În cursul cercetărilor au fost identificate în interiorul lor doar trei cuptoare de bucătărie (pl. I/1) (*Locuința nr. 1/1958*, *Bordeiu nr. 7/1960*, *Bordeiu nr. 4/1983*) și o vatră de foc (*Bordeiu nr. 6/1983*). O situație similară a fost constatată în mediul geto-dacilor din Muntenia și Moldova (Negru 2000, 81).

Anexele gospodărești. În această categorie intră, de obicei, *gropile menajere*. Cu siguranță ele erau acoperite într-un fel. În unele cazuri, au fost descoperite gropi rectangulare asemănătoare bordeielor, dar care aveau în interiorul lor gropi de provizii de mari dimensiuni. Numite convențional bordeie, acestea sunt de fapt anexe gospodărești. Materialul arheologic ceramic sărac găsit în umplutura acestor complexe, firesc dată fiind utilitatea lor, le plasează în limitele secolelor II-III p. Chr.

Gropile menajere. În cursul cercetărilor au fost găsite gropi menajere (de provizii, ori de gunoi) și un număr de cinci gropi cu destinație specială. Gropile menajere cercetate aveau în general forma cilindrică. Dimensiunile lor variau între 1,20-1,35 m diametru și 0,98-1,98 m adâncime. În umplutura lor au fost descoperite fragmente de vase ceramice, obiecte din lut ars, metal și os, oase de animale, cenușă și lemn ars.

Gropi cu destinație specială sunt considerate cele care conțineau schelete de câini (pl. II/2). Cu privire la semnificația acestora există discuții în literatura de specialitate. În ceea ce ne privește, considerăm că fiecare descoperire trebuie analizată individual. În cazul cercetat de noi în campania din anul 1998, probabil, avem de a face cu o înmormântare.



1



2

Pl. II. 1 - Cuptorul de olar nr. 1, descoperit în anul 1998; 2 - Groapă de cult, descoperită în anul 1997.

Instalații meșteșugărești. Ateliere ceramice. În campaniile arheologice din anii 1998 (pl. II/1) (*Cuptorul nr. 1*) și 2008 (*Cuptorul nr. 2*) au fost investigate două cuptoare de ars vase din lut. Ambele cuptoare sunt de formă tronconică, de tipul cu pilon central. Camera de ardere a vaselor și altor obiecte din lut era separată de camera unde ardea focul printr-un grătar de lut ars cu perforații. Acest grătar era susținut de un pilon aproximativ cilindric dispus în centrul camerei inferioare a cuptorului.

În fața cuptoarelor se aflau câte o groapă de formă aproximativ ovală. Acestea serveau la alimentarea cu combustibil și extragerea cenușei din cuptoare. Groapa aferentă *Cuptorului nr. 2* avea două trepte în partea de sud.

Cuptoare de acest tip au fost descoperite pe spații largi de pe continentul european, în perioada respectivă sau anterioară. Menționăm aici descoperirile din mediul carpic de la Butnărești, Dărmănești-Piatra Neamț și Trușești, în cadrul culturii Militari-Chilia din Muntenia la București-*Străulești*, în zona Tisei Superioare la Beregovo VI (Negru 2000, 81), respectiv în provincia *Dacia Malvensis* la *Romula* (Popilian 1976, 139-145). Astfel de cuptoare au mai fost descoperite în a doua perioadă a epocii fierului la București-*Cățelu Nou*, precum și în cadrul culturii Sântana de Mureș-Cerneahov din secolul al IV-lea p. Chr. (Negru 2000, 81; Barbu 2000; Barbu, Schuster 2008, 29-32).

Atelierul de prelucrare a bronzului. În cursul campaniei arheologice din anul 1999, a fost găsit un atelier de prelucrare a bronzului. În colțul de sud-est al atelierului a fost descoperită o masă de chirpic de formă ovală cu diametrul maxim de 0,80 m și grosimea de 0,08-0,10 cm. Încălzirea și retopirea bronzului aveau loc în altă parte ori se făcea pe un dispozitiv portabil, din moment ce nu au fost găsite urmele unei instalații în acest scop in situ.

În sprijinul funcționalității ca atelier de prelucrare a bronzului sunt următoarele descoperiri: patru creuzete întregi și altele fragmentare cu urme de bronz topit, o picătură din bronz, două dălțițe din bronz, o sârmă cu opt vârfuri de săgeți în

curs de finisare, nituri și table cu nituri din bronz, peste 50 de fragmente de tablă din bronz cu urme de tăieturi, numeroase fragmente de sârme din bronz.

Amplasarea celor două cuptoare de ars vase de lut și atelierului de prelucrarea a bronzului la distanțe cuprinse între 30 și 50 m unul de altul nu poate fi o întâmplare. În mod logic, ne aflăm în fața unui cartier meșteșugăresc. O situație asemănătoare a fost surprinsă în orașele romane (*Romula, Durostorum*), respectiv în mediul carpic (Butnărești), ori la dacii de la nord de Carpați în secolele II-IV p. Chr. (Beregovo).

Materialele arheologice

În cursul cercetărilor arheologice întreprinse în perioada 1998-2008 au fost descoperite puține materiale arheologice întregi sau întregibile. Printre acestea amintim: vase modelate cu mâna ori la roată, greutatea pentru războiul de țesut, fusaiole, fibule, mărgelile, cuțite, o seceră, două tălăngi, mai multe creuzete etc.

Ceramica. Principala categorie de inventar a fost ceramica, obiectele din metal, sticlă, os sau chihlimbar fiind rare.

Ceramica modelată cu mâna (pl. II/2). Această categorie de ceramica modelată cu mâna este reprezentată de fragmente din vase de provizii, vase de dimensiuni mijlocii, castroane, cești tronconice și capace. Formele de vase ceramice sunt similare celor descoperite în așezările de tip Militari-Chilia, din mediul dacilor liberi de la est, nord ori vest de Munții Carpați, respectiv celor din așezările și necropolele autohtone din provinciile romane de la Dunărea de Jos. Aceste forme de vase își au originea în cadrul ceramicii geto-dacice din a doua perioadă a epocii fierului (Negru 2000, 93-94). Menționăm aici și faptul că unele vase tronconice, bitronconice sau în formă de clopot au analogii în cadrul culturii sarmaților roxolani (Negru 2000, 94).

Ceramica modelată la roată (pl. III/1). Această categorie de ceramică poate fi împărțită pe baza funcționalității, evidente ori presupuse, în ceramică de conservare și transport, de bucătărie și pentru servitul mesei. Ceramica pentru conservare și transport este reprezentată prin fragmente de chiupuri și amfore. Ceramica pentru servitul mesei este din pastă fină are o gamă de culori de la gălbui și cărămiziu la cenușiu. Principalele forme de vase ale acesteia sunt ulcioarele, oalele, cămile, străchinile și castroanele.

Ceramica de bucătărie cuprinde vase din pastă zgrunțuroasă de culoare cenușie. Pentru a rezista la temperaturi ridicate, la contactul cu focul, pasta acestor vase avea în compoziția sa o cantitate mare de nisip și chiar pietricele. Principalele forme de vase sunt oala și capacul, la care se adaugă castronul. Aproape toate fragmentele de vase descoperite poartă urmele contactului cu focul, respectiv zone de culoare negricioase ce indică o ardere secundară în procesul de preparare a hranei.

În literatura de specialitate această categorie de vase este specifică provinciilor romane. În acest context, prezența acestei categorii ceramice în așezarea de la *Militari „Câmpul Boja”* și în celelalte așezări ale geto-dacilor din Muntenia,



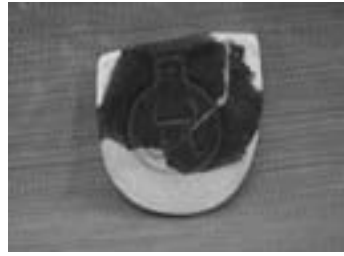
1



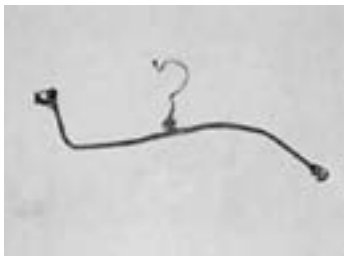
2



3



4



5



6



7



8

Pl. III. Materiale arheologice din secolele II-III p. Chr.

reprezintă o excepție pentru un teritoriu aflat în afara granițelor lumii romane în secolele II-III p. Chr.

O analiză comparativă a formelor ceramice descoperite în *Bordeiul nr. 30* și *Bordeiul nr. 34*, indică o tendință de diminuare a procentului vaselor modelate cu mâna în secolele III-IV p. Chr. Diferențele în repartiția categoriilor ceramice dintre cele două bordeie arată că ele nu pot fi contemporane, *Bordeiul nr. 30* fiind mai timpuriu.

Majoritatea vaselor ceramice modelate la roată sunt de producție locală și de tradiție geto-dacică. Pe lângă acestea, se află și forme ale ceramicii romane (amfore) ori de influență romană (ceramica zgrunțuroasă), cât și forme specifice ceramicii culturii Sântana de Mureș-Cerneahov (Negru 2000, 116-117).

Alte obiecte întregi și întregibile

Tipar pentru oglinzi. În cursul primelor campanii de cercetări arheologice a fost descoperită partea cu reversul unui tipar bivalv pentru o oglindă de tip sarmatic. Un fragment de oglindă de acest tip a fost descoperite în acest sit în campania din anul 1996 (pl. III/4) (Negru 2000, 120, pl. 102/4).

Arme. Piesele de armament ofensiv și defensiv sunt prezente rare la București-Militari „Câmpul Boja”, ca de altfel în toate așezările culturii Militari-Chilia din Muntenia.

În cursul cercetărilor au fost descoperite vârfuri de săgeți din fier cu lama plăată romboidală (Negru 2000, pl. 84/9), respectiv cu trei aripioare (Negru 2000, pl. 73/2). În timp ce primele au analogii în situri arheologice getice preromane din Muntenia și Moldova, ultimele sunt similare cu descoperiri din provincia Dacia (Negru 2000, 120-121).

Un loc aparte în cadrul pieselor de armament îl ocupă vârfurile din bronz cu patru muchii aflate în curs de prelucrare. Foarte probabil acestea erau folosite pentru vânarea animalelor mici și nu în conflicte militare.

O descoperire de excepție pentru așezările culturii Militari-Chilia este fragmentul de *lorica squamata* (echipament militar roman), ce cuprinde 14 plăcuțe dreptunghiulare din bronz (pl. III/7). Atribuit de unii specialiști vreunui războinic geto-dac ori sarmat, contextul descoperirii sale (într-o groapă cu multă cenușă și fragmente de creuzete) indică de fapt o refolosire a acestui obiect pentru obținerea bronzului folosit în cadrul atelierului local, unde se produceau noi obiecte din acest metal (vârfuri de săgeți, fibule etc.).

Unelte și ustensile gospodărești. În cadrul așezării au fost descoperite o serie de unelte folosite în cultivarea pământului (pl. III/3) (o seceră, un cosor), în gospodărie (pl. III/5) (cuțite, gresii de ascuțit, greutăți pentru războiul de țesut, fusaiole, cântar). Acestea sunt prezente obișnuite în cadrul așezărilor culturii Militari-Chilia (Negru 2000, 118-119, 121-122). Adăugăm la cele de mai sus o balanță din bronz, un clopoțel din bronz și doi clopoței din fier (pl. III/6, 8) (Negru 2000, 128-129).

Toporaș din fier. Un fragment al unui toporaș din fier a fost descoperit în bordeiul nr. 32 din secțiunea S. 49. Un obiect asemănător a fost descoperit în așezarea de tip Militari-Chilia de la Mătășaru (Bichir 1984, pl. IX/1).

Obiecte din bronz. În cadrul atelierului de prelucrare a bronzului au fost descoperite o dălțiță din bronz, bare de cu secțiunea rectangulară, o scoabă o verigă, nituri, un ac, sârme și fragmente din tablă de bronz, precum și o picătură din bronz topit (Negru 2000, 122-123).

În cadrul *produselor romane* pot fi incluse o cheie și un fragment de vas din bronz. Aceste obiecte sunt mai degrabă surse de materie primă decât importuri. Argumente în acest sens ne servesc lipsa unor indicii privind utilizarea cheilor romane în cadrul locuințelor geto-dacice din acest sit, precum și faptul că fragmentul de vas din bronz poartă urme de tăiere pentru o retopire (Negru 2000, 123).

Accesorii pentru veșminte. Principalele accesorii pentru veșminte descoperite în situl de la București-Militari „Câmpul Boja” sunt fibulele și cataramele. Fibulele de tipul cu piciorul întors pe dedesubt predomină. Realizate din bronz și mai rar din argint, unele au resortul bilateral scurt, altele au resortul bilateral lung. Acestea pot fi datate în limitele secolelor II-III p. Chr.

În cursul cercetărilor au fost descoperite și două fibule de tipul cu piciorul întors pe dedesubt cu bulbi la capetele resortului bilateral lung sau cu piciorul trapezoidal decorat cu o linie în zigzag incizată, care pot fi datate la sfârșitul secolului al III-lea, respectiv în secolul al IV-lea p. Chr. (Negru 2000, 123-126). Cataramele din bronz au forma rotund-ovală, în timp ce singura cataramă din fier are o formă rectangulară (Negru 2000, 126).

Obiecte de toaletă. Oglinzi. În cadrul cercetărilor au fost descoperite mai multe fragmente de tipare și oglinzi *de tip sarmatic*. Acestea aveau corpul oval, cu o coadă rectangulară perforată, pentru a putea fi agățată probabil. Pe verso acestea aveau un însemn în relief în forma literei *H*, denumit tamga în literatura de specialitate. Oglinzi de acest tip au fost descoperite în mediul sarmatic, dar și în mediul dacilor din Moldova și Muntenia în secolele II-III p. Chr., precum și în mediul dacoroman la Locusteni (Negru 2000, 126).

Pieptene din os. Pieptenul descoperit în groapa nr. 66 este de formă semicirculară, dinții fiind prinși între două plăci de os legate cu nituri. Astfel de piepteni au fost descoperiți în așezări de tip Militari-Chilia la Colonești-Mărunței și Dulceanca (Bichir 1984, 52, pl. LV/1-4), unde pot fi datați de la mijlocul secolului al III-lea p. Chr. până la sfârșitul secolului și eventual la începutul secolului al IV-lea p. Chr.

Piepteni de acest tip au fost descoperiți și în cadrul culturii Sântana de Mureș-Černjahov, în cadrul necropolelor din secolul al IV-lea p. Chr. de la Spantov, Independența și Alexandru Odobescu (Mitrea, Preda 1966, 125, 140, pl. 66/5, 117/10, 238/8, 9).

Podoabe. Mărgele. În campaniile din perioada 1958 și 1999 au fost descoperite o mărgea polifațetată din cronalină și mărgele multiple (Negru 2000, 126-127).

Descoperirile din ultimul deceniu sunt de reținut nu doar statistic ci și prin importanța pe care acestea le au pentru cronologia sitului.

O mărgea din pastă de sticlă de culoare albastru-cobalt a fost descoperită în *Bordeiul nr. 26* (Negru 2005, 175, pl. 2/19). Ea are forma hexagonală și este perforată longitudinal. Mărgelele hexagonale din sticlă de culoare albastră sunt frecvente în regiunea Dunării de Mijloc și de Jos. Menționăm descoperirile asemănătoare de la *Porolissum*, datate în secolele II-III p. Chr. (Gudea, Bajusz 1982, 26, 33-34, fig. 3/113). Mărgele similare au mai fost descoperite la Kistőke, unde

au fost datate în secolele I-II p. Chr. (Parducz 1944, 51, pl. XVII/4), Hajdúsámson-Majorsági, unde au fost datate în secolul al III-lea p. Chr. (Parducz 1944, 84, fig. XXXVIII/6), respectiv Felsőpusztaser, unde au fost datate în a doua jumătate a secolului I p. Chr. și în prima jumătate a secolului al II-lea p. Chr. (Parducz 1941, 53-54, fig. XII/5). Una dintre mărgelile descoperite în *Bordeiul nr. 26* este din pastă de sticlă acoperită cu vopsea maron cu inserții albe ale motivului ochiurilor de lanț (Negru 2005, 175, pl. 2/18). Mărgelile similare cu inserții de substanță albă au fost descoperite la Szentes-Sárgapart (Parducz 1950, 132-133, pl. III/13, VIII/6, XIII/6), datate cu monede de la *Antoninus Pius* până la *Marcus Aurelius* (Parducz 1950, 135), respectiv la Bácskeresztür, unde au fost datate cu modende de la *Marcus Aurelius* (Parducz 1950, 165, pl. CXII/1, 3). Mărgelile similare au mai fost descoperite la Tibiscum, unde au fost datate între secolele II p. Chr. și IV p. Chr. (Benea 1983, tip XII, 119, pl. I). În Muntenia a fost descoperită o mărgelă la Mătăsaru, unde a fost atribuită nivelului timpuriu al culturii Militari-Chilia, respectiv în secolul al II-lea p. Chr. și la începutul secolului al III-lea p. Chr. (Bichir 1984, 87-88).

În același bordei, a mai fost descoperită o mărgelă din chihlimbar de culoare cărămizie (Negru 2005, 176, pl. 2/20). Ea are forma unui disc și este din chihlimbar de culoare castaniu-roșcată. Mărgelile plate similare cu cea de chihlimbar de la București-*Militari*, „*Câmpul Boja*” au fost descoperite în mediul sarmaților iazigi în necropola de la Kiszombor, datată între anii 160-270 p. Chr. (Parducz 1950, 129, 139).

Mărgelile prezentate merită o atenție specială prin prisma analogiilor lor în mediul sarmaților iazigi din *Pannonia*. Până nu demult, textul lui Dio Cassius „*Cum iazigiile se dovediră a-i fi foarte de folos (împăratului Marcus Aurelius – n.a.), le iertă multe din îndatoririle lor... Le-a îngăduit însă să facă comerț cu roxolani, prin teritoriul Daciei – ori de câte ori guvernatorul acelei provincii le va da voie*” a fost considerat ca referindu-se exclusiv la un presupus drum care trecea prin *Porolissum* și pe care s-ar fi permis acest comerț (Cassius Dio, 703). Descoperirea la Mătăsaru și București-*Militari* *Câmpul Boja* a unor mărgelile similare celor din Câmpia Pannoniei, unde erau stabiliți în acea epocă sarmații iazigi, ar putea indica cel puțin existența a încă unei rute comerciale între sarmații iazigi din Câmpia Pannoniei și cei roxolani de la nordul Dunării de Jos și din partea de sud-est a Munteniei.

Alte podoabe descoperite, de-a lungul timpului, sunt inele, aplice, o brățară, pandantive de tip căldărușă și lăntșoare din bronz.

Monede. În cursul cercetărilor au fost descoperite o monedă romană de la *Hadrianus* (117-138), două monede romane de la *Diva Faustina Secunda* (a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr.) și două monede de la *Maximinus Thrax* (235-238) (Turcu 1992, 48, nota 29; Negru 2000, 134). Moneda de la *Hadrianus* are însă un grad avansat de uzură, motiv pentru care nu poate fi considerată un reper cronologic cert pentru începuturile așezării de tip Militari-Chilia (Negru 2005, 71, fig. 2/3).

Cronologia

Un aspect important în cadrul cercetărilor de teren și laborator a patrimoniului arheologic imobil și mobil de la București-*Militari*, „*Câmpul Boja*” este cronologia. Descoperirile din ultimii ani au adus noutăți semnificative în acest domeniu.

Descoperirile arheologice anterioare campaniei din anul 2004 au fost încadrate larg în secolele II-III p. Chr. (Negru 2000, 57-152).

O importanță aparte pentru cronologia sitului o are bordeiul nr. 26, cercetat în anul 2004. În inventarul acestuia au fost găsite printre altele o mârgea policromă cu inserții de pastă albă în formă de lanț, precum și un fragment de vas roman decorat cu motivul solzilor de pește, datat în Oltenia mai ales în secolul II p. Chr. Acesta este primul complex arheologic datat cu certitudine în secolul al II-lea la București-Militari „Câmpul Boja” (Negru 2005, 173-180).

Majoritatea covârșitoare a complexelor și materialelor arheologice descoperite în acest sit se încadrează între al doilea și al treilea sfert ale secolului al III-lea p. Chr. Argumente în acest sens sunt analogiile ceramicii, fibulele și o brățară din bronz torsionată cu obiecte similare din mediul dacilor liberi și lumea romană (Negru 2000, 130-132).

În campania din anul 2004, au apărut unele vestigii arheologice care pot fi datate și în secolul IV p. Chr. Un piepten din os, descoperit în *Groapa nr. 66*, este de formă semicirculară, dinții fiind prinși între două plăci de os legate cu nituri din bronz. Astfel de piepteni au fost descoperiți în așezări de tip Militari-Chilia la Colonești-Mărunței și Dulceanca (Bichir 1984, 52, pl. LV/1-4), unde pot fi datați de la mijlocul secolului al III-lea p. Chr. până la sfârșitul secolului și, eventual, la începutul secolului al IV-lea p. Chr. (Bichir 1984, 93). Piepteni de acest tip au fost descoperiți și în cadrul culturii Sântana de Mureș-Cerneahov, în cadrul necropolelor din secolul al IV-lea p. Chr. de la Spanțov, Independența și Alexandru Odobescu (Mitrea, Preda 1966, 140, pl. 66/5, 117/10, 238/8, 9).

Cercetările recente efectuate în cadrul sitului de la București - Militari „Câmpul Boja” s-au încheiat cu importante schimbări în topografia și cronologia așezărilor din secolele II-IV p. Chr. În *Sectorul D* (de vest) al sitului, au apărut atât complexe care pot fi datate începând cu a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr., cât și complexe care se pot data la sfârșitul secolului al III-lea p. Chr., respectiv în prima jumătate a secolului al IV-lea p. Chr. (Negru 2007, 64-65).

În final, considerăm că o discuție cu privire la raportul dintre cultura Militari-Chilia și cultura Sântana de Mureș-Černjahov în cadrul acestui sit este încă prematură datorită numărului restrâns al complexelor care pot fi datate la finele secolului al III-lea p. Chr. și începutul secolului al IV-lea p. Chr., cât și datorită lipsei unor studii temeinice cu privire la așezările de tip Sântana de Mureș- Černjahov în Muntenia.

Bibliografie

Barbu, V. 2000, *Cuptoare de ars ceramică pe cursul inferior al Argeșului*. In: Buletinul Muzeului Județean „Teohari Antonescu”, V-VI/5-6, Giurgiu (1999-2000), 231-249.

Barbu, V., Schuster, C. 2008, *Punctul În Vale*. In: Schuster, C., Popa, T., Mironești. I. Locuri, cercetări arheologice, monumente și personaje istorice, Bibliotheca Musei Giurgiuensis III, Giurgiu, 29-32.

Bichir, Gh. 1984, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București.

- Cassius Dio, *Istoria romană*. In: *Izvoare privind istoria României*, I, București, 1964.
- Gudea, N., Bajusz, I. 1982, *Mărgelile romane la Porolissum (I)*. Acta Musei Porolissensis VI.
- Mitrea, I., Preda, C. 1966, *Neropole din secolul IV e.n. în Muntenia*, București.
- Negru, M. 2000, *Așezarea din secolul al III-lea p. Chr.* In: M. Negru, C. Schuster, D. Moise, București-Militari „Câmpul Boja”. *Un sit arheologic pe teritoriul Bucureștilor*, București, 57-152.
- Negru, M. 2005, *O locuință de tip Militari-Chilia descoperită la București-Militari-Câmpul Boja*. *Cercetări Arheologice în București VI*, 173-180.
- Negru, M. 2007, *Militari-Câmpul Boja. Series III. Settlements of 2nd to 4th Centuries AD*, Târgoviște.
- Negru, M., Schuster, C., Moise, D. 2000, *București-Militari Câmpul Boja. Un sit arheologic pe teritoriul Bucureștilor*, București.
- Negru, M., Schuster, C., Bădescu, A., Comșa, A., Morintz, A. 2008, *Militari Câmpul Boja. Series IV. Archaeological excavations from 2006-2007*, Târgoviște.
- Parducz, M. 1941, *A szarmatakor emlékei magzarországon II/ Denkmäler Der Sarmatenzeit Ungarns*. *Archaeologia Hungarica XXV*.
- Parducz, M. 1944, *A szarmatakor emlékei magzarországon II/ Denkmäler Der Sarmatenzeit Ungarns*. *Archaeologia Hungarica XXVIII*.
- Parducz, M. 1950, *A szarmatakor emlékei magzarországon III/ Denkmäler Der Sarmatenzeit Ungarns*. *Archaeologia Hungarica XXX*.
- Popilian, Gh. 1976, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova.
- Schuster, C., Negru, M. 2006, *Militari-Câmpul Boja. An archaeological site on the territory of Bucharest II. Pre- and Proto-Historic Settlements*, Târgoviște.
- Turcu, M. 1992, *Descoperiri arheologice la București-Militari Câmpul Boja (București, Secolele II-III e.n. și VI e.n.)*. *Cercetări arheologice în București IV*, 37-56.

București-Militari-Câmpul Boja. The Settlement of 2nd to 4th Centuries AD

Abstract

The archaeological site of Bucharest-Militari Câmpul Boja gave one of the names of Militari-Chilia Culture created by Dacians from Muntenia since the 2nd to the 4th centuries AD. Since 1958 to 2008 there were 23 archaeological campaigns. In these excavations were discovered 102 contexts: 32 dwellings, 2 pottery kilns, one bronze workshop, 5 pits of cults and 62 provision pits.

The dwellings have a rectangular plane. The walls are built from wood and clay, and the cover was from vegetable materials probably. Those two pottery kilns and the bronze workshop are arguments for a artisanal quartier in the central-western part of the site.

Inside of the archaeological contexts, there were found fragments of pottery vessels, broches, beads, Roman coins and other ones. The archaeological materials support a chronology between the 2nd and the 4th centuries AD.

List of illustrations:

- Pl. I. 1 - Pit house no. 7 of 1960; 2 - Pit house no. 60 of 2008.
- Pl. II. 1 - Pottery kiln 1 discovered in 1998; 2 - Cultic pit discovered in 1997.
- Pl. III. Archaeological materials dated in II-III Centuries AD.

Dr. Mircea Negru, Universitatea „Spiru Haret”, Bd. Timișoara, 58, Sector 6, București, România, e-mail: mircea_negru_arch@yahoo.com

Dr. Cristian Schuster, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Centrul de Tracologie, Casa Academiei, Calea 13 Septembrie, 13, Sector 5, București, România, e-mail: cristianschuster@yahoo.com

FIBULE DESCOPERITE ÎN NECROPOLA DE TIP SÂNTANA DE MUREȘ-ČERNJACHOV DE LA BRĂVICENI

Printre obiectivele arheologice importante de epocă romană târzie din spațiul pruto-nistean se numără și necropola de tip Sântana de Mureș de la Brăviceni (r-nul Orhei). Situată la extremitatea de nord-est a satului, pe malul stâng al Răutului, necropola la care ne referim a fost descoperită întâmplător, în iarna anului 1977, cu prilejul unor lucrări de construcție. În anii 1977, 1980 și 1981 în cimitirul de la Brăviceni s-au întreprins cercetări arheologice organizate, care au avut de fapt caracter de salvare. Ca rezultat a trei campanii de săpături s-a dezvelit cea mai mare parte din suprafața sitului, scoțându-se la iveală 181(?) de morminte (unul de incinerare și 180[?] de inhumare) și 53 de gropi. Din cuprinsul complexelor au fost recuperate diverse tipuri de vase ceramice și de obiecte de metal, sticlă, carneol, coral, os sau lut ars, studiul cărora permite cunoașterea diferitor aspecte ale culturii materiale și vieții spirituale ale comunității de populație înmormântate aici.

În inventarul de obiecte al necropolei de la Brăviceni, ca, de altfel, și al celorlalte complexe Sântana de Mureș-Černjachov, un loc aparte îl ocupă fibulele. Folosite pentru prinderea veșmintelor, dar și ca piese de podoabă, după cum este bine cunoscut, fibulele reprezintă o categorie a materialului arheologic cu o semnificație cronologică foarte importantă. În același timp, ele oferă informații interesante asupra unor obiceiuri de port practicate în vechime, precum și indicii prețioase privind anumite aspecte ale producției economice.

În cimitirul de la Brăviceni s-a găsit un număr de 14 fibule întregi sau cu mici părți lipsă și două resorturi fragmentare provenind de la alte două exemplare. Din totalul de 16 piese recuperate¹, 13 sunt de bronz, două de argint, iar una este lucrată din metal alb. Cele 16 fibule s-au descoperit în 12 morminte de inhumare. Opt morminte (nr. 2, 23, 103, 112, 152, 158, 164, 169) conțineau câte o fibulă, iar alte patru înmormântări (nr. 44, 71, 87 și 165) au avut câte două asemenea piese. Pentru a pune la dispoziția cercetătorilor toate datele, în cele ce urmează facem

¹ De relevat că acest număr este destul de mic față de cel al unor astfel de accesorii vestimentare descoperite în alte necropole de tip Sântana de Mureș investigate intens prin săpături. Spre exemplu, în marile cimitire de la Bârlad-Valea Seacă și Mihălășeni, explorate integral, cu peste 500 de morminte fiecare, s-au găsit 117 și respectiv 155 de fibule, iar în necropola de la Budești, din care s-au dezvelit circa 375 de morminte, s-au aflat peste 100 asemenea piese de port (Palade 2004, 215; Șovan 2005, 151; Vornic 2006, 195).

o descriere amănunțită a fiecărei fibule, cu menționarea dimensiunilor și a contextului arheologic în care a apărut, după care întocmim și o clasificare a acestor accesorii vestimentare.

1. Fragment din resortul de bronz cu axul de fier al unei fibule de tip neidentificabil; spirala resortului pare să fi fost lucrată dintr-o singură bucată de sârmă; coarda, din care s-a păstrat un rest, era în formă de arbaletă; lungimea fragmentului 0,7 cm; găsit în mormântul 2 (distrus din vechime), care era orientat NE-SV, împreună cu o cană și un castron lucrate la roată din pastă fină cenușie și două bucăți de oale lucrate la roată din pastă zgrunțuroasă; fragmentul de resort s-a aflat în colțul de NE al mormântului, printre oasele umane răvășite (fig. 1/1).

2. Fibulă de bronz cu portagrafa fixă, corpul din bandă, cu marginile laterale fațetate, piciorul romboidal și resortul scurt executat dintr-o singură bucată de sârmă; parte din resort și coarda, care era trecută pe dedesubt, nu s-au păstrat; lungimea 3,7 cm; descoperită în mormântul 23, care avea orientarea N-S, pe umărul stâng, în asocierie cu patru mărgelile discoidale mici de sticlă albastră (fig. 1/2).

3. Fibulă de bronz cu piciorul înfășurat, corpul lucrat din bandă, fațetat, și resortul scurt, cu spirala realizată dintr-o singură bucată de sârmă și coarda trecută pe sub arc; la capetele tijei, care este de fier, prezintă câte un mic buton pentru sprijinirea spiralei resortului; vârful piciorului este rupt; lungimea aproximativă 4,5 cm; a fost găsită în mormântul 44, cu orientarea N-S, răvășit din antichitate, în zona centrală a gropii, la adâncimea de 0,75 m; drept inventar, mormântul mai conținea o fibulă și o cataramă de bronz, 39 de mărgelile cuboedrice de sticlă albastră, un cuțit de fier, o fusaiolă de lut ars, trei oale lucrate la roată din pastă zgrunțuroasă, două vase lucrate la roată din pastă fină și oase de animale de la ofranda de carne (fig. 1/3).

4. Fibulă similară, cu aceeași formă și de aceeași dimensiuni; parte din resort, agrafa și portagrafa sunt rupte; lungimea aproximativă 4,5 cm; găsită în mormântul 44, alături de fibula de la nr. 3 (fig. 1/4).

5. Fibulă de bronz cu portagrafa fixă realizată prin îndoirea laterală a piciorului, corpul din bandă lată și resortul scurt, executat dintr-o singură bucată de sârmă cu coarda trecută pe sub arc; vârful acului este rupt; lungimea 3,8 cm; descoperită în mormântul 71 (deteriorat din vechime), care avea orientarea V-E, în regiunea cutiei toracice; în cuprinsul mormântului, asupra scheletului sau în solul de umplutură, s-au mai găsit o fibulă și cataramă cu garnitură de bronz, 32 de mărgelile cilindrice mici de sticlă alb-gălbuie, un obiect nedefinit de fier și fragmente de la două vase de lut, unul lucrat cu mâna și altul confecționat la roată din pastă fină (fig. 1/5).

6. Fibulă de bronz similară cu precedenta, găsită în același mormânt 71, tot în zona toracelui; lungimea 3,8 cm (fig. 1/6).

7. Fibulă de argint cu placă pentagonală și semidisc, corpul arcuit, cu muchie mediană la exterior și concavitate în interior, dublu resort și portagrafa fixă, pe ju-

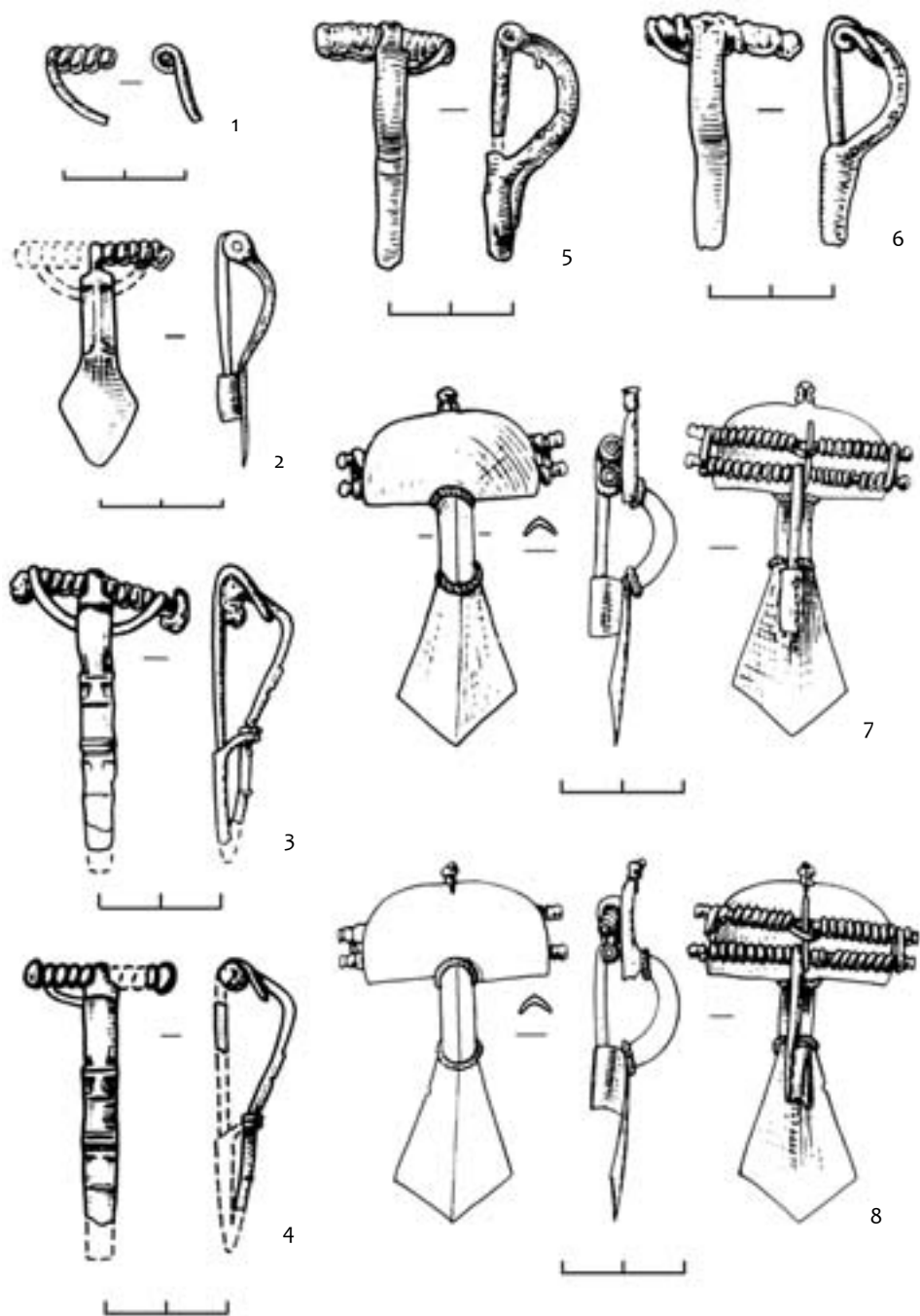


Fig. 1. Brăviceni. Fibule de bronz (1-6) și argint (7, 8) din morminele 2 (1), 23 (2), 44 (3, 4), 71 (5, 6) și 87 (7, 8).

mătatea superioară a plăcii; deasupra plăcii semicirculară și la capetele resorturilor, ale căror axuri sunt de cupru, prezintă câte un butonaș; la extremitățile arcului are câte un inel de sârmă de argint, decorat cu linii incizate transversal; lungimea 5,9 cm; a fost descoperită în mormântul 87, care era orientat N-S, mai jos de clavicula stângă (fig. 1/7) (Grosu, Vornic, Ciobanu 2006, 113, 116, 117, fig. 5).

8. Fibulă de argint asemănătoare cu precedenta, găsită în mormântul 87 sub umărul drept; lungimea 5,9 cm (fig. 1/8) (Grosu, Vornic, Ciobanu 2006, 113, 116, 117, fig. 5).

9. Resort fragmentar, cu spirala lucrată se pare dintr-o singură bucată de sârmă, și baza arcului unei fibule de bronz de tip neprecizat; acul și coarda sunt rupte; lungimea resortului 2,8 cm; a fost identificat în mormântul 103, orientat V-E și răvășit din antichitate, fără să fi conținut alte elemente de inventar (fig. 2/1).

10. Fibulă de bronz cu piciorul înfășurat, corpul din bandă și resortul scurt, realizat dintr-o singură bucată de sârmă; arcul prezintă pe marginile laterale două linii ușor incizate în zigzag; partea inferioară a arcului și piciorul sunt fațetate; lungimea 4,6 cm (fig. 2/4); s-a găsit în mormântul 112, orientat NE-SV și lipsit de alt inventar.

11. Fibulă de bronz cu piciorul înfășurat, corpul din bandă îngustă, fațetat, și spirala resortului lucrată dintr-o singură bucată de sârmă; în partea inferioară a arcului prezintă drept decor două linii oblice incizate; lungimea 3,9 cm (fig. 2/5); găsită în mormântul 152, orientat V-E, lângă bazin, în locul unde se aflau oasele mâinii stângi.

12. Fibulă de bronz cu piciorul înfășurat, corpul din tablă subțire, convex-concav în secțiune, și resortul scurt, lucrat dintr-o singură bucată de sârmă; coarda și agrafa sunt rupte; lungimea 2,9 cm; a fost aflată în mormântul 158 de copil (distrus din vechime), orientat N-S, în zona centrală a gropii, împreună cu o căniță de lut romană, un fragment inform de fier, un ciob atipic de vas lucrat cu mâna, coji de ou de pasăre și oase de animale de la ofrande de alimente (fig. 2/2) (Grosu, Vornic, Ciobanu 2006, 117, 118, fig. 6B).

13. Fibulă de bronz de tipul cu piciorul întors pe dedesubt, având corpul lucrat din bandă, cu marginile laterale fațetate, și spirala resortului executată dintr-o singură bucată de sârmă; lungimea 4 cm (fig. 2/6); a fost găsită în mormântul 164 (distrus din antichitate), orientat N-S, în solul de umplutură, în asocierie cu o cataramă de bronz, un vârf de săgeată și un fragment de cuțit sau pumnal de fier și mai multe vase lucrate la roată, dintre care remarcăm o amforetă, o cană în formă de halbă și un castron cu trei toarte, toate lucrate la roată din pastă fină cenușie.

14. Fibulă de bronz cu piciorul înfășurat, corpul din bandă lată, cu marginile laterale fațetate și resortul prelung, realizat din două bucăți de sârmă, cu coarda dublă trecută pe sub arc; lungimea 5 cm; a fost descoperită în mormântul 165, orientat aproximativ N-S, în zona umărului stâng, împreună cu fibula de la nr. 15 și o mărgică cuboedrică de sticlă albastră (fig. 2/7).

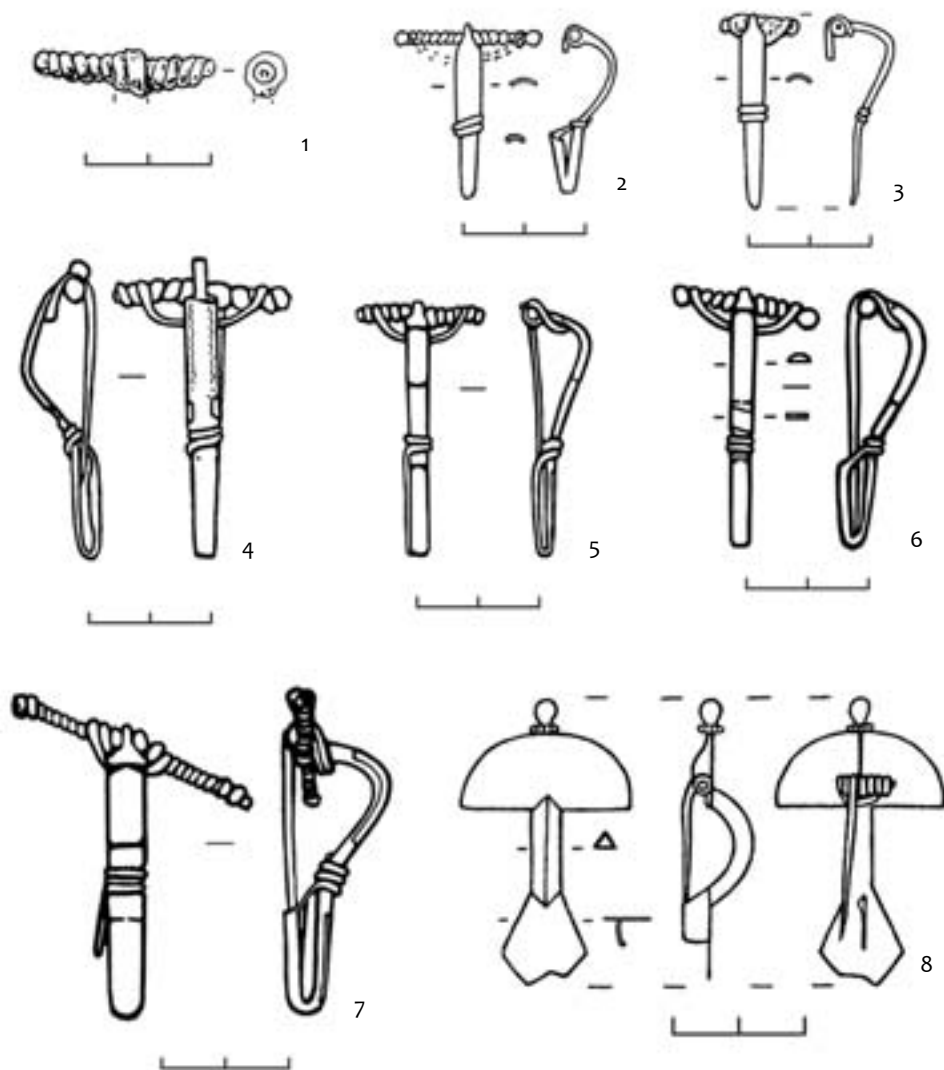


Fig. 2. Brăviceni. Fibule de bronz (1-6) și metal alb (8) din morminele 103 (1), 112 (4), 152 (5), 158 (2), 164 (6), 165 (7, 8) și 169 (3).

15. Fibulă de metal alb cu placă romboidală și semidisc, având corpul triunghiular în secțiune și resort simplu, realizat din trei bucăți de sârmă; deasupra plăcii semicirculare prezintă un buton și o verigă mică crestată, fixate pe un ax vertical realizat prin turnare; piesa a avut câte un buton și o verigută crestată și la cele două capete ale resortului; vârful piciorului și parte din resort și portagrafă nu s-au păstrat; lungimea aproximată 5,3 cm; a fost găsită în mormântul 165, pe umărul stâng, în apropiere de piesa de la nr. 14 (fig. 2/8).

16. Fibulă fragmentară de bronz cu piciorul înfășurat, corpul din tablă subțire, cu marginile rotunjite spre interior, și cu resortul incomplet, lucrat din două sau trei bucăți de sârmă; tija resortului este de fier; portagrafa și acul sunt rupte; lungimea 3,1 cm; a fost găsită în mormântul 169 de copil (distrus din vechime), ce avea orientarea N-S, în colțul de NV al gropii; inventarul mormântului mai cuprindea o amuletă din scoică marină, o căniță de lut cu gura tribolobată de factură romană, patru oale mici lucrate la roată din pastă zgrunțuroasă, precum și o oliță și șapte castronașe lucrate la roată din pastă fină cenușie (fig. 2/3) (Grosu, Vornic, Ciobanu 2006, 120-123, fig. 8; 9/1-5).

După cum reiese din descriere, exceptând două exemplare provenind din mormintele 2 și 103, din care s-au păstrat doar resorturile, celelalte fibule din cimitirul de la Brăviceni au fost găsite într-o stare de conservare mai mult sau mai puțin satisfăcătoare, ceea ce permite stabilirea cu certitudine a tipului la care aparțin. În funcție de caracteristicile morfologice se poate vorbi de trei tipuri clar distincte între ele.

Tipul 1, cel mai bine reprezentat, include fibulele cu piciorul întors pe dedesubt și înfășurat (*mit umgeschlagenem Fuß*). Toate cele opt fibule aparținând acestui tip de la Brăviceni sunt lucrate din două bucăți de metal și au corpul din tablă de bronz relativ subțire, iar resortul cu spirala de bronz și axul, trecut printr-o perforație, de fier sau bronz. Piciorul scurt și ușor îngustat spre capăt se repliază și formează portagrafa, care se înfășoară pe corp prin două-trei spire. Șase exemplare au marginile laterale ale arcului și ale piciorului fațetate, iar două piese, al căror corp este convex-concav în secțiune, nu prezintă fațete. Dimensiunile fibulelor sunt mici și medii, lungimea lor variind între 2,9 și 5,2 cm.

Ținând seama de lungimea și modul de confecționare a resortului, în cadrul primului tip pot fi delimitate două variante:

1a. Fibule cu resortul prelung, având spirala executată din două bucăți de sârmă și coarda dublă trecută pe sub arc. O piesă cu corpul lat și asemenea resort, al cărui ax se termină la capete cu câte un buton de susținere a fost descoperită în mormântul 165 (fig. 2/7). Tot acestei variante ar putea aparține și fibula aflată în mormântul 169, din resortul lung al căreia s-a păstrat doar segmentul median, având câte două-trei spire de fiecare parte a corpului și o coardă scurtă trecută pe sub arc (fig. 2/3). De remarcat că amândouă mormintele din care provin fibulele cu piciorul înfășurat și resortul lung se găsesc în marginea de est a cimitirului (fig. 3/2).

În sistematizarea concepută de A. Ambroz această formă de fibulă face parte din grupa 16, subgrupa 2, seria 1, variantele 2-3 (Амброз 1966, 61, 63-66), iar în clasificarea elaborată de I. Ioniță constituie categoria 2, varianta a (Ioniță 1992, 77). În cultura Sântana de Mureș-Černjachov fibula cu piciorul înfășurat și resortul lung executat din două segmente are o frecvență destul de mare, apărând aproape în fiecare necropolă cercetată mai stăruitor prin săpături. Dar, după cum au constatat deja unii specialiști, din cauză că deseori sunt publicate necorespunzător, fără descriere și cu ilustrație deficitară, departajarea fibulelor cu re-

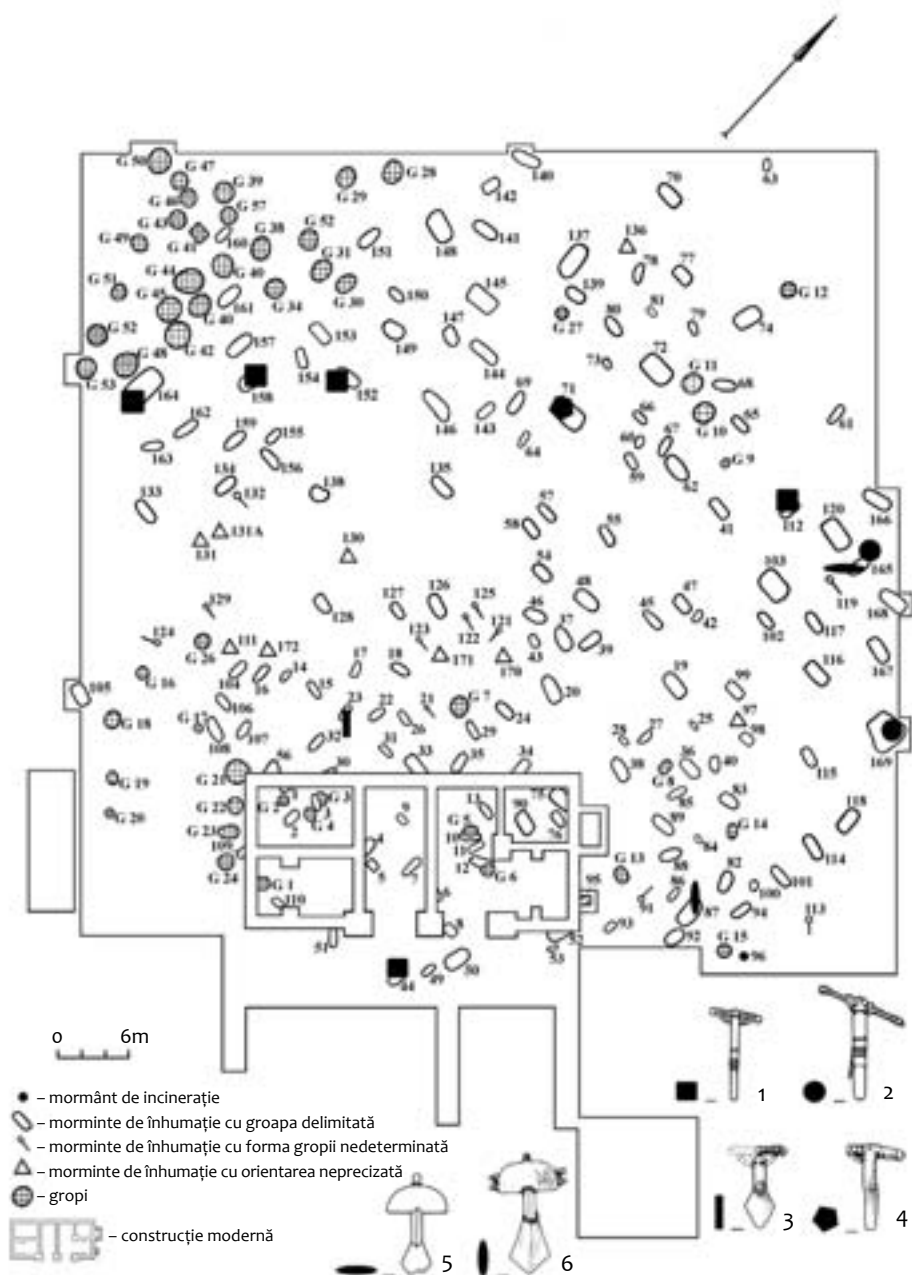


Fig. 3. Brăviceni. Răspândirea fibulelor de tip 1a (1), 1b (2), 2a (3), 2b (4), 3a (5) și 3b (6) în cuprinsul necropolei.

sortul lucrat din două bucăți de sârmă de cele al căror resort este executat din trei segmente nu este întotdeauna posibilă (Șovan 2005, 152). Dintre numeroasele agrafe de acest fel descoperite până în prezent în complexele culturii Sântana de Mureș-Černjachov consemnăm pe cele de la Târgșor (Diaconu 1965, pl. XXXIII/3, LXXIII/2, XCVII/4, 5; Ioniță 1986, 296, Abb. 3/2), Independența (Mitrea, Preda 1966, 280, fig. 107/3, 4), Miorcani (Ioniță 1977, R 48b, 4,5, R 50a, 1, 2), Hănești (Zaharia, Zaharia, Șovan 1993, fig. 23A/1, 28/35), Budești (Vornic 2006, 143, 144, fig. 116/1, 11/4), Bârlad-Valea Seacă (Palade 2004, 66/1, 75/2, 80/2, 84/9, 102/4, 117/4, 160/4, 5, 179/3, 190/4, 200/2, 228/3, 4, 238/1, 244/3, 294/6) și Mihălășeni (Șovan 2005, 152, pl. 301/6, 302/7, 8).

Referitor la cronologie, potrivit observațiilor făcute de Ion Ioniță, fibulele cu piciorul înfășurat și resortul lung sunt proprii etapei a II-a a culturii Sântana de Mureș-Cernjachov, ce se datează C₂ târziu și C_{3a} (Ioniță 1992, 82). Este interesant de consemnat că în binecunoscuta necropolă de la Târgșor, cu excepția a două cazuri, toate celelalte 12 morminte având în inventar fibule cu resortul lung realizat din două segmente se datează în etapa mijlocie de evoluție a complexului, ce corespunde, în mare, primei jumătăți a sec. IV e.n. (Ioniță 1986, 296, 302, 316, Tabelle 1). Pe de altă parte, fibulele cu piciorul înfășurat și resortul scurt s-au aflat la Târgșor exclusiv în morminte datate în etapa a III-a de funcționare a cimitirului (Ioniță 1986, 296, 302, 316, Tabelle 1). Datarea mai timpurie a fibulelor cu resortul lung, lucrat din două sau trei segmente, față de cele cu corpul fațetat având resortul scurt, se verifică și în cimitirele Sântana de Mureș-Cernjachov de la Miorcani, Gavrilovka și Kosanovo (Ioniță 1992, 80; Petrauskas 2003, 260, 290), iar în marea necropolă de la Mihălășeni s-a dovedit clar că cele mai vechi dintre fibulele cu resortul prelung sunt piesele cu corpul îngust, ele apărând în sectorul inițial al complexului (Șovan 2005, 185, 188).

În ceea ce privește fibulele cu resortul lung de la Brăviceni, ținând cont de faptul că au arcul lat, dar mai ales de contextul în care s-au aflat, cronologia lor ar trebui fixată într-o fază mai târzie a culturii Sântana de Mureș, încadrabilă în limitele celei de a doua jumătăți a secolului IV. Amintim că piesa din mormântul 165 s-a găsit împreună cu o fibulă cu placă și semidisc, iar exemplarul din mormântul 1969 – în asociere cu mai multe vase lucrate la roată de dimensiuni mici, printre care și o oenochoe romană de import. Așa cum a remarcat Ion Ioniță, fibulele cu piciorul înfășurat și resortul prelung apar extrem de rar în complexe închise împreună cu exemplare de tipul cu placă și semidisc, datate în fazele târzii ale culturii Sântana de Mureș-Černjachov (Ioniță 1992, 79). De relevat că în mormântul 8 al necropolei de la Mogoșani, în cuprinsul căruia s-au găsit două fibule de argint, dintre care una cu piciorul înfășurat și resortul lung, executat din trei segmente, și alta cu semidisc și piciorul romboidal, un pahar conic de sticlă, câteva vase de lut și mărgelile de sticlă, fibula cu piciorul înfășurat are corpul lat, la fel ca și piesa din mormântul 165 de la Brăviceni (Ioniță 1992, 79; Diaconu 1970, 21, 22, fig. 5/10, 12/4, 15). În clasificarea lui A. Ambroz, fibulele cu semidisc, picior pentagonal și resort dublu fac parte din grupa 21, subgrupa I, varianta IAA, care include și piesele de mici dimensiuni cu un singur resort cum este cea de la Mălăiești (Федоров 1960, 272, рис. 18/8).

1b. Fibule cu resortul scurt în formă de arbaletă, având spirala realizată dintr-o singură bucată de sârmă cu coarda trecută pe sub arc. Axul este lucrat fie din bronz, fie din fier și prezintă la capete câte o verigă sau un buton de siguranță (fig. 1/3, 4, 2/2, 4-6). Au fost descoperite șase asemenea piese în mormintele 44 (2), 103 (1), 112 (1), 152 (1), 158 (1) și 164 (1). În ceea ce privește răspândirea în cuprinsul necropolei, trei dintre mormintele cu astfel de fibule în inventarul lor sunt grupate în partea de vest, al patrulea se află în marginea de sud, iar al cincilea în sectorul de est (fig. 3/1).

Așa cum indică descoperirile arheologice, această formă de fibulă cu piciorul înfășurat se întâlnește frecvent, dacă nu chiar cel mai frecvent în complexele culturale Sântana de Mureș-Černjachov, fiind răspândită și în alte medii culturale ale *Barbaricum*-ului european. În lucrarea de referință a lui O. Almgren, consacrată fibulelor de epocă romană din nordul Europei, varianta respectivă de fibulă este ilustrată la fig. 161-162, făcând parte din grupa VI.1.b (Almgren 1923, 71-89, Taf. VII). În clasificarea întocmită de A. Ambroz fibula cu piciorul înfășurat, corpul fațetat și resortul scurt apare inclusă în grupa 16, subgrupa 2, seria 1, variantele 2-3 (Амброз 1966, 61, 63-66), iar în tipologia fibulelor cu piciorul înfășurat din cultura Sântana de Mureș-Černjachov elaborată de I. Ioniță formează o variantă a categoriei 1 (Ioniță 1992, 77-79).

În ceea ce privește încadrarea cronologică, cei mai mulți cercetători datează fibulele Almgren 161-162 la mijlocul și în a doua jumătate a sec. IV e.n., cu preponderență în al treilea sfert al acestui veac (Diaconu 1965, 94; Mitrea, Preda 1966, 138, 139; Амброз 1966, 61, 64; Гороховский 1988; Гудкова 1991, 66; Левинский 1999, 159, 160; Магомедов 2001, 67). În conformitate cu observațiile lui I. Ioniță, fibulele la care ne referim aparțin etapei a treia a culturii Sântana-Černjachov, datată C_{3b} (Ioniță 1992, 82).

Tipul 2. Fibule de bronz cu portagrafa fixă (*mit festem Nadelhalter*), numite în literatura de specialitate est-europeană și „militare”, din care s-au descoperit trei exemplare ce fac parte din două variante.

2a. Fibulă cu piciorul romboidal, portagrafa sudată, corpul din bandă, fațetat, și resortul scurt, realizat dintr-o singură bucată de sârmă (fig. 1/2). Ea provine din mormântul 23, situat în zona de sud a necropolei (fig. 3/3). Fibulele de acest gen constituie apariții destul de rare în aria culturii Sântana de Mureș-Černjachov. Printre analogii cităm exemplarele de la Bogdănești-Fălciu (Palade 1973, fig. 7/6, 15/1), Sultana (Isăcescu, Ionescu 1976, pl. IV/11), Slobozia-Chișcăreni (Левинский 1999, 159, 160, рис. 20/2) și Mihălășeni (Șovan 2005, pl. 139/1, 2, 198/1). Câte o fibulă cu portagrafa fixă, piciorul rombic și resortul scurt, dar prevăzute cu o placă pătrată sau de forma unui segment de cerc deasupra resortului, s-au descoperit în cimitirele înrudite de la Bârlad-Valea Seacă (Palade 2004, fig. 97/1), Bogdănești-Fălciu (Diaconu 1973, Taf. VIII) și Kosanovo (Petrauskas 2003, Abb. 43b/1). O subvariantă sau chiar variantă deosebită o formează fibulele cu piciorul rombic și resortul prelung, din care s-au descoperit câteva piese în necropolele Sântana de Mureș de la Budești (Vornic 2006, fig. 119/5), Al. Odobescu

(Mitreă, Preda 1966, fig. 238/3), Târgșor (Diaconu 1965, pl. XCVI/6) și Mihălășeni (Șovan 2005, pl. 155/1, 243/1, 2)

Referitor la datare, M. Schulze plasează fibulele „militare” cu piciorul rombic în ultimul sfert al secolului al III-lea și în primul pătrar al secolului al IV-lea (Schulze 1977, 120, 371, Taf. 26, 27). După părerea noastră însă, în acest interval cronologic ar putea fi încadrate doar fibulele cu placă deasupra resortului² și eventual cele cu resortul prelung. Cât privește piesele cu resortul scurt, judecând după contextul în care s-au aflat exemplarele de la Slobozia-Chișcăreni, Sultana, Mihălășeni și Brăviceni, ele se datează mai târziu, la mijlocul și în a doua jumătate a secolului IV.

2b. Fibule cu portagrafa fixă realizată prin îndoirea laterală a piciorului, corpul arcuit din bandă și resortul scurt, executat dintr-o singură bucată de sârmă (fig. 1/5, 6). Mormântul 71 în care s-au găsit cele două fibule era situat între centrul și marginea de nord a necropolei (fig. 3/4). Bârlad-Valea Seacă. De data aceasta analogiile sub raport numeric sporesc, fibule similare semnalându-se în toate regiunile cu descoperiri de tip Sântana de Mureș-Černjachov. Consemnăm exemplarele de la Fântânele (Marinescu, Gaiu 1988, Abb. 3B/1), Spanțov (Mitreă, Preda 1966, fig. 61/6), Târgșor (Diaconu 1965, pl. CXIII/2), Lețcani (Bloșiu 1975, fig. 26/3), Bârlad-Valea Seacă (Palade 2004, fig. 203/1; 214/16), Mihălășeni (Șovan 2005, pl. 43/2; 209B/1), Budești (Vornic 2006, fig. 87/14, 119/6), Dănceni (Рафалович 1986 таб. LV/5), Cialîc (Щербакова 1990, рис. 4/4; 11/2, 3), Kosanovo (Petrauskas 2003, Abb. 32/2, 3), Ripnev (Баран 1964, рис. 6/12), Privol'noe (Кухаренко 1955, таб. 1/2) și Černjachov (Петров 1964, рис. 11/6, 7). Referitor la fibula citată de la Târgșor, este interesant de menționat că ea prezintă urme ale unei reparații, inițial având piciorul întors pe dedesubt și înfășurat (Ioniță 1986, 297).

În ceea ce privește cronologia fibulelor cu portagrafa fixă realizată prin îndoirea laterală a piciorului, ele sunt datate mai larg, în general în cursul secolului IV e.n. (Schulze 1977, 92, Taf. 12; Petrauskas 2003, 242; Амброз 1966; Щужин, Щербакова 1986, 181). Judecând însă după contextul în care s-au găsit, majoritatea pieselor din cuprinsul culturii Sântana de Mureș-Černjachov, inclusiv exemplarele de la Brăviceni, se datează la mijlocul și în a doua parte a secolului respectiv.

Tipul 3. Fibule cu placă și semidisc (*Blechfibeln*), din care s-au găsit trei exemplare aparținând la două variante deosebite.

3a. Fibulă din metal alb de dimensiuni relativ mici, cu piciorul romboidal, corpul triunghiular în secțiune și resortul simplu, lucrat din două sau trei bucăți (fig. 2/8). Piesa s-a găsit împreună cu o fibulă cu piciorul înfășurat și resortul lung asupra scheletului din mormântul 165, situat în marginea de est a necropolei (fig. 3/5). Fibulele de acest fel apar relativ rar în complexele culturii Sântana de Mureș-Černjachov. Între analogii notăm pe cele de la Lețcani (Bloșiu 1975, fig. 30/5), Copuzu (Mușețeanu 1986, fig. 4/11), Bogdănești-Fălcu (Palade 1973, fig. 15/2), Mogoșani

² Consemnăm aici și opinia lui V. Palade, după care fibula cu placă rectangulară deasupra resortului și picior romboidal de la Bârlad-Valea Seacă (mormântul 91) s-ar data în prima parte a secolului V e.n. (Palade 2004, 225).

(Diaconu 1970, fig. 12/15), Bârlad-Valea Seacă (Palade 2004, fig. 138/2) și Mihălășeni (Șovan 2006, pl. 163B/1, 2; 187D/1; 263/1). Este interesant de remarcat că piesele citate de la Mihălășeni, ca și toate celelalte fibule cu placă și semidisc din acest cimitir, datează din faza târzie de funcționare a complexului, proiectată în perioada de după invazia hunilor din anul 376 (Șovan 2005, 186, 189). Tot epocii hunice este de atribuit și fibula din mormântul 8 al necropolei de la Mogoșani, care are însă piciorul romboidal mai alungit, iar resortul lucrat dintr-o singură bucată de sârmă, cu coarda trecută printr-o perforație (Ioniță 1992, 82). Dintr-o perioadă ceva mai timpurie, corespunzătoare etapei C_{3b}, datează piesa din mormântul 36 al cimitirului de la Lețcani, găsită în asociere cu o fusaiolă de lut cu inscripție runică (Ioniță 1994, 102). După tipologia lui A. Ambroz, fibula cu semidisc și picior rombic de la Brăviceni și exemplarele la care ne-am referit se înscriu în grupa 21, subgrupa I, varianta IBB, care mai cuprinde și piesele cu resort dublu. Referitor la datare, cei mai mulți specialiști plasează fibulele de tip Ambroz IBB în a doua jumătate a secolului IV e.n. (Petrauskas 2003, 277; Гороховский 1988, 44, 45; Магомедов 2001, 67) și chiar în prima parte a veacului următor (Айбабин 1984, 108,109).

3b. Fibule de argint de dimensiuni medii, având piciorul de formă pentagonală, corpul din bandă subțire, cu marginile rotunjite spre interior, și resortul dublu (fig. 1/7, 8). În această variantă se includ două piese, ambele provenind din mormântul 87, care se afla în sectorul sud-estic a cimitirului (fig. 3/6). Ele își găsesc cele mai apropiate corespondențe printre descoperirile din aria vestică a culturii Sântana de Mureș-Černjachov. Dintre acestea cităm exemplarele de la Valea Strâmbă (Horedt 1982, Abb. 53/4), Sântana de Mureș (Horedt 1982, 133), Palatca (Horedt 1982, 133), Fântânele (Marinescu, Gaiu 1989, Abb. A/1, 2), Izvoare (Vulpe 1957, 306, 307, fig. 327; 328/1, 2), Izvorul (Mitrea, Preda 1966, fig. 206/1, 4), Mogoșani (Diaconu 1970, fig. 12/14), Lunca (Croitoru 2004, pl. I/11), Belen'koe (Гудкова 1991, рис. 11/17, 18), Bârlad-Valea Seacă (Palade 2004, fig. 193/1; 201/6, 9; 257/3; 292/9, 12) și Mihălășeni (Șovan 2006, pl. 41/1, 2, 130/1, 190/1, 2, 195/1, 204/1, 2, 272/1, 2). O oarecare circulație au avut fibulele de acest gen și în regiunea Dunării Mijlocii, așa cum o atestă descoperirile de la Stara Palanka-Lederata (Tejral 1987, 28, Abb. 12/6), Brigetio (Tejral 1987, 28, Abb. 12/5), Novi Banovci (Tejral 1987, 28) și Šurjan (Tejral 1997, Abb. 9/14).

În clasificarea lui A. Ambroz, fibulele cu semidisc, picior pentagonal și resort dublu fac parte din grupa 21, subgrupa I, varianta IAA, care include și piesele de dimensiuni mici sau mijlocii cu un singur resort (Амброз 1966, 77, 82), cum sunt cele de la Mălăiești (Федоров 1960, 272, рис. 18/8), Izvorul (Mitrea, Preda 1966, 79, fig. 210/1), Alexandru Odobescu (Mitrea, Preda 1966, 99, fig. 238/1), Mogoșani (Diaconu 1970, fig. 12/7, 13), (Șovan 2006, pl. 6/1, 2, 163B/1, 2) și Lunca (Croitoru 2004, pl. I/6, 7). Când privește încadrarea cronologică, fibulele de tip Ambroz IAA sunt datate în a doua jumătate a secolului IV și la începutul veacului următor (Mitrea, Preda 1966, 138, 139; Horedt 1967, 377-380; Horedt 1982, 131, 132; Diaconu 1973, 264, 265; Kazanski, R. Legoux 1988, 31; Tejral 1997, 330, 331; Гороховский 1988, 44, 45; Магомедов 2001, 67).

Rezumând cele expuse în paginile de mai sus, constatăm că deși ca frecvență fibulele din necropola Sântana de Mureș de la Brăviceni, față de alte complexe înrudite, sunt mai puțin reprezentative, din punct de vedere tipologic ele se dovedesc a fi destul de variate. Astfel, din totalul de 16 piese descoperite, 14 s-au aflat într-o stare mai mult sau mai puțin satisfăcătoare, putând fi incluse în trei tipuri, fiecare cu câte două variante.

La fel ca și în restul cimitirelor Sântana de Mureș-Černjachov, la Brăviceni mai bine documentat este tipul de fibulă cu piciorul întors și înfășurat (tipul 1, după clasificarea noastră), în care se înscriu opt piese. Dintre acestea, două exemplare sunt prevăzute cu resort lung și formează varianta a, celelalte șase fibule, cu piciorul înfășurat au resortul scurt în formă de arbaletă, alcătuind varianta b. Din punct de vedere cronologic, fibulele cu resortul prelung se datează, în mod obișnuit, mai timpuriu, cu precădere în al doilea sfert al secolului IV e.n., pe când piesele cu resortul scurt sunt proprii etapei C_{3b}, corespunzătoare celui de-al treilea pătrar al veacului respectiv. Amintim că în planul necropolei fibulele de tip 1a și 1b sunt răspândite în sone distincte, ceea ce ar fi în măsură să întărească datarea diferită a lor. Ținând însă seama de piesele cu care s-au găsit în asociere și de alte indicii, înclinăm să credem că fibulele de tip 1a de la Brăviceni aparțin unei faze mai târzii a culturii Sântana de Mureș. Evident, supoziția urmează încă a fi confirmată de studiul complet al tuturor materialelor și datelor obținute din acest cimitir.

Tipul de fibulă cu portagrafa fixă și tipul cu placă și semidisc sunt mai slab reprezentate, fiecare dintre ele cuprinzând câte trei exemplare, care aparțin la câte două variante. Cronologia fibulelor „militare” nu este atât de bine precizată, probabil și din cauză că apar mai rar în complexele culturii Sântana de Mureș-Černjachov, ele fiind datate în general în cursul secolului IV e.n. Judecând însă după contextul în care au fost găsite și după unele analogii, considerăm că fibulele cu portagrafa fixă de la Brăviceni se datează la mijlocul și în a doua parte a veacului IV e.n. Cât privește piesele cu placă și semidisc, acest tip reprezintă unul din cele mai importante elemente de datare a cimitirului de la Brăviceni. Fiind bine cunoscut faptul că sunt caracteristice pentru fazele târzii ale culturii Sântana de Mureș-Černjachov, fibulele cu placă și semidisc, alături de alte indicii și materiale, vin în sprijinul încadrării sitului în a doua jumătate a secolului IV e.n. și eventual la începutul veacului următor. Problema datării și periodizării necropolei de la Brăviceni, care este mai complexă, constituie însă subiectul unui alt studiu, aflat în curs de elaborare.

Bibliografie

- Almgren, O. 1923, *Studien über nordeuropäische Fibeln*, Leipzig.
 Bloșiu, C. 1975, *Necropola din secolul al IV-lea e.n. de la Lețcani (jud. Iași)*, ArhMold VIII, 203-280.
 Croitoru, C. 2004, *Câteva precizări în legătură cu piesele de port și podoabă din inventarul mormintelor de la Lunca, județul Galați*. In: Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani, Călărași-Brăila, 319-336.

- Diaconu, Gh. 1965, *Târgșor. Necropola din secolele II-IV e.n.*, București.
- Diaconu, Gh. 1970, *Mogoșani. Necropola din secolul IV e.n.*, Tîrgoviște.
- Diaconu, Gh. 1973, *Über die Fibel mit halbkreisförmiger Kopfplatte und rautenförmigem Fuß aus Dazien*, *Dacia N.S.* XVII, 257-275.
- Horedt, K. 1967, *Unele probleme privind răspîndirea culturii Sîntana de Mureș-Černeahov în România*, *SCIV(A)* 18, nr. 4, 575-592.
- Horedt, K. 1982, *Siebenbürger in spätrömischen Zeit*, București.
- Grosu, V., Vornic, V., Ciobanu, L. 2006, *Ceramica din necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Brăviceni*, *Revista Arheologică S.N.* 1-2, vol. I, 104-127.
- Ioniță, I. 1977, *La nécropole du IV-e siècle de n.e. à Miorcani*, *Inventaria Arch.* VIII, București.
- Ioniță, I. 1986, *Chronologie der Sântana de Mureș-Černjachov-Kultur (I)*, *Peregrinatio Gothika. Archaeologia Baltica* VII, Lódź.
- Ioniță, I. 1992, *Die Fibeln mit umgeschlagenem fuss in der Sântana de Mureș-Černjachov-Kultur*, *Peregrinatio Gothika* III, Oslo, 77-90.
- Ioniță, I. 1994, *Cultura di Sântana de Mureș: Romania e Republica Moldova*. In: „I Goti”, Milano, Palazzo Reale, 28 gennaio - 8 maggio 1994. *Ausstellungskatalog, Electa Lombardia*, Milano, 93-107.
- Isăcescu, C., Ionescu, B. 1976, *Necropola prefeudală din sec. al IV-lea de la Sultana, com. Mînăstirea, jud. Ilfov*, *Muzeul Național* 3, 185-190.
- Kazanski, M., Legoux, R. 1988, *Contribution a l'étude des témoignages archéologiques des Goths en Europe orientale a l'époque des Grandes Migrations: La cronologie de la culture de Černjachov récent*, *Archéologie Médiévale* XVIII, Paris, 7-53.
- Marinescu, G., Gaiu, C. 1989, *Die Necropole bei Fântânele „Rât”, Gem. Matei, jud. Bistrița-Năsăud aus dem 4. Jahrhundert u.Z.*, *Dacia N.S.* XXXIII, 125-143.
- Mitrea, B., Preda, C. 1966, *Necropole din secolul al IV-lea în Muntenia*, București.
- Palade, V. 1973, *Săpăturile arheologice de la Bogdănești-Fălciu*, *MCA* X, 169-189.
- Palade, V. 2004, *Așezarea și necropola de la Bârlad-Valea Seacă (sfârșitul sec. al III-lea - a doua jumătate a sec. al V-lea)*, București.
- Petrauskas, O. 2003, *Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka – eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten*, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 84. Frankfurt am Main.
- Schulze, M. 1977, *Die Spätkaiserzeitlichen Armbrustfibeln mit festem Nadelhalter*, Bonn.
- Șovan, O.L. 2005, *Necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Mihălășeni (județul Botoșani)*, Târgoviște.
- Tejral, J. 1987, *Zur Chronologie und Deutung der südöstlichen Kulturelemente in der frühen Völkerwanderungszeit Mitteleuropas*. In: *Die Völkerwanderungszeit in Karpatenbecken*. Anzeiger der Germanischen Nationalmuseums, Nürnberg, 11-46.
- Tejral, J. 1997, *Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonauraum*. In: *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum*, Brno, 321-392.
- Vornic, V. 2006, *Așezarea și necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Budești, Chiși-nău*.
- Vulpe, R. 1957, *Izvoare*, București.
- Zaharia, N., Zaharia, Em., Șovan, O.L. 1993, *Necropola din secolul al IV-lea d. Chr. de la Hănești (județul Botoșani)*, *ArhMold* XVI, 151-189.
- Айбабин, А.И. 1984, *Проблемы хронологии могильников Крыма позднееримского времен*, *СА* 1, 104-122.
- Амброз, А.К. 1966, *Фибулы юга европейской части СССР, САИ, Д1-30, Москва*.
- Баран, В.Д. 1964, *Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга*. В сб: МИА, 116, Москва, 213-252.
- Гороховский, Е.Л. 1988, *Хронология Черняховских могильников Лесостепной Украины*. В сб: Труды международного конгресса славистов, Киев, 34-46.

Гудкова, А.В. 1991, Черняховские памятники буджакской степи. В сб: Древности юго-запада СССР, Кишинев, 64-84.

Левинский, А.Н. 1999, Лазо – могильник финальной фазы черняховской культуры в Молдавии, *Stratum plus* 4, 121-166.

Кухаренко, И.В. 1955, Поселение и могильник полей погребений в селе Привольном, СА 22, 125-152.

Магомедов, Б.В. 2001, Черняховская культура. Проблема этноса, Люблин.

Петров, В.П. 1964, Черняховский могильник, В сб: МИА, 116, Москва, 53-167.

Рафалович, И.А. 1986, Данчены. Могильник черняховской культуры III-IV вв. н.э., Кишинев.

Федоров, Г.Б. 1960, Малаештский могильник (памятник черняховской в бассейне реки Прут). В сб: МИА, 82, Москва, 253-302.

Щербакова, Т. А. 1990, Могильник черняховской культуры у с. Чалык. В сб: АИМ в 1985 г., Кишинев, 141-162.

Цукин, М.Б., Щербакова, Т.А. 1986, К хронологии могильника Данчены. В: Рафалович, И.А., Данчены. Могильник черняховской культуры III-IV вв. н.э., Кишинев, 177-212.

Fibules découvertes dans la nécropole de type Sântana de Mureș-Černjachov de Brăviceni

Résumé

On présente les fibules, en nombre de 16 (14 complète et 2 fragments de ressorts), découvertes dans la nécropole Sântana de Mureș-Černjachov de Brăviceni. Tenant compte de leurs formes, elles peuvent être classifiées en trois types distinctes, à savoir: 1. Fibules en bronze à pied enroulé; 2. Fibules en bronze à portagrafe fixe; 3. Fibules d'argent et métal blanc avec semi-disque et plaque à pied.

Le premier de ces types, les fibules à pied enroulé, est représentée par 8 découvertes. Dans le cadre de ce type on peut identifier deux variantes, qui se datent différemment: 1a. Fibules avec spirale du ressort formée de deux fils; 2a. Fibules avec spirale du ressort formée d'une seule pièce.

Le 2 et 3 types, qui se divisent en deux variantes, sont documentée par seulement 3 exemplaires.

La présence de ces fibules, comme aussi d'autres objets et éléments, ont permis à l'auteurs de dater la necropole de Brăviceni au deuxième partie de IV^e siècle de n.é.

Légende des figures:

Fig. 1. Brăviceni. Fibules en bronze (1-6) et d'argent (7, 8) des tombes 2 (1), 23 (2), 44 (3, 4), 71 (5, 6) et 87 (7, 8).

Fig. 2. Brăviceni. Fibules en bronze (1-6) et métal blanc (8) des tombes 103 (1), 112 (4), 152 (5), 158 (2), 164 (6), 165 (7, 8) et 169 (3).

Fig. 3. Brăviceni. La diffusion des fibules du type 1a (1), 1b (2), 2a (3), 2b (4), 3a (5) et 3b (6) dans la nécropole.

Dr. Vlad Vornic, Institutul Patrimoniului Cultural, AȘM, bd. Ștefan cel Mare, 1, MD-2001 Chișinău, Republica Moldova

Dr. Vasile Grosu, Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală, str. M. Kogălniceanu 82, MD-2012 Chișinău, Republica Moldova

„SCIȚII” ÎN GEOGRAFIA ȘI RETORICA CONVERTIRII

Într-un articol publicat în 1983 în *Jahrbuch für Antike und Christentum* cu un titlu ce parafraza *Acta Apostolorum* 1,8 »Und bis an die Grenzen der Erde ...«, Ursula Maiburg de la Bonn a analizat listele de populații și ținuturi creștinate, menționate de autori din secolele II-IV, stabilind că enumerarea popoarelor convertite, cu întreaga sa problematică (poziționare geografică, denumire, vecinătăți, semnificație), derivă atât din surse profane – geografice (de exemplu, Ephoros), filosofice (de exemplu, cataloagele cu așa-zisii „filosofi barbari”), istoriografice (Herodot, Polibius, istoricii alexandrini, Tacitus, Plutarh ș.a.) – cât și, în mod normal, din cele biblice: din Vechiul Testament – unii psalmi, precum: *Psalmul* 19,5: „Pe tot pământul a răsunat glasul lor / și cuvintele lor până la marginile lumii”; din Noul Testament – în primul rând scrisorile pauline: *Epistola către romani* 10,12: „Într-adevăr, nu este o deosebire între iudeu și grec, căci el este Domnul tuturor, darnic față de toți cei care îl invocă”; *Epistola 1 către corinteni* 12,13: „Căci noi toți am fost botezați într-un singur Duh spre a forma un singur trup, fie iudei, fie greci, fie sclavi, fie liberi, și toți am fost adăpați într-un singur Duh”; *Epistola către galateni* 3,28: „Așadar, nu mai este nici iudeu, nici grec, nici sclav, nici liber, nici bărbat și nici femeie: voi toți sunteți una în Cristos Isus”; *Epistola către coloseni* 3,11: „unde nu mai este nici grec, nici iudeu, nici circumcizie, nici necircumcizie, nici barbar, nici scit, nici sclav, nici liber, ci Cristos care este totul în toate”¹; în sfârșit, *Faptele Apostolilor* 1,8: „Însă, când va veni Duhul Sfânt asupra voastră, voi veți primi o putere și îmi veți fi martori în Ierusalim, în toată Iudeea și Samaria, și până la marginile pământului”; 2,9-11: „Parți, mezi, elamiți și locuitori din Mesopotamia, Iudeea și Capadocia, din Pont și Asia, din Frigia și Pamfilia, din Egipt și din părțile Libiei, care sunt aproape de Cirene, romani în trecere, atât iudei cât și prozeliți, cretani și arabi îi auzim vorbind în limbile noastre despre faptele minunate ale lui Dumnezeu”. Dar, spre deosebire de lucrările profane, unde descrierile geografice aveau un caracter prioritar informativ, descriptiv, fără a lipsi însă notele retorice (să ne gândim la filosofia politică degajată de operele autorilor latini sau ale celor greci loialiști, axată pe ideea expansiunii romanității până la marginile „lumii cunoscute” (*orbis terrarum, oikumene*)), în lucrările vetero- și neotestamentare ele au o pronunțată intenționalitate eshatologică. Această tendință s-a conservat și a fost

¹ De adăugat, *Rom.* 15,18-19; *1Tes* 1,8.

augmentată de scriitorii ecleziastici. Cu alte cuvinte – și aceasta este concluzia fundamentală care se desprinde din articolul Ursulei Maiburg –, geografia convertirii a sfârșit într-o retorică a convertirii, descrierea topografică a îmbrăcat o dimensiune stilistică – pe scurt, geografia reală s-a transformat într-o geografie a mântuirii (Maiburg 1983, 38-53). Am putea adăuga un alt izvor al acestei geografii devenite imagine, anume *Parabola semănătorului* din Evangheliile sinoptice (*Mt* 13,3b-9; *Mc* 4,3-9; *Lc* 8,5-8), în care, așa cum au arătat, printre alții, Lucien Cerfaux și Françoise Thelamon, își are originea tema repartiției regiunilor de misionat între apostoli prin tragere la sorți și a mesajului celor doisprezece, care trebuie anunțat „în toată lumea, ca mărturie pentru toate neamurile” (*Mt* 24,14); lumea devine astfel ogorul unde trebuie aruncată *semina fidei, orbis terrae* devine un spațiu potențial de evanghelizat, care nu este în mod necesar identic cu spațiul geografic (Cerfaux 1961, 99-107; Cerfaux 1964, 43-66; Thelamon 1981, 58-60, 148-149; vezi și Zugravu 1997, 148, 166).

Douăzeci și trei de ani mai târziu, în *Atti del V Convegno romeno-italiano. Oriente e Occidente nell'Antichità: Contatti e interazioni*, profesorul Mario Girardi a studiat mențiunile despre „sciți” din scrierile celor trei mari teologi capadocieni (Vasile de *Caesarea*, Grigorie de *Nazianzus*, Grigorie de *Nyssa*), arătând că, pe baza aceluiași filon paulin amintit mai sus, la care s-au adăugat elemente împrumutate din bagajul cultural, din tradiția orală și din realitățile politico-militare ale veacului al IV-lea, în operele capadocienilor, într-o retorică adesea hiperbolizantă, imaginea „sciților” „pendulează” între mit și istorie, între clișee și reabilitări, între ficțiune și realitate (Girardi 2006, 111-126).

Pornind de la sugestiile metodologice ale celor doi autori, am urmărit incidențele termenilor „scit”, „Sciția”, „limbă scitică” în scrierile mai multor autori ecleziastici, latini și greci, din mileniul I. În contribuția de față ne vom opri asupra mențiunilor din omiliile lui Ioan Hrisostom; doar tangențial vom face referire la operele altor prelați din spațiul sirian.

Omiletica lui Ioan Gură de Aur dezvăluie incidența numeroasă a termenilor „sciți”, „Sciția”, „limba scitică” – peste 30, cu o treime mai mult decât toate cele din operele capadocienilor – 10 la Vasile, 6 la Grigore de *Nazianzus*, 5 la Grigore de *Nyssa*, după Girardi (Girardi 2006, 112). Această bogăție de mențiuni ridică o problemă de natură metodologică: analiza lor trebuie să țină seama de faptul că ele reprezintă elemente ale discursului oral (Ioan Gură de Aură a fost un campion al artei de a vorbi în public) (Roncoroni 1980, 411-423; Thurén 2001, 180-218), care se adresa unui auditoriu liturgic, pastoral²; finalitatea sa era persuasiunea, a cărei forță nu decurgea din acuratețe, ci, cum scria profesorul Girardi, din „l'ambiguità della metafora e dell'*amplificatio* retorică” (Mayer 2000, 119). Nu întâmplător, adesea, „sciții” apar în contexte în care predicatorul evidențiază dimensiunile ecumenice ale răspândirii mesajului evanghelic, puterea integrativă, supraetnică, suprasocietară și supraculturală, a Bisericii, universalitatea celebrărilor creștine, superiorita-

² Despre auditoriul lui Ioan Hrisostom, cf. Mayer 2000, 73-87.

tea moralei creștine față de patrimoniile morale particulare, proporțiile nelimitate spațial, lingvistic și etnic ale misiunii apostolilor ș.a. Un exemplu, din multele pe care le-am putea prezenta; citim în *Homilia de capto Eutropio*, 14: „Străbătea Paul lumea și tăia spinii necredinței, arunca semințele credinței celei drepte [iată ecoul din *Parabola semănătorului* – n.n.] având, ca un minunat plugar, plugul învățaturii. – Și la cine s-a dus? – La traci, la sciți, la inzi, la mauri, la sardinieni, la goți, la animale sălbatice, și le-a schimbat pe toate... S-a dus pe râuri, s-a dus în locurile pustii de pe întinsul întregii lumi. Nu este pământ, nu este mare lipsită de faptele lui mari” (*Homilia de capto Eutropio*, 14). Iată „*amplificatio* retorică”, despre care vorbea profesorul Girardi: Paul n-a convertit nici pe traci, nici pe sciți, nici pe inzi, nici pe mauri, nici pe sardinieni, nici pe goți [la acea dată goții nici nu existau]; acest catalog de populații vizitate de Paul nu e mai mult decât o figură de stil.

Această subordonare a geografiei retoricii o întâlnim și la alți scriitori bisericesti din zona siro-palestiniană – de exemplu, la Eusebiu de *Caesarea*, în *Praeparatio evangelica* (Eus., *Praep. evang.*, I, 4, 6; IV, 17, 4; VI, 10), la Chiril de Ierusalim, în *Catecheses ad illuminandos* (Cyrill., *Catech.*, X, 19; XIII, 40; XVI, 22), la Teodoret de *Cyros*, în *Therapeutica (Graecarum affectionum curatio)* (Theod., *Ther.*, VIII, 6; IX, 6; 15; 17; 29; 35; 68-69). Cultul martirilor – scria, de exemplu, acesta din urmă – s-a propagat nu numai la romani și la toți cei care au acceptat stăpânirea lor și care sunt guvernați de ei, dar și la perși, la sciți, la masageți [un *ethnicon* complet anacronic la acea dată], la sarmați, la inzi, la etiopieni – pe scurt, până la marginile lumii (Theod., *Ther.*, VIII, 6). Legiutorii Greciei și ai Romei – menționa tot el – n-au putut impune vecinilor să se guverneze după legislația lor (Theod., *Ther.*, IX, 6); dimpotrivă, pescarii noștri, vameșii noștri și meșterii noștri au dus la toți oamenii legile Evangheliei; și nu numai la romani și la supușii lor, dar și la popoarele sciților și sarmaților, ale inzilor, etiopienilor, perșilor, serilor, hircanilor, bactrienilor, bretonilor, cimbrilor [încă un anacronism, cimbrii fiind, la acea dată, dispăruți de mai bine de jumătate de mileniu], germanilor – pe scurt, oamenilor de toate neamurile și de toate originile ei au reușit să-i facă să admită legea Crucificatului; și aceasta nu cu armele și cu mii de soldați de elită, nici prin forță și cruzime, în felul perșilor, ci folosind convingerea și demonstrând avantajele acestor legi (Theod., *Ther.*, IX, 15; *Prol.*, 12; IX, 17).

Care sunt sursele acestui discurs retoric în termeni geografici, între care se includ și sciții? În primul rând, epistolarul paulin. Lectura zecile de omilii pastorale și exegetice ale lui Ioan Hrisostom ne-a dat sentimentul că acesta a avut o devoțiune specială pentru Paul, pe care adesea îl prezintă în termeni excesivi de encomiastici (Ritter 1990, 360-369; Mitchell 2001, 354-371). L-a cinstit, deopotrivă, pe Petru (Zincone 2000, 195-205; Zincone 2001, 31-52), dar modelul pare să-i fie Paul. Nu știm care dintre Părinții orientali a fost atât de pătruns de spiritul paulin ca Ioan Gură de Aur; din acest punct de vedere, poate fi comparat cu Augustin, deși nu a fost un teolog de talia nord-africanului³. Prin forța lor persuasivă și prin

³ Pentru relația dintre cei doi teologi vezi Altaner 1967, 302-311; Brändle 2005, 885-895.

sinceritatea neprefăcută a credinței, predicile sale degajă „un torent de credință paulină”, cum scria Adolf Harnack despre lucrările lui Augustin (*Apud Rieff* 2007, 20); ca și acesta din urmă, pe urmele lui Paul, el a plasat religia nu în tipare și formule, ci „în inimă”⁴. Pentru Ioan Gură de Aur, Paul este misionarul perfect, care a transmis Adevărul revelat întregii omeniri. Am dat un exemplu mai sus; iată altul: „Un om care stătea în piață și se îndeletnicea cu meșteșugul pielăritului – spunea în cea de-a IV-a omilie din ciclul *De laudibus sancti Pauli apostoli* –, atât de mare putere a avut, că a reîntors la adevăr, nici în treizeci de ani de toți, pe romani, pe persi, pe inzi, pe sciți, pe etiopieni, pe sauromați, pe parți, pe mezi, pe saraceni, într-un cuvânt, tot neamul omenesc!” (*De laudibus sancti Pauli apostoli*, IV,10).

Sursa principală din care s-a inspirat Ioan Gură de Aur atunci când menționează pe sciți este, neîndoielnic, *Col. 3,11*, așa cum o arată dubletele „scit-barbar” sau „barbar-scit”, tripletele „grec-barbar-scit” sau „evreu(i)-grec(i)-scit(ți)” și secvențele mai dezvoltate „rob-liber-barbar-scit”, „sciți-barbari-iudei-greci”, „evreu-grec-barbar-scit-liber-rob”, „grec-evreu-circumcis-barbar-scit-rob-liber” etc. Acestea sunt completate uneori cu binomul „barbat-femeie” din *Gal. 3,28*. Lor li se adaugă altele, pe care le putem considera creații ioaniene („bogat-sărac”, „învățat-neînvățat”), dar care, în ultimă instanță, nu sunt decât amplificări ale mesajului paulin din epistolele amintite sau din altele. Iată un exemplu din *Omilia a X-a la In Joannem*: ... Κᾶν δοῦλοι, κᾶν ἐλεύθεροι, κᾶν Ἕλληνες, κᾶν βάρβαροι, κᾶν Σκύθαι, κᾶν ἄσοφοι, κᾶν σοφοί, κᾶν γυναῖκες, κᾶν ἄνδρες, κᾶν παιδία, κᾶν πρεσβῦται, κᾶν ἄτιμοι, κᾶν ἔντιμοι, κᾶν πλούσιοι, κᾶν πένητες, κᾶν ἄρχοντες, κᾶν ἰδιῶται, φησὶ, πάντες τῆς αὐτῆς ἡξίωονται τιμῆς. (*In Joannem*, X,1). Explicația o găsim, de exemplu, în comentariul la *Epistola întâi către corinteni*, 10,1: „Nu vreau să nu știți, fraților, că părinții noștri toți au fost sub nor și toți prin mare au trecut”. Adresându-se corintenilor cu apelativul „frați”, spune Ioan Gură de Aur, Paul a cinstit cu acest nume „nu numai pe cei liberi, ci și pe robi, nu numai pe bogați, ci și pe cei săraci... nu numai pe oamenii de vază și pe căpetenii, ci și pe oamenii de rând, pe slugi, într-un cuvânt, pe toți”; și continuă: „În Hristos Iisus nu mai e nici rob, nici liber, nici barbar, nici scit, nici înțelept, nici neînțelept, ci a dispărut toată inegalitatea dintre oameni” (*In dictum Pauli: Non vos ignorare*, 3). Iar ceva mai jos, comentând întregul pasaj 10,1-4, unde Paul folosește de cinci ori cuvântul „toți”, Ioan Gură de Aur se întreabă: „– Dar pentru ce a folosit atât de des cuvântul acesta?” Și răspunde: „Paul a întrebuițat de mai multe ori cuvântul «toți» vrând să arate că... în Biserică nu este deosebire între rob și slobod, între străin și cetățean, între bătrân și tânăr, între înțelept și neînțelept, între omul de rând și marele dregător, ci toate vârstele și toate dregătoriile, și toată firea omenească, bărbat și femeie, toți intră în colimvitra apelor botezului, toți se bucură de aceeași curățenie, fie el împărat sau sărac etc.” (*In dictum Pauli: Non vos ignorare*, 3). Prin urmare, „sciții” reprezintă o componentă a noii identități universaliste în Hristos, care depășește orice barieră etnică, lingvistică, socială, culturală, biologică (González Blanco 1978, 263-299; Zincone 2005, 763-780).

⁴ *Apud Rieff*, 21. Pentru perspectiva augustiniană și hrisostomică asupra lui Paul și reverberațiile lor pentru dihotomia catolicism-protestantism, cf. Mitchell 2001, 9-16.

Unele mențiuni despre sciți se fac ecol formației intelectuale a lui Ioan Gură de Aur „Ai auzit ce viață duc sciții! Trăiesc tot timpul în căruță.”, spunea într-una dintre omiliile la Matei (*In Mattheum*, LXIX, 3; vezi și *In epistulam II ad Corinthios*, XV, 3). Motivul nomadismului sciților – întâlnit și la alți Părinți bisericești (Girardi 2006, 116-117) – are o vechime considerabilă, coborând în istoriografia greacă (Hdt., IV, 2, 11; 2, 19; 2, 46; 2, 127; Arr., *Ind.*, VII, 2). Ajungem astfel la un aspect cvasicomun scrierilor ecleziastice, care se originează, neîndoielnic, în literatura profană (Hdt., IV, 62), anume percepția ambivalentă, dihotomică despre sciți: cum s-a văzut din exemplul tocmai citat, sciții sunt catalogați adesea de către autorii creștini ca tipul negativ al barbarului, ca imaginea însăși a sălbăticiei. Nu sunt singurii; sauromații, tracii, perșii, mezii, inzii sunt prezentați uneori în aceeași manieră. Pentru scriitorii din spațiul sirian – Eusebiu de *Caesarea*, Teodoret de *Cyros*, mai puțin Ioan Gură de Aur (*Adversus Iudaeos et gentiles demonstratio*, 6; *De sancto hieromartyre Babyla*, 5; *In epistulam II ad Corinthios*, XV, 3) –, dar și din alte arii culturale, sciților le sunt proprii sacrificiile umane, antropofagia, politeismul, a căror eradicare a fost posibilă doar prin vestirea Evangheliei (Eus., *Praep. ev.*, I, 4, 6; IV, 16, 9; 17, 3-4; *Laus Const.*, 13, 8; 16, 9; Athan., *De incarn.*, VI, 50, 5; 51, 2; Theod., *Therap.*, IX, 21; 36; vezi și Girardi 2006, 116-118).

Aceasta este dimensiunea negativă. Dar, pe linia unei tradiții care coboară, de asemenea, în literatura greco-latină cu accente moralizatoare, sciților le sunt atribuite calități și virtuți deosebite. De exemplu, preluând o informație ce coboară la Herodot, mulți scriitorii bisericești au reținut ca pe un model de înțelepciune, superioară chiar grecilor, pe scitul Anacharsi (Clem., *Strom.*, I, 14, 59, 1-2; 15, 72, 3; 16, 77, 3; V, 8, 44, 5; Eus., *Praep. ev.*, XII, 49, 6; Theod., *Therap.*, I, 25; Girardi 2006, 118), care, cum menționa Tertulian în *De pallio*, a preferat filosofia domniei Sciției (Tert., *Pall.*, V, 1). Și Ioan Gură de Aur amintește acest personaj legendar: ca și creștinii, care disprețuiesc arta oratorică, dar se preocupă să învețe arta înțelepciunii, scria el într-o omilie din ciclul *Adversus oppugnatores vitae monasticae*, Anacharsi, precum Crates, Diogene și Socrate, n-a studiat elocința și a trăit „fără să cunoască legile și regulile vorbirii frumoase”, în schimb, s-a ocupat cu „știința” de a deprinde o viață morală (PG, 47, col. 367). Pentru Ioan Gură de Aur, sciții sunt o creație dumnezeiască înzestrată cu rațiune, având conștiința viciului și a virtuții, a bineului și a răului (*In Genesim*, VI, 1). Ei sunt superiori maniheilor, a căror învățătură despre destin contravine credinței comune a tuturor oamenilor – a barbarilor, a sciților și a tracilor (*In Matthaem*, XXVI, 6). Mai mult, prin păzirea cu strășnicie a legilor nescrise, „sfinte și vrednice de cinstire”, ale respectului pentru cei morți și pentru mormântul lor, sciții au întrecut în pietate pe însuși împăratul Iulian, care, mutând locul de veci al sfântului Babyla, a săvârșit o faptă abominabilă, neomenească (*De sancto hieromartyre Babyla*, 5).

Dar cine sunt sciții despre care vorbește Ioan Gură de Aur? Cum rezultă din cele de mai sus, prelatul antiohian se referă la populația nomadă nord-dunăreană și nord-pontică, situată, după autorii antici, în proximitatea geografică a tracilor, sauromaților și perșilor; Ioan Gură de Aur respectă întocmai acest principiu al vecinătății. Dar, dacă localizarea geografică a acestei etnii este corectă, din punct de

vedere al relevanței pentru geografia convertirii ea nu este altceva decât un arhaism, o simplă figură de stil, căci la data la care scria Ioan Gură de Aur sciiți dispăruseră demult. Ca și „elamiții” despre a căror evanghelizare vorbește în *Homilia* a IV-a din ciclul *In Acta apostolorum* (IV, 3), sciiții lui Ioan Hrisostom sunt, din punct de vedere al istoriei creștinismului în spațiul barbar, o noțiune vidă, o metaforă. Menționarea lor n-are nici o consecință pentru răspândirea creștinismului în regiunea danubiană, fiind doar un artificiu retoric.

Bibliografie

- Altaner, B. 1967, *Kleine Patristische Schriften*, Berlin.
- Brändle, R. 2005, *La ricezione di Giovanni Crisostomo nell'opera di Agostino*. In: Giovanni Crisostomo: Oriente e Occidente tra IV e V secolo. XXXIII Incontro di Studiosi dell'Antichità Cristiana, Augustinianum 6-8 maggio 2004, Roma, Roma (Studia Ephemeridis Augustinianum 93), 885-895.
- Girardi, M. 2006, *Gli «sciti» fra mito e storia nei Cappadoci*, *Classica et Christiana* 1, 111-126.
- González Blanco, A. 1978, *S. Juan Crisostomo ante el problema barbaro. Dimensiones políticas del universalismo evangélico*, *Miscelánea Comillas. Revista de estudios históricos* 36, 263-299.
- Maiburg, U. 1983, »Und bis an die Grenzen der Erde...«. *Die Ausbreitung des Christentums in den Länderlisten und deren Verwendung in Antike und Christentum*, *JbAC* 26, 38-53.
- Cerfaux, L. 1961, *Le message des Apotres à toutes les nations*. In: *Scrinium Lovaniense. Mélanges historiques / Historische opstellen* Étienne Van Cauwenbery, Louvain, 99-107.
- Cerfaux, L. 1964, *La mission apostolique des Douze et sa portée eschatologique*. In: *Mélanges Eugène Tisserant*, I, Città del Vaticano, 43-66.
- Mayer, W. 2000, *Who came to hear John Chrysostom preach? Recovering a late fourth-century preacher's audience*, *ETHL* 76, 73-87.
- Mitchell, M. 2001, *A patristic perspective on Pauline periautologia*, *NTS* 47, 354-371.
- Mitchell, M. 2001, *Pauline palimpsests and the Protestant-Catholic divide*, *Harvard Divinity School Bulletin*, spring 2001, 9-16.
- Rieff, Ph. 2007, *Introducere*. In: A. von Harnack, *Istoria Dogmei. Introducere în doctrinele creștine fundamentale*, traducere și îngrijire ediție: W. Fotescu, București, 5-24.
- Ritter, A. M. 1990, *John Chrysostom as an interpreter of Pauline social ethics*. In: *Paul and the Legacies of Paul*, edited by W. S. Babcock, Dallas, 360-369.
- Roncoroni, A. 1980, *Origini della retorica cristiana dell'applauso*. In: *Stui in onore di Ferrante Rittatore Vonwiller*, II, *Archeologia italica classica medievale*. Diritto. Letteratura. Linguistica. Storia. Varie, a cura di P. Maggi, Como, 411-423.
- Thelamon, F. 1981, *Païens et chrétiens au IVe siècle. L'apport de l' "Histoire ecclésiastique" de Rufin d'Aquilée*, Paris.
- Thurén, T. 2001, *John Chrysostom as a rhetorical critic: the hermeneutics of an early father*, *Biblical Interpretation* 9, 180-218.
- Zincone, S. 2000, *La figura di Pietro in Giovanni Crisostomo*. In: L. Padovese (a cura di), *Atti del VI Simposio di Tarso su S. Paolo Apostolo (Tarso, 27-30 giugno 1999)*, Roma, 195-205.
- Zincone, S. 2001, *La figura di Pietro nella tradizione patristica fra II e V secolo*. In: L. Lazzari e A. M. Valente Bacci (a cura di), *La figura di San Pietro nelle fonti del medioevo*. *Atti del Convegno tenutosi in occasione dello Studiorum universitatum docentium congressus*, Viterbo e Roma, 5-8 settembre 2000, Louvain-La-Neuve, 31-52.
- Zincone, S. 2005, *Identità cristiana e appartenenza alle strutture sociali nel pensiero di Giovanni Crisostomo*. In: *Giovanni Crisostomo: Oriente e Occidente tra IV e V secolo. XXXIII Incontro di Studiosi dell'Antichità Cristiana, Augustinianum 6-8 maggio 2004*, Roma, Roma, 763-780.
- Zugravu, N. 1997, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București.

Gli sciti nella geografia e nella retorica della conversione

Riassunto

Nella presente contributo abbiamo seguito le incidenze dei termini „scito”, „Scizia”, „la lingua scita” nell’omelie di Giovanni Crisostomo. A una semplice valutazione può essere osservata l’incidenza numerosa dei termini „sciti”, „Scizia”, „la lingua scita” nell’omelia di Giovanni Crisostomo – più di 30. Questa ricchezza di menzioni solleva un altro problema di natura metodologica: la loro analisi deve prendere in considerazione il fatto che queste rappresentano elementi del discorso orale (Giovanni Crisostomo fu un campione dell’arte del parlare in pubblico), che si rivolgeva ad un auditorio liturgico, pastorale; la sua finalità era la persuasione, la cui forza non risultava dall’accuratezza, ma, secondo il professore Mario Girardi, „dall’ambiguità della metafora e dell’*amplificatio* retorica”. Spesso e non per caso gli sciti appaiono in contesti nei quali Giovanni Crisostomo sottolinea le dimensioni ecumeniche della diffusione del messaggio evangelico, il potere integrativo, sopraetnico, soprasciale e sopraculturale, della Chiesa, l’universalità delle celebrazioni cristiane, la superiorità della morale cristiana rispetto ai patrimoni morali particolari, le porzioni illimitate dal punto di vista spaziale, linguistico ed etnico della missione degli apostoli ecc.

La fonte principale che Giovanni Crisostomo usò per menzionare gli sciti è, senza dubbio, Col. 3,11, così come viene dimostrato dai doppioni „scito-barbaro” o „barbaro-scito”, dai tripli „greco-barbaro-scito” o „ebreo(i)-greco(i)-scito(i)” e dalle sequenze più sviluppate „servo-uomo libero-barbaro-scito”, „sciti-barbari-giudei-greci”, „ebreo-greco-barbaro-scito-uomo libero-servo”, „greco-ebreo-circonciso-barbaro-scito-servo-uomo libero” ecc. Queste vengono avvolte completate con il binomio „uomo-donna” della Gal. 3,28. A loro furono aggiunte altre, che possiamo considerare creazioni di Crisostomo („ricco-povero”, „istruito-senza studi”), ma le quali non sono altro che allargamenti del messaggio paolino. Alcune menzioni sugli sciti diventano l’ecco della formazione intellettuale di Giovanni Crisostomo.

Ma chi sono gli „sciti” di cui parla Giovanni Crisostomo? Il prelado di Antiochia si riferisce alla popolazione nomade nord-danubiana e nord-pontica, situata, secondo gli autori antichi, nella vicinanza geografica dei traci, dei sauromati e dei persi. Giovanni Crisostomo rispetta questo principio della vicinanza. Ma, se la localizzazione geografica di quest’etnia è corretta, dal punto di vista della rilevanza per la geografia della conversione essa non è più che un arcaismo, un semplice tropo, perchè al momento della stesura del lavoro di Giovanni Crisostomo gli „sciti” erano da molto tempo scomparsi. Come gli „elamiti” alla cui cristianizzazione si riferisce nell’*Homilia* IV del ciclo *In Acta apostolorum*, gli sciti di Giovanni Crisostomo sono, dal punto di vista della storia del cristianesimo nello spazio barbaro, una nozione vuota, una metafora. Il loro nominare non ha nessuna conseguenza sulla diffusione del cristianesimo nella regione danubiana, essendo soltanto un artificio retorico.

Prof. dr. Nelu Zugravu, Universitatea „A.I. Cuza” Iași, bd. Carol I, 11, 700506 Iași, România, e-mail: nelu@uaic.ro

SOME CONSIDERATIONS REGARDING ROCK-CUT MONASTERIES AND SPREADING OF THE CHRISTIANITY IN EASTERN MOLDOVA DURING THE LATE ROMAN PERIOD AND EARLY MIDDLE AGE

One of less researched aspects of the history of the Carpathian-Dniestr area is that connected with spreading the early Christianity. The absence of written source and poor results of archaeological investigations impede to understand the process of appearance and spreading of Christianity. One special issue linked with early Christianity is rock cut architecture. The investigations made in the grottos and caves in the along the Dniestr rocks and Pruth and its tributaries allow us to ascertain that some of them have been used as shelters since the pre-Christian period. We find out about this not only from archaeological material (Кетрапу 1966, 120-127; Кетрап 1973; Борзияк, Рябой 1985, 180-188; Высоцкий 1988), but also from inscriptions on the walls of some rooms (Гросу, Василяки 1984, 61-69; Grosu, Vasilachi 1997, 76-81). Thus, the cave cultic accommodations from Brânzeni I and Brânzeni V, Buzdujeni, Trinca I and Trinca II (Edineț), Butești (Glodeni), Duruitoarea (Râșcani), Ofatinți (Râbnița), and Rogojeni (Șoldănești), were inhabited in the Paleolithic and Mesolithic epoch; those from Brânzeni I and Duruitoarea were inhabited in the Eneolithic epoch. The materials from Hallstatt period and Getic epoch (4-3 BC) were found at Țâpova (Rezina) and Duruitoarea. There have been also collected materials concerning the Sântana de Mureș-Černjahov culture at Duruitoarea and some Middle Age period materials from Brânzeni I, Duruitoarea, Trinca and Țâpova (5-11, 12-14, 15 and 16-17 centuries) (Кетрапу 1966, 120-127; Борзияк, Рябой 1985, 180-188).

In accordance with some specialists' opinion, a great part of cavernous cultural accommodation from the Black Sea and Mediterranean regions has been used by first Christians since the beginning of Christianity (Zeiller 1918; Lozovan 1962, 146-165; Dagron 1970, 229-276; Năsturel 1984, 234-240; Teodor 1991, 55-56; Popescu 1994; Brown 2002, 112-129; Tenace 2005, 155-170). They were especially used in the period of persecution of Christian communities in 4th c. Then many followers of Christian proselytism from different regions of Roman Empire had to flee into Pontic and Mediterranean regions in order to manifest their protest against imperial persecutions.

Accepting the idea of the cave cultic accommodations usage by early Christians, we should analyze the phenomenon which had led to the appearance of some Christian communities in the East-Carpathian space, especially in that between the Pruth and the Dniestr. To this aid it is necessary to reconstruct the ethno-demographic frame in the region under investigation. The archaeological materials and written sources allow us to ascertain at the end of 3rd century the Germanic population penetrated in the Eastern-Carpathian space, where Sântana de Mureș-Černjachov culture appears at the beginning of 4th century (Ioniță 1982, 89-98). There were identified about a thousand of settlements dated by 3rd-4th c. in the space between the Prut and Dniestr rivers (Рикман 1975). In few of them have been conducted archaeological investigations, where some elements of funeral ritual, certain components of the inventory from the settlements and cemeteries indicate that the practices connected with early Christianity were not alien for some individuals and communities (Рикман 1975, 278-281; СЫМОНОВИЧ 1978, 116; Ioniță 1982, 106).

An imperative problem for historians is the reconstruction of the stages and the way the Christianization took place. Christianity appeared in the Northern of Danube regions together with the colonists and Roman soldiers and was preached by apostle Andrew, who probably reached the region of Scythia Mayor (the North of the Black Sea) or (Minor Dobrogea) in the middle of the 1st c. The recent searches put in doubt the credibility of such a missionary activity (Zugravu 1994, 215-238). The supporters of the view-point about the appearance of some Christian communities in the North of Danube in the apostolic period (Norocel 1986, 19-46; Păcurariu 1993, 19-22) bring as an argument the information from some literary sources, which seem to have an apologetic and uncertain character (Zugravu 1992, 25).

The study of the appearance of the first cave cultic accommodations in the East-Carpathian space, their dating can't be done without making records of the early Christian traces in the area. From an archaeological point of view the earliest Christian traces in the North of the Lower Danube are represented rather scarcely; for the first centuries of our era it is some exact requirements concerning the shape of buildings, accessories and Christian symbols.

The historic context of the first centuries in the Carpathian-Dniestr space and the information from some sources of that time makes credible the supposition that besides Christianity existing in Arian forms and some sects of Audias, there were also present adherents of "true" faith-the orthodox. Generally speaking, first Christian manifestations in the East-Carpathian space seem to have the limits between the middle and the second part of 3rd c. (Sanie, Dragomir 1978, 117-122; Zugravu 1992, 27-28, 31-32; Zugravu 1994, 215-238).

There is no doubt the Goths inhabited this area. They had accepted Christianity separately or together with the natives in the 4th c. (Рикман 1975; Ioniță 1982: 112). It seems probable that the bishop of the Goths, Theophilus who took part in

the ecumenical Synod at Niceea in 325, was from the region we investigate (Pârvan 1992, 161; Popescu 1987, 73-81).

The earliest information, concerning the existence of cultic accommodations for monks in the Northern Danube region, comes to us with the history of the activity of Audias from Edessa. He was exiled to Scythia Minor for his schismatic conceptions on the order of Constantius II (337-361) (Epiphanius 14, 5; 15.2). The corroboration of the written passage with archaeological data from Northern of Danube regions and an attempt to localize the zones where Audias sect probably activated, have been made by E. Popescu. In accordance with his assumption "the place where with the greatest probability Audias had founded monasteries, is located near Buzau" (Popescu 1994, 223). Bringing a range of very valuable evidence in order to support the proposed hypothesis – the existence of a net of cultic cave accommodations with the Christian symbols on the walls; many settlements related to that epoch, etc.), the Romanian researcher set out from the premise of Goths country (Gothia) situated in Audias time, on the territory of Southern of Moldova and Bessarabia and also in the North-East of Muntenia regions. The fact that leaves some reservations concerning E. Popescu's hypothesis is Epiphanius mention which states that Audias "had penetrated deeply in the interior of Goths country...". We do not know in what measure the term "deeply" can reflect a distance over 100 km, probably, the course of the Buzău river is the way which Audias and his followers had taken from Scythia to Goth's country.

The archaeological researches also detect in 4th c. an intense inhabitation of other regions of the Northern of the Lower Danube; as an example we can take the Middle course of the Dniestr River. A dense network of settlements was discovered there in the time under study, but the archaeological investigations have been made just in some of them. Moreover, the recent investigations made in the settlement of Sobari (Soroca district, R. Moldova) allow us to attribute the discovered stone building to the so-called "churches without apse", and also to put forward a hypothesis concerning the existence of some Christian communities there. There was also discovered a lamp, which had a carved cross sign (Рикман 1975, 205-213, рис. 29/19).

Comparing this unique phenomenon from the European Barbaricum (much as we appreciate the complex from Sobari) with a great number of settlements of the Sântana de Mureș-Cerneachov Culture of the region, we can admit that the researched area belonging to the so-called "Goths country". In this case it seems to be logical to assume that Audias area of activity, "deeply" penetrated in the Goths country was the Middle course of Dniestr, where we have already detected a range of cave cultic accommodations. Many of them have been used since earlier periods of Christianity consolidation. The way of access it was the road along the river mentioned by Ammianus Marcellinus (Ammianus Marcellinus XXI, 3,5).

Taking into consideration the above mentioned, we can admit as a working hypothesis, which reflects our vision at the present stage of investigation, that

one of the possible areas, where Audias supporters have penetrated “deeply” in the Goths country can be the Middle course of the Dniestr. The area is included in the territories possessed by the Goths; we also have here identifications of many cultic accommodations that can be classified as small secluded monasteries, or paleo-Christian monasteries. In the same region we also admit in the second half of 4th c. the presence of some Christian communities.

Ulfila, as Philostorgios wrote, “has been appointed as the bishop for all Christians from the Getic country” (Philostorgios II, 5). Auxentius communicates that Ulfila had preached in Gothic, Greek and Latin (Auxeni Durostorensis, *Epistula de fide, vita et obitu Ulfilae*). After the Constantinopol Synod of 369 he became an Arian. Philostorgios wrote further, that “when Vallerianus and Gallienus were ruling, one part of Scythians (Goths) from the other side of the Istros have penetrated into the Roman territory and devastated... a considerable part of the European territories. Then while passing to Asia they had rushed in Galatia and Cappadocia, where they have taken a great number of prisoners, there were also clerics among them. These prisoners and peevish men living together with the barbarians had converted many of them to the true faith and convinced them to join religion instead of the heathen faith” (Philostorgios II, 5). Taking into consideration the fact that in this period in Galatia and Cappadocia Christian and monks communities were rather strong (Kostof 1989), we can think that some of those clerics who were made prisoners and were taken to the lands to the Northern of Lower Danube settled there, cutting and adapting some of the natural cave, not only in the Carpathian regions, but in some regions between the Dniestr and the Răut rivers too.

With a lack of certain datable materials, it is difficult at the actual stage of investigation, to determine exactly the early phase of establishing these cultic accommodations, the stages of intensification or restraining the monk life or missionary activity in the region. There have been made endeavors to date the cave cultic accommodations in the Pruth-Dniestr space and to distinguish some stages in the evolution of these cave cultic accommodations (Bâzgu 1996, 99). Still we have to state that all the efforts of chronological framing will give minim results until the exhaustive drawing and publication of all architectural and constructive plans of the rock cut chambers. These will allow emphasizing the evolution phases of construction shape.

The ground researches made it possible to classify the rock cut caves into three categories. **The first category** includes grottos and natural caves in the rocks of the Dniestr, the Prut and their tributaries, which have not suffered any change and have not been modified by man, which would lead to essential changes of the cultic accommodations shape. Some grottos and caves in Brănești, Duruitoarea, Fetești (Hrițcu cave), etc. could be included in this category. **The second category** embraces natural grottos and caves, which were “adapted” to the needs of the hu-

man communities, the entry being changed radically. We have to mention here the cultic accommodations in Saharna-Schit, Molovata-Roghi, some cells in Țâpova, Socola, etc. The cave cultic accommodations cut particularly in the Dniestr and the Răut rocks belong to the **third category** as well. An example can serve those from Butuceni, Țâpova, Saharna and Socola.

The mapping of the majority of natural grottos and rock cut caves distinguish **five conventional areas** with a certain concentration, some of which were utilized by the early Christians (See fig. 1).

Starting from North to South they form the following groups:

The first, is situated in the area of the left tributaries of the Pruth-Lopatna, Draghiște, Camencuța, Racovăț and Ciuhur, including the grottos and the natural caverns from Brânzeni, Butești, Buzdujeni, Corjeuți, Duruitoarea, Proscureni, and Trinca. **The second** includes those on the Dniester in Bichir-Soroca, Cosăuți, Holoșnita, Verejeni-Curătura and Naslavcea. **The third** group is also situated on the Dniestr and includes the cultic accommodations of Japca, Bursuc, Socola, Stroiiești, Holercani-Mateuți, Saharna-Schit and Ofatinți. **The fourth** is located on the Dniestr banks and those of its tributary Răut and it is formed of the complexes in Butuceni, Bulăiești, Cruglic, Jeloboc, Molovata-Roghi, Pohrebni and Țâpova. The last, **fifth** group includes caves of Delacău and Roșcani. The cave in Cetatea Albă (Belgorod Dnestrovskij, Ukraine) occupies an entirely separate place.

The first group of cultic accommodations was best archaeologically researched by virtue of discovering here of the traces of inhabiting from Paleolithic. The materials of this period were discovered at Brânzeni I and Brânzeni V, Buzdujeni, Duruitoarea, Trinca I and Trinca II (Кетрапу 1973, 16, 49-53, 69-74). There were not discovered certain materials in these rooms till the present day that would be able to confirm their utilization by paleo-Christian communities. Besides all these at Mălăiești (Râșcani) in the neighborhood of the mentioned group there has been investigated a cemetery of 4th c., which contained some material elements of funeral ritual determined as Christian (Федоров 1960; СЫМОНОВИЧ 1961, 49-60; СЫМОНОВИЧ 1978, 105-115; Рикман 1975, 280-281). Different artifacts have been discovered in the grottos Trinca I, Brânzeni and Duruitoarea from the Early Middle Ages (Кетрапу 1973, 51-53; Борзняк, Рябой 1985, 180-188).

The second group has been exposed to only a surface investigation. They have studied a settlement of Sântana de Mureș-Černjahov culture and “a church without apse” from Sobari (Попа 1997, 119-131) where a lamp was discovered with a cross sign on it (Рикман 1975, рис. 29/19; Попа 1997, 126, fig. 2/1), in the neighborhood of this group of cave cultic accommodations (Naslavcea, Verejeni-Curătura (Lencăuți), Holoșnița, Cosăuți and Bichir-Soroca).

Some sites referring to **the third group** of cave remains (Bursuc, Japca, Holercani-Mateuți, Ofatinți, Saharna-Schit, Socola, Stroiiești and Rogojeni) had a benefit of some archaeological investigations (Кетрапу 1973, 21-22, 60). The rudimentary shapes of the cultic accommodations from Saharna-Schit and Socola seem

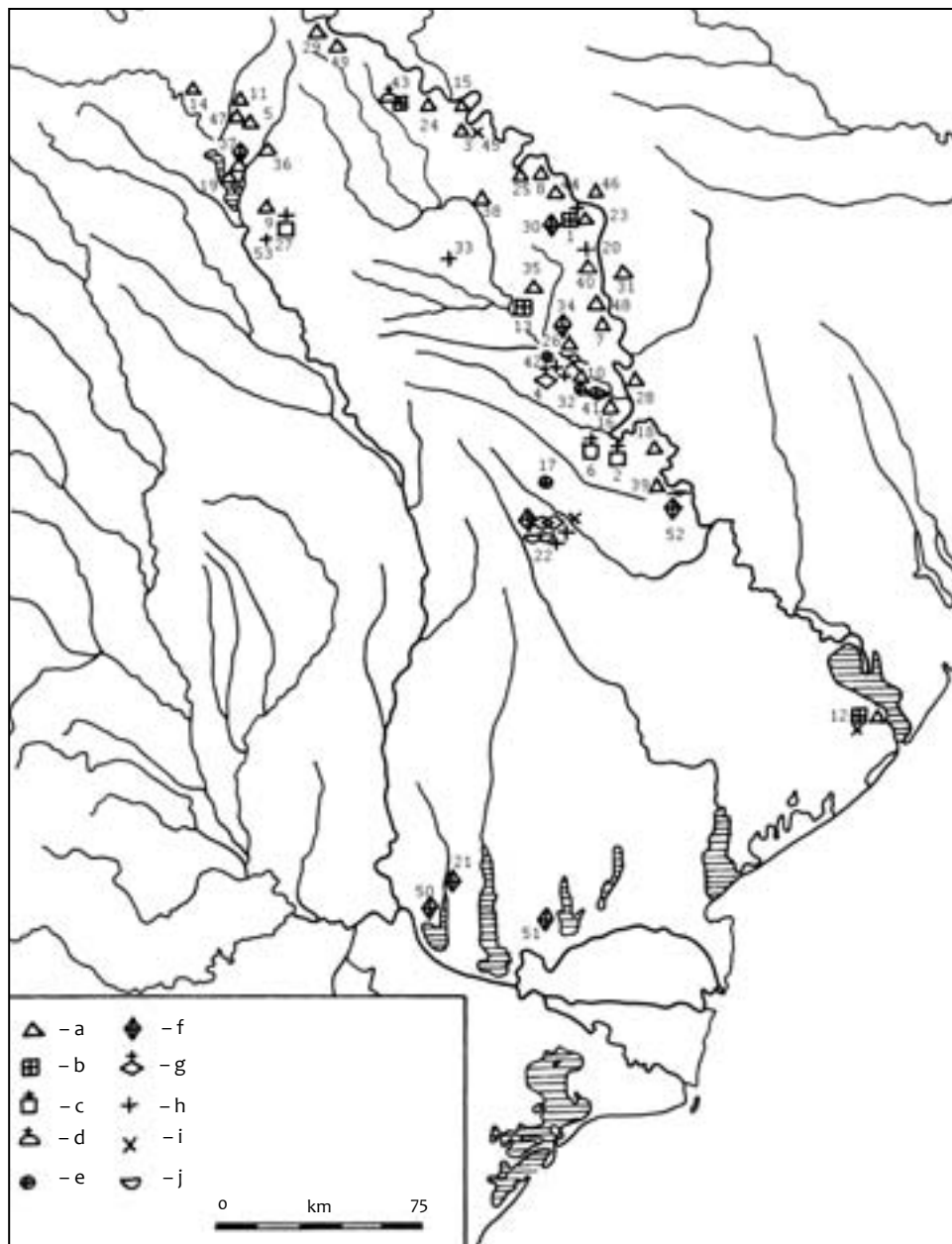


Fig. 1. Map of carved-stone remains and main paleo-Christian and Christian discoveries from the 4th-13th centuries from Prut-Dniester space: a - grottoes, caves and carved stone complexes; b cruciform signs on vessels (4th-5th centuries); c - necropolises with Christian elements of funerary rite and ritual (4th-5th centuries); d structure from Sobari from the 4th century; e - cruciform signs from the 6th-8th centuries; f - cruciform signs from the 9th-13th centuries ; g - Christian necropolises from the 10th-11th and 11th-13th centuries; h - simple pectoral crosses;

i - reliquary double crosses; j - simple crosses founding form: 1 - Alcedar III (com. Alcedar, r-nul Soldanești); 2 - Balțata (Criuleni); 3 - Bichir-Soroca; 4 - Brănești (Orhei); 5 - Brânzeni (Edineț); 6 - Budești (Criuleni); 7 - Bulăești (Orhei); 8 - Bursuc (com. Japca, Camenca); 9 - Butești (com. Camenca, Glodeni); 10 - Butuceni (Orhei); 11 - Buzdujeni (Edineț); 12 - Cetatea Albă (= Belgorod Dnestrovskij, reg. Odesa); 13 - Ciocâlteni (Orhei); 14 - Corjeuți (com. Caracușenii Vechi (Edineț); 15 - Cosăuți (Soroca); 16 - Cruglic (Nisporeni); 17 - Dănceni (Ialoveni); 18 - Delacău (Anenii Noi); 19 - Duruitoarea Veche (com. Duruitoarea, Râșcani); 20 - Echimăuți (Rezina); 21 - Etulia (Vulcănești); 22 - Hansca (Ialoveni); 23 - Holercani (com. Mateuți, Rezina); 24 - Holoșnița (Soroca); 25 - Japca (Camenca); 26 - Jeloboc (com. Piatra, Orhei); 27 - Mălăești (Galașeni, Râșcani); 28 - Molovata - Roghi (com. Molovata, Dubăsari); 29 - Naslavcea (Ocnița); 30 - Odaia (com. Alcedar, Șoldanești); 31 - Ofatiți (Râbnița); 32 - Orheiul Vechi (= Butuceni, com. Trebujeni, Orhei); 33 - Pepeni (Sângerei); 34 - Pohorniceni-Petruha (com. Pohorniceni, Orhei); 35 - Pohrebeni (Orhei); 36 - Proscureni (com. Duruitoarea, Râșcani); 37 - Proscureni-Troșcea (com. Duruitoarea, Râșcani); 38 - Rogojeni (Șoldănești); 39 - Roșcani (Anenii Noi); 40 - Saharna-Schit (com. Saharna Nouă, Rezina); 41 - Scoc (com. Trebujeni, Orhei); 42 - Seliște (Orhei); 43 - Sobari (com. Cremeniug, Soroca); 44 - Socola (com. Vadul-Rașcov, Șoldănești); 45 - Soroca; 46 - Stroești (Râbnița); 47 - Trinca (Edineț); 48 - Țâpova (com. Lalova, Rezina); 49 - Verejeni-Curătura (com. Lencauți, Ocnița); 50 - Krigany II (r-nul Reni, reg. Odesa); 51 - Safiany (Ismail, reg. Odesa); 52 - Calfa (Anenii Noi); 53 - Stâncăuți (com. Galașeni, Râșcani).

to confirm the hypothesis about their erection in the early epoch of Christian monarchism. The archaeological researches of the settlement from Alcedar III, which is situated in the neighborhood of this group, resulted in the discovery in the archaeological layers of 4th c. - the beginning of the 5th of communion bread in the shape of cross. G.B. Fedorov makes it understandable that it can be dated by 6th-7th c. or even later (Федоров 1960, 262, 280-283, рис. 65/3). The presence in this place of a consistent cultural layer from 4th c. led D.Gh. Teodor to attribute the artifacts to 4th-5th c. (Teodor 1991, 80, see reference 2).

The fourth group (Bulăiești, Butuceni, Cruglic, Jeloboc, Molovata-Roghi, Pohrebeni and Țâpova) has drawn a great attention on the part of specialists. The existence of some Christian signs on the walls of the cave cultic accommodations in Butuceni and Țâpova makes very plausible the idea of their inhabitation beginning with the first centuries AD (Гросу, Василяки 1984, 61-69). These cultic accommodations also from the view point of their utilization by the monk communities to the beginning of 20th c. present a special interest (Ciocanu 2008, 141-162). In Orheiul Vechi there was discovered a cross-pendant made of mother-of-pearl very similar to the piece from Barboși (Galați) (Sanie 1981, 219-221). It is dated by the middle - the second part of 3rd c. There was also discovered a cross sign on the bottom of the pot, carved before burning.

The fifth group. Two cemeteries of 4th c. were searched at a small distance from the cave accommodations in Delacău and Roșcani. From E. Rikman's and I. Ioniță's point of view the sepulchral rite used here give us a possibility to make the conclusion that the Christian elements are present in the region. The overwhelming majority of cemetery graves in Budești, were orientated West to East (Рикман 1975, 281).

Theophanes Confessor mentions that in the period when Proto-Bulgarians passed through the region, earlier they have been under Christians influence (Theophanes Confessor, Anno 6171 (679). The fact is related to 679, when the above mentioned tribes occupied the Oglu (Onglos) situated between the Dniestr and the Pruth. The second chronological period (6th-8th c.) presents many difficulties for research. It is very badly represented by Christian pieces of archeological nature. It seems that due to the heathen population influx, there took place a restraint of monk activity, the communities retreated to the less accessible zones. Nevertheless, the documents, narrative and archaeological materials make us assume the survival of some isolated Christian communities in the area of the middle course of the Dniestr and the Răut after the Goths withdrawal to the Southern of the Danube. Some signs, which can be interpreted as Christian, were discovered on the spinning equipment at Dănceni I (Рафалович, Гольцева 1981, 131, рис. 4/8, 10), on a clay disk at Seliște (Orhei) (Рафалович 1974, 133, рис. 11/6), on a bone comb from Scoc (Тельнов, Рабинович 1990, 201, рис. 4/10) and on a clay pot from Orheiul Vechi (Musteață 2005, fig. 68). The mass liquidation of churches and monasteries in Byzantium began in 8th c. The iconoclastic movement started in the time of Leon III (717-741). It was continued by Constantine V (741-775). This movement had also lead to the monk refuge to the West, to South Italy; to the eastern regions of the Empire; to South of Asia Minor, Cyprus, Syria and Palestine, and judging by the information from "The Life of Stephen the Newer" (Василевский 1912, II, 324-325), to the South of the Pontus Euxinus. We notice that in that period in the Crimea there appears a dense network of rock cut cave monasteries (Кулаковский 1914, 74-75, Якобсон 1970, 13-25, 177-181). The written sources allow us to identify their increase in the Eastern regions of the Carpathians, but the existence of a certain tradition of monk life makes probable their presence in the area of the middle Dniestr, at Țâpova, Jarca and Butuceni.

Since the 9th c. the number of Christian artifacts grows and diversifies. The archaeological investigations from Alcedar and Echimăuți revealed some copper and bronze crosses dated by 10th-11th c. (Федоров 1974, 125). At Alcedar, on many ceramic pots, have been applied before burning Cross shape Stamps, simple or framed in a circle or a square, made on the wheel, they were using brown-red-dish clay. A cross with symmetric hands arms with bold ends was made on the bottom of the pot from Pohărniceni-Petruha (Хынку 1971, 152, рис. 55/5). The same sign appears at Odaia (Rezina) on a spindle holder (Рафалович 1971, 113, рис. 22/13). There was discovered a lead cross at Pepeni (Sângerei) dated by 9th-11th c. (Tentiuc, Melnikova 1996, 104-113). The monuments, where the mentioned pieces have been discovered, are located in the region of the third and the fourth groups of cave accommodations. It seems that the monk communities from Saharna-Schit resumed their activity at the end of 9th c. The last complex presents a real town of rock cut cells (Сластихина 1987, 859-861).

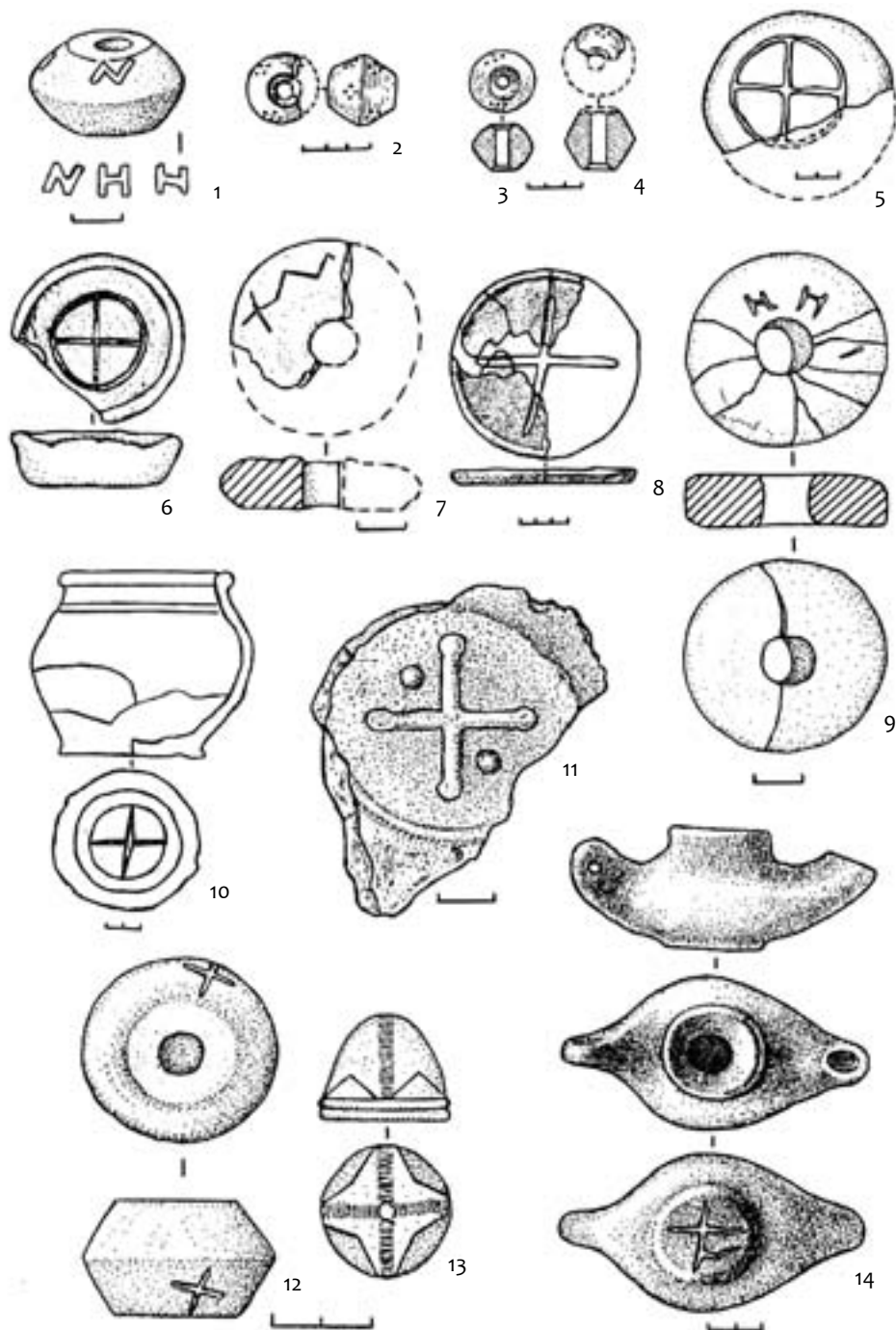


Fig. 2. Cruciform signs and inscriptions on spindles (1-4, 7, 9, 12), bottoms of vessels (5, 10, 14), clay disc (8), bronze bell (13) and clay mold (6) discovered at Alcedar III (6), Calfa (5), Ciocâlteni (10), Dănceni I (2-4), Hansca (1, 9, 11), Pohorniceni-Petruha (12-13), Seliște (8), Scoc (7) and Sobari (14).

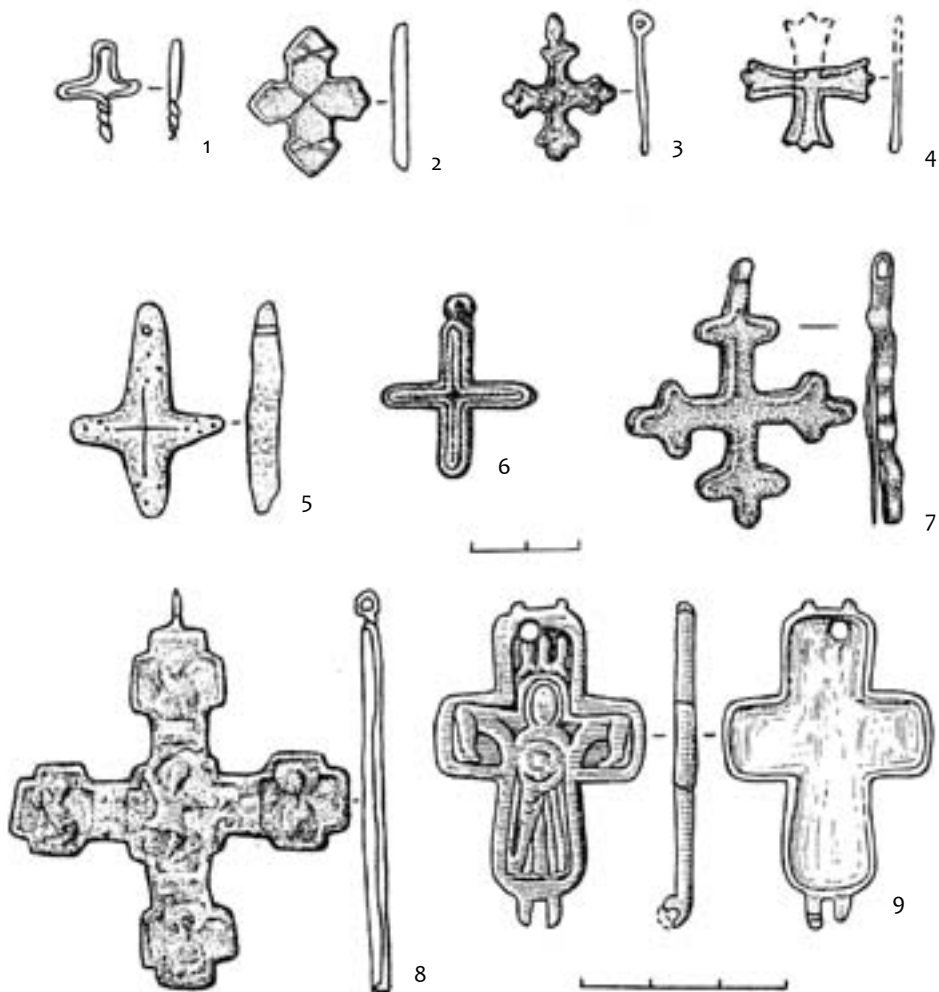


Fig. 3. Simple pectoral crosses (1, 3-6), double reliquary (7-9) and cross-pendant (2) from pearl (2), silver (4), bronze (3, 6-9), lead (5) and iron (1) discovered at Alcedar (6), Hansca (1, 9), Orheiul Vechi (2-3, 7-8), Pepeni (5) and Stâncăuți (4).

We should mention the cemetery in Brănești for the period of 9th-11th c. Some scholars consider that it was left by a Christian population (Федоров 1984, 57-58). In Pohărnicieni-Petruha was discovered a bronze bell with a carved cross sign (Хынку 1971, 140, рис. 35/34). There was also discovered a spindle holder with a cross sign imprint on it before burning (Тельнов 1983, 106-107, рис. 4/3). All these are found in the region of the third group of cave cultic accommodations.

We also attested that at Hansca was discovered a spindle holder with the inscription "HXN" (Постикэ 1985, 163, рис. 1/12). There were discovered simple

crosses applied on the ceramic pots too (Хынку 1968, рис. 3/12; Хынку 1973, 178, рис. 21/3; Хынку 1974, 182, рис. 6/1, 4).

The presence of Christian artifacts in 11th-13th c. becomes clear and undoubted. The objects discovered in the fourth group area are characterized by a special manner. Thus, there were discovered some simple crosses and encolpion, dated by 11th-13th c. at Orheiul Vechi. This fact means the existence of a strong Christian community. Some cultic signs from the walls of the cultic accommodations from Butuceni prove their utilization during 11th-13th c.

The Christian rite of dead burying was used in both cemeteries from Hansca (Хынку 1970, 64-67; Хынку 1973, 61-62). During the process of investigation of Early Middle Age settlement were discovered there some pectoral crosses from copper, bronze and wire and an encolpion and several ancient - crosses of old-Russian type. They were discovered in unknown localities in the Eastern Moldova, and are stored in the National Museum of Archaeology and History in Chişinău (Ghimpu 1997, 161-165). Two matrixes made of stone for malign crosses, found at Hansca confirm the fact that they were made in the local area. There was discovered a book clasp at Hansca too. From the specialists point of view it belongs to some church books copied in the Northern of the Lower Danube in the first centuries of 2nd millennium (Vornicescu 1984, 98; Spinei 1994, 132; Tentiuc 1996, 151). Two fragments of manuscripts from "Nomocanon" and "Octoih" are kept at the "Saltycov-Scedrin" library in Moscow. They are dated by 13th c. and proceed from Țârova (Сводный каталог 1984, 489). Some caves from Țârova (Rezina) and the small cave monasteries from Cosăuți, Bichir (Soroca) and Socola (Camenca) can be considered as the earliest ones among the cave accommodations in the zone of Middle Dniestr. These ones might be inhabited since the period of 4th century. Mapping of the cave cultic accommodations shows that they are included perfectly into the net of Christian cultic accommodations of the Mediterranean region. They were detected in the Crimea, the Caucasus, on the Dniepr, in the Northern Bukovina and Dobrogea, and in the North-Eastern Bulgaria.

Bibliography

Arhimandrit Puiu, V. 1919, *Mănăstirile din Basarabia*. In: Revista Societății de Arheologie și Istorie bisericească din Chişinău, v. XI, Chişinău.

Auxentius din Durostor 1970, *Scrisoare despre credința, viața și moartea lui Ulfilă*. In: *Fontes Historiae Dacoromanae*, II, București, 110-113.

Bacumenco, L. 2006, *Ținutul Orheiului în secolele XV-XVI*, Iași.

Barnea, I. 1971, *Monumentele rupestre de la Murfatlar*. In: *Din istoria Dobrogei*, vol. III. Bizanțini, romani și bulgari la Dunărea de Jos, București, 180-233.

Barnea, I. 1997, *Monumentele rupestre de la Murfatlar (Basarabi), jud. Constanța (România), Sud-Est (Artă, cultură, civilizație)* 4(30), 54-59.

Bâzgu, E. 1996, *Mănăstirile rupestre din bazinul fluviului Nistru - artere de răspândire a creștinismului*, Arta '96, 98-104 (republicat in: *Sud-Est (Artă, cultură, civilizație)* 4(30), 1997, 10-19.

Bâzgu, E. 1997, *Reevaluări cronologice ale complexului monastic rupestru Butuceni-Orhei*, Arta '97, 130-139.

Bâzgu, E. 1999, *Reevaluarea fenomenologiei vizând complexul monastic Saharna*, Arta '98, 67-74.

Bâzgu, E., Sinhani, T. 1997, *Un schit rupestru necunoscut – Holercani-Mărcăuți*, Sud-Est (Artă, cultură, civilizație) 4(30), 86-89.

Brown, P. 2002, *Întemeierea creștinismului occidental. Triumf și diversitate. 200-1000 d. Cr.*, Iași.

Callois, R. 1998, *Omul și sacralul*, București.

Ciocanu, S. 1998, *Biserica rupestră de la mănăstirea lui Bosie din Orheiul Vechi în Basarabia*, Arhitect Design 9-10, 44-47.

Ciocanu, S. 2000, *Noi considerații privind biserica Sfântul Nicolae a mănăstirii rupestre din Orheiul Vechi și inscripțiile ei medievale*, RIM 1-2, 68-77.

Ciocanu, S. 2008, *Schitul Peștera și moșia Peștera (Orheiul Vechi) din ținutul Orhei (de la primele atestări documentare până în secolul al XIX-lea)*, Tyragetia s.n. 2, vol. II [XVII], 141-162.

Constantin Porfirogenetul 1970, *Conducerea împărăției*. In: *Fontes Historiae Dacoromanae*, II, București, 656-671.

Curta, F. 2006, *Apariția slavilor. Istorie și arheologie la Dunărea de Jos în veacurile VI-VII*, Târgoviște.

Dagron, G. 1970, *Les moines et la ville: la monachisme a Constantinople jusqu'au concile de Chalcedone (451)*, *Travaux et Memoires* 4, 229-276.

Eliade, M. 1992, *Tratat de istorie a religiilor*, București.

Ghimpu, V. 1997, *Cruci-encolpioane din colecția Muzeului Național de Istorie a Moldovei*, Tyragetia IV-V, 161-165.

Ghimpu, V. 1998a, *Mănăstirea rupestră de la "Peștera lui Bichir" din Soroca*, Tyragetia VI-VII, 43-56.

Ghimpu, V. 1998b, *Mănăstiri rupestre din Orheiul Vechi*, Tyragetia VI-VII, 35-42.

Ghimpu, V. 2000, *Biserici și mănăstiri medievale din Basarabia*, Chișinău.

Grosu, V., Vasilachi, C. 1997, *Semnele lapidare din peșterile de la Butuceni*, Sud-Est (Artă, cultură, civilizație) 4 (30), 76-81.

Hâncu, I. 2002, *Pătrunderea și înrădăcinarea creștinismului în spațiul pruto-nistean*, Tyragetia XI, 77-82.

Husar, A. 2007, *Stat și biserică în Imperiul roman târziu: Valentinian I, Valens și criza ariană*, Tyragetia s.n. 1, vol. I [XVI], 115-120.

Ioniță, I. 1982, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II-IV e.n.*, București.

Kostof, S. 1989, *Caves of God. Cappadocia and its Churches*, Oxford.

Le Goff, J. 1991, *Imaginarul medieval*, București.

Lozovan, E. 1962, *Aux origins du christianisme daco-scythique*. In: (Hrgs. Franz Altheim) *Geschichte der Hunnen*, Berlin, 146-165.

Lupu, Em. 1997, *Vestigii rupestre din zona Carpaților de Curbură ai României*, Sud-Est (Artă, cultură, civilizație) 4(30), 20-29.

Madgearu, Al. 2001, *Rolul creștinismului în formarea poporului român*, București.

Marrou, H.-I., 1999, *Biserica în antichitatea târzie*, București.

Mitrea, I. 2000, *Secolul al VI-lea în istoria creștinismului la est de Carpați. Date arheologice și concluzii istorice*, Carpica XXIX, 27-38.

Mitrea, I. 2001, *Comunități sătești la est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezarea de la Davideni din secolele V-VIII*, Piatra Neamț.

Musteață, S. 2005a, *Populația spațiului pruto-nistean în secolele VIII-IX*, Chișinău.

Musteață, S. 2005b, *Studiu asupra mănăstirilor rupestre din Republica Moldova. Considerații istoriografice*. In: *Analele Asociației Naționale a Tinerilor Istorici din Moldova*. Anuar istoric, Chișinău, 197-202.

Năsturel, P.Ș. 1984, *Le christianisme roumaine a l'epoque des invasions barbares. Considerations et fait nouveaux*. In: *Buletinul Bibliotecii Române*, S.N., vol. 11(15), Freiburg, 234-240.

Norocel, E. 1993, *Pagini din istoria creștinismului la romani. Mărturii ale continuității poporului român*, Buzău.

Păcurariu, M. 1993, *Istoria bisericii ortodoxe române*, Chișinău.

Pârvan, V. 1992, *Studii de istoria culturii antice*, București.

Pivovarov, S. 2001, *Monumente creștine din secolele XII-XIII provenind din teritoriul cuprins între cursul superior al Prutului și cursul mijlociu al Nistrului*. In: *Interacademica*, II-III, Les travaux de la VI-eme et VII-eme session annuelle. Cernăuți (1999) et Mangalia/Neptun (2000), București, 163-167.

Plamenițkaia, O., Plamenițkaia, E. 1997, *Mănăstirile de stâncă din zona Nistrului de Mijloc: cercetări în baza mănăstirii Mihailovca din s. Bakota (sfârșitul secolului al XI-lea - începutul secolului al XV-lea)*, *Sud-Est (Artă, cultură, civilizație)* 4(30), 36-41.

Popa, Al. 1997, *Die Siedlung Sobari, Kr. Soroca (Republik Moldau)*, Germania 75, 1. Halbband, Mainz am Rhein.

Popescu, Em. 1994, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București.

Postică, Gh. 1997, *Arhitectura sacră rupestră în contextul civilizațiilor sud-est europene*, *Sud-Est (Artă, cultură, civilizație)* 4(30), 5-9.

Postică, Gh. 2007, *Mănăstiri și schituri rupestre creștine*. In: Postică, Gh., *Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistean (secolele V-XIII)*, București, 193-196.

Postică, Gh. 2008, *Spiritualitate medievală timpurie în spațiul Pruto-Nistean*, *Tyragetia* s.n. 1, vol. II [XVII], 131-154.

Rămureanu, I. 1978, *Mișcarea audienilor în Dacia Pontică și nord-dunăreană (sec. IV-V)*, *BOR XCVI*, 9-14.

Sanie, S., Dragomir, I.T. 1979, *Începuturile creștinismului în sudul român al Moldovei*. In: *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați.

Sanie, S. 1981, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n. - III e.n.)*, Iași.

Spinei, V. 1994, *Moldova în secolele XI-XIV*, Chișinău.

Spinei, V. 2004, *Pratiques funeraires dans l'espace Carpato-Danubien dans la seconde moitié du Ier millenaire ap. J.-C.* In: *Aspects of Spiritual Life in South East Europe from Prehistory to the Middle Ages*, Iași, 259-301.

Ștefan, C., Drâmboceanu, V. 1980, *Repertoriul vestigiilor rupestre din Munții Buzăului*. In: *Vestigii rupestre din Munții Buzăului*, Buzău, 45-65.

Tenace, M. 2005, *Creștinismul bizantin. Istorie, teologie, tradiții monastice*, Chișinău.

Tentiuc, I. 1996, *Populația din Moldova Centrală în secolele XI-XIII*, Iași.

Tentiuc, I. 2001, *Particularități și semnificații ale ritului și ritualului funerar în spațiul est-carpatic în secolele XI-XIII*, *Tyragetia* X, 123-130.

Tentiuc, I. 2004a, *Corelarea "încinerare-inhumare" în ritul funerar din spațiul est-carpatic din a doua jumătate a mileniului I - începutul mileniului II*. In: *Symposia Professorum ULIM, Seria Istorie, Chișinău 2004*, 15-19.

Tentiuc, I. 2004b, *Aspects of Funeral Rite and Ritual in the Prut-Dniestr Region – end of First Millennium, Beginning of Second Millennium (The Molești-Ialoveni Necropolis)*. In: *Aspects of Spiritual Life in South-East Europe from Prehistory to Middle Ages*, Iași, 323-327.

Tentiuc, I. 2005, *Practici funerare în spațiul est-carpatic în a doua jumătate a mileniului I - începutul mileniului II*. In: *Mousaios. Buletin Științific al Muzeului județean Buzău*, Buzău, 419-420.

Tentiuc, I., Hâncu-Tentiuc, A. 2007, *Unele opinii și controverse privind relația dintre creștinismul popular și ritul și ritualurile funerare medievale timpurii în Europa Centrală și de Sud-Est*, *Tyragetia* s.n. 2, vol. I [XVI], 17-30.

Tentiuc, I., Melnikova, N. 1998, *Câteva cruciulițe pectorale din Moldova de Est*, *Revista Arheologică* 2, 140-150.

Tentiuc, I., Popa, Al. 1999, *Unele considerații privind lăcașele rupestre din Moldova de est în secolele IV-XIII*. In: *Mousaios. Buletin Științific al Muzeului județean Buzău*, V, Buzău, 33-51.

- Teodor, D.Gh. 1991, *Creștinismul la est de Carpați de la origini și până în secolul al XIV-lea*, Iași.
- Teodor, D.Gh. 1996, *Creștinism și păgânism la est de Carpați în a doua jumătate a mileniului I d. Hr.*, Pontica XXVIII-XXIX, 215-226.
- Teodor, D.Gh. 2003a, *Rituri și ritualuri funerare la est de Carpați în secolele V-XI*. In: Teodor, D.Gh., *Spațiul carpato-dunăreano-pontic în mileniul marilor migrații*, Buzău, 45-58.
- Teodor, D.Gh. 2003b, *Importuri creștine romano-bizantine la nordul Dunării de Jos*. In: Teodor, D.Gh., *Spațiul carpato-dunăreano-pontic în mileniul marilor migrații*, Buzău, 323-335.
- Teodor, D.Gh. 2003c, *Inscripțiile rupestre de la Cotârğași-Suceava*. In: *Închinare lui Petre Ț. Năsurel la 80 de ani*, Brăila, 789-799.
- Vornicescu, N. 1984, *Primele scrieri patristice în literatura noastră. Sec. IV-XVI*, Craiova.
- Zeiller, J. 1918, *Les origines chretiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire Romain*, Paris.
- Zugravu, N. 1992, *Studiu introductiv*. In: Pârvan, V., *Studii de istoria culturii antice*, București.
- Zugravu, N. 1995, *Apostolatul Sfântului Andrei în „Sciția”*. *Geneza și evoluția unei tradiții*, Memoria Antiquitatis XX, 215-238.
- Zugravu, N. 1997, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București.
- Архиерископ Дмитрий 1883, *Монастыри в Бессарабии*. В сб.: Кишиневские Епархиальные ведомости, пг. 16.
- Арсений, епископ Псковский 1901, *Исследования и монографии по истории молдавской церкви*, Санкт-Петербург.
- Борзияк, И.А., Рябой, Т.Ф. 1985, *Средневековые находки в гроте Тринка I*. В сб.: Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье, Кишинев.
- Высоцкий, А.Н. 1988, *Отчет о раскопках культового комплекса Цыпова*, Кишинев. Arhiva MNAIM.
- Ганицкий, М. 1876, *Шабский монастырь*. В сб.: Кишиневские Епархиальные ведомости, пг. 18.
- Голубинский, Е. 1871, *Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и молдо-влашской*, Москва.
- Гроссу, В.Г., Василяки, К.Г. 1984, *Лapidарные знаки Бутученских пещер*. В сб.: Известия Академии Наук Молдавской ССР, Серия общественных наук, 3, Кишинев, 61-69.
- Иеромонах Максимилиан 1872, *Синодик Шабского монастыря*, Кишинев.
- Кетрару, Н.А. 1966, *Пещеры, гроты и скальные навесы в долине р. Чузур*. В сб.: Проблемы географии Молдавии, вып. 1, Кишинев, 120-127.
- Кетрару, Н.А. 1973, *Памятники эпохи палеолита и мезолита*. В: Археологическая карта Молдавской ССР, вып. 1, Кишинев.
- Коваленко, С., Грамма, А., Левинский, А. 2008, *Культовый пещерный комплекс Холеркань-Маркэуць*, Revista Arheologică s.n. 2, vol. IV, 186-207.
- Константин Багрянородный 1982, *Об управлении империей*. В сб.: Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья, Москва, 269-320.
- Курдиновский, В. 1919, *Общий очерк о пещерных храмах Бессарабии. Древнейшие каменные храмы Бессарабии*. In: Revista Socială de Istorie și Arheologie bisericească, Chișinău.
- Постикэ, Г.И. 1985, *Археологические исследования на средневековом поселении Ханска*. В сб.: АИМ в 1981 г., Кишинев, 156-168.
- Рафалович, И.А., Лапушнян, В.Л. 1974, *Могильник и раннеславянское гордище у с. Селиште*. В сб.: АИМ (1973), Кишинев, 104-139.
- Рафалович, И.А., Гольцева, Н.В. 1981, *Раннеславянское поселение V-VII вв. Данчены I*. В сб.: АИМ (1974-1976 гг.), Кишинев, 125-140.
- Рикман, Е.А. 1975, *Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры*, Москва.

Сводный каталог 1984, *Сводный каталог русских рукописей хранящихся в СССР (X-XIII вв.)*, Москва.

Сластихина, О.В. 1987, *Село Сокол, жилища пещерные*. В сб.: Свод памятников истории и культуры Молдавской ССР. Северная зона. Макет, Кишинев.

Сымонович, Е.А. 1961, *Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху*, СА 1.

Сымонович, Е.А. 1978, *О культовых представлениях населения Юго-Западных областей СССР в позднеантичный период*, СА 2.

Тельнов, Н.П. 1988, *Исследования славянского селища Скок*. В сб.: АИМ в 1983 г. Кишинев, 101-113.

Тельнов, Н.П., Рабинович, Р.А. 1990, *Результаты работ на поселении Скок*. В сб.: АИМ в 1985 г., Кишинев, 194-212.

Федоров, Г.Б. 1960, *Население Прутско-Днестровского междуречья*. В сб.: МИА, вып. 89, Москва.

Федоров, Г.Б. 1974, *Древнерусская культура Поднепровья (X-XII вв.)*. В сб.: Древняя культура Молдавии, Кишинев, 109-126.

Федоров, Г.Б., Чеботаренко, Г.Ф., Великанова, М.С. 1984, *Бранештский могильник X-XI вв.*, Кишинев.

Хынку, И.Г. 1970, *Лимбарь – средневековый могильник XII-XIV веков в Молдавии*, Кишинев.

Хынку, И.Г. 1971а, *Кэпрэрия – памятник культуры X-XII вв.*, Кишинев.

Хынку, И.Г. 1971b, *Балкано-Дунайская культура лесостепной Молдавии*. В сб.: Рикман, Е.А., Рафалович, И.А., Хынку, И.Г., *Очерки истории культуры Молдавии*, Кишинев.

Хынку, И.Г. 1972, *Археологические исследования на поселении Лимбарь-Кэпрэрия X-XIV вв. в 1968-1969 гг.* В сб.: АИМ в 1968-1969 гг., Кишинев, 159-200.

Хынку, И.Г. 1974, *Раскопки на поселении X-XIV вв. у села Ханска*. В сб.: АИМ в 1972 г., Кишинев, 159-172

Якобсон, А.Л. 1970, *Раннесредневековое сельское поселение юго-западной Таврики*. В сб.: МИА СССР, вып. 168, Ленинград.

Dr. Ion Tentiuc, National Museum of Archaeology and History of Moldova, 31 August str., no. 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova

Dr. Alexandru Popa, Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Palmengartenstr. 10-12, D-60325 Frankfurt am Main, Germany, e-mail: popa@rgk.dainst.de

CIVILIZAȚIA DIN SPAȚIUL PRUTO-NISTREAN ÎN PERIOADA MEDIEVALĂ TIMPURIE

1. Istoriografia problemei

Problema civilizației medievale timpurii din spațiul pruto-nistrean se află în atenția cercetătorilor de circa un secol. Din anul 1947, studierea acestei probleme a devenit o preocupare de bază a arheologilor și istoricilor sovietici, iar din anul 1991 reprezintă o activitate constantă a cercetătorilor din Republica Moldova, România și Ucraina. Interpretarea istorică a civilizației medievale timpurii din ținut a condus la impunerea în istoriografie a două concepții, la baza cărora este pus principiul etnocultural: a) *Concepția interpretării slave a vestigiilor medievale timpurii* și b) *Concepția interpretării romanice a acestor vestigii*.

Concepția slavă, cu toate că își are rădăcinile în istoriografia rusă din secolul XIX - începutul secolului XX, într-o formă definitivată, a fost enunțată în cadrul istoriografiei oficiale a U.R.S.S. În viziunea istoriografiei sovietice și a urmașilor ei, teritoriul dintre Nistru și Prut este considerat pământ istoric al slavilor, unde, după unii, s-ar fi produs chiar geneza acestor triburi (V.D. Baran, B.A. Tymoščuk). Concepția nominalizată cuprinde două elemente de bază: *ideea autohtonismului slav în regiunea carpato-nistreană și ideea originii slavo-volohe a moldovenilor*, cei din urmă fiind calificați drept o etnie deosebită de poporul român.

Prima încercare de fundamentare „științifică” a originii „poporului moldovenesc” aparține lui istoricul sovietic N.S. Deržavin, care lansa ideea originii moldovenilor din „*populația locală slavă veche*”. Ceva mai târziu, cunoscutul medievist A.D. Udal'cov, înțelegând absurditatea totală a acestei idei, a formulat o supoziție nouă, potrivit căreia poporul moldovenesc s-ar fi constituit în rezultatul „încrucșării” elementelor romane cu elementele slave de răsărit. De la începutul anilor '50, elaborarea concepției slaviste cu referire la civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistrean devenea o preocupare constantă a istoricului N.A. Mohov și arheologului Gh.B. Fedorov. Primul a proclamat așa-zisa *teorie volohă* privind geneza moldovenilor, iar cel de-al doilea a lansat ideea caracterului slav al culturii arheologice medievale timpurii din spațiul pruto-nistrean.

Concepția salvă privind problema civilizației medievale timpurii din spațiul pruto-nistrean reprezenta în anii '60-'80, opinia oficială a istoriografiei sovietice, fiind sprijinită necondiționat de majoritatea absolută a cercetătorilor de la Chi-

șinău și din alte centre academice ale URSS (N.A. Mohov, Gh.B. Fedorov, V.S. Zelenciuk, P.V. Sovetov, L.L. Polevoj, T.D. Zlatkovskaja, I.A. Rafalovič, P.P. Bîrnea, Gh.F. Cebotarenco, I. Kneaz'kii, V.D. Koroliuk, V.V. Litavrin, I.S. Vinokur, B.A. Timoščuk, I.P. Rusanova, V.D. Baran, O. Prihodnjuk, L.V. Vakulenko, A.T. Smjlenko, A.V. Gudkova etc.). După proclamarea independenței de stat a Republicii Moldova, concepția slavistă este susținută de către istoriografia rusă și ucraineană, dar și de către istorici de la Tiraspol și Chișinău (N. Tel'nov, R. Rabinovič, N. Russev, V. Stati etc.).

Concepția romanică privitor la civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistrean a fost expusă în linii generale în istoriografia românească din prima jumătate a secolului XX, în contextul cercetărilor privind istoria românilor (N. Iorga, I. Nistor, Al. Boldur etc.). În cadrul istoriografiei sovietice, concepția romanică, a fost formulată în perioada dezghețului poststalinist, de către arheologul Ion Hîncu care, până la sfârșitul anilor '70, a fost și singurul ei susținător. Potrivit acestei opțiuni științifice, se recunoaște caracterul general romanic al civilizației sedentare din spațiul pruto-nistrean în perioada secolelor V-XIII, în cadrul căreia, la diferite etape cronologice, într-o proporție mai mare sau mai mică, sunt evidențiate elemente etnoculturale caracteristice slavilor, populațiilor turanice și iraniene.

La sfârșitul anului 1977, concepția romanică era declarată de către forurile conducătoare de la Chișinău drept o „teorie antiștiințifică” fiind interzisă în instituțiile academice. Cu toate acestea, în anii '80, într-un alt context, concepția romanică a fost reluată și relansată pe o bază metodică nouă, inclusiv prin folosirea largă a metodologiilor ce țineau de domeniul analizelor statistico-matematice (Gh. Postică).

După căderea U.R.S.S., concepția romanică și-a găsit reflectare într-un șir întreg de studii arheologice și lingvistice elaborate de către cercetători din Republica Moldova (I. Hîncu, Gh. Postică, I. Tentiuc, S. Musteață, I. Dron) și din România (D.Gh. Teodor, V. Spinei, I. Mitrea, M. Andronic etc.).

2. Cadrul demografic

Populația autohtonă. Referitor la populația sedentară din spațiul pruto-nistrean din perioada medievală timpurie sunt foarte puține date scrise, dar și acele ce s-au păstrat țin de perioada secolelor X-XIII, lipsind practic pentru secolele V-IX. Spre deosebire de documentele scrise din secolele X-XIII, care atestă în regiune, în calitate de populație sedentară, pe români și slavi, în lucrările scrise din prima perioadă a evului mediu timpuriu în aceste teritorii sunt menționate doar grupurile de slavi (secolele VI-VII) și turanici (secolele V-IX), situația respectivă fiind, de fapt, o reflectare a caracterului istoriografiei timpului respectiv, când cronicarii erau atașați de popoarele active din punct de vedere militaro-politic, inclusiv de triburile aflate în proces de migrațiune.

Prezența românilor în spațiul est-carpatic la începutul mileniului II, este atestată sub o formă sau alta, în diverse surse scrise. Informațiile referitoare la românii din regiunea est-carpatică sunt, de regulă, generale și nu pot fi puse în legătură

cu spații concrete ale ținutului. În pofida acestui fapt, relatările nominalizate prezintă un mare interes și pentru regiunea pruto-nistreană. Conform surselor scrise, românii din spațiul carpato-nistrean erau desemnați prin diverse *aloetnonime* obișnuite pentru străini la timpul respectiv: *Vlah*, βλάχοι, *Wlachen*, *Blaci*, *Olaci*, *Voloh*, *Ulag*, *Blakumen* etc.

În legătură cu populația românească din regiunea Nistrului sunt puse informațiile din *Повесть Временных Лет* referitoare la *tiverți* și din *Ипатьевская Летопись* referitoare la *boloheveni* (V. Spinei, I. Hîncu, P. Parasca, Gh. Postică, I. Dron).

Prezența populației romanice în secolele V-VII în spațiul pruto-nistrean este demonstrată de vestigiile arheologice descoperite în regiune și încadrate în aspectul cultural de tipul *Costișa-Botoșana-Hansca*, aflate la rândul lor în legătură directă cu așezările antice târzii de tipul *Sântana de Mureș-Cerneahov* și cu cele ale culturii *Tumulilor Carpatici*. Caracterul romanic al așezărilor medievale timpurii de tipul *Costișa-Botoșana-Hansca*, la fel ca și al culturilor antice târzii nominalizate, și-a găsit argumentare în numeroase studii monografice și lucrări ale specialiștilor din România și Republica Moldova (D.Gh. Teodor, I. Ioniță, I. Niculiță, I. Mitrea, I. Hîncu, Gh. Postică etc.).

Perpetuarea românilor în spațiul pruto-nistrean, în perioada secolelor VIII-IX, este demonstrată prin prezența în ținut a așezărilor de tipul *Hansca-Scoc-Kodân*, similare siturilor de tipul *Lozna-Dodești* din spațiul pruto-carpatic, care vin în continuarea monumentelor de tipul *Costișa-Botoșana-Hansca*, iar în secolele X-XI și XII-XIII, cunosc o dezvoltare directă prin așezările de tipul *Dridu*, *Revno*, *Răducăneni* și *Brănești-Lencăuți*.

Populația alogenă. În virtutea situației geografice, în perioada medievală timpurie, ținutul pruto-nistrean reprezenta de fapt „*poarta răsăriteană a Europei*”, deoarece anume prin acest spațiu și pornind de la această limită, aveau loc campaniile migratorilor spre Balcani și Occident.

Printre triburile turanice care au staționat în spațiul pruto-nistrean sau l-au traversat în secolele V-IX se evidențiază: *hunii*, *kutrigurii*, *utrigurii*, *avarii* și *bulgarii*. De rând cu migratorii asiatici nomazi, la sfârșitul antichității și începutul evului mediu, în spațiul pruto-nistrean sunt atestați și migratori din rândul populațiilor sedentare sau seminomade din nordul și estul Europei: *goții*, *sclavinii*, *anții* și *alanii*.

Începând cu ultimul sfert al secolului al IX-lea, procesul migrațiilor trece într-o fază nouă, aceasta fiind începută de triburile *ungurilor* și continuată în secolele următoare de către *pecenegi*, *uzi*, *cumani* și *mongoli*, pentru a lua sfârșit în a doua jumătate a secolului XIV.

3. Habitatul

Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistrean reprezenta rezultatul activității multisekulare a populației din regiune, alcătuită din *autohtoni* și *alo-*

geni. Activitățile acestor populații s-au desfășurat în cadrul unui habitat original, multicolor și temeinic, care îmbina diverse elemente culturale. Ținând cont de modul de viață al populațiilor, în perioada medievală timpurie distingem două tipuri de habitat: a) *al populației sedentare* și b) *al populației nomade*.

Habitatul populației sedentare. Așezările din perioada secolelor V-XIII sunt atestate în 889 puncte geografice din spațiul pruto-nistrean¹, inclusiv: în *zona de nord* – 566 situri (63,7%), în *zona de centru* – 199 situri (22,4%) și în *zona de sud* – 124 situri (13,9%). În cadrul acestor situri se evidențiază 1645 de așezări, atribuite la patru etape istorico-cronologice: secolele V-VII – 231 așezări (14,0%), VIII-IX – 572 (34,8%), X-XI – 526 (32%) și XII-XIII – 316 (19,2%). Majoritatea așezărilor sunt amplasate în *zona de nord* a spațiului pruto-nistrean – 1001 (60,9%), mai puține se atestă în *zona de centru* – 408 (24,8%) și în *zona de sud* – 236 (14,3%).

Apariția așezărilor din secolele V-VII în spațiul pruto-nistrean, după cum o demonstrează datele arheologice, se află într-o legătură directă cu civilizația din perioada antică târzie (D.Gh. Teodor, B.A. Tymoščuk, I.P. Rusanova, V.D. Baran, Gh. Postică etc.). Legătura dintre așezările medievale timpurii și cele antice târzii din regiune este demonstrată, de asemenea, și prin metoda analizei comparative a vetrelor de locuire din cele două etape istorice. Astfel, analiza eșantionului din 77 așezări din perioada secolelor V-VII descoperite pe teritoriul Republicii Moldova denotă, în 35 de cazuri, o dezvoltare pe vetre locative din perioada anterioară, datate cu secolele III-IV, ceea ce reprezintă o pondere de 45,5%.

Tendința de amplasare a așezărilor pe vetre locative anterioare, în spațiul dintre Nistru și Prut, se observă, la toate etapele evului mediu timpuriu, acesta reprezentând un *indice sigur al continuității staționare a populației autohtone*. Pe de altă parte, apariția în aceeași perioadă a unor așezări situate pe alte vetre decât cele anterioare, indică fie o *continuitate mobilă* – aceasta reprezentând un proces de segmentare a vechilor așezări sau o reamplasare a acestora (din cauze economice, sociale, epidemii etc.), fie o *discontinuitate* – prin apariția în regiunile respective a unor grupuri de populații alogene.

Perpetuarea populației sedentare din spațiul pruto-nistrean în perioada medievală timpurie este ilustrată prin gradul deosebit de înalt al indicelui de continuitate al așezărilor. Astfel, în 111 cazuri, așezările din secolele VIII-IX sunt atestate pe vetre locative cu strat cultural din perioada secolelor V-VII, ceea ce reprezintă un indice al continuității staționare de 48,0%. Pe de altă parte, în 422 cazuri, așezările din secolele X-XI sunt atestate pe vetre locative cu strat cultural din perioada secolelor VIII-IX, ceea ce reprezintă un indice al continuității de 73,8%. Și, în 192 de cazuri, așezările din secolele XII-XIII sunt atestate pe vetre locative cu strat cultural din perioada secolelor X-XI, ceea ce reprezintă un indice al continuității staționare de 36,5%.

¹ *Zona de nord* începe cu teritoriile din nordul Bucovinei și se întinde până la limita Fălești-Bălți-Soroca; *zona de centru* – cuprinde teritoriile aflate la sud de Bălți, până la limita Leova-Cimișlia-Căușeni-Bender, iar *zona de sud* include teritoriile aflate între această limită și Dunărea de Jos.

Procesul continuității în cadrul așezărilor medievale timpurii este ilustrat, de asemenea, prin structura cultural-cronologică a siturilor. Din acest punct de vedere, sunt evidențiate: *așezări cu un singur orizont cultural* – 337 sau 37,9%, *așezări cu 2-4 orizonturi culturale aflate în continuitate cronologică succesivă* – 521 sau 58,6% și *așezări cu 2-3 orizonturi culturale aflate în discontinuitate cronologică* – 31 sau 3,5%. În contextul acestor date, este relevant faptul că majoritatea siturilor medievale timpurii sunt așezări cu diapazon cronologic foarte larg, de la 4-5 secole până la 8-9 secole. Faptul că aceste situri dețin o cotă de 58,6%, reprezintă un alt argument în favoarea continuității de locuire în spațiul pruto-nistrean pe parcursul evului mediu timpuriu. În aceeași ordine de idei este de remarcat ponderea însemnată a așezărilor cu 3 (secolele V-XI sau VIII-XIII) și 4 orizonturi culturale succesive (secolele V-XIII) – care constituie 114 și respectiv 41 așezări, adică 12,8% și 4,6% din numărul total. În același timp, ponderea așezărilor cu 2 orizonturi cronologice succesive (secolele V-IX, VIII-XI sau X-XIII) este de 366 unități sau 41,2%.

Pe parcursul evului mediu timpuriu, în spațiul pruto-nistrean, așezările de bază erau seliștile, care, în funcție de etapa istorică, constituiau de la 89,2% până la 99,0% din numărul total de așezări inclusiv în secolele V-VII – 99,0%, în secolele VIII-IX – 93,9%, în secolele X-XI – 89,2% și în secolele XII-XIII – 89,8%.

Din punctul de vedere al amplasării topografice, așezările menționate pot fi clasificate în patru tipuri de bază: 1) așezări amplasate după principiul *de vale*, 2) așezări amplasate după principiul *de deal*, 3) așezări amplasate după principiul *de deal-vale-deal* și 4) așezări amplasate după principiul *fluvial*.

Așezările din secolele V-VII ating, în medie 300-500 m în lungime și 100-300 m în lățime, respectiv având o suprafață de circa 3-15 ha (*Dănceni, Trebujeni-Scoc, Rașkov II și Rașkov III*), sunt însă cazuri când așezările ating 1000 m în lungime și 300 m lățime, cu o suprafață de până la 30 ha (*Hansca-Limbari-Căprăria*).

În secolele VIII-XI, în spațiul pruto-nistrean predomină așezările de dimensiuni mijlocii de la 300×200 m până la 600×300 m (6-18 ha), fiind prezente, în același timp, și așezări de dimensiuni mari – de la 700×350 m până la 1500×400 m (24-50 ha) (*Hansca-Limbari-Căprăria, Lohănești, Molești-Râpa Adâncă, Pohorniceni-Petruha, Brănești-Valea Budăi*) și foarte mari, de până la 100-120 ha (*Calfa*).

În secolele XII-XIII, în regiunea dintre Prut și Nistru se observă o tendință de micșorare a dimensiunilor așezărilor, acestea atingând, în medie, suprafața de 300×200 m, respectiv de circa 6 ha.

Din punct de vedere structural, așezările medievale timpurii reprezintă organisme relativ evolute, fiind alcătuite din câteva elemente definitorii: *spații locative* (cuiburi de locuințe), *spații pentru depozite de provizii* (cuiburi de gropi de provizii), *spații pentru activități de producție* (cuiburi de cuptoare pentru cocerea pâinii, topirea metalului, arderea ceramicii etc.), *spații pentru activități comunitare* (locuri libere din centrul așezării sau din cadrul unor grupuri de locuințe) și *spații sacre* (necropole, morminte izolate, lăcașe de cult). Elementele structurale

enumerare sunt semnalate pentru toate etapele evului mediu timpuriu, fiind mai mult sau mai puțin evolute.

Așezările fortificate sunt caracteristice perioadei secolelor VIII-XIII. În spațiul pruto-nistrean sunt identificate 31 cetăți din secolele VIII-IX (29%), 55 cetăți din secolele X-XI (51%) și 21 cetăți din secolele XII-XIII (20%).

Majoritatea cetăților sunt amplasate în regiunea Cernăuți: 31 cetăți din secolele VIII-IX, 30 din secolele X-XI, inclusiv 26 cu start din perioada anterioară, și 18 din secolele XII-XIII. Patru cetăți din perioada secolelor X-XII și XII-XIII sunt descoperite în partea de nord a Republicii Moldova, 16 cetăți sunt identificate în regiunea dintre Răut și Nistru și doar 5 se află în partea centrală a spațiului pruto-nistrean. Printre siturile fortificate distingem: **a) cetăți de refugiu** (*Bila, Voloka, Verhnie Stanovcy, Goroševcy, Korostuvata, Lomačincy, Mahala, Novaja Jučka, Rașkov, Revno, Sneačev, Cernăuți, Červona Dibrova, Široka Poljana*), **b) cetăți - centre administrative-economice** (*Balamutivka, Dobrinovcy, Gorišni Širivcy, Grozincy, Karapciv, Kobaki, Revno II*), **c) cetăți-sanctuare** (*Babin, Gorbovo, Kulešivka, Nagoreane, Rohitny, Rjavincy, Rudniky*), **d) cetăți - centre voievodale** (*Revno, Gorišni Širivcy, Lomačincy, Perebykivcy, Lenkivcy, Galiția-Neporotovo, Rudi-Farfuria Turcească, Alcedar, Echimăuți*), **e) cetăți de supraveghere** (*Ușița, Bakota, Galicya-Neporotovo (Kucelmin), Molodji, Spaska*) și **f) cetăți casteluri** (*Darabani, Vasileu, Nedoboievcy, Černovka*).

Cartografierea siturilor medievale timpurii din ținutul pruto-nistrean denotă existența în regiune a unor structuri teritoriale bine delimitate. Pe parcursul secolelor V-XIII, în regiune se profilează: 1) *structuri teritoriale de nivel local*, reprezentate prin *așezări singulare* și *cuiburi de așezări* și 2) *structuri teritoriale de nivel regional*, care cuprind *grupuri de așezări*, formate din așezări singulare și cuiburi de așezări.

Așezările singulare sunt reprezentate prin situri arheologice izolate, aflate la o distanță de cel puțin 7-10 km unul de altul.

Cuiburile de așezări sunt de obicei alcătuite din 2-3 așezări dintr-o microzonă bine delimitată geografic, cu o rază de 1,0-3,0 km, mai rar din 4-6 așezări și foarte rar din 7-10 așezări. Aceste unități teritoriale includ așezări din spații de un anumit tip, care puteau fi relativ ușor traversate. Gruparea așezărilor în *cuiburi* este făcută, de regulă, după principiul „*de vale*” sau „*vale-deal-vale*”.

Grupurile de așezări cuprind până la 50 unități teritoriale de nivel local, amplasate în regiuni bine delimitate, cu o rază de 30-50 km, în bazinele unor râuri sau râulețe, în cadrul anumitor structuri de relief specific, în spații de codru etc. Analiza cartografică a așezărilor din secolele V-XIII denotă repartizarea acestora în 14 *grupuri*, care cumulează un număr variabil de situri și se disting, destul de clar la fiecare etapă istorică a evului mediu timpuriu. *Grupurile de așezări* corespund, în linii generale, regiunilor istorice de codru din nordul și centrul spațiului pruto-nistrean și pentru anumite etape istorice, unor regiuni de stepă din partea de sud.

Privite de la nord spre sud, cele 14 *grupuri de așezări* sunt definite în felul următor: I. *Bucovina de Nord* (Prutul Superior), II. *Hotin* (Nistrul Superior); III. *Briceni-Edeneț* (Prutul de Mijloc); IV. *Ocnița-Soroca* (Nistrul de Mijloc); V. *Rezina-Șoldănești* (Nistrul de Mijloc); VI. *Răutul de Mijloc*; VII. *Călărași-Nisporeni* (Podișul Central Moldovenesc); VIII. *Orhei* (Răutul Inferior); IX. *Corjova-Gura Bâcului* (Nistrul Inferior); X. *Lăpușna-Hâncești* (bazinul Botna-Cogâlnic); XI. *Cahul-Cantemir* (Prutul Inferior); XII. *Dunărea de Jos* (regiunea lacurilor dunărene); XIII. *Nistrul Inferior* (bazinul Nistrului Inferior), XIV. *Bugeac* (regiunea de stepă).

Habitatul populației nomade. În perioada medievală timpurie, în spațiul pruto-nistrean, habitatul de tip nomad era caracteristic populațiilor migratoare de origine turanică, iraniană sau mongolă, care au dominat periodic peste aceste ținuturi. Habitatul de tip nomad este consemnat în unele lucrări scrise din perioada respectivă și, parțial, de datele arheologice.

Habitatul de tip nomad se concentra în regiunile de stepă și de șes, în lunca Nistrului de Mijloc și Inferior, în câmpiile Bugeacului și Prutului Mijlociu, pe cursurile inferioare ale râulețelor Ialpuș, Botna, Bâc etc.

Prezența nomadă în spațiul pruto-nistrean este sesizată, arheologic, pentru perioada secolelor X-XIV. În același timp, nu avem nici un complex arheologic nomad din secolele V-IX fapt ce demonstrează că populațiile respective practic n-au staționat în perioada dată în ținut.

În regiunea pruto-nistreană și în stânga Nistrului au fost atestate 562 morminte ale populației nomade din secolele X-XIV, descoperite în 363 necropole tumulare. În baza metodei de cartografiere a acestor morminte, în ținut, sunt evidențiate 4 *grupuri* de bază ale habitatului de tip nomad, care cuprind, la rândul lor, 14 unități teritoriale locale:

- I. *Grupul Nistrul Inferior*, cu cinci unități teritoriale: 1. *Grigoriopol*, 2. *Tiraspol-Sucleja*, 3. *Bâc-Corjeva*, 4. *Botna-Căușeni*, 5. *Ștefan Vodă*;
- II. *Grupul Nistrul de Mijloc*, cu trei unități teritoriale: 1. *Camenca-Dubăsari*, 2. *valea râului Căinari*, 3. *Răutul de Mijloc*;
- III. *Grupul Bugeac*, cu patru unități teritoriale: 1. *Prutul Inferior*, 2. *Valea râului Ialpuș*, 3. *zona lacului Cahul* și 4. *zona lacului Sasâc*;
- IV. *Grupul Prutul de Mijloc*, cu două unități teritoriale: 1. *Briceni-Fălești* și 2. *Ungheni-Cantemir*.

Grupurile cu necropole tumulare ocupă o suprafață ce nu depășește 1/5 din teritoriul spațiului pruto-nistrean. În același timp, trebuie menționat faptul că majoritatea absolută a complexelor funerare se concentrează în două regiuni: *Nistrul Inferior* – 227 morminte (40,4%) și *Bugeac* – 204 (36,3%), altele două *Nistrul de Mijloc* și *Prutul de Mijloc* – fiind alcătuite din 85 (15, 1%) și, respectiv, 46 morminte (8,2%).

În același timp, se constată că majoritatea mormintelor nomazilor medievali din cadrul tumulilor, în proporție de 52% (293 din 562 de morminte), se con-

centrează în patru regiuni de bază: *Tiraspol* (stânga Nistrului) – 106 morminte (19%) în 90 tumuli (25%), *valea râului Ialpuș* – 85 morminte (15%) în 48 tumuli (13%), *în preajma lacurilor dunărene* – 54 morminte (10%) în 40 tumuli (11%) și *cursul inferior al r. Botna* (Thigina-Căușeni) – 48 morminte (9%) în 23 tumuli (6%). Urmează grupuri de complexe funerare ale nomazilor, cu un număr mediu de morminte: *regiunea lacurilor pontice* (Sasâc-Burnas) – 37 morminte (7%) în 28 tumuli (8%), *Ștefan Vodă* – 37 morminte (7%) în 18 tumuli (5%), *bazinul Răutului de Mijloc* – 34 morminte (6%) în 11 tumuli (3%), *Prutul de Mijloc* – 33 morminte (6%) în 27 tumuli (7%), *microzona râurilor Căinari-Ciorna* – 28 morminte (5%) în 16 tumuli (4%), *Prutul de Jos* – 28 morminte (5%), în 16 tumuli (4%), *valea Bâcului-Corjeva* – 27 morminte (5%), în 18 tumuli (5%), *Nistrul de Mijloc* – 23 morminte (4%), în 13 tumuli (4%). Două grupuri funerare cuprind un număr relativ mic de morminte: *Nistrul de Mijloc* – 9 morminte (1,6%) în 7 tumuli (1,9%) și *Prutul de Mijloc* – 13 morminte (2,3%) în 8 tumuli (1,9%).

Analiza datelor cartografice permite să delimităm regiunile de bază explorate de către nomazii medievali: *stânga Nistrului*, de la Camenca până la Liman; *dreapta Nistrului*, de la Corjeva până la Liman; *Bugeac*: valea r. Ialpuș, microzona lacurilor dunărene și pontice; *Stânga Prutului*: microzonele Ciuhurului, Unghenilor, Cahulului; *bazinul Răutului* de la r. Căinari până la r. Cula.

Analiza cronologică a complexelor tumulare permite să evidențiem dinamica și intensitatea procesului de infiltrare a nomazilor în spațiul pruto-nistean în perioada secolelor X-XIV. Mormintele nomazilor, ținând cont de prezența sau lipsa inventarului de datare, se împart în 7 grupe, care constituie, de fapt, eșantioane reprezentative ce caracterizează aceste complexe arheologice: I. *Secolul X-XI* – 39 morminte, II. *Secolele X-XII* – 13 morminte, III. *Ultimul sfert al secolului XI – secolul XII* – 39 morminte, IV. *Sfârșitul secolului XII – prima jumătate a secolului XIII* – 28 morminte, V. *Mijlocul secolului XIII-XIV* – 111 morminte, VI. *Secolele XII-XIV* – 6 morminte, VII. *Secolele X-XIV* – 326 morminte. Complexele funerare din primul grup sunt puse pe seama pecenegilor și, parțial, a uzilor, mormintele din grupele II-IV sunt legate preponderent de cumani și, parțial, de pecenegi, cele din grupele V-VI sunt puse pe seama cumanilor și a mongolilor, iar mormintele din grupa a VII-a pot aparține în măsură egală tuturor grupurilor de populații nomade menționate.

În perioada secolelor X-XIII, unele grupuri de populații nomade, rupte de la masivele lor de bază, au pătruns în adâncul spațiului pruto-nistean, stabilindu-se în preajma unor așezări de agricultori integrându-se, în cadrul acestor localități și, treptat, asimilându-se în sânul comunităților băștinașe. Cazuri de sedentarizare a unor grupuri de nomazi au fost sesizate pe cale arheologică în așezările de la *Hansca, Molești, Durlești-Valea Babei, Etulia, Șabo, Bogatoje etc.*

4. Economia

Modul de viață sedentar al populației autohtone din spațiul pruto-nistean în perioada medievală timpurie a determinat caracterul economiei și al civilizației

În general. Viața sătească a acestei populații a imprimat civilizației din ținut un caracter profund ruralo-agrar, care s-a menținut pe parcursul întregului ev mediu timpuriu.

Agricultura. Îndeletnicirea principală a populației sedentare a constituit-o pe parcursul perioadei medievale timpurii agricultura, care, este privită în lucrarea de față drept îmbinare organică a două ramuri fundamentale: *cultivarea cerealelor și creșterea animalelor*.

Preocupările agricole ale populației autohtone din spațiul pruto-nistrean sunt demonstrate în primul rând de însuși caracterul așezărilor din perioada medievală timpurie. Acestea erau amplasate în locuri bogate în pământuri pentru cultivat cereale și pentru pășunat, de regulă în apropierea unor râulețe, care facilitau gospodăria agricolă din toate punctele de vedere. În același timp, gospodăria agricolă este documentată prin însuși caracterul culturii materiale al așezărilor descoperite: construcții destinate păstrării sau prelucrării cerealelor, inventar agricol, urme de culturi agricole, oase de animale, oase de păsări domestice etc.

Meșteșuguri. O pondere deosebit de importantă în gospodăria medievală timpurie îl ocupau meșteșugurile. Pot fi evidențiate următoarele meșteșuguri de bază specifice perioadei medievale timpurii din spațiul pruto-nistrean: *metalurgia fierului, fierăria, prelucrarea metalelor colorate, olăritul, prelucrarea pietrei, prelucrarea lemnului, construcția, prelucrarea osului și a cornului, prelucrarea pieilor, producerea fibrelor și a țesăturilor*. Baza materială a dezvoltării producției o constituiau meșteșugurile legate de prelucrarea fierului: *metalurgia și fierăria*, care determinau progresul social-economic general din ținut.

În secolele V-VII, ocupațiile meșteșugărești purtau în linii mari un caracter casnic sau comunitar. Meșteșugurile casnice reprezentau ocupații practicate periodic în cadrul gospodăriilor individuale, pentru satisfacerea cerințelor vitale. Spre deosebire de meșteșugurile specializate acestea puteau fi ușor practicate fără a dispune de cunoștințe speciale și de instalații tehnice performante. Din secolele VIII-IX, aceste ocupații încep să depășească caracterul casnic și comunitar, transformându-se în meserii specializate, practicate de persoane particulare, care părăsesc cu timpul gospodăria agricolă pentru a forma centre meșteșugărești în cadrul așezărilor tradiționale mai vechi sau în cadrul unor așezări noi, specializate în producție meșteșugărească. Apariția centrelor meșteșugărești este documentată în primul rând prin descoperirea în anumite sectoare ale așezărilor a unor concentrări de complexe meșteșugărești (cuptoare metalurgice, cuptoare de ars ceramică, ateliere etc.). Asemenea situații sunt documentate practic în toate așezările din secolele VIII-XIII (*Hansca, Durlești-Valea Viilor, Pohorniceni-Petruha, Orheiul Vechi, Trebujeni-Scoc* etc.). Sunt documentate și așezări întregi, specializate în producție meșteșugărească (*Rudi-Roșcana, Alcedar, Echimăuți* etc.).

Procesul separării de gospodăria casnică și comunitară a unor meșteșuguri specializate are loc, în spațiul pruto-nistrean, începând cu secolele VI-VII și se de-

finitivează în secolele IX-X. În calitate de meșteșuguri specializate s-au evidențiat în primul rând ocupațiile care necesitau mult efort, cunoștințe speciale, tehnologii sofisticate și instalații tehnice deosebite, dintre care pot fi menționate: metalurgia fierului, fierăria, armurăria, producția de bijuterii și olăritul.

Existența în spațiul pruto-nistrean a unor masive bogate forestiere și a multiplelor rețele acvatice cu o faună și o floră relativ bogată a favorizat, pe parcursul evului mediu timpuriu vânătoarea, pescuitul și culesul, aceste ocupații fiind atestate arheologic în toate așezările studiate.

Comerțul și circulația monetară. Perioada de tranziție la evul mediu a fost marcată, în spațiul pruto-nistrean, de o prăbușire totală a comerțului, anularea circulației monetare, a relațiilor bani-marfă și de statornicire a schimbului natural.

Revigorarea, începând cu secolele VI-VII, a așezărilor din ținut, restructurarea treptată a gospodăriei, edificarea, în secolele VIII-X, a unei producții meșteșugărești bazate pe o metalurgie feroasă proprie a condiționat creșterea economică, care a condus treptat la înviorarea schimbului de mărfuri, reluarea comerțului bazat pe circulația monetară și refacerea, în anumite proporții, a relațiilor bani-marfă.

Apariția, în secolele X-XIII, a așezărilor fortificate cu târguri adiacente a constituit un pas nou în calea impulsivității relațiilor comerciale din spațiul pruto-nistrean, ridicându-le la un nivel mult mai evoluat.

Caracterul relațiilor economice din regiunea pruto-nistreană, era determinat în secolele V-XIII, de intensitatea pătrunderii în ținut a mărfurilor străine, de asortimentul acestora, dar mai ales de prezența sau lipsa din ținut a monedelor. În perioada indicată, în spațiul pruto-nistrean au circulat, cu anumite întreruperi, diverse monede străine, în special bizantine, la anumite etape fiind prezente și alte echivalente de schimb: grivne rusești, monede „cufice”, imitații vlaho-bulgare și vest-europene (ungare, germane, cehe).

5. Spiritualitatea

Domeniul vieții spirituale în perioada medievală timpurie, la fel ca și în alte regiuni ale Europei, era marcat de religie.

Credințe religioase. În secolele V-XIII în spațiul pruto-nistrean sunt documentate diferite credințe religioase, inclusiv *creștinismul și credințele păgâne*. Sunt remarcate comunități umane care practicau în exclusivitate o religie sau alta, și așezări în cadrul cărora au coexistat diferite religii.

Cel mai răspândit cult era creștinismul, răspândit la populația autohtonă încă din perioada antică târzie, iar de la sfârșitul secolului X-începutul secolului XI și la populația slavă de răsărit, prezentă în regiunile periferice de nord și de nord-est ale spațiului pruto-nistrean.

De rând cu creștinismul, pe parcursul evului mediu timpuriu în spațiul pruto-nistrean erau răspândite și diferite practici păgâne. Aceste credințe erau tipice pentru grupurile de slavi sedentarizați în ținut, reprezentanții bulgarilor vechi, alanilor, pecenegilor, cumaniilor etc., care fie că duceau o viață nomadă, fie că s-au infiltrat în așezările autohtonilor.

Complexele de cult. Pentru anumite etape ale evului mediu timpuriu, în spațiul pruto-nistrean sunt atestate *complexele religioase creștine* (mănăstiri rupestre, schituri, biserici de mir) și *complexele religioase păgâne* (sanctuare).

Cele mai vechi amenajări creștine din ținut, atestate arheologic, sunt complexele rupestre din regiunea Nistrului Superior și de Mijloc, datate cu secolele X-XI (*Bakota, Satanov, Leadova, Nagoreni, Mejigore-Zapadnoe, Bubnišče*) și cu a doua jumătate a secolului XI-prima jumătate a secolului XIII (*Zimno, Vasileu, Monastyrek, Čerkovščina*).

Cele mai vechi biserici creștine de mir din spațiul pruto-nistrean sunt atestate în secolele XII-XII în centrul feudal de la *Vasileu* și așezarea de la *Vikno-Martinovka*, acestea reprezentând construcții din piatră sau din lemn.

Sanctuarele păgâne, în perioada medievală timpurie, erau caracteristice slavilor vechi. În spațiul pruto-nistrean, vestigii ale unor sanctuare păgâne din secolele VIII-X au fost descoperite în regiunea Cernăuți, acestea fiind de două tipuri: *sanctuare fortificate* (городища-святых) și *sanctuare deschise* (жертвенные площадки и капища).

Urme arheologice ale sanctuarelor fortificate au fost semnalate la *Rjavincy, Zelenaja Lipa, Ruhotin, Nagoreni, Babin, Kulișivka* și *Gorbovo*, iar ale sanctuarelor deschise la *Rjavency, Jarivka, Neporotovo, Jurkovcy* și *Ivankovcy*.

Necropole și practici funerare. Necropolele erau de două tipuri: *plane* și *tumulare*. Din punctul de vedere al concepțiilor religioase diferențiem *practici funerare creștine* și *păgâne*. Practicile funerare creștine, de obicei, sunt semnalate în necropole plane și în cadrul bisericilor, iar cele păgâne în necropole plane sau tumulare. În mormântările izolate erau practicate în măsură egală de către creștini și păgâni.

Atât practicile funerare creștine, cât și cele păgâne, sunt semnalate pe tot parcursul evului mediu timpuriu. Practicile funerare creștine din perioada respectivă țineau de populația romanică, iar începând cu secolele X-XI și de populația slavă din regiunile de nord și de nord-est. Pe de altă parte, practicile păgâne erau legate de populațiile slave (secolele VI-X) și de cele nomade – iraniene (secolele VI-XI) sau turanice (secolele VI-IX și X-XIII).

Din perioada secolelor V-XIII în spațiul pruto-nistrean datează 35 necropole plane, 5 necropole tumulare ale populației sedentare, 16 complexe funerare izolare și 363 tumuli ai nomazilor, însumând în total aproximativ 1560 morminte, inclusiv 998 morminte ale populației sedentare și 562 ale populației nomade. În

perioada secolelor V-IX/X, în ținut sunt semnalate morminte efectuate prin ritul incinerării și înhumării, iar în secolele XI-XIII sunt documentate exclusiv înhumări.

6. Organizarea social-politică și militară a autohtonilor

Organizarea social-politică și militară a populației autohtone din spațiul pruto-nistrean, în perioada medievală timpurie, ca și în cazul altor regiuni românești, era adaptată la necesitățile timpului, pentru asigurarea securității comunităților locale și perpetuarea acestora în vremurile grele ale „*mileniului întunecat*”. Din punct de vedere arheologic, în ținutul pruto-nistrean sunt identificate două tipuri de structuri teritorial-politice medievale timpurii: de nivel local – *obști satești* și de nivel regional – *uniuni de obști satești*.

Obștea satească. Obștea satească românească reprezenta, în perioada medievală timpurie o comunitate de agricultori, care avea în stăpânire o moșie cu hotare bine delimitate. Colectivul obștii satești era alcătuit din *familii individuale* și *cete de neam*, iar teritoriul de obște era compus din *vatra de locuire – sat, cimitir, terenuri arabile, imașuri, păduri și ape*.

Analiza materialelor arheologice, demonstrează, că în perioada secolelor V-XIII, în cadrul așezărilor din spațiul pruto-nistrean sunt prezente locuințe de dimensiuni relativ mici, care formau la timpul respectiv complexe de locuit ale familiilor individuale – celulele de bază ale obștilor satești.

Majoritatea locuințelor descoperite în cadrul așezărilor medievale timpurii din spațiul pruto-nistrean, sunt grupate în *cuiburi*, formate din complexe locative sincrone (de la 2-4 până la 8-10 locuințe), care, de regulă, vin în continuarea unor unități teritoriale similare mai vechi, fiind urmate la rândul de altele mai noi. În cadrul acelorași așezări existau, totuși, și complexe locative amplasate *singular*. Raportul dintre locuințele amplasate în *cuiburi* și locuințele amplasate *singular*, în așezarea Hansca, de exemplu, variază ușor de la etapă la etapă, în prima perioadă a evului mediu timpuriu predominând locuințele amplasate în *cuiburi*, iar în perioada următoare numărul acestora scăzând. Astfel, dacă în secolele V-IX locuințele amplasate în *cuiburi* constituiau 76,5-83,9%, iar cele amplasate *singular* – 16,1-23,5%, în secolele XII-XIII numărul celor dintâi s-a micșorat până la 70,0-74,3%, iar al celor din urmă a crescut la 30,0-35,7%.

Cuiburile de locuințe reprezintă o ilustrare arheologică a *cetelor de neam* din cadrul obștilor satești, iar *locuințele singulare* sunt o reflectare a procesului de segmentare a *cetelor de neam* și de individualizare a *familiei pereche*.

Existența *cetelor de neam* în așezările medievale timpurii din ținutul pruto-nistrean este ilustrată, de asemenea, de grupurile de morminte descoperite în necropolele din perioada respectivă (*Hansca-Căprăria, Hansca-Limbari*), care, după cum s-a demonstrat în literatura de specialitate, reprezintă anume grupuri funerare constituite după principiul de neam.

Cele mai reprezentative materiale arheologice legate de evoluția obștii sătești sunt furnizate de așezarea *Hansca*, unde au fost descoperite peste 150 locuințe din perioada secolelor V-XIV, toate acestea fiind concentrate în 17 unități teritoriale („cuiburi”). Ținând cont de faptul că suprafața cercetată în așezarea de la *Hansca* constituie doar $\frac{1}{4}$ din teritoriul ei general, se poate estima că numărul real de locuințe în așezare este de circa 650 complexe locative, iar numărul unităților teritoriale – de circa 50-60. Obștea sătească de la *Hansca* avea un caracter extensiv, în cadrul căreia *cuiburile de locuințe* ocupau spații relativ întinse, delimitate de fâșii de pământ liber.

Așezarea de la *Hansca* poate fi considerată drept un etalon de evoluție a obștii sătești din spațiul pruto-nistrean pe parcursul evului mediu timpuriu. Corelarea eșantionului alcătuit din 151 locuințe din așezarea nominalizată a condus spre următoarea structură cronologică a sitului: 31 locuințe din secolele V-VII, 22 locuințe din secolul VIII, 17 locuințe din secolul IX, 18 locuințe din secolul X-începutul secolului XI, 25 locuințe din secolul XI - începutul secolului XII, 14 locuințe din secolul XII - începutul secolului XIII, 14 locuințe din secolul XIII și 10 locuințe din prima jumătate a secolului XIV. Or, prin aceste date se constată o dezvoltare ascendentă a obștii sătești dintr-o anumită microzonă a spațiului pruto-nistrean, din secolele V-VII până în secolele XIII-XIV.

Uniunile de obști sătești. În perioada medievală timpurie, condițiile deosebite generate de procesul migrațiunii popoarelor au determinat apariția la români din spațiul carpato-danubiano-nistrean a unor forme specifice de organizare politică.

Structurile social-politice ale autohtonilor aveau la bază comunitățile teritoriale locale de tipul *uniunilor de obști sătești*, cunoscute sub denumirea de „*țări*”. Aceste formațiuni, în dependență de particularitățile geografice, erau organizate în mod diferit. Obștile sătești din văile unor râulețe se uneau după principiul „*de vale*”, cele din depresiunile montane după principiul „*de depresiune*”, comunitățile din regiunile silvice după principiul „*de codru*” etc.

În spațiul pruto-nistrean, uniunile de obști sătești, ținând cont de specificul regiunii, erau constituite după principii „*de vale*” sau de „*codru*”. Aceste structuri, de obicei, erau amplasate în regiunile colinare din partea centrală și de nord ale ținutului, care, fiind întretăiate de multiple râulețe și protejate de masivele de codri seculari, ofereau condiții optime de existență. În regiunile deschise, de șes sau de stepă, în special în cele din regiunile de sud, uniunile de obști sătești ale autohtonilor, de regulă, lipseau, făcându-și apariția doar în perioade de stabilitate militar-politică.

În evoluția „*țărilor*” românești, în general, se deosebesc câteva etape. Prima este etapa arhaică, care a durat până în secolele VIII-IX și s-a caracterizat prin existența unor structuri social-politice omogene, constituite pe orizontală. Din secolele IX-X începe etapa feudalizării „*țărilor*” românești, formării unor structuri sociale de tip ierarhic și de apariție a voievodatelor cu funcții militare.

Existența în spațiul pruto-nistrean a unor formațiuni social-politice de tipul „*țărilor*” este atestată expresiv în baza datelor arheologice. După cum s-a demonstrat în prezenta lucrare, în spațiul pruto-nistrean se evidențiază 14 *grupuri de așezări* din perioada medievală timpurie, inclusiv în regiunile *Bucovina de Nord*, *Hotin*, *Ocnița-Soroca*, *Rezina-Șoldănești*, *Orhei*, *Lăpușna-Hâncești* etc.

Analiza teritorială a *grupurilor* nominalizate denotă o legătură evidentă dintre aceste formațiuni și regiuni istorico-geografice bine delimitate, inclusiv unitățile teritorial-administrative medievale de mai târziu din cadrul statului moldovenesc (*Țara Șipenițului*, *Ținutul Hotinului*, *Ținutul Sorocii*, *Ținutul Orheiului*, *Ținutul Lăpușnei*). Grupurile de așezări evidențiate au o structură bine conturată, o evoluție constantă în timp și o continuitate locativă bine profilată.

Organizarea militară. La începutul evului mediu, apărarea populației băștinașe era asigurată de factorii naturali, în special de zonele de codru, care permiteau, în mare măsură, ocolirea ciocnirilor cu războinicii timpului. Lipsa din ținut, în secolele V-VII, a fortificațiilor militare, demonstrează că, la acea perioadă, populația locală nu se angaja în organizarea unor structuri militare evidente, fapt confirmat și de puținele descoperiri de armament din vremea respectivă.

Apariția, în secolele VIII-IX, în zona de nord a ținutului, a fortificațiilor din pământ și de lemn, demonstrează începutul unor schimbări structurale în sânul societății locale, schimbări care favorizau organizarea militară a acestor comunități. Apogeul organizării militare a populației locale a fost atins în secolele X-XI, pentru ca în secolele XII-XIII situația să intre în declin. În acest context, de fortificații militare au beneficiat doar anumite zone ale spațiului pruto-nistrean, în special regiunile Bucovinei de Nord și Hotinului, teritoriul aflat între Răut și Nistru și, ca excepție, unele așezări situate la intersecția regiunilor nominalizate sau în zona de centru a ținutului. Aceste date demonstrează că populația locală din anumite regiuni, începând cu secolele VIII-IX, reușește să formeze structuri militare destul de puternice, care s-au menținut timp de câteva secole. Or, aceste structuri militare se aflau în legătură direct proporțională cu procesul de constituire și evoluție a formațiunilor prestatale de tipul „*țărilor*” din aceste teritorii.

Creșterea arsenalului militar al comunităților autohtone din spațiul pruto-nistrean în perioada secolelor VIII-XIII demonstrează că societatea locală intrase într-o fază nouă a evoluției sale, fază care ducea la consolidarea social-politică a băștinașilor. În consecință, aceste schimbări însemnau revenirea pe scena politică din regiune, după multe secole de tăcere, a factorului local, care edifica astfel formațiuni teritorial-politice de nivel zonal – nuclee prestatale ale viitorului stat medieval *Țara Moldovei*.

7. Relațiile cu migratorii și statele vecine

În perioada medievală timpurie, ținutul pruto-nistrean s-a aflat în preajma unor state care făceau politica mare a Europei de Răsărit și de Sud-Est. În partea de sud, în regiunea Dunării de Jos, vecin al ținutului pruto-nistrean era Imperiul

Bizantin (secolele V-VII, 971-1185) sau Primul Țarat Bulgar (681-971; 1185-secolul XIII). La răsărit de Nistru, mai exact în partea de nord-est, ținutul pruto-nistrean s-a învecinat cu cnezatul Kievului (sfârșitul secolului IX - secolul XI), iar spre nord, cu Cnezatul Halici-Volânean (secolele XII-XIII). Teritoriile aflate la est și la vest țineau de lumea migratorilor medievali, care stăpâneau într-o măsură mai mică sau mai mare și pământurile pruto-nistrene.

Dominația migratorilor. Din punct de vedere politic, în perioada medievală timpurie, ținutul pruto-nistrean, reprezenta o parte componentă a unei lumi imense cuprinsă în spațiul danubiano-ponto-caspic, generalizată de către croniciarii vremii prin termenul „*Barbaricum*”. Această lume, la diferite etape ale evului mediu timpuriu, în lucrările autorilor bizantini figurează sub denumiri diferite, acestea provenind de la numele popoarelor generatoare de cutremure militaro-politice la anumite etape istorice: *Scythia*, *Gotia*, *Hunia*, *Patzinakia*, *Cumania*, *Tartaria* etc.

La începutul evului mediu, spațiul pruto-nistrean a fost dominat de două mari puteri ale timpului: la început de Imperiul Hunic, iar mai apoi de Caganatul Avar. În aceeași perioadă, în regiunea dintre Nistru și Prut este semnalată o prezență mai mult sau mai puțin activă a triburilor turanice ale cutrigurilor și utrigurilor, iraniienilor (alanilor), slavilor vechi și bulgarilor. În secolele VIII-IX, sub impactul fenomenului „*pax hazarica*”, presiunea migratorilor asupra spațiului pruto-nistrean se reduce la minimum.

O nouă etapă a dominației triburilor migratoare în spațiul pruto-nistrean începe cu secolul X, când tribul turanic al pecenegilor formează un imperiu imens, din Asia Centrală până la Carpați și Dunăre. S-a creat un nou tablou geopolitic, în cadrul căruia spațiul pruto-nistrean ocupa un loc cheie, dat fiind că reprezenta „poarta” triburilor asiatice spre Balcani și Europa Centrală. Noua ordine politică în regiunea dintre Nistru și Prut a fost perpetuată la mijlocul secolului al XI-lea de către triburile uzilor; în a doua jumătate a secolului XI - prima jumătate a secolului XIII de către triburile cumanilor; iar din 1241 de către triburile mongolilor.

Relațiile cu Imperiul Bizantin. În partea de sud, dinspre delta Dunării, spațiul pruto-nistrean, s-a învecinat în două rânduri (secolele V-VII și anii 971-1185) cu Imperiul Bizantin. În secolele V-VII, vecinătatea cu acest imperiu era asigurată prin provincia *Scythia Minor*, în anii 971-1000 prin *thema Mesopotamia Apuseană*, în 1000-1020 prin *strategatul Dristei* și în 1020-1185 prin *thema Paradunavon-Paristrion*.

Hotarul de la gurile Dunării era, pentru Imperiul Bizantin, unul de importanță strategică, aflându-se în cel mai vulnerabil loc al Europei, la capătul de vest al stepelor euroasiatice, de unde veneau marile avalanșe nomade. În acest context, interesul Imperiului pentru regiunea pruto-nistreană era foarte mare, având drept obiectiv major extinderea influenței bizantine în zona respectivă, pentru o ținere cât mai strictă sub control a evenimentelor în desfășurare.

Politica Bizanțului în zona ținutului pruto-nistrean purta în perioada medievală timpurie un caracter de apărare strategică, având drept scop stabilizarea hotarului de la Dunărea de Jos și crearea unui sistem de securitate favorabil imperiului în regiunea de stepă dintre Nistru și Prut. Bizanțul nu avea nici intenția și nici forța de a cuceri sau de a pune sub un control nemijlocit anumite regiuni ale spațiului respectiv.

Relațiile cu Țaratul Bulgar. Apariția, în anul 681, a Țaratului Bulgar la sud de Dunăre a plasat pe arena politicii din zonă o nouă entitate statală, cu un important potențial militar, cultural și social-economic. Într-o perioadă relativ restrânsă, Țaratul Bulgar a reușit să se impună plener în teritoriile întinse din sudul Dunării, stăpânite înainte de către Imperiul Bizantin. Pentru perioada de la formarea Primului Țarat Bulgar și până la începutul secolului al IX-lea nu există nici o informație directă care să indice prezența bulgarilor la nord de Dunăre. Mai mult decât atât, timp de peste un secol de la formare, Țaratul Bulgar n-a controlat nici teritoriile din nordul Dobrogei. Abia din perioada domniei hanului Krum (803-814), Țaratul Bulgar ocupă locul Imperiului Bizantin la Dunărea de Jos și începe să se implice în diverse acțiuni militaro-politice din zona respectivă, care puteau să influențeze, într-un fel sau altul și partea meridională a regiunii pruto-nistrene.

La o anumită etapă, Țaratul Bulgar, reușește chiar să devanseze Dunărea în unele sectoare, obținând importante capete de pod pe malul de nord al fluviului. Aceste avanposturi, în lucrările autorilor bizantini, sunt calificate drept „*Bulgaria de dincolo de Dunăre*”. În istoriografia contemporană, în jurul așa-numitei „*Bulgarii nord-dunărene*” s-a iscat o aprigă discuție, care a plasat cercetătorii pe poziții diametral opuse.

Analiza minuțioasă a izvoarelor scrise și a datelor arheologice obținute în ultimii 30 de ani arată că așa-numita „*Bulgaria de dincolo de Dunăre*” se afla în regiunea Prahovei din Câmpia Munteniei, pe unde trecea vestitul „*drum al sării*” de la Slănic spre Țaratul Bulgar, în zona respectivă fiind descoperite importante materiale arheologice de factură bizantină, datate cu perioada secolului IX (M. Sâmpetru, M. Comșa, D.Gh. Teodor, Al. Madgearu).

Relațiile cu Cnezatul Kievului. Cnezatul Kievean s-a afirmat în calitate de putere militar-politică regională începând cu secolul IX, când la conducerea orașului de pe Nipru se instala dinastia vareagă a lui Riurik. În secolele X-XII statul kievean se manifestă foarte activ pe plan extern, înaintând pretenții serioase unor imperii ale timpului, cum ar fi, de exemplu, Bizanțul. În contextul politicii de expansiune a Kievului, spațiul pruto-nistrean ocupa o poziție intermediară, delimitând teritoriile vechi rusești de lumea carpato-balcanică.

În istoriografia rusă și ucraineană s-a încetățenit ideea potrivit căreia tiberții din regiunea Nistrului erau încadrați în componența Cnezatului Kievean, încă din perioada prestatală (B. A. Tymoščuk, I. P. Rusanova). Alți istorici, consideră că stăpânirea Kievului în spațiul pruto-nistrean începe din prima jumătate a seco-

lului X (Gh. B. Fedorov) sau la sfârșitul anilor '30 ai secolului respectiv (R. Rabinovič). Ideea pretensei dominații a Cnezatului Kievean în spațiul pruto-nistrean a fost abordată, de asemenea, și de către istoricii români (A.V. Boldur, V. Spinei, Al. Gonța, Șt. Purici etc.), care au demonstrat că afirmațiile respective nu au nici un suport documentar.

Invocarea stăpânirii Cnezatului Kievean asupra pământurilor din regiunea pruto-nistreană, în baza faptului participării tiberților la expedițiile organizate de către cnezul Kievului în anii 907 și 944 contra Bizanțului sau în baza organizării de către Sveatoslav în anii 967-969 și 971 a expedițiilor de la Dunărea de Jos, nu rezistă criticii istorice elementare, fapt demonstrat în istoriografia contemporană. Din aceleași motive, nu poate fi acceptată argumentarea adusă în legătură cu activitățile lui *Ivan Vojtischici* și *Toma Ratiborici* din anul 1116, care nu vizează nici pe departe spațiul pruto-nistrean. Argumentarea arheologică a pretensei stăpâniri kievene în spațiul pruto-nistrean, nu poate fi nici ea luată în considerație atâta timp cât lipsesc informațiile scrise în acest sens.

Relațiile cu Cnezatul Haliciului. În contextul slăbirii puterii Kievului și înălțării Cnezatului Halici-Volânean, unii istorici au invocat ideea dominației acestui stat, în secolele XII-XIII, asupra spațiului pruto-nistrean (V.T. Pașuto, A.N. Nasonov, B.A. Râbakov, N.A. Mohov, R. Rabinovič).

Analiza atentă a documentelor istorice arată că, în perioada secolelor XII-XIII, unele teritorii marginale de nord ale spațiului pruto-nistrean, într-adevăr, au făcut parte din Cnezatul Halici-Volânean, în același timp însă, marea parte a ținutului dat a rămas în afara statului respectiv. După cum informează *Ипатьевская Летопись*, partea de nord a regiunii pruto-nistrene, reprezentată prin ținutul bucovinean și cel al Hotinului, cu importante centre urbane: *Ușița, Bakota, Onut, Vasileu, Kučelmin, Kolomeea*, în perioada secolelor XII-XIII a făcut parte din componența Cnezatului Halici. În ceea ce privește stăpânirea Haliciului asupra teritoriilor din spațiul pruto-nistrean aflate la sud de regiunea bucovineană nu există nici o probă documentară.

* * *

Pornind de la realitățile istoriografice contemporane, se poate constata, că în perioada medievală timpurie, în spațiul pruto-nistrean s-a dezvoltat o civilizație complexă care, în linii mari, corespundea nivelului de dezvoltare caracteristic regiunilor centrale și est europene. Această civilizație avea la bază un puternic fond etnocultural autohton, impregnat în același timp de importante influențe alogene.

Complexitatea civilizației medievale timpurii din regiunea pruto-nistreană era produsul interacțiunilor etnoculturale: *autohtoni-alogeni, creștini-păgâni* și *sedentari-nomazi*, care aveau la bază caracterele diferite ale populațiilor stabilite permanent sau temporar în regiune. Relațiile nominalizate, sunt sesizate în spațiul pruto-nistrean pe tot parcursul evului mediu timpuriu – la nivel de evoluții demografice, de habitat, dezvoltare economică, spiritualitate și relații social-po-

litice. În același timp, civilizația sedentară din spațiul pruto-nistean se înscrie perfect în cercul civilizației vechi românești din regiunea nord-danubiană, parte integrantă a căreia a fost pe tot parcursul evului mediu timpuriu.

Bibliografie

- Corman, I. 1998, *Contribuții la istoria spațiului pruto-nistean în epoca evului mediu timpuriu (sec. V-VII d. Chr.)*, Chișinău.
- Hîncu, I. 1998, *Alogenii și soarta băștinașilor din spațiul pruto-nistean în antichitate și Evul Mediu timpuriu*. In: CLIO, Almanah istoric, Ediția 1997, Chișinău, 5-18.
- Hîncu, I. 1999, *Semnificația etnoculturală a vaselor de lut pregătite în Evul Mediu timpuriu de către populația din spațiul pruto-nistean*, Revista de Istorie a Moldovei 1-2, 27-39.
- Hîncu, I. 2000, *Cronica unui sat vechi românesc din codrii Lăpușnei în lumina cercetărilor arheologice*. In: Romanitate și românităte la Nord de Balcani, Chișinău, 50-63.
- Hîncu, I. 2000, *Semnificația etnoculturală a unor așezări arheologice de pe teritoriul actual al Republicii Moldova*, Tyragetia IX, 119-126.
- Hîncu, I. 2002, *Pătrunderea și înrădăcinarea creștinismului în spațiul pruto-nistean*, Tyragetia XI, 77-82.
- Hîncu, I. 2002, *Cultura băștinașilor din spațiul pruto-nistean în evul mediu timpuriu*, Chișinău.
- Madgearu, A. 1997, *Continuitate și discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII-VIII*, București.
- Mustață, S. 2005, *Populația spațiului pruto-nistean în secolele VIII-IX*, Chișinău: Pontos.
- Negru, Gh. 2000, *Politica etnolingvistică în R. S. S. Moldovenească*, Chișinău.
- Olteanu, Ș. 1997, *Societatea Carpato-Danubiano-Pontică în secolele IV-XI. Structuri demo-economice și social-politice*, București.
- Postică, Gh. 1994, *Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu (studiu arheologic pe baza ceramicii de la Hansca)*, Chișinău: Universitas.
- Postică, Gh. 1995, *Civilizația veche românească din Moldova*, Chișinău: Știința.
- Postică, Gh. 1996, *Permanență și continuitate în spațiul pruto-nistean în perioada evului mediu timpuriu (sec. V-XIII)*, Destin românesc 4, 11-16.
- Postică, Gh. 1997, *Unele considerații privind interpretarea etnică a monumentelor arheologice medievale timpurii din nordul Bucovinei*. In: Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat / coordonator Victor Spinei. Seria Historica, 12, Iași: Ed. Universității „Al. I. Cuza”, 117-124.
- Postică, Gh. 2005, *Structuri teritoriale medievale timpurii în spațiul pruto-nistean*, Revista Arheologică s.n. 2, vol. I, 212-237.
- Postică, Gh. 2006, *Observații privind topografia și structura așezărilor medievale timpurii din spațiul pruto-nistean*, Tyragetia XV, 60-76.
- Postică, Gh. 2006, *Problema civilizației medievale timpurii din spațiul pruto-nistean în istoriografia contemporană*, Destin românesc s.n. 3-4, an. I, 158-187.
- Postică, Gh. 2006, *Spațiul pruto-nistean și vechile crezate rusești în secolele X-XII*. In: Civilizația medievală și modernă în Moldova: studii. In onoreem Demir Dragnev. Chișinău, 216-228.
- Postică, Gh. 2007, *Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistean (sec. V-XIII)*, București: Ed. Academiei Române.
- Spinei, V. 1994, *Moldova în secolele XI-XIV*, ed. a II-a, Chișinău: Universitas.
- Spinei, V. 1995, *Marile migrații din spațiul nord-pontic în secolele IX-XIII*, Iași.
- Spinei, V. 1999, *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX-XIII*, Iași.
- Spinei, V. 2003, *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, Cluj-Napoca.
- Spinei, V. 2006, *Universa Valachica: Românii în contextual politic internațional de la începutul mileniului al II-lea*, Chișinău: Cartdidact.
- Tentiuc, I. 1996, *Populația din Moldova centrală în secolele XI-XIII*, Iași: Ed. Helios.

Teodor, D.Gh. 1978, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e. n.*, Iași.

Teodor, D.Gh. 1981, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI e.n.*, Iași.

Teodor, D.Gh. 1984, *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V-VII e. n. Așezarea de la Botoșana-Suceava*, Iași.

Teodor, D.Gh. 1984, *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați în secolul VI-XI e. n. Așezările din secolele VI-XI e. n. de la Dodești-Vaslui*, Iași.

Teodor, D.Gh. 1991, *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iași.

Teodor, D.Gh. 1996, *Meșteșugurile la Nordul Dunării de Jos în sec. IV-XI d. Chr.*, Iași.

Teodor, D.Gh. 2003, *Spațiul carpato-dunăreano-pontic în Mileniul Marilor Migrații*, Buzău.

Баран, В.Д. 1988, *Правжская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашков)*, Киев: Наукова Думка.

Вакуленко, Л.В., Приходнюк, О.М., 1984, *Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре*, Киев: Наукова Думка.

Древняя культура Молдавии 1974, Кишинев: Штиинца.

Добролюбский, А.О. 1986, *Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья*, Киев: Наукова Думка.

История Молдавской ССР в шести томах. т. I: Первобытное общество, Переход к классовому обществу, Возникновение феодальных отношений, Образование Молдавского государства, Кишинев: Штиинца, 1987.

Князький, И.О. 1997, *Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель (конец IX-сер. XIII вв.) / Коломенский педагогический ин-т / (отв. ред. Г.Г. Литаврин)*, Коломна.

Михайлина, Л.П. 1997, *Населення Верхнього Попруття VIII-X ст.*, Чернівці.

Рабинович, Р.А. 2000, *Искушение «волошским орехом», или Балканские волохи и русские волхвы*, Stratum Plus 5, 262-390.

Рафалович, И.А. 1972, *Славяне VI-IX веков в Молдавии*, Кишинев: Штиинца.

Русанова, И.П., Тимощук, Б.О. 1984, *Кодын - славянские поселения V-VIII вв. на р. Прут*, Москва: Наука.

Столярик, Е. С. 1992, *Очерки монетного обращения Северо-Западного Причерноморья в позднеримское и византийское время (конец III - начало XIII в.)*, Киев: Наукова Думка.

Тельнов, Н.П., Степанов, В.П., Руссев, Н.Д., Рабинович, Р.А. 2002, «И... разошлись славяне по земле». *Из истории Карпато-Днестровских земель VI-XIII вв.*, Кишинев: ВАШ.

Тельнов, Н.П. 2001-2002, *Восточнославянские древности Днестровско-Прутского междуречья VIII-X вв.*, Stratum Plus 5, 142-263.

Тимощук, Б.А. 1990, *Восточнославянская община VI-X вв.*, Москва: Наука.

Федоров, Г.Б. 1960, *Население Пруто-Днестровского междуречья в I тыс. н.э.* В сб.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 89.

Федоров, Г.Б. 1999, *Этногенез волохов, предков молдаван, по данным археологии (историографический аспект)*, Stratum Plus 5, 14-74.

Чеботаренко, Г.Ф. 1979, *К вопросу об этнической принадлежности балкано-дунайской культуры в южной части Пруто-Днестровского междуречья.* В сб.: Этническая история восточных романцев. Древность и средние века, Москва: Наука, 86-105.

The Prut-Nistru space civilization in the early medieval

Abstract

The article presents a historiographical account on the early medieval civilization from the Prut-Nistru space and the perpetuation version of the sedentary civilization of local origin during the 5th-13th centuries which had close connections with the migratory tribes from the North and the Orient.

Such aspects as the demographical framework, the habitat, the economy, the spiritual culture, the social-political and military organization of the locals and the relations with the migratory and the neighbor states are analyzed.

We conclude that the early medieval civilization corresponds, in general lines, with the development level characteristic to the central and east European regions and was perfectly framed into the massif of the Carpathian-Danubian civilization, representing its eastern part.

Dr. hab. Gheorghe Postică, Universitatea Liberă Internațională din Moldova, str. Vlaicu-Pârcălab 52, MD-2012 Chișinău, Republica Moldova, E-mail: gpostica@yahoo.com

COMPOSITIONAL ANALYSES OF SOME GOLDEN HORDE PERIOD COPPER COINS

This work presents the results of the investigation by X-Ray Fluorescence (XRF) technique of some copper coins minted in the Eastern Medieval Moldavia – Bessarabia, namely the so-called Costești-Gârla and Şehr al-cedid¹ issues (nos. 6-11 in the catalogue). These coins were issued before the end of the Golden Horde domination in 1369, during the civil war times (the period of “the Rival Families”). For comparison, some other Tatar (nos. 1-5) and Moldavian (nos. 12-13) copper coins were also analyzed.

The Costești-Gârla issues were named after the Gârla Sector of the archaeological settlement of Costești (South of Chişinău), where such coins were discovered for the first time and from which most of the known exemplars come². They were probably minted in the oriental towns of Costești or Cetatea Albă - Akkerman (nowadays Belgorod-Dnestrovsk, in Ukraine), right after the middle of the 14th century (most likely c. 1359-1363)³. The coins are characterized by pseudo-Arabic inscriptions. However, the prototypes for these coins were not yet identified. Most of the known pieces belong to the category named Costești-Gârla I, bearing a peculiar dynastic symbol – *tamga* – on the obverse; they are made of superposed sheets of copper. Their average weight is 0.80 g. The other category of coins, Costești-Gârla II, bears only pseudo-inscriptions; they are heavier (1,57 g average weight), the flans being made by employing the usual technique, i.e. from copper bars. Two pieces (nos. 6-9) from each group were analyzed by X-Ray Fluorescence technique.

The obverse Arabic inscription of the Şehr al-cedid copper issues is obscure; that of the reverse indicate that they were minted in “the New Town the well guarded” (*Şehr al-cedid al-mahrusa*), without the hegira year⁴. They were dated

¹We prefer to use here the simplest transliteration of the Arabic inscriptions, based upon the modern Turkish alphabet.

²For the discoveries from Costești, see Polevoj 1969. A general typology was presented by Nicolae, 2005b. See also Травкин 1994, 37 and Травкин 2006.

³This is the chronology proposed by L.L. Polevoj and E. Nicolae. S.N. Travkin considers that these coins were minted after 1369. See the previous note.

⁴For the “New Town” coinage see especially Янина 1977; Nicolae 1997; Nicolae 2002, 147-148 (= Nicolae 1999, 142-144); Nicolae 2003; Nicolae 2005a; Nicolae 2007b.

c. 1365-1367 by comparison with the silver issues of the same mint bearing the hegira years. The “New Town” was located in Orheiul Vechi (Trebujeni, Orhei district, Republic of Moldavia), where the remains of an important oriental city were excavated and from which most of the known pieces come. The mint worked between 764 and 770 hegira years (1362/1363-1368/1369 A.D.) and the inscriptions of the first silver issues include the name of Khan Abdallah (1362-1369); the late silver issues, as well as the copper ones, are anonymous and they are considered to be a local coinage⁵. Some of the copper coins are overstrike “rose type” issues from the time of Canibek Khan. However, the two pieces which were analyzed by XRF are not overstrikes (nos. 10-11).

For comparison, two pieces of the most common Tatar copper coins attested by local discoveries, i.e. the anonymous “rose type” issues of Canibek epoch (1350-1357 A.D.) or later, minted in Saray al-cedid, on the Volga (nos. 1-2) were analyzed. Because some of the coins belonging to that category, found in different cities of the Golden Horde are clearly imitations of unknown mints (Травкин 1994, 37; Клоков, Лебедев 1999; Клоков, Лебедев 2000; Травкин 2000, 188-189; Клоков, Лебедев 2002; Nicolae, Costin 2003, 183; Nicolae 2005a, 1367, 1371, fig. 2/1-4; Лебедев, Павленко, Бугачев 2005, 131-141; Лебедев, Смирнов 2005, 24-30), three such coins discovered in Bessarabia were also analyzed (nos. 3-5). Two of them are characterized by the barbarized reverse Arabic inscriptions (nos. 3 and 5). The reverse inscription (mostly obliterated) of the other one seems to be of good style, but the rose shape is peculiar (with full inner petals, like the imitation no. 3)⁶ and the metal aspect is different from that of the original “rose type” coins. However, coins with similar roses and good style inscriptions are considered official issues by Lebedev and his collaborators⁷, which generally accept as imitations only the coins with barbarized inscriptions⁸. The analyses will permit to check this point of view.

Two Moldavian half-groschen of Alexander I (1400-1432) were analyzed as well (nos. 12-13); these issues replaced definitively the Golden Horde copper coinage on the local market (Nicolae 2005c, 126; Nicolae 2007a, 305).

⁵ On the early silver coins, the name of the mint place is in Turkish version: Yangi-şehr. The late silver coins and the copper ones present only the Arabic version: Şehr al-cedid.

⁶ A drawing of an imitation with barbarized inscription and a rose with full inner petals with point in the centre (as on the coin no. 3 in our catalogue), discovered in Azak, was published by Lebedev, Smirnov 2005, 28, fig. 4/6. Some similar imitations were found in Selitrennoe (Клоков, Лебедев 2002, 129, fig. 21/e and ž) and in Bel'džamen (Клоков, Лебедев 2000, 132, fig. 10/7-8).

⁷ See the drawings of roses with full inner petals without point in the centre, from Kırım and Azak (Лебедев, Смирнов 2005, 27, fig. 3/a-1), and with point in the centre, from Масар (Лебедев, Павленко, Бугачев 2005, 136, fig. 4/13-1). Some pieces with similar roses were found in Selitrennoe (Клоков, Лебедев 2002, 128, fig. 20/12-13) and in Bel'džamen (Клоков, Лебедев 2000, 130, fig. 8/30 e, and 131, fig. 9/ 52).

⁸ Based on statistical analyses of the variants of the “rose type” coins of good style discovered in different cities of the Golden Horde, V.P. Lebedev and his collaborators concluded that the official issues were minted not only in the city indicated in the inscription (Saray al-cedid), but also in other centers. This conclusion is not very convincing since the authors did not try to explain the reasons of that unusual phenomenon (possible changes of the rules of copper coins minting and distribution in Canibek epoch or later), neither why it is not possible to have imitations of good style, and did not propose a clear typology. See above note 7 (the works of V.P. Lebedev and his collaborators).

The compositional analysis of the coins was performed by X-Ray Fluorescence (XRF) technique at “Horia Hulubei” National Institute of Nuclear Physics and Engineering, Bucharest. The employed spectrometer consists of a ^{241}Am annular source (30 mCi), a horizontal HPGe detector (energy resolution: 200 eV at 5.9 keV) and a conventional electronic chain – a preamplifier, spectroscopic amplifier and a MultiChannel Analyser (MCA) card in a personal computer (Constantinescu, Sășianu, Bugoi 2003). The calibration of the set-up was performed by using pure metallic foils (Cu, Ag). The XRF measurements are non-destructive and accurate for the first 100 μm – in depth – of the coins surface. The uncertainties were of the order of 5% for the major elements.

The XRF analyses indicate that the original “rose type” coins (nos. 1-2) are made of a copper-bronze alloy: copper 99,5%; tin 0,10-0,15%; traces of silver and lead. The alloy of one of the imitations (no. 5) is similar. In this case, only the barbarized inscription indicates an imitation. It seems that the workshop which produced this imitation used the same source of metal as the official mints or remelted ancient coins. The workshop is likely to be located in the central parts of the Golden Horde. The presence of tin and lead could be explained by the bronze remnants in the commonly used crucibles to prepare the ingots.

The other two imitations (nos. 3-4) are made of bronze: copper 93-94%; tin 5-6%; traces of lead and antimony; there are also traces of arsenic (no. 3) and silver (no. 4). The presence of antimony could indicate the use of copper of Transylvanian origin. It is obvious that there was no concern to obtain a malleable alloy. However, it is well-known that in the Islamic mints the use of bronze was usually avoided. The need to clearly reproduce the Arabic inscriptions, which are drawn in very low relief, and which are being composed by very thin lines and dots, imposed the use of an alloy adequately malleable; even the dies preparation was problematic (Balogh 1964, 54-55). The composition of the imitations alloy and the barbarized aspect of the first piece inscription suggest masters without experience in minting Islamic coins and no connection with an official mint. These bronze imitations could have been produced in workshops located in a marginal region of the Golden Horde, eventually in Bessarabia or Crimea. So, our investigation confirms the idea that “rose type” imitations (inclusively issues of good style) were produced in many workshops situated in different regions of the space dominated by the Golden Horde. At the present, it is almost impossible to locate the workshops and to identify the imitations of good style, but further compositional analyses could provide some hints in this respect.

The composition of the Costești-Gârla coins (nos. 6-9) is similar to that of the original “rose type” coins: high content of copper (99-99,5%) and traces of lead and silver. They differ from the originals by the presence of antimony traces, which suggests the use of copper from other sources than those of the central official mints, maybe of Transylvanian origin, giving support to the idea that they are local issues. Also, the classification in two groups based on typology, style and the average weight, is confirmed by the compositional differences: the traces of tin

(also found in the original “rose type” coins) were observed only for the Costești-Gârla I issues (0,20-0,25%). It seems that these coins represent a local emergency coinage. The alloy is malleable enough to obtain fine inscriptions, but this does not appear to be a deliberate choice, since the style is very poor. The pieces of the first group were made of very thin superposed sheets of copper, probably initially prepared to produce other items. The archaeological research at Orheiul Vechi and Costești revealed the presence – during the investigated period – of workshops producing or repairing metallic tools, vessels, jewels and applied ornaments; copper, bronze, silver, tin, lead and gold were used. The remains of such a workshop were excavated at Orheiul Vechi, nearby the stone commercial edifice (*bazaar*) (Bârnea 1977; Bârnea, Reaboi, Nicolae, Telnov 2001). It seems that such workshops were involved in minting the local coinage.

The copper content of the Şehr al-cedid coins (nos. 10-11) is nearly the same (99%) with that of the original “rose type” coins; the traces of lead, silver and tin seem to be slightly higher. The relatively high content of tin of one piece (0,40%; no. 11) suggests an intentional alloy copper-bronze. They are also characterized by the traces of antimony indicating the use of copper of Transylvanian origin, but the re-melting of ancient Tatar coins to produce these coins can be also considered. Anyway, the results of the XRF analyses, together with the fact that a part of the Şehr al-cedid issues are overstrike “rose type” coins, the very poor style of most of the pieces and the concentration of the discoveries in Eastern Moldavia, confirm the idea that they represent a local coinage.

The Moldavian copper coins of Alexander I (nos. 12-13) are made of copper (99-99,5%) with traces of lead, silver and antimony. They differ from the “rose type” coins by the absence of tin, fact that could indicate the use of specialized crucibles. The presence of antimony, which also characterizes two imitations (nos. 3-4) and the local issues of Costești-Gârla and Şehr al-cedid type, could indicate the Transylvanian origin of the copper. These coins have been struck in Suceava mint, located in North-Western Moldavia, a region where the discoveries of Golden Horde copper issues are very scarce. The use of re-melted ancient Tatar coins seems to be unlikely, and the XRF analyses are not conclusive in this respect.

CATALOGUE OF THE ANALYZED COINS⁹

GOLDEN HORDE

Canibek (1341-1357 A.D.) and successors

Obv. Rose ornament; inner petals generated by linear stroke.

Rev. Arabic inscription: “Struck in Saray / al-cedid / 753”.

Cf. Янина 1970, 31 в (for the rose shape).

1. AE 1,57 g; 16 mm. Cu 99,50%; Pb traces; Ag 0,05%; Sn 0,10%.

⁹ All coins belong to private collections and were discovered in Orheiul Vechi (nos. 1 and 10) and Costești (nos. 2-9 and 11-13).

Obv. Similar to no. 1.

Rev. Arabic inscription: "Struck in Saray / al-cedid / [7. .]".

Cf. Янина 1970, 31 в (for the rose shape).

2. AE 1,46 g; 16,4 mm. Cu 99,50%; Pb traces; Ag 0,05%; Sn 0,15%.

„Rose type” imitations

Obv. Rose ornament: full inner petals with point in the centre.

Rev. Barbarized Arabic inscription: "Struck in Saray / al-cedid / [. .]".

Cf. Лебедев, Смирнов 2005, 28, fig. 4/6 (for the rose shape).

3. AE 2,12 g; 18,8×16,3 mm. Cu 93,00%; Pb 0,12%; Sn 6,00%; Sb 0,12%; As 0,10%.

Obv. Rose ornament: full inner petals without point in the centre.

Rev. Arabic inscription: "Struck in [. .] / al-cedid / [. .]".

Cf. Лебедев, Смирнов 2005, 27, fig. 3/a-1 (for the rose shape).

4. AE 1,82 g; 16,5 mm. Cu 94,00%; Pb 0,10%; Ag 0,05%; Sn 5,00%; Sb 0,10%.

Obv. Rose ornament; inner petals generated by linear stroke.

Rev. Barbarized Arabic inscription. Prototype: "Struck in Saray / al-cedid / [. .]".

Cf. Янина 1970, no. 31 в (for the rose shape).

5. AE 0,80 g; 18,5×15,6 mm. Cu 99,50%; Pb traces; Ag 0,05%; Sn 0,10%.

Costești-Gârla I type

Obv. Tamga with three branches (as a triskeles); the vertical branch is straight, the extremity of the left one is turned to the left, and the right one is bend to the left; below, barbarized Arabic inscription.

Rev. Barbarized Arabic inscription.

Cf. Nicolae 2005b, 94-97, I, Ba series, no. 14.

6. AE ↖ 1,05 g; 17×14,7 mm. Cu 99,50%; Pb traces; Ag 0,10%; Sn 0,20%; Sb traces.

7. AE ↑ 0,82 g; 15×13,5 mm. Cu 99,00%; Pb traces; Ag 0,15%; Sn 0,25%; Sb 0,40%.

Costești-Gârla II type

Obv. Barbarized Arabic inscription.

Rev. Barbarized Arabic inscription.

Nicolae 2005b, 95 (fig. 2), 99 (pl. III) and 100, II, no. 40.

8. AE ↗ 1,90 g; 19,7×17 mm. Cu 99,50%; Pb traces; Ag 0,10%; Sb 0,15%.

9. AE ↓ 0,97 g; 19×16,5 mm. Cu 99,00%; Pb traces; Ag 0,15%; Sb 0,25%.

Şehr al-cedid type

Obv. Obscure Arabic inscription.

Rev. Arabic inscription: "Struck in Şehr al-cedid".

Janina 1977, 205-206 and pl. 15; Nicolae 2003.

10. AE → 2,05 g; 15,5 mm. Cu 99,00%; Pb 0,12%; Ag 0,15%; Sn 0,40%; Sb traces.

11. AE ↙ 1,87 g; 15 mm. Cu 99,00%; Pb 0,20%; Ag 0,10%; Sn 0,10%; Sb traces.

MOLDAVIA

Alexander I (1400-1432)

Obv. Aurochs head between a rose and a crescent, having a star between the horns.

Rev. Parted shield, in first barry of six, in second seven lilies.

Buzdugan, Luchian, Oprescu 1977, 62-63, half-groschen, V type.

12. AE ♂ 0,95 g; 15,2×13,5 mm. Cu 99,50%; Pb 0,10%; Ag 0,15%; Sb traces.

13. AE ♀ 0,45 g; 14,8×12,5 mm. Cu 99,00%; Pb 0,25%; Ag 0,10%; Sb traces.

Bibliography

Balogh, P. 1964, *The coinage of the Mamelük sultans of Egypt and Syria*, New York
Bârnea, P., Reaboi, T., Nicolae, E., Telnov, N. 2001, *Materiale arheologice relative la economia monetară din epoca Hoardei de Aur descoperite la Orheiul Vechi*. In: Simpozion de Numismatică, Chişinău, 28-30 mai 2000, Comunicări, studii şi note, Bucharest, 141-149.

Buzdugan, G., Luchian, O., Oprescu, C.C. 1977, *Monede şi bancnote româneşti*, Bucharest.

Constantinescu, B., Săşianu, Al., Bugoi, R. 2003, *Adulterations in First Century B.C.: the Case of Greek Silver Drachmae Analysed by X-Ray Methods*, Spectrochimica Acta, part B: Atomic Spectroscopy, special ICXOM volume no. 58/4, 755-761.

Nicolae, E. 1997, *Quelques considérations sur les monnaies tatares de la «Ville Neuve»*, Studii şi Cercetări de Numismatică 11 (1995), 197-200.

Nicolae, E. 2002, *Două monede din perioada de sfârşit a dominaţiei Hoardei de Aur la vest de Nistru*. In: Simpozion de Numismatică, Chişinău, 13-15 mai 2001, Comunicări, studii şi note, Bucharest, 145-150.

Nicolae, E. 2003, *Monedele de cupru bătute în Oraşul Nou (Şehr al-cedid)*. In: Simpozion de Numismatică, Chişinău, 24-26 septembrie 2002, Comunicări, studii şi note, Bucharest, 167-179.

Nicolae, E. 2005a, *Le monnayage en Bessarabie dans la deuxième moitié du XIV^e siècle*. In: (Eds. C. Alfaro, C. Marcos, P. Otero) XIII Congreso Internacional de Numismática, Madrid-2003, Actas - Proceedings - Actes, I, Madrid, 1367-1373.

Nicolae, E. 2005b, *Monedele de tip Costeşti-Gârla*. In: Simpozion de Numismatică, Chişinău, 26-28 noiembrie 2003, Comunicări, studii şi note, Bucharest, 89-104.

Nicolae, E. 2005c, *Invazia asprilor otomani şi riposta lui Ştefan cel Mare: emisiunile moldoveneşti de tip otoman*, Acta Moldaviae Septentrionalis 4, 124-131.

Nicolae, E. 2007a, *La pénétration des aspres ottomans dans les Pays Roumains aux XIV^e-XVI^e siècles*, Bulletin du Cercle d'Études Numismatiques 1, 44, 302-308.

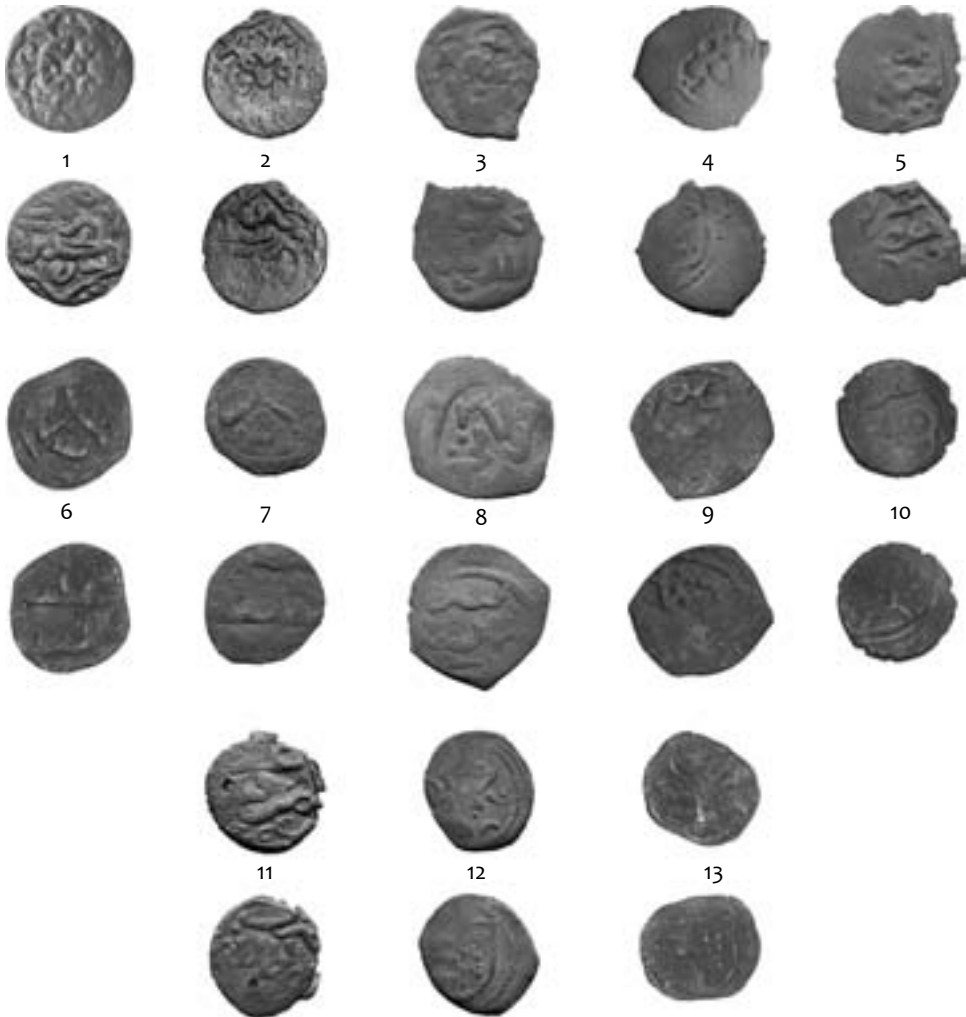
Nicolae, E. 2007b, *Monedele tătareşti din tezaurul de la Săseni, raionul Călăraşi, Republica Moldova*. In: Simpozion de Numismatică, Chişinău, 29 septembrie-2 octombrie 2004, Comunicări, studii şi note, Bucharest, 183-210

Nicolae, E., Costin, B. 2003, *Monede din secolele XIII-XIV descoperite în Dobrogea*, Buletinul Societăţii Numismatice Române 92-97 (1998-2003), 175-187.

Бырня, П.П. 1977, *Ювелирная мастерская XIV в. из Старого Орхья*. В сб.: АИМ (1973 г.), 229-241.

Клоков, В.Б., Лебедев, В.П. 1999, *Загадки новосарайского чекана медных монет в Золотой Орде*. В сб.: Седьмая Всероссийская Нумизматическая Конференция, Ярославль, 19-23 апреля 1999 г. (тезисы докладов), Москва, 64-66.

Клоков, В.Б., Лебедев, В.П. 2000, *Монетное обращение золотоордынского города Бельджамен*. В сб.: Древности Поволжья и других регионов, III, Нумизматический сборник, II, Нижний Новгород, 57-147.



Клоков, В.Б., Лебедев, В.П. 2002, *Монетный комплекс с Селитренного городища (Золотая Орда, г. Сарай)*. В сб.: Древности Поволжья и других регионов, IV, Нумизматический сборник, III, Нижний Новгород, 73-165.

Лебедев, В.П., Павленко, В.М., Бугачев, А.И. 2005, *Комплекс медных монет с Маджарского городища*. В сб.: Труды международных нумизматических конференций. Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII-XV веков, I МНК - Саратов 2001, II МНК Муром-2003, 131-141.

Лебедев, В.П., Смирнов, В.В. 2005, *Новосарайские пулы с цветочной розеткой из Крыма и Азова*. В сб.: Труды международных нумизматических конференций. Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII-XV веков, III МНК - Старый Крым, 3-9 октября 2004, Москва, 24-30.

Николае, Е. 1999, *Две монеты финальной стадии золотоордынского господства к западу от Днестра*, *Stratum plus* 6, 142-146.

Полевой, Л.Л. 1969, *Монеты из раскопок и сборов на поселении Костешть-Гырла (1946-1959 гг.)*. В сб.: *Далекое прошлое Молдавии*, Кишинев, 146-161.

Травкин, С.Н. 1994, *О чеканке монет на территории Бессарабии в XIV-XV вв.* В сб.: *Всероссийская Нумизматическая Конференция, 6-8.IV.1994 (тезисы докладов)*, Санкт Петербург, 37-38.

Травкин, С.Н. 2000, *Некоторые вопросы нумизматики и истории Старого Орхя (Золотоордынский период)*, *Stratum plus* 6, 189-195.

Янина, С.А. 1970, *Монеты Золотой Орды из Поволжской Археологической Экспедиции на Царевском городище в 1959-1962 гг.* В сб.: *Поволжье в средние века*, МИА 164, Москва, 194-222.

Янина, С.А. 1977, „*Новый город*” (=Янги-шехр = Шехр ал-джедид) – монетный двор Золотой Орды и его местоположение, *Нумизматический Сборник V/1*, Москва, 193-212 с илл. 15-16.

Analize compoziționale ale unor monede de cupru din epoca Hoardei de Aur

Rezumat

Autorii prezintă rezultatele analizelor compoziționale ale unor monede de cupru bătute în Basarabia în epoca Hoardei de Aur (sec. XIV). Au fost analizate, prin metoda fluorescenței de raze X, 4 piese de tip Costești-Gârla și 2 piese de tip Șehr al-cedid, iar pentru comparație 5 piese tătărești de tip rozetă (2 originale, bătute la Saray al-cedid, și 3 imitații) și 2 piese moldovenești de jumătate de gros de la Alexandru cel Bun. Monedele locale (Costești-Gârla, Șehr al-cedid și moldovenești) diferă de originalele de tip rozetă prin prezența stibiului, indicând o altă sursă de metal, probabil din Transilvania. Două dintre imitațiile de tip rozetă sunt din bronz (Cu 93-94%; Sn 5-6%), de asemenea cu urme de stibiu, ceea ce dovedește că asemenea piese, inclusiv cele de stil bun, au fost realizate în afara atelierelor oficiale și probabil în zone periferice ale Hoardei de Aur, cum ar fi Crimeea sau Basarabia. Cealaltă imitație are o compoziție similară cu originalele, deci ar proveni dintr-un atelier care utiliza aceeași sursă de materie primă, situat probabil în zona centrală a hanatului.

Dr. Eugen Nicolae, “Vasile Pârvan” Romanian Academy Institute of Archaeology, 11 Henri Coandă Str., Sector 1, Bucharest, Romania, e-mail: eugenicolae@yahoo.com

Roxana Bugoi, Bogdan Constantinescu, “Horia Hulubei” National Institute of Nuclear Physics and Engineering, 407 Atomistilor Str., Bucharest-Magurele, Romania

SPRE O EVALUARE UNITARĂ A DESCOPERIRILOR ARHEOLOGICE

Situația actuală a evaluării descoperirilor arheologice. Una dintre cele mai dificile întreprinderi, atât pentru arheolog, cât și pentru conservatorul unei colecții arheologice, este evaluarea unitară a artefactelor. Din păcate, în procesul de evaluare a valorii artefactelor arheologice – proces absolut necesar atât pentru întocmirea fișei analitice de evidență și clasare a artefactului, cât și pentru compararea valorii științifice a unor piese – subiectivismul deține încă un loc important, neexistând repere certe de măsurare a valorii și de comparare reciprocă a descoperirilor. De exemplu, în actualele norme de clasare a artefactelor (elaborate de Ministerul Culturii și Cultelor din România, dar inspirate din normele internaționale), criteriile prevăd doar limita maximă a punctajului (100 p.), fără să indice trepte intermediare pentru diferite situații, astfel că evaluatorul, în funcție de impresia de moment, poate acorda orice punctaj, ceea ce se răsfrânge asupra încadrării finale a obiectului în una din cele două categorii prevăzute (*tezaur* și *fond*). Acest punctaj imprecis conduce spre încadrarea majorității pieselor în categoria *tezaur* și foarte puțin spre categoria *fond*, pe când, în mod normal, situația ar trebui să fie exact invers, piesele cu adevărat de tezaur fiind, evident, mai rare.

Dificultățile date de această analiză imprecisă a artefactelor arheologice sunt puternic resimțite mai ales în două situații:

- una, cu implicații mai ales pe plan științific, atunci când se fac aprecieri comparative între artefacte sau situri, pentru stabilirea importanței acestora, vizând mai ales aspecte ale arheologiei sociale (inclusiv problema ierarhizărilor);
- alta, cu implicații mai ales pe plan administrativ și financiar, atunci când se dorește o stabilire reală a valorii unei descoperiri, pentru ca, în funcție de aceasta, să se poată lua decizii operaționale, cu privire la prioritatea conservărilor, restaurărilor, finanțării cercetărilor, clasării și asigurării pieselor de patrimoniu etc.

Cauze ale subiectivismului în apreciere. Pentru o bună soluționare a evaluării unitare a descoperirilor arheologice, trebuie să evidențiem cauzele care, în opinia noastră, conduc la preponderența aprecierii subiective în procesul de va-

lorizare a pieselor arheologice, dar și a altor bunuri de patrimoniu. Aceste cauze sunt atât de natură obiectivă, cât și subiectivă.

Cauzele subiective țin de natura și calitatea pregătirii arheologului / conservatorului, de acuitatea spiritului critic al evaluatorului, ca și de eventualul său interes de a supraevalua sau subevalua un bun cultural, din diferite motive. Aceste cauze subiective pot fi corectate doar prin elaborarea unor norme cât mai precise și prin creșterea calităților profesionale și morale ale evaluatorilor.

Cauzele obiective pot fi mai ușor sesizate, pornind de la următoarele aspecte:

- diversitatea tipologică a artefactelor;
- diversitatea materialelor din care sunt realizate artefactele;
- diversitatea tipurilor de structuri arheologice;
- diversitatea culturală;
- diversitatea artistică;
- diversitatea ecologică;
- diversitatea cronologică.

Se observă că principalul factor care acționează asupra aprecierii obiective a patrimoniului este ***diversitatea situațiilor întâlnite***.

Soluția propusă. Analizând cauzele subiectivismului din modul actual de valorizare a descoperirilor arheologice, constatăm că, față de ***diversitatea situațiilor întâlnite***, principala modalitate de creștere a obiectivității în aprecierea patrimoniului arheologic poate fi doar ***unitatea de apreciere***, prin elaborarea unui sistem unitar și obiectiv de evaluare, valabil pentru cvasi-totalitatea situațiilor întâlnite în arheologie.

Mod de realizare. Este evident că modul de realizare a unității de apreciere trebuie să aibă la bază o ***scală unică*** de apreciere pentru cele mai diverse situații arheologice. Scala trebuie să permită disocieri cât mai fine, de aceea ar fi bine să se întindă pe marja 1-100; se pot propune și alte tipuri de scală, cum ar fi 1-20, dar nu considerăm oportună o scală de 1-10, deoarece are prea puține posibilități de diferențiere față de numărul imens al situațiilor întâlnite în realitate.

În felul acesta, se poate face aprecierea, prin criterii, a elementelor oricărei situații arheologice sau a oricărui artefact și apoi această apreciere se raportează la scală, ceea ce va conferi o valorizare obiectivă, prin comparație cu orice alt monument arheologic.

Condiții de realizare. Sistemul de valorizare pe care îl propunem presupune câteva condiții obligatorii:

1. Stabilirea unor criterii generale, corecte și obiective, de valorizare, care să fie aplicabile tuturor categoriilor de descoperiri arheologice.

2. Fiecare criteriu trebuie să aibă o serie de elemente/repere, cu ajutorul cărora se acordă un anumit punctaj din marja propusă.

3. Toate descoperirile arheologice trebuie să fie analizate și apreciate la fiecare criteriu în parte. În cazul în care artefactul nu poate fi apreciat din prisma unui criteriu, se acordă punctaj zero. Se evită astfel ca un artefact care ar fi valorizat doar prin câteva criterii să atingă un punctaj final mai mare decât cel al unei piese care este valorizată după toate criteriile.

4. În final, se adună punctele de la fiecare criteriu și totalul se împarte la numărul total de criterii: media reprezintă valoarea respectivei descoperiri arheologice pe scara valorică generală (indiferent de timp și loc).

5. Valorizarea pecuniară presupune raportarea procentuală (în funcție de punctajul final) la descoperirea cu cea mai înaltă cotație, fie pe plan național (dacă este vorba de o clasare internă), fie internațional (în cazul circulației bunului patrimonial în afara hotarelor țării respective).

Excepții. Dacă se dorește evaluarea unor mari ansambluri de descoperiri arheologice, corespunzătoare unor entități cultural-cronologice, criteriile de evaluare pot fi adaptate astfel:

- În cazul în care există situații speciale pentru o anumită cultură arheologică, se pot elabora criterii specifice numai acelei culturi, rezultând o valorizare la scara fiecărei culturi, ulterior făcându-se integrarea acestora în scala generală;
- Se poate proceda la fel în cazul unor epoci istorice (paleolitic, neolitic, bronz, fier, antichitate, perioada migrațiilor, evul mediu).

CRITERII DE EVALUARE PROPUSE

1. Calitatea materiei prime / materialului
2. Proveniența materiei prime / materialului
3. Tehnica prelucrării/tehnica de construcție
4. Finisare / grad de amenajare
5. Stare de conservare
6. Frecvența /raritatea
7. Valoare de întrebuințare în epocă
8. Valoare artistică
9. Mărime
10. Monumentalitatea decorului
11. Încadrare cultural-cronologică
12. Valoare științifico-documentară

SCALA ELEMENTELOR DE EVALUARE

1. Calitatea materiei prime / materialului:

- 1. excepțională (91-100 p.);
- 2. foarte bună (81-90 p.);

- 3. bună (71-80 p.);
- 4. satisfăcătoare (51-70 p.);
- 5. proastă (31-50 p.);
- 6. foarte proastă (16-30 p.);
- 7. extrem de proastă (1-15 p.).

Punctaj criteriu 1:

2. Proveniența materiei prime / materialului¹:

- 1. distanță foarte mare: peste 25 km, respectiv peste 100 km (91-100 p.);
- 2. distanță mare: 10-25 km, respectiv 25-100 km (71-90 p.);
- 3. distanță medie: 3-10 km, respectiv 10-25 km (51-70 p.);
- 4. distanță mică: 1-3 km, respectiv 5-10 km (31-50 p.);
- 5. din zonă: până la 1 km, respectiv 5 km (11-30 p.);
- 6. local: (1-10 p.).

Punctaj criteriu 2:

3. Tehnica prelucrării / tehnica de construcție:

- 1. utilizarea unei noi tehnici, care reprezintă o inovație sau adaptarea unei tehnici împrumutate (91-100 p.);
- 2. îmbunătățirea unor tehnici anterioare (81-90 p.);
- 3. folosirea unei tehnici rare, care este destinată doar unor tipuri distincte de artefacte (61-80);
- 4. folosirea destul de rară a unei tehnici (41-60);
- 5. uzuală, foarte bine realizată (31-40 p.);
- 6. uzuală, bine realizată (21-30 p.);
- 7. uzuală, dar cu erori în aplicare (1-20 p.).

Punctaj criteriu 3:

4. Finisare / grad de amenajare:

- 1. excepțională (91-100 p.);
- 2. foarte îngrijită/bună (81-90 p.);
- 3. îngrijită/bună (71-80 p.);
- 4. destul de bună (61-70 p.);
- 5. satisfăcătoare (51-60 p.);
- 6. neglijentă (31-50 p.);
- 7. foarte neglijentă (11-30 p.);
- 8. extrem de neglijentă (1-10 p.).

Punctaj criteriu 4:

¹Prima distanță se referă la deplasarea pietonală până la locul de proveniență, iar cea de a doua – la deplasarea cu un mijloc de locomotie, pe uscat sau pe apă.

5. Starea de conservare:

- 1. excepțională, artefactul este păstrat integral (100 p.);
- 2. excelentă, artefactul este păstrat peste 90% (91-99 p.);
- 3. foarte bună, păstrat cel puțin $\frac{3}{4}$, cu prezența tuturor părților componente care permit reconstituirea integrală (81-90 p.);
- 4. bună, păstrat cel puțin $\frac{2}{3}$ cu prezența părților componente care permit reconstituirea integrală (71-80 p.);
- 5. destul de bună, păstrat cel puțin 50%, oferind posibilitatea reconstituirii grafice (61-70 p.);
- 6. satisfăcătoare, sub 50%; permite reconstituirea grafică integrală (51-60 p.);
- 7. parțială, permițând totuși reconstituirea parțială (31-50 p.);
- 8. rea; permite doar variante ipotetice de reconstituire (11-30 p.);
- 9. foarte rea; nu oferă nici o sugestie privind reconstituirea (1-10 p.).

Punctaj criteriu 5:**6. Frecvența /raritatea:**

- 1. unicat în momentul descoperirii, măcar prin anumite elemente (91-100 p.);
- 2. extrem de rar: 2-5 semnalări (81-90 p.);
- 3. foarte rar: apare până în 5% din situri și are până la zece semnalări (71-80 p.);
- 4. destul de rar: apare între 5 și 10% din situri (61-70 p.);
- 5. rar: apare între 10 și 20% din situri (51-60 p.);
- 6. destul de frecvent: apare între 21 și 50% din situri (31-50 p.);
- 7. frecvent: întâlnit între 51 și 75% din situri (21-30 p.);
- 8. uzual: întâlnit între 75 și 90% din situri (11-20 p.);
- 9. prezent în cvasi-totalitatea siturilor (1-10 p.).

Punctaj criteriu 6:**7. Valoare de întrebuințare în epocă:**

- 1. utilizare multiplă și frecventă (91-100 p.);
- 2. utilizare rituală permanentă (81-90 p.);
- 3. utilizare rituală frecventă (71-80 p.);
- 4. dublă utilizare, rituală și uzuală (61-70 p.);
- 5. utilizare uzuală frecventă (51-60 p.);
- 6. utilizare uzuală intermitentă (31-50 p.);
- 7. utilizare uzuală ocazională (21-30 p.);
- 8. obiect sau complex dezafectat, dar reutilizat (11-20 p.);
- 9. obiect sau complex dezafectat (1-10 p.).

Punctaj criteriu 7:

8. Valoare artistică²:

- 1. capodoperă (91-100 p.);
- 2. formă elaborată și ornamentație foarte bogată, cu simboluri clare (81-90 p.);
- 3. formă elaborată și ornamentație foarte bogată/bogată, cu posibile simboluri (66-80 p.);
- 4. formă elaborată, cu ornamentație bogată (51-65 p.);
- 5. forme elaborate, cu ornamentații simple (41-50 p.);
- 6. forme și ornamentații simple (31-40 p.);
- 7. forme elaborate, neornamentate (21-30 p.);
- 8. forme simple, neornamentate (1-20 p.).

Punctaj criteriu 8:

9. Mărime:

- 1. Suprafață peste 10 km² (100 p.);
- 2. Suprafață între 1 și 10 km² (91-99 p.);
- 3. Suprafață între 10 și 100 ha (81-90 p.);
- 4. Suprafață între 1 și 10 ha (71-80 p.);
- 5. Suprafață între 0,5 și 1 ha (66-70 p.);
- 6. Suprafață între 0,1 și 0,5 ha (61-65 p.);
- 7. Suprafață între 100 și 1000 m² (51-60 p.);
- 8. Suprafață între 50 și 100 m² (41-50 p.);
- 9. Suprafață între 10 și 50 m² (31-40 p.);
- 10. Suprafață între 5 și 10 m² (21-30 p.);
- 11. Suprafață între 1 și 5 m² (11-20 p.);
- 12. Suprafață sub 1 m² (1-10 p.).

Punctaj criteriu 9:

10. Monumentalitatea decorului³:

- 1. 100 % acoperită de decor (91-100 p.);
- 2. între 90 și 100 % acoperită de decor (81-90 p.);
- 3. între 75 și 90 % acoperită de decor (71-80 p.);
- 4. între 60 și 75 % acoperită de decor (61-70 p.);
- 5. între 50 și 60 % acoperită de decor (51-60 p.);
- 6. între 30 și 50 % acoperită de decor (41-50 p.);
- 7. între 20 și 30 % acoperită de decor (31-40 p.);
- 8. între 10 și 20 % acoperită de decor (21-30 p.);
- 9. între 5 și 10 % acoperită de decor (11-20 p.);
- 10. între 1 și 5 % acoperită de decor (1-10 p.).

Punctaj criteriu 10:

² Evaluarea formei, ornamentației și simbolisticii formelor și decorurilor.

³ Raportul dintre suprafața artefactului și suprafața decorată.

11. Încadrare cultural-cronologică:

- 1. Poziție stratigrafică sigură, datare absolută prin mai multe metode (91-100 p.);
- 2. Poziție stratigrafică sigură, datare absolută printr-o singură metodă (81-90 p.);
- 3. Poziție stratigrafică sigură, datare absolută aproximată prin comparații (71-80 p.);
- 4. Poziție stratigrafică discutabilă/incertă, datare absolută prin mai multe metode (61-70 p.);
- 5. Poziție stratigrafică discutabilă/incertă, datare absolută printr-o singură metodă (51-60 p.);
- 6. Poziție stratigrafică discutabilă/incertă, datare aproximată prin comparații (41-50 p.);
- 7. Fără poziție stratigrafică, datare absolută prin mai multe metode (31-40 p.);
- 8. Fără poziție stratigrafică, datare absolută printr-o singură metodă (21-30 p.);
- 9. Fără poziție stratigrafică, datare aproximată prin comparații (11-20 p.);
- 10. Fără stratigrafie, fără datare (1-10 p.).

Punctaj criteriu 11:**12. Valoare științifico-documentară:**

- 1. extrem de valoros; modifică viziunea asupra unei epoci, probleme (91-100 p.);
- 2. foarte valoros; aduce date inedite (76-90 p.);
- 3. valoros; contribuie la clarificarea unor probleme (61-75 p.);
- 4. valoare normală; îmbogățește documentarea (46-60 p.);
- 5. valoare mediocră, limitată la statistică; nu aduce elemente noi (31-45 p.);
- 6. valoare scăzută; sugerează vag unele aspecte (16-30 p.);
- 7. valoare foarte scăzută, nu permite să se emită nici un fel de considerații (1-15 p.).

Punctaj criteriu 12:

Punctaj general (suma punctelor acordate la criteriile 1-12):

Punctajul valoric general (media punctelor acordate la criteriile 1-12):

Cerințe și aspecte generale ale aplicării metodei:

- Cunoașterea aprofundată de către evaluator a fiecărui artefact sau ansamblu arheologic, pentru care se face valorizarea.
- Conform legii statistice a înlăturării aberațiilor colaterale din soluția finală, eventualele aprecieri subiective, inerente fiecărui evaluator, își pot diminua efectul negativ, dacă sunt analizate cât mai multe cazuri.
- În cazul unor complexe arheologice (grupuri culturale, așezări, locuințe, gropi, morminte/necropole, depozite/tezaure etc.), aprecierea finală rezultă din media aprecierilor făcute pentru fiecare piesă componentă, conform criteriilor evaluate.

Consecințe ale aplicării sistemului unitar de evaluare. Prin aplicarea unui sistem unitar de evaluare a artefactelor ceramice arheologice se poate atinge un înalt grad de obiectivitate în aprecierea unor piese care provin din același complex sau din diverse complexe, atât ale aceluiași tip cultural, cât și din tipuri culturale diferite. Aceasta permite obținerea unei imagini globale asupra valorii comparative a artefactelor ceramice dintr-o cultură sau din culturi diferite, ceea ce, alături de alte categorii de elemente culturale, ajută la caracterizarea cât mai obiectivă a locului pe care fiecare cultură îl ocupă în cadrul evoluției istorice generale. Se poate realiza astfel o ierarhizare a tipurilor culturale din punctul de vedere al importanței lor istorice.

Aceeași ierarhizare, cu consecințe în domeniul arheologiei sociale, se poate stabili între așezări, locuințe sau morminte, rezultând de aici o ierarhizare a importanței sociale pe care locuitorii unui complex cultural au avut-o în cadrul respectivelor comunități. Un rol deosebit trebuie să se acorde, în acest sens, prezenței, în anumite complexe arheologice, a produselor de lux și de prestigiu, precum și a unor obiecte sau structuri de cult.

Evaluarea corectă are consecințe și în domeniul politicilor operaționale, deoarece ajută la luarea unor decizii în privința pașilor de urmat în conservare – restaurare, precum și a etalării expoziționale. Evident, evaluarea corectă ajută și la stabilirea obiectivă a valorii pecuniare de patrimoniu a diferitelor artefacte.

Towards an unitary evaluation of the archaeological finds

Abstract

It propose a system of unitary evaluation of the archaeological finds, indifferently to time, place, nature of discoveries, to diminish the subjective character of the valorizations. Evaluation of any archaeological situation / artifact is made through the utilization of a scale (1-100) at each criterion.

1. Quality of raw material / material
2. Source of raw material / material
3. Processing / construction technique
4. Finishing / improvement
5. Conservation
6. Frequency
7. Utilitarian value
8. Artistic value
9. Size
10. Monumentality
11. Cultural-chronological framing
12. Scientific-documentary value

For each criterion there have been established specific markers, based on which some of hundred points are assigned. The sum of points from each criterion is divided to the number of criteria, resulting the mean value of an archaeological discovery. The final results may aid into the correct evaluation of the discoveries, both from scientific and financial point of view, as well as into establishing on objective basis the priorities concerning the decision making on heritage problems.

Prof. dr. Nicolae Ursulescu, Universitatea „A.I. Cuza” Iași, bd. Carol I, 11, 700506 Iași, România, e-mail: sem-arh@uaic.ro

STUDIUL RELIGIILOR SAU VOCAȚIA CREATOARE A CUNOAȘTERII

„Este regretabil faptul că nu dispunem de un cuvânt mai precis decât acela de *religie* prin care să numim experiența sacrului”, – își începea Mircea Eliade prefața la lucrarea sa *Nostalgia religiilor*, în 1969, afirmând, ceva mai jos, că „conștiința unei lumi reale și semnificative este strâns legată de descoperirea sacrului”, iar acesta din urmă „este un element în structura conștiinței, nu un stadiu în istoria conștiinței” (Eliade 1994, 5-6). Astfel, teoria potrivit căreia toate societățile arhaice au cunoscut de timpuriu distincția clară între cele două lumi, cea a sacrului și a profanului, prima instanță prevalând asupra celei de-a doua (domeniul sacrului referindu-se la relația dintre om și sfera divină, iar cel al profanului – la relațiile dintre oameni) ieșise demult din câmpul discuțiilor. Încă la începutul secolului trecut, părintele școlii antropologice funcționaliste, Bronislaw Malinowski, formulase această idee în lucrarea *Magie, știință și religie*, subliniind faptul că „nu există popoare oricât de primitive lipsite de religie și magie. Și nu există, trebuie adăugat imediat, nici rase sălbătice cărora să le lipsească fie atitudinea științifică, fie știința, cu toate că această lipsă le-a fost frecvent atribuită. În toate comunitățile primitive, studiate de către observatori de încredere și competenți, au fost găsite două domenii clar distincte, Sacrul și Profanul; cu alte cuvinte, domeniul Magiei și Religiei și cel al Științei” (Malinowski 1993, 11).

Abordarea și definirea *fenomenului religios* s-a realizat pe trei direcții de cercetare: sociologică (și etnologică), fenomenologică și hermeneutică. Conform școlii sociologice, religia reprezintă o componentă a psihologiei colective, având originea în societate și manifestându-se ca un fenomen social integral, conform viziunii lui Emil Durkheim. La baza acestui concept stă perceperea societății ce pe o realitate metafizică superioară, care îl transcende pe individ. Astfel, faptele sociale exercită asupra individului o presiune externă, determinând apariția conștiinței primitive. Aspectul distinctiv al gândirii religioase este dat de „împărțirea lumii în două teritorii care conțin, unul, tot ce e sacru, celălalt, tot ce e profan” (Durkheim 1995, 45). În continuare, Durkheim formulează definiția religiei bazate pe sacru, pe care o percepe sub forma „unui sistem unitar de credințe și practici relative la lucruri sacre, adică separate, interzise, credințe și practici care unesc într-o aceeași comunitate morală, numită Biserică, pe toți cei care aderă la ea”. Cel de-al doilea element al definiției nu este mai puțin important ca primul, menționează Durkheim

im, deoarece „arătând că ideea de religie este inseparabilă de aceea de Biserică, rezultă și faptul că religia trebuie să fie un lucru eminentamente colectiv” (Durkheim 1995, 54). În concluzie, sacrul reprezintă elementul esențial al vieții sociale, iar scopul religiei este de a-l administra, asigurându-i individului mântuirea în și prin societate (Ries 2000, 12-15).

Preluând doctrina lui Durkheim asupra sacrului și profanului, Marcel Mauss și Henri Hubert au dezvoltat doctrina sociologică, extinzând cercetarea asupra funcțiilor sociale ale sacrului. Ca și Durkheim, cei doi reprezentanți iluștri ai școlii franceze de sociologie au văzut în totemism o expresie a sacrului prin excelență, în dublă ipostază, cea de obiect de cult și element central al coeziunii sociale. Cercetările extinse asupra unor populații, altele decât cele tradițional totemice, au dus la concluzia privind caracterul universal al sacrului (Mauss, Hubert 1997, 173-175), identificat în religia totemică cu *mana* (forța spirituală, care se manifestă la nivelul lucrurilor, oamenilor și societății). Convingerea finală ține, însă, de identificarea sacrului cu socialul. Comunicarea dintre cele două sfere, sacru și profan, se făcea prin mijlocirea unei victime, a unui sacrificiu, care poate lua forme multiple, inclusiv cea totemică (Mauss, Hubert 1997, 41-175). În opinia celor doi cercetători, „ lucrurile sacre, zeii și ceilalți, în raport cu care funcționează sacrificiul, sunt lucruri sociale. Si aceasta este de ajuns de a explica sacrificiul”. Deoarece sacrificiul se raportează la lucruri sociale, el are o funcție socială (Mauss, Hubert 1997, 174).

Spre deosebire de școala sociologică, care vedea în sacru un produs al societății, menit să asigure organizarea vieții sociale, cercetarea fenomenologică, prin Rudolf Otto, plasează sacrul în sfera categoriilor *a priori*, cu alte cuvinte, a surselor de cunoaștere independente de experiență. În viziunea acestui teolog și filosof german de la începutul secolului XX, sfera perfectă a religiei este misticismul; pentru a menține integritatea misterului, religia trebuie să abordeze limbajul simbolului, singurul în stare să ajute omul la perceperea realităților superioare ale existenței, precum și la obținerea mântuirii. Prin această apropiere, omul cunoaște și percepe aspectul religios propriu zis al sacrului – *numinosul*, care iese din categoria gândirii raționale și care se identifică cu o revelație interioară, pe baza unui șir de factori: *mysterium tremendum, fascinans, augustum, majestas, energicum*, prin care individul trăiește o experiență complet diferită, cu totul *alt ceva* (Otto 1992, 20-41). Acest *alt ceva* ține de cunoașterea lumii transcendente de către om, care încearcă să-și definească locul în sistemul relațiilor universale; prin religie, omul a căpătat conștiința de sine. În viziunea lui Rudolf Otto, sacrul se exprimă printr-o dublă manifestare: una interioară, personală și alta istorică, prin semne. Căutarea semnificației semnelor intră în sfera divinației, care oferă omului experiența cunoașterii fenomenologiei sacrului. Otto este preocupat de cercetarea sentimentelor provocate de experiența contactului cu *numinosul*, în urma interpretării semnelor (a divinației). Dar, spre deosebire de școala sociologică, care vede sacrul ca pe o emanație a gândirii colective, Otto pune accentul pe experiența individuală, capabilă să descifreze semnele sacrului. E vorba doar

despre anumite persoane, cu capacități divinatorii, dintre aceștia făcând parte profeții, întemeietorii de religii etc.

Ideea sacrului ca o categorie *a priori* este susținută și de strălucitul istoric al religiilor Mircea Eliade; spre deosebire, însă, de predecesorii săi, eruditul cercetător recurge la o abordare complexă a fenomenului religios, așa cum se prezintă în *Tratatul de istorie a religiilor*, apărut la 1949. Eliade ridică istoria religiilor la rangul de știință autonomă, cu propriile ei metode de cercetare, axată pe analiza critico-comparativă a faptelor istorico-religioase. Abordarea fenomenelor religioase implică o triplă abordare: istorică, fenomenologică și hermeneutică („*Nu intenționăm să dezvoltăm aici o metodologie a științei religiilor...(). Dar credem util să repetăm ideea că homo religiosus reprezintă „omul total”; prin urmare, știința religiilor trebuie să devină o disciplină totală în sensul că ea trebuie să utilizeze, să integreze și să articuleze rezultatele dobândite de diverse metode de abordare a fenomenului religios. Nu este de ajuns să sesizezi semnificația fenomenului religios într-o anumită cultură și, prin urmare, să-i descifrezi „mesajul” (căci orice fenomen religios constituie un „cifru”); este necesar, totodată, să-i studiezi și să-i înțelegi „istoria”, altfel spus să-i dezvălui schimbările și modificările și, în ultimă instanță, să elucidezi contribuția sa la cultură în ansamblu” (Eliade 1994, 22-24). Din această perspectivă, înțelegerea fenomenului religios necesită și consultarea rezultatelor investigațiilor unor științe complementare, cum ar fi etnografia, antropologia, lingvistica, sociologia, psihologia etc. Eliade aduce în discuție exemplul lui Georges Dumezil, care face o strălucită cercetare asupra instituțiilor religioase și mitologiile indo-europene, afirmând că „*acesta* (G. Dumesil – n.n.) *este capital pentru disciplina istoriei religiilor. El a demonstrat de asemenea că numai descifrând sistemul ideologic fundamental ce întemeiază instituțiile sociale și religioase pot fi înțelese corect o figură divină, un mit sau un ritual*” (Eliade 1994, 62). Dar, atenționează M. Eliade, progresul considerabil de informații duce la specializări excesive, existând riscul de a pierde din vedere tocmai esențialul: „*în expresia istorie a religiilor accentul nu trebuie pus pe cuvântul istorie, ci pe religie (...). Înainte de a face istoria unui lucru, este necesar ca lucrul respectiv să fie clar înțeles – în sine și pentru sine*” (Eliade 1994a, 35-36). În esență, este vorba de explicarea sacrului în experiența umană, a acelor *hierofanii*, cum le numește Eliade, care reprezintă miza cercetării unui istoric al religiilor. Ajungem, astfel, la hermeneutică, care „*se revează a fi o operație mai complexă, căci nu e vorba doar de a înțelege și a interpreta faptele religioase*”, ci și de a crea noi valori, capabile să genereze schimbări profunde la nivelul comportamental. Compatriotul nostru își exprimă convingerea că „*hermeneutica creatoare va fi recunoscută în cele din urmă drept „calea regală” a istoriei religiilor. Numai atunci rolul acesteia în cultură va fi important, nu numai grație noilor valori descoperite ca urmare a efortului de a înțelege o religie primitivă sau exotica sau un mod de a fi străin tradițiilor occidentale – valori susceptibile de a îmbogăți o cultură așa cum au făcut-o La Cite antique sau Kultur des Renaissance italien –, ci și grație, mai întâi, faptului că istoria religiilor poate deschide noi perspective gândirii occidentale, precum și filosofiei propriu-zise și cre-**

ăției artistice” (Eliade 1994, 103-104). Peste interpretările locale și cele naționale, „istoria omului, din paleolitic până astăzi este menită să ocupe centrul educației umaniste”, scria Eliade în *Nostalgia originilor*, la 1969. Astăzi avem convingerea că educației umaniste îi este rezervată supraviețuirea omului nu numai în calitate de creator de cultură, dar și ca specie.

Bibliografie

- Durkheim, Em. 1995, *Formele elementare ale vieții religioase*, Iași.
Eliade, M. 1978, *Aspecte ale mitului*, București.
Eliade, M. 1994, *Nostalgia originilor*, București.
Eliade, M. 1994a, *Imagini și simboluri*, București.
Eliade, M. 1995, *De la Zalmoxis la Genghis-Han*, București.
Eliade, M. 2005, *Tratat de istorie a religiilor*, București.
Malinowski, B. 1993, *Magie, știință și religie*, Iași.
Mauss, M., Hubert, H. 1997, *Eseu despre natura și funcția sacrificiului*, Iași.
Ries, J. 2000, *Sacrul în istoria religioasă a omenirii*, 2000.
Otto, R. 1992, *Sacrul. Despre elementul irațional din ideea divinului și despre relația lui cu raționalul*, Cluj.

The study of religions or the creative vocation of knowledge

Abstract

The present study makes an attempt at demonstrating that all the archaic societies have known from early times the clear distinction between the two worlds, that of the sacred and of the profane, the first instance prevailing over the second. It is remarked the approach and the definition of the **religious phenomenon** investigated using two directions of research: sociological (and ethnological), phenomenological and hermeneutic. The idea of the sacred is regarded as an a priori category with an important place assigned for the phenomenon.

Dr. Rodica Ursu Naniu, Universitatea Spiru Haret, blvd. Timișoara, nr. 58, Sector 6, București, România

INTERPRETAREA ETNICĂ ÎN ARHEOLOGIA SOVIETICĂ. ASPECTE TEORETICE

Cercetarea moștenirii lăsate de arheologia sovietică atât sub aspect practic cât și teoretic prezintă nu doar un interes istoriografic. Paradoxul dezvoltării pe plan teoretic al acestei arheologii constă în prezența unui șir de studii și dezbateri aprinse în publicațiile științifice, care cu regret nu și-au găsit un ecou larg și aplicare în cadrul cercetărilor materialului factologic. O asemenea situație o prezenta și etnografia, a cărei importanță pentru interpretările în arheologie nu poate fi pusă la îndoială.

Problema interpretării etnice în arheologia din fosta URSS a prezentat o interesantă evoluție de controverse, fiecare din ele condiționate de volumul de material pus la dispoziția teoriei, perspectivele analizei, și desigur de paradigma timpului, care nu întotdeauna era respectată și chiar camuflată. Interesul pentru procesele de etnogenază și migrații, problema conținutului culturii arheologice, acestea au fost unele din mulțimea imperativelor ce au sporit interesul pentru interpretările etnice în arheologie.

Corelația „cultură arheologică – etnos” a dominat așa numita concepție „cultural-istorică” care interpreta, de cele mai multe ori, culturile arheologice drept expresii ale popoarelor (grupurilor etnice) din trecut. Formulată încă din sec. XIX, prin metoda „etnoistorică directă” a lui Jan Erazim Vocel și Oscar Montelius, această abordare a culminat în prima jumătate a secolului XX prin operele lui G. Kossina și V.G. Childe. Această perioadă pune bazele unor discuții controversate privind reflectarea etnicului în materialul arheologic, a căror actualitate este pe de parte de a fi depășită. Destinul dramatic al teoriei lui G. Kossina, numeroasele pericole pe care le poartă interpretările etnicizante în arheologie, nu au exclus de pe ordinea zilei a arheologiei mondiale necesitatea elaborării unor metodologii speciale în acest sens.

În istoriografia sovietică studierea problemei preia o intensitate deosebită în primele trei decenii de după cel de-al doilea război mondial. Perioada cuprinsă între anii '40-'60 ai secolului trecut este timpul în care soluționarea problematichilor etnice în baza surselor arheologice determina, în mare măsură, aspectul arheologiei ca știință (Ганжа 1987, 137).

Desigur, abordările etnicizante în arheologia sovietică n-au lipsit și în anii '20, în care reflectarea etnicului prin culturile arheologice era un fapt prestabilit. Cu atât mai mult în această perioadă era prematur a vorbi despre elaborarea unor concepții științifice despre etnicitate și grupuri etnice. Acestea i-a urmat perioada anilor '30, caracterizați printr-o intensificare a ambițiilor „globale” a arheologilor sovietici. Tendința de a elabora o caracteristică generală și „logică” a dezvoltării istorice din preistorie submina mult obiectivele particulare ale științei arheologice, în plus, insuficiența materialului empiric o lipsea de valoare științifică (Ганжа 1987, 142). În asemenea condiții era și natural ca problematica etnică să fie ignorată.

În perioada imediat postbelică, dezbaterile asupra problemelor naționale și a celor de etnogeneză, drept replică teoriilor rasiste, au „invadat” sfera politică și intelectuală a popoarelor slave și anglo-saxone în special. URSS nu a prezentat o excepție în acest sens, mobilizând o bună parte din lingviști, arheologi, etnografi și antropologi la elucidarea problemelor de etnogeneză și istorie etnică. Lucrările arheologilor sovietici înserează tot mai insistent noțiunea de etnos drept categorie științifică. Într-un studiu recent, P.M. Dolukhanov aprecia această schimbare de accente în arheologie, drept o renunțare la paradigma marxistă, dominantă în anii '30 și revenirea la cea cultural-etnică (Dolukhanov 2005, 333). Relevantă în această privință este lucrarea lui M.I. Artamonov, care sugerează că aspectele etnice pot fi reflectate și de elementele culturii materiale, inclusiv, în timp ce cultura arheologică prezintă un ansamblu de indici de ordin etnografic. Astfel, aceasta reconstituie, la sigur, o formațiune etnică din trecut (Артамонов 1949, 10-11). Diferențierea aspectelor culturale întrunite în culturi arheologice sincrone este echivalată de M.I. Artamonov cu diferența între grupuri etnice, în cadrul culturii cărora ar fi suficiente trăsături care să le deosebească reciproc (Артамонов 1949, 12). Astfel, istoria culturilor arheologice prezenta o istorie a comunităților etnice (Ганжа 1987, 142), fără a se face precizarea când, unde și care „trăsături suficiente” realizează diferența între ele, mai ales pentru preistorie.

Este important, credem, să amintim un articol semnat de etnograful S.A. Tokarev în același an, unde participarea arheologiei la reconstituirile etnogenetice este privită mai complex. Autorul realizează o analiză critică a metodelor de cercetare a procesului de etnogeneză, punând accent pe critica surselor și necesitatea colaborării izvoarelor arheologice, lingvistice, antropologice și etnografice. Cu regret, această chemare, repetată ulterior în zeci de studii, nu a cunoscut o realizare practică.

Era de la sine înțeleasă complexitatea provocată de caracterul „arheologizat” al vestigiilor culturale ce reprezintă o parte a unei culturi non-funcționale, „separate” de purtătorii săi. Etnologia aducea argumente suficiente că, pe de o parte o cultură materială comună poate corespunde mai multor comunități etnice diferite, iar pe de alta același etnos poate împărtăși tipuri de cultură materială diferită (Токарев 1949, 20). Etnia nu se caracterizează decât printr-o multitudine de criterii, constituind un complex de particularități ale vieții de zi cu zi, ale cul-

turii materiale și spirituale, ce s-au conturat în procesul evoluției istorice. Analiza originilor unei etnii, deci, ar necesita o elucidare a tuturor acestor particularități, stabilindu-li-se geneza și evoluția. În așa fel, etnologia, știința care studiază în special particularitățile etnice ale comunităților umane, urmează, secondată de arheologie și alte domenii istorice, să aleagă o abordare mai convingătoare pentru chestiunea etnogenezei fiecărui popor în parte (Токaев 1949, 36). Aceste idei, actuale astăzi în contextul interesului crescând față de cercetările etnoarheologice, nu și-au găsit probabil în acea perioadă baza factologică.

Un pas decisiv în legitimarea metodologică a concepției despre conținutul etnic al culturii arheologice l-a constituit definiția lui A. Ia. Briusov dată acesteia:

„Prin cultură arheologică înțelegem unitatea monumentelor arheologice existente într-un cadru cronologic și teritorial delimitat”, unitate exprimată atât în „asemănarea apropiată a tipurilor uneltelor de muncă, veselei, armelor și podobabelor... construcțiilor și riturilor funerare”, cât și în „transformarea uniformă a acestora pe parcursul timpului (continuitatea tipurilor fiind condiționată de transmiterea experienței din generație în generație)...” Această unitate se manifestă, mai ales în astfel de detalii cum ar fi decorul, forma specifică a vaselor, particularitățile specifice ale anumitor obiecte și deprinderile tehnologice (Брюсов 1952, 20). Astfel, culturile arheologice reflectă, în viziunea cercetătorului, particularitățile culturii unui grup etnic sau de comunități tribale înrudite „începând cu perioada de înflorire a orânduirii gentilice, din epoca neolitică și cea a bronzului” (Брюсов 1952, 20). Această ultimă precizare exprimă dezinteresul multor arheologi să caute originea relațiilor etnice în paleolitic.

Definiția lui A. Ia. Briusov devine clasică pentru așa-numita abordare „etno-complexă” a culturii arheologice, deși nu exclude neajunsurile concepției „indiciilor etnice” a abordării „etnoteritoriale” (Клейн 1991, 149).

În general, către începutul anilor '50, concepția conținutului etnic al culturilor arheologice era îndreptățită de câteva formule teoretice preconceptuate. Acestea postulau manifestarea etnicului inclusiv în particularitățile tehnologiei și a modului de viață, fiind posibilă cercetarea etnosului în baza unor complexe specifice de surse. Asemenea cercetare era facilitată de ideea că orice cultură arheologică corespunde unui etnos concret din preistorie, absolutizând această corespondere pentru neolitic și epoca bronzului, adică „perioada de apogeu a relațiilor gentilice” (Ганжа 1987, 143; Клейн 1991, 149).

Un alt punct de vedere, în conformitate cu care cultura arheologică nu reflectă doar etnosul a fost înaintat de cercetătoarea M.E. Foss. În viziunea ei, factorul etnic n-a fost întotdeauna unul determinant pentru unitatea culturală, care, la rândul său, nu reflectă neapărat o oarecare unitate etnică (Фосс 1952, 6-7). Totuși, autoarea nu ezită să stabilească acel indiciu care exprimă factorul etnic în materialul arheologic și anume decorul ceramicii (Фосс 1952, 65, 69-77).

În istoriografie s-a încercat deja o selectare a lucrărilor care propun soluții metodologice pentru „obținerea informației etnice” din sursele arheologice și care

pun în discuție problema evidențierii unui complex de elemente, care facilitează interpretarea etnică (Ганжа 1987, 145-151; Клейн 1991, 145-153).

Una din cele mai răspândite metode, cea a „indiciilor etnicizante”, urmărirea extragerea unor grupuri separate de surse din complexul culturii arheologice, care ar reflecta, pe deplin, specificul etnic (Ганжа 1987, 147). În calitate de „indicii etnicizante” erau înaintate diferite elemente ale culturii arheologice: decorul ceramicii (Фосс 1952, 65, 69-77); ritul de înmormântare (Артамонов 1948, 133, 142); ustensilele din silex (Формозов 1957); piesele și reprezentările de artă (Формозов 1959, 20-21); amenajarea locuințelor (Третьяков 1962, 11); tehnologia confecționării ceramicii (Кожин 1964, 53-58; Кожин 1989, 60-61, 63).

O asemenea abordare de „selecție” a parametrilor „eticizanți” din materialul arheologic a fost criticată vehement de un șir de cercetători, deoarece ignora practic întregul ansamblu de elemente care constituie cultura (Кнабе 1959, 248-249; Захарук 1964, 15-17). Mai târziu L. S. Klejn avea să asocieze o astfel de atitudine metodologică cu concepția lui G. Kossina, căreia i s-a dedicat expresia ironică „ein Volk, ein Topf”, deoarece aceasta conduce la reconstituirea granițelor unei comunități etnice din vechime doar în baza unui element de cultură materială (Клейн 1991, 147). În același timp, o bună parte de cercetători (Tretiakov, Formozov, Artamonov etc.) care promovau în practică asemenea abordare, se vedeau nevoiți să se conformeze imperativului vremii, declarându-și acordul cu principiul care cerea să se țină cont de întregul complex de date (Клейн 1991, 148).

Selectarea unor „elemente definitorii” avea probabil și o stimulare din partea etnografiei. Astfel, printre manifestările culturale legate de „tradiția etnică” erau enumerate diferite forme de cultură materială și spirituală, din care un rol deosebit l-ar avea registrul de compoziții ornamentale și cel al pieselor de podoabă, cât și alte detalii ce pot reflecta gusturile și obișnuințele estetice populare elaborate pe parcursul secolelor (Токарев, Чебоксаров 1951, 13).

Se încearcă, însă, și o diferențiere temporală a importanței indicilor definitorii în definirea culturilor arheologice. Merită atenție opinia lui P.N. Tretiakov, în conformitate cu care rolul criteriilor ce definesc grupurile etnoculturale variază de la epocă la alta. Astfel, pentru epoca eneolitică și a bronzului rolul central i s-ar atribui decorului ceramic, element care își pierde caracterul obligatoriu și exclusiv de criteriu pentru comunitățile etnoculturale din epoca fierului (Третьяков 1962, 6). Pentru epoca respectivă ar fi, deci, necesară utilizarea întregului complex de indicii și analiza detaliată a acestuia, conturând toate variantele locale ale culturii ce pot fi caracteristice unei singure comunități etnice.

Creșterea numerică a „seturilor” de „indicii etnicizante” nu a creat decât o situație haotică în interpretarea arheologică. Fiecare cercetător își înainta propriul set de parametri, pe care îl „acomoda” scopurilor cercetării. Intensificarea lucrărilor arheologice și cantitatea enormă de material arheologic pus la dispoziția specialiștilor complica și mai mult situația în acest sens. Astfel, era necesară trecerea de la abordarea „etnoteritorială” (Клейн 1991, 145) cu metoda „indiciilor etnici-

zante” spre o concepție complexă, care să permită întregului ansamblu de vestigii culturale să „participe” la definirea unor relații etnice. Din aceste considerente se revine la „clasica” definiție a lui A.Ia. Briusov amintită mai sus.

Pentru abordarea „complexă” a culturii arheologice și, deci, a interpretării sale etnice, cel mai relevant pare a fi studiul lui Yu.N. Zaharuk, care perfecționează în detalii concepția lui A.Ia. Briusov, apropiindu-se mult de concepția lui V.G. Childe (Клейн 1991, 150; Ганжа 1987, 148).

Analiza „complexă” a lui Yu.N. Zaharuk venea să combată teoria „indiciilor etnicizante”, care se axa doar pe câțiva indicatori diagnostici în definirea unei culturi arheologice sau a comunității pe care o reflectă. Cercetătorul kievean înaintează noțiunea de complex arheologic de monumente (în continuare – CAM) drept unitate primară în cercetarea arheologică și instrument de analiză istorico-arheologică. CAM trebuie să includă așezarea și necropola corespunzătoare acesteia, din care fac parte toate celelalte elemente: uneltele și armele, ceramica, resturile floristice și faunistice, podoabele, piesele de artă și de cult, formele așezărilor și locuințelor, ritualul și construcțiile funerare. Taxonomia etnico-arheologică a lui Zaharuk impunea o succesiune ierarhică de forma: *complexul arheologic de monumente (CAM) - tipuri de CAM - ansamblu de tipuri de CAM - cultură arheologică*. Aceasta din urmă reprezintă ansamblul complexelor de același tip legate spațial și temporal, și reflectă evoluția istorică a unui grup de triburi înrudite (Захарук 1964, 22-26, 39). Merită de menționat că anume CAM, în viziunea lui Yu.N. Zaharuk, este monoetnic (Захарук 1964, 26), poziție clar formulată în definiția dată culturii arheologice: „ansamblu de monumente (complexe) arheologice de un anumit tip interconectate teritorial și cronologic, care reflectă răspândirea teritorială și etapele dezvoltării istorice a unui grup de triburi înrudite care vorbesc dialectele unei limbi” (Захарук 1964, 39).

O critică convingătoare la adresa modelului înaintat de Yu.N. Zaharuk vine din partea cercetătorului L.S. Klejn, care făcând un șir de referințe la datele etnografiei, dezaprobă ideea despre caracterul monoetnic al CAM și a culturii arheologice. Această critică se adresează, în primul rând, afirmației lui Yu.N. Zaharuk că „istoria societății umane niciodată n-a cunoscut grupări sociale pur gospodărești, religioase, rasiale sau politice, care ar exista separat sau paralel cu comunitățile etnice. Acestea prezintă doar anumite părți ale funcționării comunităților umane, care întotdeauna se manifestă într-o formă etnică corespunzătoare” (Захарук 1964, 13-14). L.S. Klejn menționează, în schimb, că „...istoria nu cunoaște nici comunități pur etnice, care ar fi existat separat sau de rând cu cele gospodărești, politice etc. Istoria n-a cunoscut astfel de grupări pure, dar știința le separă din mediu și le prelucrează pentru cercetare. Și în acest sens, este pe deplin corect să se analizeze grupările religioase, gospodărești etc. ca „de aceeași semnificație cu cele etnice” (Клейн 1991, 152).

De la sfârșitul anilor 60 abordarea etnicizantă a culturii arheologice intră în faza declinului (Ганжа 1987, 149). O atare situație a fost determinată atât de im-

punerea unei viziuni mai complexe asupra culturii și factorilor care îi stimulează uniformizarea și diferențierea, cât și de conturarea unor analize multilaterale a fenomenului etnicității. Are loc o debarasare treptată de paradigma etnică în arheologia sovietică.

Majoritatea cercetătorilor prevedeau un impas în orice încercare de a elucida procesele etnice prin materialul arheologic. Încă P.N. Tretjakov indica asupra unui fond factologic insuficient deținut de arheologie, din care motiv nu se reușește o soluție mai corectă a problemelor etnogenetice (Третьяков 1962, 6). O poziție mai convingătoare o exprimă L.S. Klejn, conform căruia cercetările corecte din punct de vedere metodic se realizează treptat, astfel încât etapa analizei formale (critica surselor, clasificarea și sistematizarea materialelor) precede istoricește și metodic etapa interpretării. Noțiunile care trebuie incluse la prima etapă nu trebuie să depindă de rezultatele care pot fi obținute doar la a doua etapă (Клейн 1991, 152). Același autor conchidea, analizând ineficiența numeroaselor studii, care nu aduc nimic nou, ci doar argumente sărace și contradictorii, că în cadrul metodologiei vechi și a practicii obișnuite de cercetare, problema aspectului etnic al culturii arheologice nu poate fi rezolvată. Astfel, se cere schimbat principiul abordării (Клейн 1991, 153).

Una din soluții, formulată de A.Ia. Briusov și P.N. Tretjakov, consta în analiza diferențiată a corespunderii culturii arheologice cu o comunitate etnică în funcție de epocă (Третьяков 1962, 7). Spre exemplu se opina că procesele de diferențiere și partajare etnică cedează, începând cu epoca fierului, în fața celor de integrare, asimilare și consolidare etnică. În cadrul cercetărilor etnogenetice pentru această epocă nu se poate rezuma la analiza unei singure culturi arheologice sau grup etnic, ci urmează să se studieze procesul în proporții mai largi, luând în considerație toate procesele istorice, în care s-a realizat acesta. Astfel, în cadrul studiului culturii unei comunități etnice vechi este necesară și analiza comunităților învecinate (Третьяков 1962, 15).

Soluțiile înaintate de P.N. Tretjakov pot fi comparate cu tendința prezentă în etnografie de a trata comunitățile etnice, care aparțin diferitelor perioade istorice, în mod diferențiat. Aici s-a propus o tipologie istorică a comunităților etnice: arhaice, antice, medievale și moderne, toate având diferite criterii care le definesc (Крюков 1986, 58-69).

Se mai sublinia necesitatea unor elaborări metodologice speciale pentru chestiunea corespunderii complexelor arheologice cu comunitățile etnice în perioadele mai recente (epoca târzie a fierului, faza timpurie a perioadei medievale) ori probabilitatea acestei corespunderi crește în funcție de vechimea culturilor (Каменецкий 1970, 35-36). Desigur, și această ademenitoare „corespundere crescândă” a lui Kamenetski nu rămâne decât o ipoteză.

Aspectul etnic al culturii arheologice prezintă interes nu atât prin sine însuși cât printr-un context mai larg, mijlocit de prezența unei anumite legături dintre complexul cultural integru al unei anumite societăți ori regiuni și, pe de o par-

te trăsăturile culturii exprimate arheologic, iar pe de alta – acele trăsături, care evidențiază specificul etnic (Арутюнов, Хазанов 1979, 141). Aceeași autori, sub influența teoriei etnosului a lui Iu. Bromley, sesizau că în calitate de indicator diagnostic etnic nu poate fi utilizat vreun element izolat al culturii arheologice, iar în unele cazuri nici chiar complexe întregi nu se pot utiliza în acest sens (Арутюнов, Хазанов 1979, 142).

Treptat, în literatura științifică sovietică devine populară ideea, conform căreia interacțiunea dintre culturi oferă celei mai mari părți dintre particularitățile etnice un caracter relativ. Aceste particularități se pot manifesta ca o proprietate comună a unui grup de unități etnice, deosebindu-l de un alt grup de unități de același tip. Într-o oarecare măsură, dacă nu toate, apoi cea mai mare parte a elementelor culturii sunt relativ specifice. De aceea, drept trăsături relativ specifice ale unei comunități etnice, se pot considera doar acele trăsături, care deosebesc această comunitate în primul rând de comunitățile, cu care ea realizează un contact relativ permanent (Бромлей 1973, 65; Третьяков 1962, 15).

Interes prezintă ideile etno-arheologice expuse într-un studiu semnat de P.M. Kožin la sfârșitul anilor '80. Autorul menționează, că asemănarea complexelor ceramice poate indica asupra unității culturii în zona de răspândire a lor, iar prin aceasta – asupra manifestărilor comunității etnoculturale (Кожин 1989, 55). Pentru elucidarea legăturilor genetice dintre complexe de ceramică și a cauzelor asemănării între ele, este destul de fertilă studierea ceramicii ca produs al creației meșterilor, care confecționau ceramica după anumite reguli, ce puteau fi comune ori diferite. Procesul cercetării producției ceramice trebuie să se bazeze pe acele date, care se pot obține, analizând obiectele ceramice înseși, cât și materialele etnografice clasificate și comparate într-un mod corespunzător cu cele antice (Кожин 1989, 56).

În viziunea lui P.M. Kožin, pentru evidențierea în cadrul obiectelor ceramice a particularităților determinate de mediul etnic, urmează a fi formulate principiile caracterizării veselei ca obiect al uzului gospodăresc și al deciziilor tehnologice, pe care le adoptă indivizii.

Aceiași cercetător menționează că simplitatea, rapiditatea și ușurința relativă a prelucrării argilei și posibilitatea verificării pe cale experimentală, cu ajutorul arderii a proprietăților vaselor, a condus la faptul, că producția ceramică obținea ușor un caracter omogen chiar și în acele colective umane, în a căror cultură materială aceasta a fost adusă din afară. Din aceste considerente, un șir întreg de particularități tehnologice ale ceramicii timpurii (și nu doar ornamentarea ei) pot fi analizate ca indicatori diagnostici etnici sau manifestări ale specificului etnic în cadrul culturilor vechi. În esență, vesela ceramică reacționa destul de clar în procesul evoluției sale la condițiile ecologice în schimbare, la specificul economic gospodăresc, la viața social-culturală și dezvoltarea diferitelor particularități specifice ale vieții cotidiene a comunităților arhaice. În același timp, atingând un anumit stadiu de dezvoltare, când arealul utilizării sale în anumite colective își

atingea limita maximă, ceramica începea să fie reprodusă în forme neschimbate și constante. De aceea, pentru transformări esențiale în producția ceramică a comunităților respective, erau necesare metamorfoze accentuate în cadrul sferelor gospodărești, economice, sociale, și ale vieții de zi cu zi. Importantă ni se pare și afirmația că în cazul predominării formelor casnice ale olăritului, executorii, introducând anumite forme noi de vase, evitau inovațiile tehnologice. O astfel de conservare constantă a tradițiilor în producție era posibilă doar în condițiile păstrării unei mase de populație uniforme sub aspect etnic (Кожин 1989, 60-61).

Importanța elementelor componente ale vaselor ceramice pentru depistarea diagnosticității etnice este destul de variabilă în context temporal, spațial, climateric etc. Specificul tehnologic se poate manifesta, în unele cazuri, mai mult prin modelarea gurii și fundului vaselor, alteleori – în cea a formei, iar de cele mai multe ori – în realizarea decorului. Specificul etnic se evidențiază mai clar în elementele prelucrării aspectului exterior al vaselor, în general. Se consideră că manifestarea evidentă a specificului etnic în ceramică devine o caracteristică mai ales pentru neolitic, epoca bronzului și epoca timpurie a fierului (Кожин 1989, 63).

O atenție deosebită pentru investigațiile etnoarheologice merită definirea dată de P.M. Kožin noțiunilor de unitate ori apropiere „etnică” și „etnoculturală”. Aici prezintă interes diferențierea dintre aceste două. Așadar, prin „unitate etnică” în cadrul materialului arheologic se înțelege un anumit gen de manifestări culturale, în limitele cărora se poate demonstra continuitatea genetică a unei anumite populații într-un anumit cadru temporal și interacțiunea permanentă a tuturor grupurilor, care intra în componența populației vii la fiecare etapă cronologică dată. „Apropierea etnică” desemnează, în același context, o manifestare a unor contacte destul de constante între unitățile etnice învecinate. Un alt caracter este atribuit „comunităților etnoculturale.” În cadrul acestora ar intra monumentele lăsate pe un vast teritoriu, pe parcursul unei perioade îndelungate de către diverse comunități etnice, între care putea exista periodic o formă sau alta de apropiere, în același timp manifestându-se divergențe, legate de izolarea îndelungată a anumitor grupuri. În așa mod, arealul etnocultural poate corespunde celor două nivele ale taxonomiei arheologice: cultură arheologică și comunitate etnoistorică (Кожин 1989, 66).

Cercetând etnicitatea în cadrul culturii materiale trebuie să accentuăm faptul, că activitatea umană și rezultatele acesteia sunt aceleași ca esență și diverse după formă la diferite comunități umane. Astfel, diferențele între etnii sunt, în fond, diferențe între culturi. Cultura materială conține prin elementele sale o diversitate etnoinformațională. Informația imprimată în obiectele materiale, „citită” într-un mod anumit în contextul general al unei culturi, care determină activitățile umane concrete deosebește cultura materială a diferitor popoare (Арутюнов 1989, 6).

Elementele culturii materiale se pot manifesta în mod diferit în calitate de purtători ai proprietăților etnice, mai ales în fazele timpurii ale dezvoltării social-istorice (Бромлей 1983, 223-227). Dinamica social-economică determină și progresul tehnologic, care influențează evoluția culturii materiale, supusă și im-

pactului unor culturi mai avansate. Astfel, cu cât este mai înalt nivelul dezvoltării producției, cu atât mai slab este specificul etnic în cadrul culturii materiale.

După V.M. Masson, structura nivelului teoretic interpretativ al arheologiei, poate include două „blocuri”: 1) interpretarea sociologică, în cadrul căreia se reconstituie structurile economice, sociale și ideologice; 2) interpretarea etnoculturală, constând din două planuri – reconstituirea raporturilor etnice și a modului de viață, inclusiv viața cotidiană în special (Массон 1976, 13). Asemenea structură corespunde sarcinii studierii „legităților evoluției obiectelor culturii materiale și a structurilor societății, care-și găsesc reflectare în aceste obiecte” (Массон 1976, 11). V.M. Masson înclină mai mult spre o abordare culturologică, cerând utilizarea pe larg a analogiilor etnografice.

Astfel, interpretarea istorică poate fi începută doar atunci când etapa „formală” a cercetării a fost încheiată definitiv. Prin etapa „formală” se înțelege ansamblul de operații, care cuprinde: descrierea, clasificarea, definitivarea schemelor cronologice relative și absolute (Каменецкий и др. 1975, 101), adică studiul materialului arheologic. În ce privește interpretarea etnică sau etnoculturală a artefactelor, ea se poate desfășura doar după definitivarea formării unor modele plauzibile de interpretare social-istorică.

Principiile teoretice expuse mai sus, deși acceptate deseori declarativ, nu au fost aplicate pe scară largă în studiile arheologilor sovietici. Ori, o aspirație teoretică nu poate fi îndreptățită fără a fi pusă în practică. Cu toate acestea, arheologia sovietică ne-a pus la dispoziție o experiență teoretică fundamentală, care poate stimula diverse cercetări etno-arheologice și interpretări etnice a materialului arheologic.

Vom încheia prezentul articol opinând că interpretarea etnică a vestigiilor arheologice, la momentul actual, nu trebuie conformată unor curente și paradigme izolate, exprimate atât în Est cât și în Vest. Este necesară o sinteză a acestora, fapt care ar facilita stabilirea principiilor contextuale de cercetare interpretativă a materialului. Unele abordări pot fi valabile pentru anumite contexte arheologice și istorice concrete. De aceea, pe lângă evaluarea cadrului teoretic general al interpretărilor etnice în arheologie, rezultate concrete și modele noi pot fi furnizate de adaptarea acestui cadru la situații arheologice delimitate clar din punct de vedere teritorial și cronologic.

Bibliografie

Dolukhanov, P.M. 2005, *Archaeology in Russia and its impact on archaeological theory*. In: (Ed. by Peter J. Ucko) *Theory in archaeology. A world perspective*, Routledge (London and New York), 321-336.

Артамонов, М.И. 1948, *Этнография Скифии*. В сб.: Учёные записки Ленинградского Университета, вып. 85, Ленинград, 134-149.

Артамонов, М.И. 1949, *К вопросу об этногенезе в советской археологии*. В сб.: КСИИМК, вып. 29, Москва.

Арутюнов, С.А. 1989, *Народы и культуры. Развитие и взаимодействие*, Москва.

Арутюнов, С.А., Хазанов, А.М. 1979, *Проблема археологических критериев этнической специфики*, СЭ 6.

Брюсов, А.Я. 1952, *Очерки по истории племён Европейской части СССР в неолитическую эпоху*, Москва.

Брюсов, А.Я. 1956, *Археологические культуры и этнические общности*, СА 26.

Бромлей, Ю.В. 1973, *Этнос и этнография*, Москва.

Бромлей, Ю.В. 1983, *Очерки теории этноса*, Москва.

Ганжа, А.И. 1987, *Этнические реконструкции в советской археологии 40-60 гг. как историко-научная проблема*. В сб.: *Исследование социально-исторических проблем в археологии*. Сборник научных трудов, Киев, 137-158.

Захарук, Ю.Н. 1964, *Проблема археологичной культуры*, *Археология* 17, 12-42.

Каменецкий, И.С. 1970, *Археологическая культура – её определение и интерпретация*, СА 2.

Каменецкий, И.С., Маршак, Б.И., Шер, Я.А. 1975, *Анализ археологических источников (возможности формализованного подхода)*, Москва.

Клейн, Л.С. 1991, *Археологическая типология*, Ленинград.

Кнабе, Г.С. 1959, *Вопрос о соотношении археологической культуры и этноса в современной зарубежной литературе*, СА 3.

Кожин, П.М. 1964, *О технике выделки фатьяновской керамики*. В сб.: *КСИА (М)*, вып. 101, Москва, 53-58.

Кожин, П.М. 1989, *Значение керамики в изучении древних этнокультурных процессов*. В сб.: *Керамика как исторический источник*, Новосибирск.

Крюков, М.В. 1986, *Ещё раз об исторических типах этнических общностей*, СЭ 3.

Массон, В.М. 1976, *Экономика и социальный строй древних обществ*, Ленинград.

Токарев, С.А. 1949, *К постановке проблем этногенеза*, СЭ 3.

Токарев, С.А., Чебоксаров, Н.Н. 1951, *Методология этногенетических исследований на материале этнографии в свете работ И.В. Сталина по вопросам языкознания*, СЭ 4.

Третьяков, П.Н. 1962, *Этногенетический процесс и археология*, СА 4.

Формозов, А.А. 1957, *Могут ли служить орудия каменного века этническим признаком?* СА 4, 66-74;

Формозов, А.А. 1959, *Этнокультурные области Европейской части СССР в каменном веке*, Москва.

Фосс, М.Е. 1952, *Древнейшая история Севера Европейской части СССР*. В сб.: *МИА*, вып. 29, Москва.

L'interprétation ethnique dans l'archéologie soviétique. Aspects théoriques

Résumé

Au milieu du XX^e siècle, une regénérer de l'intérêt pour la corélation entre les cultures archéologiques et formations ethniques s'observe particulièrement dans l'historiographie soviétique. La recherche d'une nouvelle paradigme a attiré des plusieurs spécialistes archéologues et ethnologues comme M.E. Foss, M.I. Artamonov, S.A. Tokarev, A.Ya. Briusov, P.N. Tretjakov etc. Les débats théoriques ont provoqué l'émergence d'une diversité des conceptions (ethno-territoriale et ethno-complexe). Les modèles théorique réalise par A.Ya. Briusov, Yu.N. Zacharouk, L.S. Klejn et P.M. Kožin présentent une grande intérêt pour les recherches ethnoarchéologiques.

Andrei Corobcean, Universitatea de Stat din Moldova, str. A. Mateevici, 60, MD-2009 Chişinău, Republica Moldova

LA ÎNCEPUTURILE ARHEOLOGIEI MOLDOVENEȘTI

Dependent aproape în totalitate de capriciile naturii, țăranul moldovean din epoca medievală, în aprecierea lui Dimitrie Cantemir, avea câteva virtuți mai importante: credința ortodoxă, ospitalitatea și vitejia. Neștiința de carte îi lipsea pe locuitorii țării de posibilitatea de a cunoaște, cel mai larg orizont era oferit de biserică, mai ales de picturile din interiorul acestora, picturi care îl familiarizau cu sfinții, cu viața de apoi, fie în rai, fie în iad. Dar, înțelegerea celor sfinte avea un caracter specific. „Locuitorii din Moldova de sus, nota cărturarul domn, sânt mai puțin războinici, nu sînt doritori înfocați de lupte, ci preferă să-și câștige în liniște pâinea, asudând din greu. Sunt foarte mult aplecați spre cele sfinte, aproape până la superstiție ... Cei mai mulți dintre ei, și poporul de jos aproape în întregime, cred că fiecărui om i-a fost de mai înainte scrisă de Dumnezeu ziua morții și că nimeni nu poate să moară, nici să piară în război, dacă sorocul nu s-a împlinit” (Cantemir 1973, 313). Această stare psihologică este perfect de bine ilustrată și de proverbul „Ce ți-i scris, în frunte ți-i pus”, proverb care mai este auzit și astăzi în unele sate din Moldova.

Am insistat ceva mai mult asupra portretului psihologic al moldovenilor, așa cum ni-l prezintă Dimitrie Cantemir pentru a sublinia și mai mult semnificația întrebării: ce factori i-au determinat pe cele câteva persoane indicate în actul de la 14 septembrie 1635 să sape acea „vedzunie” în movila respectivă? Să fi fost oare „*interesul manifest pentru istoricitate* (subl.- I.T), semn neîndoielnic al despărțirii de mentalitatea medievală”, care, în opinia Iolandeii Țighiliiu, „se constată cu precădere din a doua jumătate a secolului al XVII-lea” (Țighiliiu 1997, 287)? Sau poate un interes simplu, față de un trecut care le era total necunoscut și care, interes, ar pune sub semnul îndoielii afirmația aceluiași Dimitrie Cantemir, care scria: „Pe de altă parte, moldovenii nu iubesc învățătura, dar aproape toți o urăsc” (Cantemir 1973, 311). Întrădevăr, poate nu iubeau învățătura, dar aceasta nici pe departe nu înseamnă că moldovenii erau lipsiți și de interesul de a cunoaște. Sau poate erau în căutare de comori? Să fi circulat încă de pe atunci renumitele legende despre aurul îngropat de turci, despre beciurile pline de comori, legende care mai circulă și astăzi prin satele noastre?

Actul la care mă voi referi în continuare nu ne oferă nici un răspuns la aceste întrebări. Totuși, indiferent de intențiile celor care au săpat „vedzunia” în acea

movilă, actul cu pricina nu poate fi trecut cu vederea, chiar dacă noi nu putem da răspuns la întrebările formulate mai sus conform binecunoscutelor reguli ale cunoașterii: el este primul act care reflectă o săpătură pe care o putem aprecia cu sintagma „săpătură arheologică”, în cadrul căreia s-au fixat unele detalii, care, în pofida faptului că sunt controversate, atestă interesul sporit față de săpătura dată, cum ar fi, cine a participat nemijlocit la săpături, instrumentul cu care s-a săpat, vestigiile care s-au găsit.

Actul în cauză, păstrat în două variante, prezintă o *Mărturisire* din 14 septembrie 1635 a locuitorului Gheorghe Corobca din satul Căpoteni, azi dispărut, dar așezat pe timpuri lângă actualul sat Cupcin din Republica Moldova. Susnumitul afirma că el a săpat o „vedzunie” într-o movilă și, în rezultat, a găsit o piatră mică pe care el singur a scos-o din acea „vedzunie”. După aceea lui i s-au alăturat încă două persoane, Ștefan și Golăi, locuitori din satul Parcovă, sat situat pe râul Ciuhur, cu care a continuat săpătura, dar nu mai indică că ar mai fi găsit ceva. Din contextul documentului reiese că ulterior, Gheorghe Corobca a revenit la locul săpăturii, sub motivul, afirma el, „să vadză ace piatră”, pe care a și găsit-o, dar, în afară de aceea, el a mai aflat lângă movilă o piatră mare și încă 26 mai mici, pietre care nu erau atunci când el a săpat.

De asemenea, el respinge și „niște cuvinte ce au grăit” alți doi locuitori din satul Parcovă, Vasile și Erema. Aceștia afirmă că au fost și ei de față atunci când a săpat Gheorghe Corobca și că săpătura s-a efectuat cu un negeg. Gheorghe Corobca mărturisește însă că acești doi nu au fost prezenți când el a săpat, mai mult chiar, el nu a săpat cu negegul, ci cu hârlețul.

Actul cu pricina nu ne spune de ce a fost nevoie de o asemenea mărturisire, doar o mică precizare, „ca s(ă) să știe”. Foarte posibil că „șantierul” să fi fost continuat de alte persoane, probabil că s-au pornit și diferite zvonuri, pe care actul nu le fixează, mărturisirea dată fiind totuși necesară pentru a le curma și a îndreptăți persoana care a săpat. Faptul că mărturisirea s-a dat în prezența a 16 persoane (nouă dintre ei au semnat și și-au pus pecețile), care reprezentau 10 sate din zona dată, atestă importanța majoră pe care societatea moldovenească de atunci o acorda evenimentului dat. Printre semnatari erau hotnogul de călărași, adică comandantul unei unități de 100 de călărași, o chihae, comandantul unui grup de 10 călărași, un vătăman și patru ureadnici.

Reieșind din cele de mai sus, considerăm că actul dat poate fi calificat drept un document care atestă pentru prima dată o săpătură arheologică pe teritoriul Moldovei, săpătură efectuată într-o movilă și în rezultatul căreia a fost găsită, cel puțin, o piatră, celelalte, una mare și 26 mai mici, găsite ulterior lângă movilă, fie că au fost aduse din altă parte, fie că au fost scoase din movilă de alte persoane.

Textul documentului se publică după DRH, XXIII, 1996, cu precizările edito-rilor.

1635 (7144) septembrie 14, Cupcini.

† Cumu au spus Ghiorghie Corobca de o vedzunie, ce au săpat într-o movilă, în hotarul Cubci<ciu>¹lui; și au săpat cu Ștefan, ginerele lui Bratcic din Parcovă, și Golăi de acolo. Și spune Ghiorghie Corobca că au găsit o piază mică și au scos (o) el sîngur dintr-ace vedzunie. Și au mărturisit Ghiorghie Corobca că au găsit numai ace piază, iară mai multe pietri n-au fost la ace vedzunie. Și au mărșu Ghiorghie Corobca la movilă, unde-u săpat ace vedzuni <e>¹, să vadză ace piază, ce au găsit cîndu au săpat vedzuni[ni]ia. Și au găsit piază și s-au aflat și o piază mare și doădzeci și șase mai mici, care pietri n-au fost cînd au săpat Ghiorghie Corobca ace vedzunie. N<i>² ce de cele pietri ma<i>¹ m<i>²c(i) nu s-au aflat, mai multu de o piază, ce au scos sîngur din vedzunie.

Iară de nește cuvinte ce au dzis Vasilie din Parcovă și Erema de acolo, că au fost și ei cîndu au săpat ace vedzunie Ghiorghie Corobca, [și] ei n-au fost la ce săpătură. Și Vasilie au dzis și Erema că au săpat vedzuniia cu un negeg, iară Ghiorghie Corobca au dzis că au săpat vedzuniia cu un hîrleț. Și au mas Ghiorghie Corobca la vedzunie pînă au venit Ștefan, ginerele lui Bratcic din Parcovă, și Golăi de acolo, și au săpat ei vedzuniia, tus-trei, iară Vasilie și Erema n-au fost la ace săpătură.

Și la cestă mărturie, cîndu au mărturisit Ghiorghie Corobca cumu au fost numai o piază cîndu au săpat ace vedzunie...³

Varianta B

1635 (7144) septembrie 14, Cupcini.

† Mărturisit-au Gheorghie Corobca din Căpoteni de o vedzunie ce au săpat într-o movilă, în hotarul Cupciciului; și au săpat cu Ștefan, ginerele lui Bra<t>¹cic din Parcovă, și cu Golăe de acolo. Și au mărturisit Gheorghie Corobca c-au găsit o piază mic(ă) într-ace vedzunie și au scos el sîngur dintr-ace vedzunie și au găsit numai acea piază, iar mai multe pietri n-au fost la acea vedzunie. Și au mărșu Gheorghie Corobca la cea movilă, unde au săpat ace vedzunie, să vadză ace piază ce au găsit, cînd au săpat vedzunie. Și au găsit piază și s-au aflat și o piază<tră>¹ mare și doădzeci și șese mai mici, care pietri n-au fost cînd au săpat Gheorghie Corobca acea vedzunie. Și din cele pietri mai mici nu s-au aflat, mai mult de cea piază ce au scos sîngur din vedzunie.

Iar de niște cuvinte ce au grăit Vas(i)lie din Parcovă și Erema de acolo, că au fost și ei cînd au săpat Gheorghie Corobca acea vedzunie, [și] ei n-au fost la cea săpătură. Și Vas(i)lie au dzis și Erema că au săpat vedzunie cu un negeg, iar Gheorghie au dzis că au săpat vedzunie cu un hîrleț. Și au mas Gheorghie [Gheorghie] Corobca la vedzunie, pînă au venit Ștefan, ginerele lui Bra<t>¹cic, și Golăi din Parcovă, și au săpat ei vedzunie, tuți trei, iar Vas(i)lie și Erema n-au fost la cea săpătură.

¹ Omis.

² Șters și rupt.

³ Lipsă partea finală a actului (v. varianta B).

Și la ceaștă mărturie, cînd au mărturis(i)t Gheorghe Co<rob>⁴ca, cum au fost numai o piatră, cînd au săpat acea vedzunie, <au>¹ fost Gheorghie Corosteanul, și Gligorie Tăban, și Condrea hotnogul de călăraș(i) de Vertep, și⁵ Eremiia chihae, și Haraga, și Ursul Pae, și Vas(i)lie Pil(i)povschii, și Gligorie⁶ Muha din Bîrnova, și Toader vătăman ot tam, și Vasco uredn(nic) ot Vasileuți, și Pătrașco ured(nic) ot Vozdouți, și Tabără ured(nic) ot Clocucina, și Ostahie din Vertep, și Bazga den Căpoténi, și Căzacul Comișescul din [din] Zubricéni și alți mulți oameni buni.

Printr-acea, noi toți, dac-am vădzut mărturisind Gheorghe Corobca aceașta mărturie, pusu-ne-am și noi pecețile noastre cătră aceașta scrisoare, pintru cre-diința, ca s(ă) să știe

В Купичч, в(ъ) л(ѣ)т(о) хзр.мд <7144/1635> септ(емврїе) дї <14>.

† Prilejitu-s-au și Luca ured(nic) ot Hlinae.

† **Аз Гнѡргїе Коростенѡл нскал** m.p.; <sig.>.

† **Аз Глнгорїе Тъбан нскал** m.p.; <sig.>.

Pecet(ea) <lui>¹ lui Condrea <sig.>.

Pecet(ea) chihae<i>¹ <sig.>.

† **Аз Васнлнє Пилнпѡвскїн** m.p.

Pecet(ea) <lui>¹ Muha <sig.>

Pecet(ea) <lui>¹ Tabără(ă) <sig.>

† Pecet(ea) <lui>¹ Vasco ured(nic) <sig.>

<Pe verso, înc. unui alt act>: **Ѣто аз, Вас(н)ліе ворник...**⁷

Bibliografie

Cantemir, D. 1973, *Descrierea Moldovei*, București.

Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, vol. XXIII (1635-1636), volum întocmit de Șimanschi, L., Ciocan, N., Ignat, G., Agache, D., București, 275-277.

Țîghiliu, I. 1997, *Societate și mentalitate în Țara Românească și Moldova. Secolele XV-XVII*, București.

At the beginnings of the Moldovan archaeology

Abstract

The published material points out to the interest of the man from the medieval period to get knowledge. The two versions of the act from 14th September 1635 show the interest towards the remains that could possibly be found in the countless mounds situated on the territory of Moldova. We could affirm, certainly, with all the necessary reserves, that this act attests the first “archaeological” excavation from Moldova.

Dr. hab. Ion Eremia, Universitatea de Stat din Moldova, str. Mateevici, 60, MD-2009 Chișinău, Republica Moldova

⁴ Rupt.

⁵ „i”, scris pentru un „e”.

⁶ „Gli”, adăugat deasupra rândului.

⁷ „Iată eu, Vas(i)le vornic...”.

LISTA ABREVIERILOR

ActaMM	Acta Moldaviae Meridionalis. Anuarul Muzeului Județean Vaslui, Vaslui
ArhMold	Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie, Iași
Balcanica	Balcanica, Beograd.
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénistique
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice, București
Carpica	Carpica. Muzeul de Istorie și Artă, Bacău
CAANT	Cercetări arheologice în aria nord-tracă. Institutul Român de Tracologie, București
CA	Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României, București
Dacia N.S.	Dacia. Nouvelle Série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București
Hierasus	Hierasus. Acta Moldaviae Septentrionalis, Botoșani
Istros	Istros, Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila
MCA	Materiale și cercetări arheologice, București
Memoria Antiquitatis	Memoria Antiquitatis. Acta Musei Petrodavensis, Piatra Neamț
Mousaios	Mousaios. Muzeul Județean Buzău, Buzău
Peuce	Peuce. Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pontica	Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Constanța
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Berlin
Revista arheologică	Revista arheologică. Institutul de Arheologie și Istorie Veche, Chișinău
Revista arheologică S.N.	Revista arheologică S.N. Institutul Patrimoniului Cultural, Chișinău
SAA	Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „A.I. Cuza”, Iași
SCIV(A)	Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București
Stratum plus	Stratum plus. Școala Antropologică Superioară, St.-Peterburg-Chișinău-Odesa

Thracia	Thracia, Sofia
Thraco-Dacica	Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie, București
Tyragetia	Tyragetia. Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chișinău
Tyragetia s.n.	Tyragetia s.n. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei, Chișinău
АДСП	Античные древности Северного Причерноморья
Археологія	Археологія, Київ
АИМ	Археологические исследования в Молдавии, Кишинев
АКМ	Археологическая карта Молдавской ССР, Кишинев
АСГЭ	Археологический Сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград/Санкт Петербург
ВДИ	Вестник древней истории
ЗООИД	Записки Одесского общества истории и древностей
ЗНМ	Зборник Народног музеја, Београд
ЗРНМ	Зборник радова Народног музеја, Чачак
Карпатика	Карпатика. Институт Карпатоведения, Ужгород
КСИА	Краткие сообщения Института Археологии АН СССР, Москва
КСИИМК	Краткие сообщения Института Истории Материальной Культуры, Москва-Ленинград
МАСП	Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград
МИАЭ МССР	Материалы и исследования по археологии и этнографии МССР, Кишинев
НиС	Нумизматика и сфрагистика
НЭ	Нумизматика и эпиграфика
РВМ	Рад војвођанских музеја, Нови Сад
ПСА	Проблемы скифской археологии
РА	Российская Археология, Москва
САИ	Свод археологических источников, Москва
СА	Советская археология, Москва
СЭ	Советская этнография, Москва
Старинар	Старинар, Београд
ТБИАО	Труды Бессарабского Историко-Археологического Общества
ТБУАК	Труды Бессарабской Ученой Археологической Комисии
УІЖ	Український історичний журнал



